

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

IV. évfolyam 1. szám 2011/1. No. 12.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin Dsc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József Dsc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem; Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Pap Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
---------------------	---

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Gecse Géza: Birodalmi és nemzetállami elemek az orosz és a szovjet külpolitikában és az első világháború utáni rendezés 1906–1923	7
Keczer Gabriella–Pintér Lajos: Kolozsvár–Szeged: Egy egyetemtörténeti vita törésvonalai	24

FELVIDÉK

Hajdú Zoltán: A „tótoklakta Felföld” politikai földrajzi kérdései a dualizmus korabeli magyar földrajztudományban	31
Kaposi Zoltán: A Felvidék és a Dél-Dunántúl gazdasági és társadalmi kapcsolatai a 18–19. században	41
Kókai Sándor: Kassa regionális szerepköre	52
Spisák Mónika: Az 1919-es rendkívüli szlovák népszámlálás	63
Majdán János: A Felvidék határait kijelölő vasutak	71
Miszlay Zsolt: A felvidéki vasúthálózat Trianon és az első bécsi döntés viszonylatában	82
Nagy Miklós Mihály: Az 1919. évi Felvidéki hadjárat geográfiai kérdései	89
Suba János: A visszatért felvidék határának megállapítása 1938–1939	102
Kugler József: Kisebbségi magyarok az első Csehszlovák Köztársaságban	114

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Csüllög Gábor: A Felvidék történeti régiói	122
Murányi Péter: Térbeliség, társadalom és identitás összefüggései a XX. századi Szlovákiában	132
Pászti-Tóth Erzsébet: Gondolatok a területfejlesztés hatékonyságáról	141
Schmidt Andrea: Történelmi beágyazódottság és régiófejlődés – Lengyelország területi megosztottsága	154
Vizi László Tamás: Az Esztergom központú régió múltja és jelene	166
Csehné Pap Imola: A munkaerőpiac regionális struktúrája	175

FIATAL REGIONALISTÁK

Hartl Mónika: Az Ister–Granum euróégió fejlesztési stratégiái	183
Kis Krisztián: A LEADER-térségek fejlődését akadályozó tényezők értékelése és a helyi akciócsoportok szerepe a helyi fejlődésben	190
Gergely Éva: Az Észak-alföldi régióban végzett teljesítménymenedzsment-vizsgálat egy módszerének ismertetése a verseny- és közzsférában	204
Cehla Béla: A keresztezés eredményre gyakorolt hatása az észak-alföldi régió árutermelő juhászatában	214

ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK	222
--	-----

RECENZÍÓK

Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad – tanulmányok a Horthy-korszakról Ismerteti: <i>Balogh Gábor</i>	224
Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I–II. Ismerteti: <i>Kókai Sándor</i>	227

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 12-es számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő.

Jelen szám túlnyomó részét az MTA RTB Régiótörténeti Kutatások Albizottságával 2010 decemberében közösen rendezett „II. Régiótörténeti Kutatások Konferencia. A Felvidék mint történeti régió sorsa a középkortól napjainkig török kiűzésétől” szerkesztett előadásai adják. Emellett folytatjuk hagyományos rovatainkat is.

Sokszor leírtuk, de most újból leírjuk folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon, ennek biztosítékait az alábbiakban látjuk:

- A történész, a geográfus, a regionalista és közgazdász szakma jeles képviselőiből Tanácsadó Testületet állítottunk fel, mely testület tagjainak véleményét rendszeresen kikérjük lapunk szerkesztése során.
- A Szerkesztő Bizottság felállításakor arra törekedtünk, hogy az ország nagy és fontos egyetemeinek ismert és elismert minősített oktatóit kérjük fel a Szerkesztő Bizottság tagjainak.
- A folyóiratunkban megjelenő valamennyi cikket a főszerkesztő által felkért két lektor minősíti, továbbá valamennyi cikkhez angol nyelvű „abstract”-ot csatolunk. Ily módon folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Szintén szeretnénk kihangsúlyozni, hogy folyóiratunk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2011 márciusa

Dr. Gulyás László
főszerkesztő

GECSE GÉZA*

BIRODALMI ÉS NEMZETÁLLAMI ELEMELK AZ OROSZ ÉS A SZOVJET KÜLPOLITIKÁBAN ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁNI RENDEZÉS 1906–1923

1989 után az egyre inkább kiteljesedő globalizáció általában véve is fokozta az érdeklődést a birodalmiság, a birodalmi jelleg, a birodalmak kialakulásának, illetve felbomlásának a problematikájára íránt, hiszen ma igen nehezen meghatározható: kinek a kezében van igazi hatalom, ki képes vagy kik képesek a világot irányítani.¹

A birodalmi problematika és a nemzetállamiság

A Szovjetunió nyolcvanas évek közepén meginduló eróziója, majd 1991-es felbomlása ezt az érdeklődést fokozta, s e problematika aktualitásáról napjaink oroszországi vitái is tanúskodnak.² Az oroszok érzékenyen reagálnak, hiszen a birodalmisággal kapcsolatos képzetek az elmúlt évszázad során teljesen megváltoztak és „az egykor általánosan elfogadott jelenség csaknem közutálat tárgyává vált”.³ A történészek között abban ugyanis nincs vita, hogy Oroszország az első világháború előtt birodalom volt-e,⁴ a Szovjetunió birodalmi jellegével kapcsolatban viszont megoszlanak a vélemények.⁵ Ami pedig a két említett állam nemzetállami mivoltát illeti, azt még Oroszország esetében is sokan kétségbe vonják. A nemzetállami-birodalmi jelleg a Szovjetunió, különösen annak keletkezése és megszűnése fázisában válik érdekes kérdéssé, hiszen nincs eldöntve, hogy a mai Oroszország nemzetállam-e vagy inkább birodalom?⁶

A kérdés azért kényes, mert a birodalmi, illetve a nemzetállami jelleget a kutatók többsége egymással összeegyeztethetetlennek látja: a birodalmiságot idejétmúlt kategóriaként írják le, miközben a nemzetállamiságot a modernitáshoz kapcsolják.⁷

Ami a cárizmus idején érvényesülő nemzetállami törekvéseket illeti, az egyik legújabb orosz történeti feldolgozás Oroszországot olyan birodalomnak tekinti, amelyben III. Sándor időszakától kezdve, vagyis 1881 után a nemzetállami tendenciák felerősödtek,⁸ ám az ország különböző területein, a hatás-ellenhatás törvényének megfelelően különbözőképpen érvényesültek.⁹ Alekszej Miller szerint alapvetően az orosz birodalmi központtól nyugatra eső területen volt jellemző az asszimilációs politika, főként az oroszosítás,¹⁰ ami állami szinten kezdetben befelé fordulással, később viszont expanziós elképzelésekkel párosult. Kérdés persze, hogy a sikeres oroszosító politikára mekkora valódi esély volt, hiszen Oroszországban az oroszok kisebbségben voltak.¹¹

1906 – a megújult pánszlávizmus Oroszországa

A Japántól elszenvedett vereség, majd az 1905-ös orosz forradalom következtében Oroszországban parlamentarizmusra hasonló rendszer alakult ki.¹²

A különböző pártok¹³ megjelenésének következtében – a korábbi időszakhoz képest – árnyaltabb képet kapunk az orosz külpolitikai törekvésekről. A távol-keleti kudarc miatt ismét népszerűvé vált Európa szláv szempontok szerinti megszervezésének a gondolata. A

* Óraadó, mb. előadó, ELTE BTK Történeti Intézet Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

pánszlávizmus az 1860-as évektől kezdve vált az orosz nacionalizmus meghatározó elemévé. A pánszlávok többsége szláv államszövetség, vagyis föderáció megalakításával gondolta létrehozni az új világot.

Lévén a közép-kelet-európai, illetve a balkáni térség jelentős része szláv, az oroszok kiváló feltételekkel rendelkeztek e paradigma megvalósításához. Az már az 1880-as évek bulgáriai orosz politikájának tanulsága, hogy viszonylagos gazdasági elmaradottsága és más okok miatt – Szentpétervár nem tudta kihasználni kiváló adottságait,¹⁴ ezért magára hagyta Bulgáriát és Szerbiában vélte felfedezni „igazi” szövetségését.

1906-tól az orosz külpolitikát Alekszandr Izvolszkij irányította, aki 1907-ben az angolokkal aláírta az oroszok antantszerződését. Az ő nevéhez kapcsolják a pánszláv politika felújítását.¹⁵

Szentpétervár számára a legnagyobb gondot ezekben az években is a lengyelek okozták, akik az oroszok után a legnagyobb szláv nemzetnek számítottak. Az 1863-64-es felkelést követően volt, ahol a lengyel nyelv használatát is megtiltották.¹⁶ 1905 után lengyel képviselők is kerültek az orosz dumába. Sőt, ekkor szóba került Lengyelország autonómiájának a megteremtése. E politika hívei az orosz liberálisok voltak. Szentpéterváron Vlagyimir Vologyimirov tábornok javasolta egy olyan szláv kongresszus összehívását, amely képes a régi pánszláv mozgalom „reakciós jellegét” megváltoztatni. A lengyelek mellett közben a fehéroroszkok és az ukránok jogai is bővültek.¹⁷

Hosszú ideig csak Szentpéterváron működött Szláv Jótékonyági Bizottság, mivel a moszkvait, elnöke: Ivan Akszakov berlini kongresszust és az orosz diplomáciát bíráló nyilatkozatai miatt a cári hatóságok 1878-ban feloszlatták. 1908 áprilisában a liberális orosz körök Moszkvában létrehozták a *Szláv Kulturális Társaságot*, Péterváron pedig a Szláv Tudományos Társaságot.

Egyik vezetőjük, Jevgenyij Trubeckoj herceg 1908-ban azt írta, hogy az oroszoknak be kell bizonyítaniuk, hogy a – a szlavofilokkal ellentétben – tiszteletben kívánják tartani a szlávok lelki és szellemi identitását.¹⁸

Neoszláv illúziók 1908-1912

Az ausztriai szlávok képviselőtében 1908 májusában Szentpétervárra látogató cseh politikus, Karel Kramář és a szlovén Ivan Hribar a lengyelek meghatározó politikájával a Nemzeti Demokrata Párt vezetőjével, Roman Dmowski-val tárgyaltak. Dmowski ekkor az orosz дума lengyel tagozatának volt a vezetője. Megegyezésük értelmében Prágában 1908. július 12-e és 17-e között új, nemzetközi szláv kongresszust tartottak.¹⁹ Annak érdekében, hogy a korábbi, az orosz hegemonia szellemében szervezett rossz emlékű moszkvai pánszláv kongresszustól megkülönböztessék, „*neoszláv kongresszusnak*” keresztelték el.²⁰

A prágai kongresszuson Oroszországból Georgij Lvov herceg, a majdani 1917-es első ideiglenes kormány miniszterelnöke vett részt. Horvátországból a Horvát Parasztpárt vezetője Stjepan Radić, az Orosz Birodalomból pedig lengyelként Roman Dmowski. Az ausztriai ukránok, a poroszországi lengyelek, a szlovákok és a szorbok viszont hiányoztak.

Ukrán részről Mihajlo Hruszevszkij, az ukránok nagy történésze adott magyarázatot arra, hogy miért nem voltak ott: „a neoszláv mozgalom a német nemzet elleni politika alapján jött létre. Miért kellene nekünk – akiket az oroszok és a lengyelek nyomnak el – a németek ellen fordulnunk?

A kongresszus vitáin kifejezetten politikai kérdésekről nem volt szó.²¹

Egy évvel később, 1909-ben Dmowski Lengyelország németekkel szembeni védőbástyaszerepét kezdte el hangsúlyozni.

A lengyelek másik vezetőjének, a francia emigrációban megalakított Lengyel Szocialista Párt vezetőjének, Jozef Piłsudskinak nem voltak ilyen – oroszokkal kapcsolatos – illúziói. Számított a világháború kitörésére, és úgy látta, hogy az Oroszország vereségét fogja jelenteni.²²

A német expanzióval szemben mind Dmowski, mind pedig Kramař Ausztria–Magyarország és Oroszország összefogásának a szükségességét hangsúlyozta, ezért elítélték a szerbek status quót ellenző, irredenta törekvéseit. Mind a csehek, mind a lengyelek koncepciójából logikusan következett Oroszország liberális átalakításának kívánsága, míg délszláv részről ilyen igény nem volt.

Alig oszlott fel a prágai szláv kongresszus, amikor romba dőltek ezek az elképzelések. A porosz példán felbuzdulva ugyanis a pétervári kormány lengyelelles politikába kezdett. Másrészt 1908. szeptember 15-én Aehrenthal, a Habsburg Monarchia külügyminiszterre tárgyalt ugyan Izvolszkij orosz külügyminiszterrel, de 1908 októberében, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia Bosznia-Hercegovina addigi jogi státusát, a megszállást, az „okkupációt” annexióvá, bekebelezéssé változtatta, megromlottak a Habsburg Monarchia és Oroszország államközi kapcsolatai.²³

Ami viszont a Habsburg Monarchia parlamentjének szláv képviselőit illeti, a csehek és a délszlávok nagy többséggel Bosznia-Hercegovina annektálása mellett szavaztak. A horvátok üdvözölték a legnagyobb lelkesedéssel, mivel azt remélték tőle, hogy ennek köszönhetően Horvátország, és nem Szerbia lesz a jugoszláv egység megvalósítója.

Ferenc Ferdinánd trónörökös élénken foglalkozott a Monarchia trialista átalakításának a lehetőségével, amiben nemcsak a horvátok, hanem a csehek rokonszenvére is számíthatott. A trialista átalakítás koncepcióját azonban nemcsak a magyarok, hanem a szerbek is elutasították, igaz, egészen más motívumok alapján, mint a magyarok.²⁴

Az oroszok, a lengyelek, a csehek vagy a délszlávok közül nagyon keveseket érdekelt komolyan az ukránok vagy a fehéroroszok államalapítási igénye, ahogy a csehek sem izgatta ekkor a szlovákok, a szerbek és a horvátok nemzeti jogainak elismertetése.²⁵

Az 1910. júliusi szófiai szláv kongresszusról a bolgár kormány tüntetően távol maradt. Az ukránok és a fehéroroszok ismét hiányoztak, és a lengyelek sem jöttek el. Alekszandr Gucskov, Moszkva akkori főpolgármestere, a III. Duma elnöke tartott beszédet.

A rendezvény nemcsak a szláv nemzetek közötti egyetértés hiányára világított rá, hanem növelte a liberálisok és a szocialisták, valamint a különféle nemzeti pártok közötti nézeteltéréseket is.

A szófiai kongresszuson²⁶ az 1910. július 10-i záróbeszédben elhangzott, hogy a következő szláv kongresszust Belgrádban tartják. 1911 júliusában aztán szláv újságírók valóban találkoztak is a szerb fővárosban.

Az 1908-as prágai szláv kongresszus fő célkitűzése az volt, hogy a lengyelek és az oroszok közötti viszályt rendezze. Nem sikerült. Az 1910-es szófiai szláv kongresszus legfőbb feladata az volt, hogy megteremtse a délszláv egységet.

Az 1912. október 13-án megkezdett első balkáni háború az orosz külpolitika sikerének számított, hiszen Oroszország támogatásával jött létre a balkáni blokk; az 1912. március 13-án megkötött szerb–bolgár, majd utána a szerb–görög szövetség, amihez Montenegró is csatlakozott. A háború 1912 decemberében a törökök vereségével végződött, és 1913 májusában kötötték meg a békét.²⁷ A zsákmányon – főként a Macedónián – való osztozkodás Szerbia és Bulgária között azonban azonnal éles vitához vezetett.

Délszlávok–közi konfliktus – a második Balkán-háború 1913

1913. június 27-én Bulgária hadműveleteket indított Szerbia ellen.²⁸

A második Balkán-háború feltárta az azonos vallású és hasonló történelmű bolgárok és szerbek közötti mély érdekellentétet, amely Macedónia hovatartozásának kérdésében robbant ki.

Ráadásul az 1913-as harcokban a szerbek Bulgária ellen nemcsak a nem szláv románokkal, hanem még az „*ősi ellenséggel*”, a törökkel is szövetszestek. A háború következtében Bulgária összes szomszédja kapott valamit, beleértve a törököket is, akik visszaszereztek Drinápolyt, ráadásul a bolgárok rovására.²⁹ A háborút 1913. augusztus 10-én zárták le a bukaresti békével. A győzelem növelte a szerbek elhivatottságtudatát.

A háború legfőbb következménye az volt, hogy a Balkán államai közül csak Szerbia és Görögország maradt „*antantorientált*”. Bulgária és Törökország a német blokk felé mozdult és „*az antant blokkból – Berlin jelenléte miatt – Anglia és Franciaország is*”³⁰ érdekelt lett a félszigeten.

Orosz belpolitika 1905–1914

Az 1905-ös forradalom után Oroszországban nemcsak a kadetpárt, vagyis a liberális alkotmányos demokraták, hanem a narodnyikok utódai; az eszerek, az októbristák, valamint a mensevikek és a bolsevikok léptek színre, hanem megjelent a *feketeszázas mozgalom*.³¹ A Mihály Arkangyal Szövetsége³² és az Orosz Nemzeti Szövetség³³ a zsidó tőke elleni harc, az Orosz Birodalom egységesítése mellett szállt síkra,³⁴ antiszemita pogromokat készített elő, miközben legismertebb képviselőik - Markov és a román származású Puriskevics - a dumában a finn autonómia eltörléséért és a nemzetiségek beolvasztásáért mozgósítottak. A finn autonómia elleni indulatuk magyarázható azzal is, hogy Finnország területén - annak autonómiája miatt - például az orosz rendőrség tevékenysége korlátozva volt,³⁵ s ezért az orosz forradalmárok Finnország területére menekültek, ahol viszonylagos biztonságban érezhették magukat.³⁶

Az orosz szélsőjobboldal 1906-ban – „*a szeparatizmus elleni harc*” jegyében *Okraini Rossziji* címmel hetilapot indított.³⁷

1908-as, illetve 1910-es – a finn autonómia felszámolására irányuló – javaslataikat II. Miklós 1910 júniusában jóváhagyta és aláírta: szinte minden Finnországot érintő törvényt az orosz dumában kellett elfogadtatni.³⁸ Hiába született azonban meg finn autonómia felszámolásáról a törvény, életbe léptetését a világháború kitörése megghiúsította.³⁹

A német hadüzenetre orosz részről immár 1910-ben Szergej Szazonov⁴⁰ külügyminiszter segített formába önteni a választ, aki Ausztria–Magyarország ellen az 1910-es évek elején sikertelenül próbálta szövetségre bírni a balkáni államokat és a Portát. Szazonov, a korábbi külügyminiszterrel Izvolszkijjal, aki leköszönése után Oroszország párizsi nagykövete lett, a pétervári kormányzaton belül a háborúpárti irányzathoz tartozott.⁴¹

Az orosz vezetés és a cseh pártok között a balkáni háborúk hatására megszilárdultak a kapcsolatok.⁴²

A világháború és az orosz külpolitika: 1914–1917

Az első világháború a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetével 1914. július 28-án kezdődött.⁴³ Az orosz kormányban a Szazonov⁴⁴ által is képviselt németellenes⁴⁵ irányzat kerekedett felül, amely korábban sem titkolta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítésére tör. Az Orosz Birodalom volt az egyetlen egyébként, amely a nagyhatalmak

közül ezt már a világháború kezdetén kifejezésre juttatta,⁴⁶ bár béketervében 1914. szeptember 14-én Szazonov külügyminiszter egy trialista, Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból álló rendezést körvonalazott.⁴⁷

Oroszországnak szövetségeseivel Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1915 márciusában sikerült hivatalosan is elfogadtatnia az úgynevezett „Konstantinápoly-egyezményt”. Ennek értelmében az antant győzelme esetén Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt, a Boszporusz nyugati partvidékét, a Dardanellákat és Dél-Thrákia egy sávját. Bár a hadicélokot ennél pontosabban nem konkretizálták, nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak Ausztria–Magyarország és Németország területeiből is jutott volna.⁴⁸

A világháború menete azonban nem látszott igazolni az antant reményeit. 1916 és 1918 között nem Oroszországnak, hanem a központi hatalmaknak sikerült ellenőrzésük alá vonniuk nemcsak Oroszország, hanem Európa szláv területeit is.

Ami a duma pártjait illeti, 1915 közepére mindannyian ellenzékbe vonultak. A liberálisokat, centristákat és jobboldaliakat, progresszivistákat és nacionalistákat egyaránt tömörítő Progresszív Blokk 1915 augusztusában jött létre. A cári politikával szembeni tömörülés legfőbb ereje a liberális Alkotmányos Demokrata Párt volt, akik egyik legfőbb követelése az volt, hogy Oroszország erős államként legyen képes megvédeni nemzetközi pozícióit.⁴⁹

1916 nyarán Bruszilov tábornok – egyébként sikeres – offenzívája igen komoly veszteségekkel járt. Oroszország kimerült, ezért a cár udvarában az az irányzat kerekedett felül, amely különbékét kívánt kötni Németországgal, ám az orosz politikai élet összes többi szereplője – csaknem kivétel nélkül – a végső győzelemig akarta folytatni a háborút. Ez II. Miklós bukásának egyik előidézője lett.

Az 1917-es februári forradalom eredményeként a cár lemondott hatalmáról. A háború győzelmes befejezése érdekében az Oroszországban kormányt alakító liberálisok, októbristák és eszerek 1917 márciusában a finnek alkotmányát jóváhagyták, a lengyelek számára pedig autonómiát biztosítottak. A hivatalba lépett Lvov-kormány álláspontja szerint a háború „*elvesztette imperialista jellegét, és forradalmi honvédő küzdelemmé változott*”. A háborúellenes hangulat viszont akkora volt Oroszországban, hogy 1917. április 26-án a végső győzelemig harcolni kívánó Pavel Miljukov külügyminiszter – a tömegnyomás hatására – lemondott posztjáról.

Az egyetlen, aki az azonnali békekötés programját vallotta – a Pétervárra emigrációból 1917 áprilisában hazatérő Vlagyimir Iljics Lenin volt. Az általa 1914-ben megfogalmazott kiáltvány fő jelszava az volt, hogy „*az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni*”.⁵⁰

A Lvov-kormány bukásához döntő mértékben járult hozzá az 1917. júniusi nagy véráldozatot követelő újabb Bruszilov-offenzíva.⁵¹

1917 júliusának első napjaiban az eszer Alekszandr Kerenszkij alakított kormányt, aki aztán 1917. szeptember 1-jén, fél évvel a cárizmus bukása után kikiáltotta Oroszországban a köztársaságot.⁵²

Az 1917 márciusa utáni orosz polgári koalíciós kormányok egyike sem volt hajlandó arra, hogy lemondjon az „*orosz nemzeti érdek*” képviseléről. Az állandóan növekvő háborús kimerültségnek döntő szerepe volt abban, hogy 1917 novemberében a következősen a háború ellen agitáló, „*a nemzeti érdeket hazugságnak minősítő*” bolsevikok szerezték meg a hatalmat.

Bolsevik forradalmi külpolitika – a gyakorlatban 1917

Az orosz kommunisták a békéről szóló dekrétum kihirdetése után orosz birodalmi politika-ellenességüket azzal is kifejezték, hogy nyilvánosságra hozták a korábbi orosz kormányok titkos szerződéseit, így az 1915 tavaszán kötött, az Oszmán Birodalom örökségének felosztásáról szóló angol–orosz egyezményt is, amelynek értelmében – Konstantinápolyt és a tengerszorosokat Oroszország kapta volna meg.

A bolsevikok 1917 decemberében fegyverszünetet kötöttek a központi hatalmakkal, majd béketárgyalásokat kezdeményeztek. Részükről Lev Trockij a „*se háború, se béke*” álláspontját képviselve végül nem írt alá semmit.⁵³ Néhány hét elteltével, rosszabb feltételekkel 1918. március 3-án a bolsevikok Németországgal aztán mégis aláírták a breszt–litovszki békeszerződést, amelynek értelmében az oroszok nemcsak a Baltikumról, hanem hatalmas szláv területekről, így Lengyelországról és Ukrajna jelentős részeiről is lemondtak.⁵⁴

Az antant a breszt-litovszki békeszerződés következtében Szovjet-Oroszországot – ellenséggként kezdte el kezelni. Ezzel magyarázható, hogy a Kaukázus térségét a britek, a Románia és a Krím-félsziget közti szárazföldi területeket pedig a franciák szállták meg.

Amint a császári Németország – a világháború veszteseként – 1918. november 11-én megadta magát, az Összoroszárszági Központi Végrehajtó Bizottság 1918. november 13-án a breszt–litovszki békét egy határozattal hatályon kívül helyezte.⁵⁵

Kivonulásuk előtt a németek a megszállt területeken a hatalmat a közben megalakult helyi nemzeti tanácsoknak adták át. A polgári és a baloldali erők között e területeken harc kezdődött, és a baloldalt Moszkva mindenütt támogatta.

1918 novemberében a Népbiztosok Tanácsa elismerte az Észt Szovjet Köztársaság, a Lett Szovjet Köztársaság és a Litván Szovjet Köztársaság önállóságát, így az említett köztársaságokban az 1919-es év a polgári függetlenség és a bolsevikok hívei között harccal telt. A németek fegyverletétele után a Pilsudski vezetése alatti Lengyelország még komolyabb fejtörést okozott Moszkvának, hisz Pilsudskiék 1918. november 14-e után harcot indítottak ellenük, s ez végighúzódt az egész 1919-es esztendőn.

1920 tavaszán a szovjet vezetőket aggodalommal töltötte el az orosz nacionalizmus fel színre törése. Trockij hadügyi népbiztos betiltatta a „*Vojennoje gyelo*” című lapot, „*mivel az egyik cikkében a lengyelek „veleszületett jezsuita szellemét” a „nyílt és becsületes nagy-orosz lélekkel” állította szembe.*”⁵⁶

Arra számítva, hogy lengyelek feletti szovjet győzelem születik, Sztálin 1920. június 20-án Leninhez írt levelében elméleti szinten beszélt arról a tervről, „*amelynek keretein belül Lengyelország, Németország és Magyarország, mint szovjet államok széleskörű konföderációra léphetnek. Feltételezése szerint ugyanis „ezeket az országokat nem lehet elintézni azzal, hogy egyszerűen a szovjetköztársaságok föderációjához csatoljuk őket.”*”⁵⁷

A bolsevikok szerencséje az volt, hogy nemcsak az ország fővárosa, hanem a központi területei is a kezükben voltak, továbbá, hogy ellenségeik egymást gyakran jobban gyűlölték, mint őket.⁵⁸

Ilyen körülmények között valóságos csoda, hogy az Orosz Birodalom volt külügyminisztere, Szazonov megszerezte a dél-oroszországi területeken a fehér Önkéntes Hadsereget szervező Anton Gyenyikin és a magát főparancsnoknak nyilvánító, később Szibériába viasszaszoruló Alekszandr Kolcsak admirális hozzájárulását ahhoz, hogy képviselje az „igazi” Oroszország érdekeit a Versailles-i béketárgyalásokon. Az oroszok tanácskozó testüle-

tet hoztak létre, amelynek Szazonovon kívül más is a tagja lett és elnökéül az Ideiglenes Kormány egykori miniszterelnökét, Lvov herceget választották meg. 1919. január 12-én végül Pichon francia külügyminiszter javaslatára határoztak úgy a nagyhatalmak, hogy Oroszország nem kap képviselőt a békekonferencia győztes hatalmai között, ám az orosz küldöttség tagjai arra jogot kaptak, hogy a saját nevükben memorandumokban kifejtthessék álláspontjukat.⁵⁹

Az oroszoknak lett volna jogalapjuk arra, hogy részt vegyenek a Versailles-i tárgyalásokon. Viszont ambícióik nem álltak arányban erejükkel, külpolitikai törekvéseik pedig a kelet-közép-európai és balkáni országokon kívül sértették a Brit Birodalom érdekeit is. Londonban zavarónak érezték volna, ha az Orosz Birodalom volt tengerparti területei nem sok apró és gyenge, hanem egy nagy ország ellenőrzése alá kerültek volna.⁶⁰ A Párizsban tartózkodó oroszok 1918. november 7-én kialakították álláspontjukat, amely a hagyományos orosz birodalmi elképzelésektől csak egy ponton tért el: hajlandóak voltak Lengyelországról lemondani, ám az orosz állam egyéb területeiből egy négyzetcentimétert sem kívántak feladni. Sőt, számítottak Galícia, Bukovina és Kárpátalja Oroszországhoz csatolására. Nem kívánták a balti államok függetlenségét sem elismerni és Oroszországnak a Fekete- és a Kaszpi-tengerhez való kijáratot biztosítani kívánták.⁶¹

A szövetségesek hajlandóságot mutattak az orosz féllel való tárgyalásra, így 1919 januárjában a bolsevikokon és a fehéreken kívül a balti, és a kaukázusi államok képviselőinek egyaránt felajánlották, hogy Konstantinápolynál, a Márvány-tengerben a Herceg-szigeteken tárgyaljanak.⁶² A bolsevikok diplomatikusan reagáltak, a fehérek viszont felháborodottan utasították vissza az ötletet, így 1919 márciusára a kezdeményezés kudarcba fulladt.⁶³

A szövetségesek 1918.március 3-a, a breszt-litovszki szerződés aláírása után Szovjet-Oroszországot ellenségnek tekintették és a Fekete-tenger, illetve a Kaukázus térségében bázisokat létesítettek. A legfelső tanács 1919.március 25-i ülésén végül arról döntött, hogy odesszai bázisát megerősítse, vagy felszámolja. Utóbbi mellett döntött és ezzel eldőlt a tervezett intervenció sorsa, pontosabban az, hogy nem lesz, aki vállalkozik rá.⁶⁴

Ami a „köztes európai” szláv nemzeteket illeti, a világháborút kiobbantó, kifejezetten az oroszokra támaszkodó szerbek és a csehek az I. világháborút követő békerendezés során főként a nyugati hatalmakra számíthattak.

A cseh Masaryk 1915-től hirdette az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntésének szükségességét. A kisállamokból álló, 1918-ban kialakult „köztes” zóna abban a formában, ahogy létrejött, végül is nem bizonyult képesnek azt a funkciót betölteni, amelyet a Habsburg Monarchia nagyhatalomként korábban ellátott. Az 1919–1920-ban születő új európai rend végeredményben a nyugati szláv és a román nemzeti aspirációknak megfelelően alakult ki.

A szovjet kormány elismerte *a nemzetiségek önrendelkezési jogát*. Ebbe beletartozott a szovjet állam kötelékéből való kiválás, vagyis a függetlenség elvi lehetősége is. Paradox, de tény, hogy a nemzetiségi ügyek későbbi népbiztosa, Joszif Sztálin volt az, aki ezt az elvet 1913-ban *„A marxizmus és a nemzetiségi kérdés”* című tanulmányában – Buharin segítségével – összefoglalta. A szovjet vezetés ennek szellemében járt el, amikor 1917. november 15-én *„A népek jogairól szóló dekrétumban”* meghirdette a kollektív önrendelkezéshez való jogot. Az 1918 januárjában szuverenitásukat kimondó finneket a lengyelek és a Baltikum nemzetei; a litvánok, a lettek és az észtek követték.⁶⁵

A bolsevikok és a hagyományos birodalmi politika

A kommunista párt hagyományos orosz birodalmi politikát ellenző álláspontja ezekben az években következetesnek látszott. Viszont, ami a nemzetek önrendelkezési jogát illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a periférián lévő nemzetiségek ügyében volt a párt a kiválást megengedő, ráadásul ott sem mindig.⁶⁶ A vita 1920 tavaszán a bolsevik párton belül a Kaukázuson túli köztársaságok: Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán ügyében bontakozott ki. Ezeknek az országoknak a függetlenségét az első világháború után a nyugati nagyhatalmak elismerték. Két álláspont ütközött meg: az egyik a „szomszédsági viszonyra épülő politikai”, amelyet Lenin képviselt, a másik pedig az „imperialista”, amelyet Trockij hadügyi és Sztálin nemzetiségügyi népbiztos vallott a magáénak. Ahogy a történész szerzőpáros fogalmaz: a két koncepció végső soron egyet jelentett: „a Kaukázus gazdasági és stratégiai megfontolások által diktált szovjetizálását”.⁶⁷

A Versailles-i rendezésből kimaradt Oroszország tehát 1920 folyamán a Versailles-i rendezés által elismert balti államokkal, 1921 márciusában pedig a világháború egyik győztes hatalmaként elismert Lengyelországgal írt alá békeszerződést. Ezeket az egyezményeket a Szovjetunió az elkövetkező években tiszteletben is tartotta.

Más politikát követett a kaukázusi országokkal kapcsolatban.

Miután 1921 márciusában megállapodott a Versailles-i rendszert el nem ismerő Törökországgal,⁶⁸ előbb 1921 márciusában – az 1920 májusában már elismert – Grúziát, majd 1921 áprilisában Örményországot véres öldökléssel kísérve a Szovjetunió részévé tette.⁶⁹

A kommunista párt végül a Kaukázuson túl, illetve az ország „belső” területein mindenütt „helyreállította a rendet”, és olyan egységes, szigorúan központosított államot teremtett, amilyenről az orosz cárok egyike sem álmodott.⁷⁰ Lenin betegágyán feljegyzéseket diktált és ezekben foglalkozott ezzel a kérdéssel is: „Olyan apparátus a miénk, amely voltaképpen még teljesen idegen a számunkra. Olyan polgári és cári keverék, amelyet öt esztendő alatt semmiképp sem gyúrhattunk át, hiszen más országoktól nem kaptunk segítséget, ezenkívül a katonai tennivalók meg az éhínség elleni küzdelem álltak előtérben.

Ilyen körülmények között nagyon is természetes, hogy a Szovjetunió Alkotmányába bekezdülő „A szövetségből való kilépés szabadsága” paragrafus, amellyel igazoljuk magunkat, csupán írott malaszt marad. Nem tudja megvédeni a más nemzetiségű oroszországi lakosságot a tősgyökeres orosz, a sovinszta nagyorosz – lényegében erőszakos gazember – támadásától, mint amilyen a tipikus orosz bürokrata. Egészen biztos, hogy a szovjet meg a szovjet érzelmű munkások, akiknek a százalékaránya igen csekély, úgy fognak belefulladni a nagyorosz sovinszta szemétnébe, mint légy a tejbe.”⁷¹ 1922. december 30-án Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és a Kaukázusontúli Szovjetköztársaság (teljes nevén: a Kaukázusontúli Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság) létrehozta a Szovjetuniót.⁷²

Kétségtelen, hogy Leninék érzékelték az ellentmondást, amely abban rejlett, hogy egy olyan hatalmas birodalmat kaptak a Romanovoktól örökbe, amelynek csupán a fele volt orosz.⁷³ Számos nemzetiség kapott területi autonómiát. Könnyörtelen harcot kezdtek „az orosz nagyhatalmi sovinizmus”, például az antiszemitizmus ellen, mivel azt az „ellenforradalmi” örökség részeként kezelték.

Állam és forradalom a külpolitikában

Magyar nemzeti szempontból a hagyományos orosz külpolitikai elképzelések Magyarországra számára semmi jóval nem kecsegtettek és ezzel a kortársak nemcsak Oroszországban, hanem Magyarországon is tisztában voltak.⁷⁴ Aminek szerepe volt abban, hogy Ma-

gyarországon a szocializmussal amúgy nem szimpatizáló rétegek reményeket táplált a bolsevizmus iránt.

A lenini bolsevik vezérkart a Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltása pedig azért töltötte el örömmel, mert arra számítottak, hogy nemcsak a Monarchia többi területeit sikerül majd forradalmasítani, hanem Németországot is. A világforradalom szervezésére pedig pont a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtti napokban hozták létre a Kommunista Internacionálét.⁷⁵

A Komintern, amelyet III. Internacionálénak is nevezték, nyíltan abból indult ki, hogy a kommunista forradalmak korszakában „*meg kell valósítani a népek felszabadítását*”.⁷⁶

1920 augusztusában azt is előírták, hogy a kommunista pártoknak a „*demokratikus centralizmus*” elve alapján kell felépülniük és a világszervezethez való csatlakozás feltétele a „*proletárdiktatúra szükségességének elismerése*”.⁷⁷

Európa meghatározó jelentőségű nemzete a német volt, amelynek a földrészen a legerősebb munkásmozgalma volt. Németország egymaga jelentősebb tényező volt Európában, mint a balkáni és a közép-európai szláv nemzetek összessége. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a Kominternnek rendkívül jó kapcsolatai voltak a térség szláv nemzeteivel,⁷⁸ de természetes, hogy a bolsevik vezetés kulcsfontosságúnak főként Németország forradalmasítását tartotta.

A Versailles-i rendezés után 1922-ben a genovai világ gazdasági konferencián a győztesek és a vesztesek egyaránt részt vettek. A tanácskozás egyik szünetében, a város melletti Rapallóban a szovjet és a német diplomaták kölcsönösen lemondtak háborús jóvátételi követeléseikről és a korábbi kölcsönökről. Ráadásul megállapodtak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Rapallo adta meg az impulzust ahhoz, hogy jelentős európai hatalmak a következő két évben diplomáciai elismerésben részesítsék a Szovjetuniót.⁷⁹ A Szovjetunió-nak tehát Németországon keresztül sikerült kitörnie a nemzetközi diplomáciai elszigeteltségből. Gazdasági életének 1921-es stabilizálása biztosította a rendszer fennmaradását.⁸⁰

Ami az állam nemzetközi politikáját illeti, a Szovjetunió „*kétszintes*” politikát: egy „*a külügyi népbiztosságon keresztül folytatott nyilvános, illetve a Kominternen keresztül érvényesített titkos kurzust*” valósított meg.⁸¹

A Szovjetuniót 1922. december 30-án internacionalista, nemzetek fölötti államként hozták létre. Himnusza az Internacionálé lett, és a föderatív államként megalakított országban a köztársaságok státuszáról kibombant vitában Sztálin és Lenin között formálisan nem a sztálini „autonomista”, hanem a lenini „köztársasági” álláspont győzedelmeskedett.⁸²

A „*tanácsok állama*” már megalakulásától kezdve furcsa jelenség volt, hiszen az Orosz Föderatív Köztársaság óriási túlsúlya illuzórikussá tett bármiféle reális föderációt.⁸³

Ez a hatalmas túlsúly az 1920-as években azonban nem járt a klasszikus orosz nacionalizmushoz való visszatéréssel.

A bolsevikok nagy jelentőséget tulajdonítottak Ázsiának is. A szovjet kormány 1921. február 26-án barátsági szerződést írt alá Perzsiával, amelyben lemondott az orosz concessziókról, és a perzsa kormány rendelkezésére bocsátotta az oroszok által Észak-Perzsiában épített vasútvonalakat. 1921. március 16-án pedig az antant ellenségének számító Kemál Atatürk Törökországával írtak alá barátsági szerződést.⁸⁴ Törökország esetében a bolsevik forradalom és a szovjet állam érdekei furcsán függtek össze egymással. A Szovjetunió területén a különböző türk népek körében a századforduló után pántürk mozgalom született, amely e népek nemzeti összefogásának szükségességét hirdette, ráadásul céljaik elérésében számítottak Törökországra. A mozgalomnak a Kremlben nem örültek.⁸⁵ Törökország területén viszont megalakult a helyi kommunista párt, amelyet viszont Kemálék nem szerettek. A Törökországi Kommunista Párt ugyanúgy számított a Szovjetunió támogatására, mint ahogy a szovjet állam területén működő pántürk mozgalom Törökországra.

A szovjet és a török kormány közötti jó viszonyhoz tehát a közös külső ellenségen kívül az is hozzájárult, hogy mindkét fél lemondott a másik országban található potenciális támaszáról. A pántürk mozgalom egész Oroszország területén működött, s ennek „semlegesítése” a moszkvai vezetés számára fontos volt. A törökök lemondtak a szovjet pántürk mozgalom támogatásáról, amiért cserében Kemál – a szovjetek hallgatólagos jóváhagyásával – börtönbe zárathatta a törökországi kommunistákat.⁸⁶

1921 júniusában Szovjet-Oroszország létrehozta az első népköztársaságot Mongóliában, amellyel 1921. november 5-én szövetségi szerződést kötött. 1922 végén Moszkva helyreállította hatalmát a régi távol-keleti orosz területek fölött, és szövetségesi viszony kialakítására törekedett Kínával. Törekvéseivel a saját pozícióit kívánta erősíteni, a japánokét és az antanthatalmakét pedig gyengíteni.⁸⁷

A bulgáriai felkelés, illetve a németországi forradalmi felkelések⁸⁸ 1923 őszére elbuktak, 1924-re a kommunista világmozgalom európai lendülete – a kapitalizmus európai stabilizálódásának köszönhetően – visszaesett.⁸⁹

Az 1920-as években Szovjet-Oroszország és a Kelet- és Délkelet-Európa területén megalakult államok között a viszony szélsőségesen ellenséges volt. A szovjet kormány a Balkánt a Versailles-i rendszer gyenge láncszemének tekintette, főként a térség országai egymással szembeni területi vitái miatt. Mivel Törökországban, Bulgáriában és Jugoszláviában összpontosult az orosz katona- és politikus emigráció jelentős része, Moszkvában a térségre állandó veszélyforrásként tekintettek.⁹⁰

Összegzés

Az 1905 ősze, 1906 tavasza után az Orosz Birodalomban fél-parlamentáris rendszer jött létre – politikai pártokkal, amikor az orosz politikai életben az uralkodó után a belügyminiszter helyett immár a miniszterelnök lett a legfontosabb ember.⁹¹

Ezért nagyobb jelentősége lett annak, hogy a pártok és vezetőik mit gondolnak a külpolitikáról, mint korábban. Bár a világháború kitörése után, 1915-ben a pártok ellenzékbe vonulnak és egészen 1917-ig nem jutnak szóhoz, de 1917 februárjától ők az események főszereplői. A tárgyalt időszakot az Európa-központú politizálás, ezen belül 1906 és 1917 között a pánszlávizmus eluralkodásával, majd a világháborús kudarc következményeként, az abban való csalódással jellemezhetünk.

Voltak ugyan aggasztó jelek már korábban is. Az orosz közvélemény és a cári kormányzat 1913-ban kudarként élte meg a második Balkán-háborút, mivel a szerb-bolgár konfliktus lerombolta az oroszok szlávokról alkotott idill-képét. A kelet-európai térség szláv népei közül a bolgárokat a világháború ezért találta a központi hatalmak oldalán. Dmowski orosz-barátsága ellenére a szláv lengyeleket a világháború alatt az orosz hatóságok ugyanúgy „rossz ellenségként”, vagyis ugyanúgy kezelték, mint a németeket és a magyarokat,⁹² ami a neoszláv koncepció kudarcát érzékletesen szemlélteti.

A szláv lelkesedés Péterváron a világháborús kudarcok ellenére mégis élénk maradt és a pánszlávizmustól való elforduláshoz hosszú idő kellett. Erre nem a polgári demokratikus forradalom 1917. februári győzelmével, hanem csak 1917 novemberében a bolsevikok hatalomra jutásakor került sor.⁹³

Viszont a tárgyalt időszakban – bár ambícióik világméretűek –, ám a valóságban a bolsevikok külpolitikája – jelentős mértékben a pánszlávizmus tagadására épülve ugyan, de szintén – Európa-központú.⁹⁴ Ideológiailag a világháborúban ellenségnek tekintett Németország forradalmasítására számítottak, ugyanakkor reálpolitikát is folytatattak. A bolsevik államhatalom megszilárdításának igénye megkövetelte, hogy a központi hatalmakkal nem-

csak a világháborús orosz célkitűzésekről, a tengerszorosok és Konstantinápoly, Kárpátalja, Galícia és Bukovina megszerzéséről mondjanak le, hanem az Orosz Birodalom olyan területeiről is, amelyek elcsatolását az oroszok többsége abnormálisnak tartotta: Ukrajnáról, Besszarábiáról és a kaukázusi államokról van szó, miközben Finnország, Lengyelország, talán a balti államok függetlensége még megemészthető lett volna a számukra.

Az 1918-as területvesztés ugyanakkor jelentős mértékben járult ahhoz, hogy Oroszország jelentős lépéseket tegyen a nemzetállamiság irányába. A korábbi évek politikai szempontból legtöbb problémát okozó nemzetétől: a lengyelektől megszabadultak, de kiváltak a finnek, a moldáviaiak, vagyis a besszarábiai románok, az észtek, lettek és litvánok és – ugyan rövid időre – a grúzok, örmények és azeriek is. Az ország soknemzetiségű mivoltának megőrzése mellett jelentős mértékben nőtt az oroszok aránya és az oroszok száma 50% felé emelkedett. A bolsevikok komoly lépéseket tettek annak érdekében, hogy az új állam keretein belül az etnicitás korábban nem tapasztalt mértékben, főként területhez kötve juthasson érvényre.⁹⁵ Az új internacionalista kurzus hagyományos birodalmi politikával való szakításának igyekezete, annak mintegy tagadása ebben is felfedezhető. Bár a szovjet állam külpolitikáját alapvetően ezekben az években status quo-ellenes politikaként jellemezhetjük, az állam stabilizálásának igyekezete a szovjet államépítés során már 1920-tól kezdve határozottan érzékelhető.⁹⁶

Ennek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a Szovjetunió kemáli Törökországgal kapcsolatos politikája, amely praktikus szempontokat – a nemzetközi imperializmus elleni harc – követve, lemondott a forradalom törökországi exportjáról – cserébe az orosz belső államterület illetve a kaukázusi területek „konszolidációjára” szóló „hozzájárulásért”. E politika eredményeként a kaukázusi köztársaságok annak ellenére lettek ismét a moszkvai állam részei, hogy a nagyhatalmak korábban függetlenségüket elismerték.

Ami a közép-kelet-európai szláv nemzeteket illeti, a bolsevik hatalom Szibériában fegyveres konfliktusba keveredett a csehszlovák légióval, és az 1917 és 1923 közötti időszakban rossz viszonyba került a kelet-közép-európai és balkáni térség többi szláv államával is.⁹⁷

A magyar külpolitika is status quo-ellenes volt, bár a revíziót ekkor még csupán csendben, a színpalak mögött képviselte. Ezért sem véletlen, hogy 1922-ben a két kormány Rapallóban közeledett egymáshoz és kísérletet tett a diplomáciai kapcsolatok felvételére.⁹⁸ Banális okai vannak, hogy ez akkor miért nem sikerült.

Valószínűsíthető, hogy az 1920-as évek Szovjetuniója – magyar szempontból – alighanem számunkra optimális orosz állam volt, mintha bármilyen másfajta lett volna. De ez a meg nem valósult alternatívák közé tartozik.

JEGYZETEK

1. Magyarországi „terméke” is van e vitának. L. Nem élhetek birodalom nélkül. Budapest. 2002. Orosz vonatkozású meghatározó tanulmányát Szilágyi Ákos írta, viszont a Putyin-korszakról adott értékelése kizárólag a 2002-ig terjedő időszakra, vagyis annak kezdeti fázisára vonatkozóan tud értékelést adni.
2. Alekszandr Szergejev cikke a Külpolitikai Szemle 2009/2-es számában: *Oroszország és a birodalmi pusztulás*. 178–190. (A tanulmány bevezető része egyfajta összegzést ad az e témában megjelent friss orosz kiadványokról.)
3. Stephen Howe: *Birodalmak*. Budapest, 2004. 19.
4. A válasz természetesen – igen. Szilágyi Ákos mellett Vlagyimir Kantor és Nyikolaj Cimbajev is így gondolja. (L. a hivatkozott tanulmányokban.)
5. A problémát az okozza, hogy az 1920-as évek Szovjet-Oroszországának a nemzeti eszme alapján álló birodalmakhoz elvben semmi köze sem volt, továbbá az, hogy a Szovjetunió fennállá-

sának végén immár a – birodalmi mivolt egyik kritériumának tekintett – expanzióra immár alkalmatlan volt.

6. A Szovjetunió felbomlása után, ahol az oroszok 50% alá szorultak, az Orosz Föderáció területén arányuk: 82%. Területén ugyanakkor továbbra is számos nemzeti kisebbség van. (Ráadásul az etnikai arányok önmagukban nem mindig magyarázzák egy-egy etnikum konfliktuspotenciálját, amire kiváló példa a csecseneké. Egy millió körüli lélekszámukkal az egész országot képesek hisztériába kergetni.) Alekszandr Dugin szerint a mai Oroszország nemhogy birodalomnak, de nemzetállamnak sem tekinthető. L. *Projekt „Jevrazija”*. Moszkva, 2004. 330. Ugyanakkor legújabb Oroszországról szóló könyvében az amerikai Janusz Bugajski Putyin országát – például Szilágyi Ákossal ellentétben – nem nemzetállamnak, hanem a régi hagyományokat feltámasztó birodalomnak tekinti. L. *Expanding Eurasia. Russia's European Ambitions*. Washington D. C., 2008.
7. L. Schöpflin György (2003): *A modern nemzet*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2003. 11.
8. Hosking Mihail Katkovot tartja az orosz asszimilációs politika meghirdetőjének, és úgy látja, hogy III. Sándor, majd II. Miklós adminisztratív integrációval, aztán nyelv-, kultúra- és vallás terjesztéssel, végül közlekedéspolitikával próbálta „egybegyúrni” Oroszországot. Hosking i. m. 422.
9. Alekszej Miller: *Imperija Romanovih i nacionalizm*, Moszkva, 2008-ban oroszul, illetve angolul Budapesten és New Yorkban megjelent könyvében: *The Romanov Empire and Nationalism* (by Alexei Miller) a szerző összefoglalja azokat a főként nyugati álláspontokat, kritikákat, amelyek a rendszerváltás óta Oroszországról megjelentek és saját kutatásaival kiegészíti azokat. (Az oldalszámokat az orosz változat alapján adom meg.) Idézi Edward Thaden „asszimilációfokozat”: spontán, adminisztratív, illetve erőszakos. L. 55–56.
10. Miller különbséget tesz az asszimiláció, az akkulturáció és a kolonizáció között. Miller i. m. 55. Byrnes könyve Pobedonoszev életén keresztül főként az 1880-as évek kifejezetten erőszakos oroszosító politikájáról szól. Byrnes, Robert F. (1968): *Pobedonostsev. His Life and Thought*. Bloomington-London.
11. Az 1897-es népszámlálás alapján az oroszok a birodalom 44,2%-át alkották, vagyis csak az ukránokkal számítottak többséginek (62%). A számarányokról ld. Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem 2. kötet. A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996. (A továbbiakban: Heller–Nyekrics 1996). 55., illetve Geoffrey Hosking: *Russia and The Russians* (2001), amelynek az oroszul kiadott változatára – *Rosszija i russzkije* (Moszkva, 2003.) fogok a továbbiakban hivatkozni. 423.
12. Az 1905. október 17-i Manifesztum polgári szabadságjogokat biztosított és az orosz történelem során először képviselőházat hozott létre. Mihail Heller: *Orosz történelem I. kötet. Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó – 2000. Budapest, 1996. (A továbbiakban: Heller–1996) 593–594.
13. Alkotmányos demokraták (vagy kadet párt), a szociálforradalmárok (vagy eszerek), a trudovikok, az októbristák, majd a második dumától kezdve a szociáldemokraták képviseltek a dumában komolyabb erőt. Heller–1996. 598.
14. Gecse Géza: *A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására*. Ld. *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 177–191.
15. Alekszandr Petrovics Izvolszkijt (1856–1919) 1897-ben – a vatikáni nagyköveti szolgálat után – belgrádi, majd müncheni követté nevezték ki. 1899 és 1906 között Tokióban, majd Koppenhágában teljesített szolgálatot. 1910-től 1917-ig az orosz kormány párizsi nagykövete. 1917 májusában beadta lemondását, és a későbbiek során a Szovjet-Oroszország elleni antantintervenció szervezői közé tartozott. *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja enciklopedyija” t. 10. 1972, 57.* A továbbiakban a kiadvány nevét rövidítem. Az Enciklopedyija rövidítés után feltüntetem a kötet sorszámát, majd kiadásának dátumát, a várost pedig, mivel minden esetben Moszkváról van szó, külön nem adom meg.
16. 1905 áprilisában ülésezett Moszkvában a lengyel-orosz kongresszus, amely az autonómia mellett foglalt állást, de ennél is jelentősebb volt a szeptemberi össz-oroszországi zemsztvo-kongresszus, amely hasonlóan foglalt állást. A cár májusi rendelete értelmében a lengyel területen lévő elemi iskolákban bevezették a lengyel nyelvet és engedélyezték lengyel magán középisko-

- lák indítását. Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. 2000. (Az 1941-es változat új kiadása.) 227–228.
17. Hosking tömör összefoglalóját adja a hetvenes évektől fokozottan érvényesülő ukrán-, finn- és Baltikum-ellenes politikának. Ennek során a Baltikumban például még a németnyelvű egyetemet is képesek voltak bezárni. L. Hosking i. m. 424–429.
18. „A Balkánon Oroszország a szláv testvérmépek felszabadításának igényével lépett fel, miközben odahaza elnyomta szláv nemzeteit. Ez a fő oka az irántunk az ausztriai szlávok körében élő mély gyanakvásnak.” Kohn, Hans: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. 2. ed., (A továbbiakban: Kohn 1960) 246.
19. Nyenaseva, Z. Sz.: *Szjezd nyeoszlavisztov 1908 g. v Prage*. Ld.: *Szlavjanszkoje dvizsenyije XIX–XX vekov: Szjezdi, kongresszi, szoveszcsanyija, manyifeszti, obrascsenyija*. Rosszizszkaja Akagyemija nauk, Bogatova, G. A.–Gorjainov, A. N.–Dosztal, M. Ju. (szerk.), Moszkva, 1998 (A továbbiakban: Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998) 171–199.
20. A fogalom „kitalálója” a cseh Kramář volt, aki Ausztria helyett Oroszország felé orientálódott. L. Avreh, A. Ja.: *Carizm i tretyjeijunyszkaja szisztyema*. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1966 (A továbbiakban: Avreh 1966), 91.
21. A küldöttek pánszláv bankot kívántak alapítani, valamint testnevelő, ún. sokol-egyesületeket. Megállapodtak egy szláv hírügynökség felállításában is. Kohn 1960, 246–248.
22. Heller-1996, 613–614.
23. 1908. szeptember 16-i Buchlauban Oroszország hozzájárulását adta Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar annexiójához, amennyiben a Monarchia támogatja, hogy az orosz hadiflotta áthaladhasson a tengerszorosokon. Bécs akkor jelentette be, amikor Izvolszkij Párizsba ment tárgyalni és így az újságokból tudta meg. Majoros István–Ormos Mária: *Európa a nemzetközi közdöntéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003 (A továbbiakban: Majoros–Ormos 2003), 199.
24. A szerbek országukat délszláv „országegyesítő központtá” szerették volna változtatni, viszont a trializmus esetén erre esélyük sem lehetett. Kohn 1960, 249–250.
25. Kohn 1960, 252.
26. A témáról oroszul Nyenaseva Z. Sz.: *Szofijszkij szlavjanszkij szjezd 1910 goda*. Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998, 200–225.
27. A béke megteremtette Albánia függetlenségét is. Palotás Emil: *Kelet-Európa története a XX. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (A továbbiakban: Palotás 2003), 66.
28. Majoros–Ormos 2003, 203.
29. A bolgárok az előző háborúban megszerzett területeikből csak a thrák tengerpartot és a Sztrumica völgyét őrizhették meg, ami Macedónia tizede volt. Palotás 2003, 68.
30. Majoros–Ormos 2003, 204.
31. Az első orosz forradalom idején megjelenő „pogromista szélsőjobboldali ultrakonzervatív tömegmozgalom” elnevezését az álcárok idejéből kölcsönözte. Bebesi György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. Ruzsisztikai Könyvek 6., Budapest, 1999. (A továbbiakban: Bebesi 1999), 11.
32. A Mihály Arkangyal Szövetségét a pravoszláv egyház támogatta. L. Avreh 1966, 5.
33. Orosz Nép Szövetségének is szokták fordítani. A Mihály Arkangyal Szövetsége mellett ez volt a legismertebb szervezet. Bebesi szerint szellemi–ideológiai értelemben a mozgalom a szlavofil gyökerekből táplálkozott. Bebesi 1999, 13–14.
34. A feketeszázak mozgalom az 1905–1907-es forradalom következményeként az uralkodó osztály körében, de nem megrendelésére, „harcos, oroszosító irányzatként” született. Avrehnél a mozgalom 1910 és 1912 közötti történetéről találunk érdekes részleteket. L. Avreh 1968, 25–26.
35. Avreh 1966, 84–89.
36. Lenin és Sztálin is Finnországban találkoztak egymással életükben először. L. Jutikkala, Eino–Pirinen, Kauko: *Finnország történelme*, 2004. (A továbbiakban: Jutikkala 2004), 291.
37. A folyóirat a közoktatás oroszra téételét, valamint a zsidóság elleni harcot fő célkitűzései között említette. Avreh 1966, 81.
38. Ahogy Jutikkalának fogalmaznak: „Azután, hogy az orosz nacionalizmusnak sikerült kivívnia ezt az elvi győzelmet, a konkrét intézkedések nem voltak sürgősek.” Jutikkala 2004, 292–293.

39. Halmesvirta szerint az „új rendszer kevés következménnyel járt”. L. Halmesvirta, Anssi (szerk.): *Finnország története*, Debrecen, 2002, 211.
40. Szergej Dmitrijevic Szazonov (1860–1927) 1883-ban lépett diplomáciai pályára. Miután 1910-ben kinevezték külügyminiszternek, 1916 júliusáig töltötte be ezt a tiszteletet. Enciklopedyija, 22. 1975, 497.
41. Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1997, 46–47.
42. „1913-ban Klofáč, a Cseh Nemzeti Szocialista Párt vezetője az orosz hírszerzésnek ajánlotta fel a párt segítségét. Majoros 2004, 218.
43. A háború közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Szarajevóban 1914. június 28-án szerb terroristák meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörökösét. Palotás 2003, 69.
44. „A legbiztosabb módszer, hogy Németországra érzékeny csapást mérjünk és világhatalmi törekvésében elgáncsoljuk, a Habsburg–Monarchia ingadozó épületének lerombolása volt...” Szazonov, Sz. D.: *Végzetes évek*. Genius Kiadás, é. n. 314.
45. Szimbolikus, hogy Szentpétervárt, az orosz fővárost (oroszul Szankt-Petyerburgot 1914. szeptember 1-jétől Petrográdra „szlávosította” a cári kormányzat. Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*, Budapest, 1982, 62.
46. Az oroszok 1914 szeptemberében, illetve novemberében jelezték francia szövetségüknek, hogy a Boszporuszon és Thrákiában megerősített támaszpontot szeretnének, illetve Ausztria–Magyarországgal végezni kívánnak. Fejtő i. m. 49.
47. „Bosznia, Hercegovina, Dalmácia, illetve Észak-Albánia a terv szerint Szerbiához kerül, a Németországhoz és a Monarchiához kapcsolódó lengyel területek pedig Oroszországhoz. (1915. január 1.) Majoros 2004, 216.
48. Kohn 1960, 257–258. A Konstantinápoly-egyezmény megkötéséről részletesen Szazonov i. m. 358–362., illetve röviden Lengyel István: *Oroszország–Szovjetunió 1917–1939*. IKVA, Budapest, 1991 (A továbbiakban: Lengyel 1991), 28–29.
49. Heller–Nyekrics 1996, 12.
50. Ez a Svájcban 1914. november 1-jén közzétett OSZDMP kiáltvány „A háború és az oroszországi szociáldemokrácia” címet viselte. Abból a jelszóból, hogy „az imperialista háborút át kell változtatni polgárháborúvá”, közvetlenül következett egy másik jelszó: a „saját” kormányok veresége az imperialista háborúban. Ld. *A Kommunista Internacionálé története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. (A továbbiakban: Internacionálé 1971), 26–27.
51. A 300 000 katonának, több mint a fele holtan maradt a harctéren. A fővárosban a felháborodás akkora volt, hogy a kormánynak le kellett mondania. Lengyel 1991, 18–19.
52. Dolmányos István: *A Szovjetunió története II. (1917–1966)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982., 33–34, 42.
53. Az 1917 decemberében lezajlott választások alkalmával a bolsevikok a szavazatok 24%-át kapták, míg az eszereknek sikerült a szavazatok 40,4%-át megszerezniük. Davies, Norman: *Európa története. 2. kiadás*, Budapest, 2002, 861, illetve Heller–Nyekrics 1996, 32.) Werth ugyanezt abszolút számokban adja meg. L. Vert, N.: *Isztorija szovetszkovo gosudarstva 1900–1991*. Moszkva, 1994. 122.
54. Kohn 1960, 279–282.
55. Lengyel 1991, 46.
56. Heller–Nyekrics 1996, 76.
57. Heller–Nyekrics 1996, 77.
58. Anglia oroszországi képviselőjének Alekszejev tábornok 1918 nyarán azt írta, hogy inkább együttműködik Leninnel és Trockijjal, mintsem Szavinkovval és Kerenszkijjel. Heller–Nyekrics 1996, 67.
59. Je. P. Szerapionova: Karel Kramarzs i Rosszija. Moszkva, Nauka, 2006. 286–287.
60. Narocsnyickaja, Natalija: Rosszija i russzkije v mirovoj isztoriji. Moszkva, 2004. 231.
61. A tengeri kijáratoknál a brittek szívesebben látták a balti államokat, mint az oroszokat. L. Szerapionova i. m. 288–289.
62. Miért nem kezdett el a Nyugat harcolni Oroszország ellen? L. <http://www.volk59.narod.ru/interpost.htm>

63. A baltiak közül az észtek és a lettek ettől várták nemzetközi elismertségüket, míg a grúzok például arra hivatkozva, hogy Oroszországról lesz szó, amihez nekik semmi közük, ezért hallani sem akartak róla. Narocsnyickaja i. m. 232.
64. Majoros–Ormos 2003, 256–257.
65. Közös volt bennük, hogy mindannyian közel voltak Európához, illetve európai befolyás érvényesült területükön. Kohn 1960, 279.
66. Narocsnyickaja szerint már a kezdetek kezdetén, vagyis a húszas évek legelején a gyakorlatban derült ki „*a marxista elmélet államépítésre alkalmatlan mivolta*”. A „*kozmodopolita marxizmus*” hamarosan rákényszerült a hagyományos külpolitikai ideológia, a nemzeti érdek védelmére. „*A világforradalom kudarcot vallott, és a korábbi, a nystadti béke és a berlini kongresszus orosz stratégiai hódításaival (Baltikum, Karsz, Ardahán, és Besszarábia) kellett az országnak ezért az illúzióért fizetnie.*” L. Narocsnyickaja, N.A.: *Rosszija is russzkije v mirovoj isztoriji*. Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenija, 2004. 236.
67. 1921 januárjában a Politikai Bizottság határozatot hozott a grúz kormány megdöntéséről, Lenin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy „*ez felkelésnek nézzen ki, amit megsegít a Vörös Hadsereg. A grúz kommunisták utasítást kapnak: szervezzenek felkelést. ... Március 18-án a grúz kormány kapitulált.*” Heller–Nyekrics 1996, 96–97.
68. Ennek ára az volt, hogy a korábban az Orosz Birodalomhoz tartozó Karszról és Ardahánról, valamint a környékükről lemondott (ezeket a berlini szerződésben szerezte meg az Oszmán Birodalomtól) cserébe azért, hogy a kemalista Törökország nem avatkozik be a kaukázusi térség ügyeibe.
69. A törökökkel a határegyezményt 1921. október 13-án írták alá. Majoros–Ormos 2003, 292–294.
70. Azonban már ezt megelőzően „*a Szovjetunióknak meg kellett találnia a forradalmi háborúk és a békés egymás mellett élés stratégiai kompromisszumát. ...Az államépítés során a gyakorlatban végül mégis az autonomizáció győzedelmeskedett a lenini elvekből következő konföderatív szörnyszülemény helyett.*” Narocsnyickaja hivatkozik Henry Kissingerre, aki megállapítja, hogy a szovjet politika a Nyugat vonatkozásában már az 1920-as években a régi politikai hagyományhoz tért vissza. Narocsnyickaja i. m. 237.
71. A Kaukázusban történelemért Lenin szerint : „*példásan meg kell büntetni Ordzonikidze elvtársat. ... Természetesen Sztálint és Dzerzsinszkijt politikailag felelősségre kell vonni ezért a valóságos nagyorosz nacionalista hadjáratért. ... ha csak apróságokban is, magunk képviseljük az imperialista politikát az elnyomott nemzetiségekkel szemben, teljesen megrendítjük ezzel az elvi őszinteségünkbe, az imperializmus elleni harc elvi védelmébe vetett bizalmat.*” Lenin ekkor írt soraiból az is kiderül, hogy számítottak a Kelet népeinek forradalmasodására. - „*A nemzetiségek kérdéséről avagy az „autonomizálásról*” Lenin-cikk keletkezésének ideje: 1922. december 31-e. L. Lenin, Vlagyimir Iljics: *Válogatás Lenin műveiből* 2. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 272–276.
72. Hivatalos nevén: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége. Lényegre törő összefoglalót ad a kommunista szovjet állam föderáció-típusairól: *XX. századi egyetemes történet, 1.kötet*, Európa. Németh István (szerk.), Osiris Kiadó, Budapest, 2006., 162–163.
73. Niederhauser Emil foglalta össze, amit Lenin az önrendelkezési jogról, és főként az oroszországi nemzeti, nemzetiségi kérdéssről írt. Niederhauser Emil: *Lenin és a nemzeti kérdés (1970)*. In. Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001, 65–83.
74. A magyarokat a „rossz ellenségek” közé sorolták. Kárpátalját pedig már ekkor Oroszországhoz kívánták csatolni. Ráadásul a magyarokról alkotott kép a századforduló után csak sötétedett. L. I. V. Krjucskov: *Vengrija i szlavjanszkij mir v intyellektualnom prosztransztve Rossziji v poszlednyej tretyji XIX – nacsale XX. v.* In: *Szlavjanszkije forumi i problemi szlavjanovegyenyija. Szbornyik sztatyej*. Moszkva–Sztavropol, 2008. 113–128.
75. *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 13–20, valamint az 1920-as szervezeti szabályzat uo. 53–57.
76. Az alapító kongresszus (1919. március 2–6.) jegyzőkönyve uo. 14.
77. Internacionálé 1971, 74, 77–78. Ekkorra készült el a Komintern szervezeti szabályzata, amely a Kommunista Internacionálé feladatául tűzte ki „*az egész világ dolgozóinak felszabadítását.*” Uo. 87.

78. Így már az alapító kongresszuson a világszervezet elnökségének tagjai közé választották Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőit. (Magyarország Németország és Svájc is az elnökség tagjai között voltak.) Internacionálé 1971, 50.
79. Ilyen egyezményt korábban a Szovjetunió csak Törökországgal kötött 1920-ban. Niederhauser Emil megjegyzi: „Az együttműködés hamarosan katonai térre is kiterjedt, a német hadsereg szovjet területen tudott fegyverkezni, amit otthon a békeszerződés tiltott, ugyanakkor segítette is a szovjet hadsereg megszervezését. Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*, História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. (A továbbiakban: Niederhauser Kelet-Európa 2001), 247., 254.
80. NEP-nek, új gazdasági politikának nevezték azt a megváltozott gyakorlatot, amely 1921 márciusától az áru- és pénzviszonyok részleges elismerését jelentette a Szovjetunióban.
81. A helyzet ellentmondásosságára az orosz szerzőpáros hívja fel a figyelmet: miközben 1922-ben Rapalloban Szovjet-Oroszország és Németország szerződést köt, a Komintern zavartalanul tovább folytatja – a Német Kommunista Párt bevonásával – a németországi forradalom előkészítését. Heller–Nyekrics 1996, 104–105.
82. A Szovjetunió 1924 januárjában elfogadott alkotmánya megerősítette: hogy a szövetségi állam az „egyenjogú népek önkéntes szövetsége”, amely biztosítja a „szabad kiválás jogát”, de lehetővé tesz újabb csatlakozásokat is. „...kimondja azt is, hogy az államhatalmat minden szövetséges köztársaság önállóan gyakorolja. Az alkotmány nem ismer el kötelező államnyelvet, biztosította valamennyi polgár szabad nyelvhasználatát.” Lengyel 1991, 76–77.
83. 1926-ban a Szovjetunió egész területe 21 355 520 négyzetkilométer volt, amelyből 19 758 000 volt Oroszorszáég. A 146 943 000-es összlakosságból több, mint kétharmad rész esett az Orosz Föderációra: 100 800 000. Ahogy Niederhauser Emil fogalmaz: „*Sehol nem írták le, de valójában mindenki tudta, hogy a Szovjetunió egyenlő Oroszországgal, vagyis az orosz föderatív köztársasággal.*” L. Niederhauser Kelet-Európa 2001, 248.
84. A korábbiakban más összefüggésben már szóba került, hogy 1918. április 22-én független Kaukázuson túli föderáció alakult, amelyet 1920-ban nemzetközileg is elismertek. A térségben az angolok, a szovjetek és Kemál Törökországa vetélkedett. A szovjet kormány és a kemalista Törökország 1921. március 16-i egyezményének értelmében azonban a török kormány Karsz és Ardahan térsége birtokáért cserébe nem avatkozott a Transzkaukázus ügyeibe, így az ottani három köztársaságban (Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország) Moszkva „*csinálhatott rendet*”. Részletesen Majoros–Ormos 2003, 293–294. Az orosz–török háború után orosz kézre került három török város közül tehát Törökország csak Batumot *nem kapta* „*vissza*”.
85. A „*pántürk*” vagy „*pánturániként*” is nevezett mozgalom jó összefoglalóját adja Kohn 1960, 259–262.
86. Katus László erről a következőképpen ír: „*Kemal jó viszonyban volt Szovjet-Oroszországgal, de belpolitikájában a leghatározottabban elhatárolta magát a kommunizmustól. ...elég sokan voltak a partizánegységekben, akik kommunistának vallották magukat, és Zöld Hadsereg néven szervezkedni is kezdtek. Kemál azonban ezt a kommunista mozgalmat előbb az ankarai kormány ellenőrzése alá helyezte, majd betiltotta. A továbbiakban is igen erélyesen fellépett a kommunista szervezkedés és általában a munkásmozgalom ellen.*” L. Katus László: Musztafa Kemal Atatürk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 113–114.
87. Kohn 1960, 276, 278–282.
88. Az 1923 szeptemberében Bulgáriában kitört fegyveres felkelés elbukott. Szászországban és Thüringiában feloszlatták a munkáskormányt. A Thälmann vezette munkások forradalmi felkelése Hamburgban 60 órás kemény harc után bukott el. Internacionálé 1971, 179, 187.
89. Internacionálé 1971, 101, illetve 197. 1924-re az Egyesült Államok a Dawes-tervben felmentette Németországot jóvátételi kötelezettsége jelentős részének megfizetése alól, és tetemes angol–amerikai kölcsönt is kapott. Internacionálé 1971, 194.
90. Sztarkov a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságon és Bulgárián kívül ide sorolja még Romániát és Görögországot is. Ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy a Komintern Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán kívül a szovjet katonai és polgári felderítés is fokozott érdeklődést tanúsítottak a térség iránt. Ld. Sztarkov, Borisz Anatoljevics: *Ohotnyiki na spionov. Kontrrazvedka Rosszijszkoj imperiji 1903-1914*. „Pityer”, Szankt-Petyerburg, 2006. 253.

91. A miniszterelnök és a miniszterek azonban nem a dumának tartoztak felelősséggel, tehát „felelős kormányról”, ami a parlamentarizmus lényegi eleme, nem beszélhetünk. Elvben a cár önkényuralkodó maradt.
92. Voltak úgynevezett „jó ellenségek”, például a csehek, szlovákok, szerbek, szlovének, ruszinok, akik – annak ellenére, hogy a hivatalos ellenség, vagyis az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében szolgáltak és úgy estek hadifogságba – más elbánásban részesültek, mint a lengyelek, magyarok és a németek. A csehek és a szlovákok számára például biztosították önálló fegyveres erőként való megalakulásukat. Erről adott elő 2009 elején Varsóban Igor Krjucskov orosz kutató. L. <http://gondola.hu/cikkek/64054>
93. Az orosz jobboldal kormánypolitikát formáló része 1917 elején már tisztában volt az ország teherbíró-képességével, ám a nagyobbik hányada a kudarc belátására csak az emigrációban vált képessé, az 1917 februárja, a polgári demokratikus forradalom utáni hónapokban az ország tűrőképességét jóval túllépve háborúpárti maradt, ami hozzájárult népszerűségvesztéséhez és politikai vereségéhez. Ez a hagyományos orosz birodalmi politika csődjét is jelentette, amelynek legkövetkezetesebb bírálója már jóval korábban a bolsevik párt volt.
94. Csak 1923-tól kezdve gondolják úgy, hogy a világforradalom érvényesülési terepe – s akkor is csak átmenetileg – Ázsia.
95. A témán az utóbbi időben az amerikai Terry Martin dolgozott. L. cikkét: „*Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism*”. In: *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick, London, Routledge, 2000. 348–367.
96. A nemzetközi rendszer felbomlasztásának szándéka, a világforradalom programja gyakorlatilag ugyanaz mint a revíziós politika. A Szovjetunió a húszas években szembesült a versailles-i „imperialista békediktátum-rendszerrel”, a Komintern pedig 1933-ig a nemzetiségek számára az elszakadási jogot is magában foglaló önrendelkezést követelt. Könyvében L. Balogh Béni Szabó Miklós: *A területi revízió mint feladat és ideológia* című tanulmányára hivatkozik. Lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002, 7.
97. Erre részben magyarázatként szolgál, hogy Masarykék, a szerbek és a bolgárok is úgy gondolták, hogy a bolsevik rendszer gazdaságilag össze fog omlani, továbbá, hogy az orosz fehérgárdista emigráció jelentős része ezeknek az országoknak a területén talált otthonra.
98. Részletesen ismerteti könyvében Kolontári Attila. L.: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009. 57–59.

KECZER GABRIELLA*–PINTÉR LAJOS**

KOLOZSVÁR – SZEGED: EGY EGYETEMTÖRTÉNETI VITA TÖRÉSVONALAI

KOLOZSVÁR – SZEGED: A DEBATE ON THE HISTORY OF THE UNIVERSITY OF SZEGED

ABSTRACT

How old is the University of Szeged? This question has been frequently asked inside and outside the institution since the change of the political system in Hungary. Until which date can the history of the university be traced back? Is it the time when an institution was established in Kolozsvár by Báthory in 1581? Or is it the year of 1872, when the Ferenc József University was opened in Kolozsvár? Or is it 1921, when higher education has begun in Szeged?

The University of Szeged launched a debate on this issue in 2007. The debate was going on in different meetings and in the newspaper of the university. At least the Senate of the university has accepted the following: the University of Szeged is the spiritual-cultural heir of the Báthory-institution established in 1581, thus this date is the founding of the University of Szeged.

In our paper we analyze the most important aspects of the debate, using the archives of the university newspaper.

1. Bevezetés

Milyen idős a Szegedi Tudományegyetem? Ez a kérdés a rendszerváltás óta nyíltan merült fel az intézményen belül és kívül. Melyik az a dátum, ameddig mai Szegedi Tudományegyetem története visszavezethető: a Báthory-féle kolozsvári intézményalapítás 1581-es dátuma, az 1872-es év, amikor ugyanott megnyitja kapuit a Ferenc József Egyetem, vagy 1921, amikor a Szegeden elindul a felsőoktatás? Az SZTE 2007-ben indított vitát ezekről a kérdésekről, mely részben rendezvényeken, részben az egyetemi lap hasábjain folyt. Végül a Szenátus a Makk Ferenc elnöklétével működő öttagú egyetemtörténeti bizottság (tagjai: Ruszoly József, Balázs Mihály, Blazovich László, Csernus Sándor) javaslatát fogadta el: az SZTE az 1581-ben alapított Báthory-egyetem szellemi-kulturális örökösének tekinti magát, és elődje alapítási évét a saját alapítási évének fogadja el. Dolgozatomban a vita fontosabb aspektusait mutatom be döntően a Szegedi Egyetem című lapban megjelent cikkek alapján.

2. Vita a Szegedi Tudományegyetem gyökereiről

A vita három kérdéskörre szűkíthető:

2.1. Egyetem volt-e az, amit Báthory alapított, azaz tekinthető-e az 1581-es év az egyetemalapítás dátumának?

2.2. Van-e, és ha igen, milyen folytonosság a Báthory által alapított intézmény és a Ferenc József Tudományegyetem között?

2.3. Milyen folytonosság van a mai szegedi felsőoktatási intézmények és a kolozsvári egyetem között?

* Főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.

** Történész-újságíró, Szegedi Tudományegyetem.

2.1. Egyetem volt-e az, amit Báthory alapított, azaz tekinthető-e az 1581-es év az egyetemalapítás dátumának?

A Báthory-féle intézmény létrejöttének körülményei a következők. Báthory István a 16. század hetvenes-nyolcvanas éveiben hívta be Erdélybe a jezsuitákat. Nekik adta a bencés-sektől elvett kolozsmonostori konvent épületét, ahol először a gimnáziumukat hozták létre 1579-ben, majd 1581-ben ebből született meg az akadémia.¹ A kolozsvári egyetem és kolozsvári jezsuita kollégium végleges alapítólevelét Berzeviczy Márton kancellár készítette, Báthory István erdélyi fejedelem, Lengyelország királya, valamint Litvánia nagyhercege (1533–1586) Vilnában írta alá 1581. május 12-i keltezéssel. A Báthory-egyetem – mint általában a jezsuita egyetemek – két karral (bölcselet és teológia) létesült.²

Azok, akik vitatják, hogy Kolozsváron 1581-ben egyetemalapítás történt volna, két ér- vet említenek, az első, hogy az oktatás kezdetben nem volt egyetemi szintű. Szerintük Bá- thory kollégiumot, azaz alsó-és középfokú oktatási intézményt hozott létre. Ezzel szemben az egyetemalapítás mellett állást foglalók a következőket mondják. Rendelkezésre áll a fejedelem alapítólevele: Báthory klasszikus egyetemalapító oklevelet készített; Európa legkülönbözőbb fejedelmei éppen ilyen okleveleket adtak ki. Az is benne van, hogy ez az akadémia ugyanazokkal a jogokkal lesz felruházva, mint Európa nagy egyetemei.³ A latin szöveget is átnézve: Báthory de iure egyszerre létesített egy jezsuita kollégiumot s egy ehhez tartozó jezsuita egyetemet is, amely tudományos címeket adhatott.⁴

A jezsuiták kolozsvári iskolája értelemszerűen csak gimnáziumi fokon indulhatott, mert a tanulói csak az iskolázatlan vagy csak alig iskolázott fiatalok köréből verbuválódhattak - őket kellett felhozni az egyetemi szintre.⁵ A hatosztályos gimnázium 1579-ben indult, 1585-ben léphettek volna be a saját tanítványok az egyetemre. Ettől függetlenül – máshon- nan érkező diákokkal – 1581-ben már be lehetett indítani a hároméves bölcsészképzést, 1584 után pedig a teológia is megindulhatott.⁶ Később már doktori fokozatot is adhatott (volt olyan év, 1736, amikor tíz doktort avattak bölcseletből), vagyis egyértelműen egye- tem volt.⁷ 1585-ben már kimutatható, hogy a kétkarú egyetemen (teológia, filozófia) a filozófiai kurzusok egyetemi szinten folynak, s teológiai előadások is vannak: a de iure megalapított egyetem tehát de facto megindult a nyugat-európai értelemben vett egyetem- mé válás útján! Aztán a jezsuiták helyzete rendkívül bizonytalanná vált a kirobbanó vallás- harcok miatt: 1603-ban a városból kiűzték őket, az egyetemi épületeiket pedig teljesen feldúlták. Ilyen körülmények között, ilyen történelmi helyzetben nagyfokú túlzás azt elvár- ni egy frissen alakított egyetemtől, hogy azonnal teljes pompájában bontakozzon ki! Egyes nagy európai egyetemek is annak a középiskolának a létrejöttéhez vezetik vissza történetü- ket, melyből később kinőttek. Az amszterdamiak például az 1632-es iskolaalapításhoz, pedig az egyetem csak 1877-ben jött létre.⁸

A második ellenérv az intézmény egyetemi státusa ellen, hogy nem kapott pápai me- erősítést. Erről a vitában a következő vélemények születtek. A pápai jóváhagyás tudatosan is késhetett, mert Róma nem akart jóváhagyni egy olyan intézményt, melynek még bizony- talan a hosszú távú sorsa, jövője. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a kolozsvári iskola nem indult egyetemi jellegű intézménynek.⁹ Az egyetemalapítást jóváhagyó pápai áldás eddig még nem került elő. Azonban nem ez, hanem az universitason folyó oktatás minősége határozza meg, hogy egyetemről beszélhetünk-e. A XVI. század végén már megalakultak az első protestáns egyetemek, melyek értelemszerűen nem kaptak pápai jó- váhagyást. Több olyan neves intézmény is volt – köztük a legelső, a bolognai egyetem –, amely alapítása után néhány évtizeddel szerezte meg a pápai engedélyt.¹⁰ A pápai megerő- sítés hiánya teljesen jelentéktelen, hiszen kiderült, hogy a korszakban sem a nagyszombati, sem a kassai egyetem nem kapott ilyet, mégis mindkettő teljes értékű egyetem volt. Bátho-

ry több próbálkozása ellenére sem érte el a pápai jóváhagyást, ám ebben az időben már uralkodók is elismerhették egy-egy egyetem megalapítását, mint ahogy az a *Pázmány Péter* esztergomi érsek által 1635-ben létrehozott nagyszombati jezsuita egyetem esetében is történt, melynek jóváhagyását a pápa a Habsburgokkal való ellentét miatt nyíltan megtagadta. S azt senki sem vitatja, hogy Báthory István uralkodó volt.¹¹ Nem szabadna csupán meglehetősen kétes jogi kritériumok miatt megtagadni a kolozsvári Báthory-egyetemtől az egyetemi rangot. A késő középkorban nem voltak teljesen tisztázottak az egyetemi státusz előírásai, sem az elismerés szintje. Akkoriban még nem készültek vitás esetekben jogegységi határozatok, a feudális joggyakorlatból pedig mind a pápa, mind az egyes uralkodók szívesen maguknak ítélték különféle, a mások jogát kizáró hatalmat.¹²

Azok, akik az intézmény egyetem-volta mellett érvelnek, kiemelik a magas színvonalú oktatói kart. A Jézus Társasága felmérve a korabeli helyzetet, a legkiválóbb tanerőket küldte Kolozsvárra a különböző jezsuita iskolákból. A kitűnő oktatási anyagot elsőrangú tudással rendelkező tanárok adták elő, mivel a kolozsvári egyetemet a jezsuiták hídfőállásnak tekintették, más egyetemeken már bizonyított személyeket küldtek.¹³

2.2. Van-e, és ha igen, milyen folytonosság a Báthori által alapított intézmény és a Ferenc József Tudományegyetem között?

A tizenöt éves 1872, azaz a későbbi Ferenc József Egyetem megalapításáig az intézmény meglehetősen sok nehézséget élt át, ezért kérdőjeleződhetett meg a folytonosság. Az első zaklatott periódus a 15 éves háborútól, a jezsuiták elűzésétől az 1698-as újraindulásig tartott. A vallásháború során feszültség támadt a császárt támogató jezsuitákkal szemben a protestáns Kolozsvárott, s amikor erre lehetőség volt, a tömeg megrohanta és elpusztította a házukat. Elmenekültek, ám mikor Basta bejött, újra nekik adta a protestánsoktól elvett templomot és kollégiumot. Aztán 1605-ben végleg eldőlt, hogy a császár kiszorul Erdélyből, így hosszú időszakra szünetelt a jezsuiták kolozsvári tevékenysége is, de egészen eddig az intézmény működése ezekkel az átmeneti zavarokkal kimutatható. 1690-től a császáriak bejövetelével villámcsapásszerűen javult a jezsuiták helyzete, 1698 novemberében megnyitották az akadémiájukat.

Ezt követően békés, virágzó időszak következett az intézmény életében. Mária Terézia az egységes felsőoktatási rendszer irányába tett lépéseket, ennek révén immár Universitas Claudiopolitanáról beszélhetünk. Mária Terézia feljogosította az akadémiát az egyetemi cím használatára, és ténylegesen a valódi egyetemmé válás felé ment az iskola működése. 1754 után növekedett az oktatók száma, s újra előkerültek a teológus-tanárok is. Minden forrás szerint a kassaihoz hasonló kétkarú egyetem jött létre Kolozsvárott. 1774–1784 között a teljes, klasszikus négykarú egyetemmé szervezésre történt kísérlet. 1774-ben meginđult a jogi kar, azaz kineveztek néhány tanárt, majd 1775-ben az első orvosi professzorokat is. 1777-ben azonban új korszak kezdődött: meginđult a Ratio Educationis tervezése, s 1777-ben Bécsben úgy döntöttek, a történelmi Magyarországon csak egyetlen egyetemre van szükség. Mária Terézia 1777 tavaszán leállította a további kolozsvári fejlesztéseket, de az intézmény működött tovább. Ám 1776-ban az uralkodó a piaristákra bízta az irányítását. Az erdélyi püspök 1778 után visszavonta a teológusait. Az orvosi, jogi és bölcsészképzés azonban ment tovább 1784-ig. Ebben az esztendőben II. József megreformálta az egész birodalom felsőoktatását, ami azt jelentette, hogy csak négy egyetemet (Bécs, Prága, Lemberg, Pest) hagyott meg, a többit lefokozta. Kolozsvár is akadémiai líceummá minősült.¹⁴

A folytonosság mellett a következő érvek szólnak. 1698-tól kezdve a kolozsvári jezsuita akadémia működése 1773-ig folyamatos, kivéve három évet a Rákóczi-szabadságharc idején: 1704, 1706 és 1707. 1698-tól a bölcsészkar folyamatosan működött, baccalaureusi

és magisteri fokozatokat adott ki. A teológia két szakaszban mutatható ki: 1712 és körülbelül 1726 között, s utána 1754-től nagyjából a megszűnésig. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a teológia átmeneti szünetekkel, kicsit alacsonyabb szinten, a bölcsészképzés folyamatosan, végig magas fokon működött. Néhány orvosi tanszék működött folyamatosan tovább egészen 1872-ig, illetve a bölcsészkar is 1848-ig. A jogi kar két évfolyamos jogi tanfolyamban megtestesülő tevékenysége szintén 1848-ig mutatható ki. A Kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum két évfolyamos bölcsész- és jogi kara a királyi jogakadémiákhoz hasonlóan a közigazgatás alsóbb fokaira alkalmas diplomát adott ki. 1784-től 1848-ig körülbelül ötezer-kétszáz orvostan-, bölcsész- és jogászhallgatója volt ennek a felsőoktatási intézménynek. 1848-ig tehát tiszta a jogfolytonosság.¹⁵

Az 1848/1849-es tanév aztán az egész ország területén elmaradt. A szabadságharc leverését követően *Leopold Thun* nagyszabású reformot hajtott végre. 1850-ben ennek következtében megszűnt a líceum, a bölcsészkart beolvasztották a gimnáziumba. A jogi kar átmenetileg szünetelt, az orvos-sebészeti intézet azonban továbbra is fenntartotta a jogfolytonosságot. 1863-ban engedték meg újra, hogy megnyíljon a két-, majd két év múlva a hároméves kolozsvári jogakadémia, mely 1872-ig működött.¹⁶ E két főiskolai szintű intézmény, melyek eredete 1774-ig vezethető vissza, jelentette az 1866-tól helyreállított unió keretében a kiindulópontot a második hazai tudományegyetem megalapításához.¹⁷ 1872-ben törvény mondta ki: a kolozsvári jogakadémia alapjain jön létre a jogi kar, az orvos-sebészeti intézet alapjain az orvosi kar. Harmadikként a bölcsészkar megteremtését irányozták elő, negyedikként pedig matematika- és természettudományi fakultást hoztak létre a később (1881) Ferenc Józsefről elnevezett egyetemen.¹⁸ 1872. október 12-én Ferenc József szentesítette a Kolozsvári Tudományegyetem létesítését kimondó törvényeket (1872: XIX., XX. tc.); a négy kar: a jog- és államtudományi; az orvostudományi; a bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint a matematika- és természettudományi. Az orvos-sebészeti tanintézetből hét, a jogakadémiáról öt professzor került át.¹⁹ Mária Terézia a Báthoryi-egyetemen hozott létre jogi és orvosi fakultásokat, ahol még exjezsuiták is oktattak. A líceumi (főiskolai) korban az egyetemi szellem folytonosságát a jogakadémia mellett az orvos-sebészeti tanintézet biztosította.²⁰

A parlamenti döntés nem a semmire építkezett, mert az egykori egyetem két utódintézményére, a Királyi Jogakadémiára és az Orvos-Sebészeti Tanintézetre alapozta az új univerzitás fölállítást. Az elsőből jött létre a jogi, a másodikból az orvosi kar. E két felsőfokú intézmény révén lett a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem az egykori Báthory-féle akadémia utódává és örökösévé, mintegy annak folytatójává. Minderre az alapítás időszakában számos alkalommal hivatkoztak. Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter az egyetemalapítás indokaként hangsúlyozta többek között a város több százéves egyetemi múltját. Márki Sándor történész is hivatkozott az ősi egyetem átmentett hagyatékára, a meglévő jogi és orvoseképző intézetre, mint szervezeti-intézményi kiindulópontokra. Ettől kezdve az egyetemi évkönyvek minden alkalommal történelmi előzményként említik a Báthory-féle akadémiát.²¹

Vannak, akik hely azonosságában látják a folytonosság egyik bizonyítékát. Az első, 1581-ben megnyílt és 1603-ban lerombolt iskola helyén épült fel a második jezsuita egyetem épülete a Belső-Torda (később Egyetem) és a Belső-Király utca sarkán lévő templom mellett. Itt készült el a Ferenc József Tudományegyetem központi épülete.²² Mások abból indulnak ki, hogy elődeink hogyan viszonyultak az eredet kérdéséhez. A kolozsvári egyetem mindenkor a Báthory alapította universitástól számította múltját. A kolozsvári felsőoktatás történetében számos hosszabb-rövidebb megszakítás is volt, mégis az 1872-ben újjászervezett kolozsvári egyetem is Báthory Istvánt tekintette alapítójának.²³ Megint mások arra hivatkoznak, hogy hasonló megszakítások más intézmények történetében is vannak,

Valóban nagy megszakítások mutathatók ki az egyetem történetében, de nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ilyen, akár több évtizednyi hiátusok más egyetemek (többek között a vilnai, a bécsi vagy a krakkói) esetében is kimutathatók, ezek mégis a legkorábbi egyetemalapítás évétől eredeztetik magukat.²⁴

2.3. Milyen folytonosság van a mai szegedi felsőoktatási intézmények és a hajdani kolozsvári egyetem között? Lehet-e egy intézménynek több utódja?

A kolozsvári egyetem és a szegedi felsőoktatás közötti kapcsolat mögött a következő történelmi események húzódnak meg. A Ferenc József Tudományegyetemet 1872-ben alapították meg Kolozsváron. 1919. május 12-én a román hatóságok katonai erőszakkal kisajátították a még működő magyar egyetem épületeit, a rektort, a tanári kart és a diákokat pedig kikergették onnan, a professzorok jó részét 1919 végéig kiutasították az országból. Az elzavart tanárok Budán gyűltek össze és úgy döntöttek, hogy tovább működtetik a Ferenc József Tudományegyetemet. Másfél évig Budán, különböző épületekben működött az intézmény. Egy ideig lehetett bízni abban, hogy Erdély (vagy legalábbis a magyar többségű Kolozsvár) visszakérül Magyarországhoz. A trianoni békediktátum aláírása után azonban nyilvánvalóvá vált: ebben reménykedni nem lehet, de az is egyértelmű volt, hogy Budán nem maradhat a kolozsvári egyetem. Szeged és Somogyi Szilveszter polgármester befogadta a száműzötteket. Az az egyetem, mely 1921 őszén itt megnyitotta kapuit, tehát a kolozsvári egyetem volt.²⁵ A folytonosság mellett érvelők határozottan állítják, hogy Szegeden nem új intézmény, hanem a kolozsvári egyetem kezdte meg működését.²⁶ 1921-ben az egyetem Szegedre településekor nem hoztak létre új intézményt, hiszen az erről rendelkező törvény is úgy szólt, hogy a kolozsvári universitas ideiglenesen a Tisza-parti városban működik tovább.²⁷ 1921-ben megkezdődött Szegeden a tényleges egyetemi oktatás, jogilag a kolozsvári egyetem keretein belül. Ez az a szál, amely a mai két egyetem sorsát összeköti, s visszaviszi a közös eredetre, az 1581-es Báthory-egyetemre.²⁸

Újabb fordulópont akkor következett be, amikor az egyetem – legalábbis részben – visszatért Kolozsvárra, Szegeden pedig új egyetem alakult. Amikor 1940-ben, a második bécsi döntés után Kolozsvár ismét Magyarországhoz került, és lehetőség nyílt arra, hogy az egyetem visszatérjen, részben vissza is ment, de az oktatók egy része Szegeden maradt.²⁹ Szeged városa sem maradhatott egyetem nélkül: Szegeden az 1940 évi XXVIII. tc. értelmében új egyetem alakult Horthy Miklós Tudományegyetem néven.³⁰

A folytonosság hívei szerint azonban hangsúlyozzák: A Horthy Miklós Tudományegyetem a Szegeden maradó részlegből alakult meg.³¹ A Horthy Miklós Egyetem Első Évkönyvében számos utalás van a Ferenc József Egyetemmel való folytonosságra. „1921. szeptember 22-én léptek először szegedi földre... s ekkor indult meg a nagyarányú szervező munka, amely nemcsak az új otthonnak, de a mai egyetemnek az alapját is megvetette... Ennek emlékére tartja a Ferenc József Tudományegyetemből fejlődött Horthy Miklós Tudományegyetem évnyitó ünnepélyét ezen a napon... A Horthy Miklós Tudományegyetem tanárai, nagyobb részben a Ferenc József Tudományegyetem addigi tanáraiból... nevezettek ki... Az egyetem működését *ugyanazokban* az épületekben és *ugyanazokkal* az intézetekkel kezdte meg, amelyeket a Ferenc József Tudományegyetem örökségeként átvett”.³² Többen érvelnek azzal, hogy az első szegedi felsőoktatási intézmény oktatói a kolozsváriak voltak, akik egy ése az egyetem visszaköltözése után is Szegeden maradt. Az oktatás folyamatossága mellett az összefüggő történelmi ívet bizonyítja: 1940-ben az egykori kolozsvári egyetemnek csak egy része költözött vissza ősi székhelyére, a másik (a nagyobbik) rész Szegeden maradt, itt folytatta tovább munkáját, s ennek csupán jogi szentesítése volt az 1940-es parlamenti aktus.³³ 1921-ben az orvoskar összes professzora kolozsvári

volt. 1940-ben de iure a kolozsvári egyetem visszament szülőföldjére, de facto az orvoskarról csak két tanár ment vissza.³⁴ Négy karból három itt maradt oktatóival, hallgatóival, a teljes könyvtárral és az összes infrastruktúrával együtt, vagyis legalább az egyetem $\frac{3}{4}$ része. Csak a jogi kart költöztették Kolozsvárra.³⁵ Ráadásul a Kolozsvárról történő újabb menekülést követően az ottani egyetem oktatóinak egy része ismét Szegeden folytatta munkáját.³⁶

Mindez elvezetett a kérdéshez, hogy egy egyetemnek hány utódja lehet. A folytonosság hívei szerint akár több is. Az 1944 után jogilag már nem létező Ferenc József Tudományegyetemnek két helyen lettek „utódintézményei”: Szegeden és Kolozsváron.³⁷ A nagyszombati egyetemnek ma két jogutódja van, az ELTE és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem; mindkettő jogérvényesen, mert bölcsészkarának folyamatos jogutódja az ELTE, a teológiai karának pedig a Pázmány. Így elfogadható, hogy a kolozsvári Báthory-egyetem is több leszármazottal bír (Babes-Bolyai Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem).³⁸ A történeti folyamatosság nem azonos a jogival: jogutód csak egy lehet, de történeti és szellemi utód akárhány. Az 1940-ben létesült Horthy Miklós Tudományegyetem éppen úgy a kolozsvári-szegedi egyetem folytatása, mint az ugyanakkor Kolozsvárra visszatért Ferenc József Tudományegyetem.³⁹

A kolozsvári egyetemnek ma több örököse is működik. Épületét és felszereléseit az I. Ferdinánd, majd a Victor Babes nevét viselő egyetem kapta meg, szellemét pedig a Bolyai János nevét felvevő magyar tudományegyetem vitte tovább. A másik a Bolyaiból kivált marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, különösen ennek magyar tanári kara. A harmadik-negyedik pedig a szegedi, 1940-től Horthy Miklós, később József Attila nevét viselő tudományegyetem, valamint az ebből 1951-ben kivált utóbb Szent-Györgyi Albert-ről elnevezett orvostudományi egyetem, majd az egyetemi integráció során létrejött SZTE.⁴⁰

3. Összegzés

Dolgozatunkban a Szegedi Tudományegyetem gyökereiről folytatott vita főbb törésvonalait mutattuk be a Szegedi Egyetem című lap hasábjain 2007-ben folytatott nyílt diskurzus alapján. A vita érdekessége, hogy azok, akik kétségbe vonják, hogy az SZTE története a Báthory alapította kolozsvári intézményig vezethető vissza, nem kívánták álláspontjukat kifejteni, megindokolni. Az írásokból kiderül: az, hogy a Báthory-alapította intézmény a mai Szegedi Tudományegyetem őse, teljesen egzakt, a történelemtudományban általánosan elfogadott módszerek szerint – elsősorban a dokumentumok hiánya miatt - nem tisztán levezethető. El kell fogadnunk: az, hogy a Szegedi Tudományegyetem hogyan viszonyul elődjéhez és múltjához, nem dönthető el tudományos alapon. Az identitás meghatározása gyakran szubjektív, és mindig értékválasztást tükröz.

JEGYZETEK

1. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
2. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
3. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
4. Makk Ferenc (2007): Múltunk közös öröksége, In: Szegedi Egyetem, 2007. május 7.
5. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
6. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.

7. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
8. Makk Ferenc (2007): Múltunk közös öröksége, In: Szegedi Egyetem, 2007. május 7.
9. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
10. Molnár Imre (2007): 1581, 1872 vagy 2000? Vita a SZAB székházban, lejegyezve In: Szegedi Egyetem, 2007. február 26.
11. Makk Ferenc (2007): Múltunk közös öröksége, In: Szegedi Egyetem, 2007. május 7.
12. Bikfalvi Géza (2007): Eszmei örökös, szellemi utód, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 26.
13. Bikfalvi Géza (2007): Eszmei örökös, szellemi utód, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 26.
14. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
15. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
16. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
17. Ruszoly József (2007): Egyetemtörténeti kérdések, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 26.
18. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
19. Ruszoly József (2007): Egyetemtörténeti kérdések, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 26.
20. Hencz Péter (2007): Veritatis splendor! In: Szegedi Egyetem, 2007. április 23.
21. Marjanucz László (2008): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Tiszatáj, 2008 március, 77-81. old.
22. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
23. Péter László (2007): Négy tétel az egyetem történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
24. Makk Ferenc (2007): Múltunk közös öröksége, In: Szegedi Egyetem, 2007. május 7.
25. Vincze Gábor (2007): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Szegedi Egyetem.
26. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
27. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
28. Marjanucz László (2008): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Tiszatáj, 2008 március, 77-81. old.
29. Vincze Gábor (2007): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Szegedi Egyetem, 2007. április 23.
30. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
31. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
32. Minker Emil (2007): Három kérdés, három válasz egyetemünk megelőző történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
33. Makk Ferenc (2007): Múltunk közös öröksége, In: Szegedi Egyetem, 2007. május 7.
34. Hencz Péter (2007): Veritatis splendor! In: Szegedi Egyetem, 2007. április 23.
35. Marjanucz László (2008): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Tiszatáj, 2008 március, 77-81. old.
36. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
37. Vincze Gábor (2007): A kolozsvári egyetem Szegeden, In: Szegedi Egyetem, 2007. április 23.
38. Szögi László (2007): Közös múlt – közös örökség, In: Szegedi Egyetem, 2007. szeptember 3.
39. Péter László (2007): Négy tétel az egyetem történetéről, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 12.
40. Ruszoly József (2007): Egyetemtörténeti kérdések, In: Szegedi Egyetem, 2007. március 26.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szegedi Egyetem 2007-es lapszámai.
Tiszatáj 2008 márciusi száma.

HAJDÚ ZOLTÁN*

A „TÓTOKLAKTA FELFÖLD” POLITIKAI FÖLDRAJZI KÉRDÉSEI A DUALIZMUS KORABELI MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN

POLITICAL GEOGRAPHICAL QUESTIONS OF SLOVAK SETTLED AREA OF UPPER HUNGARY IN THE HUNGARIAN GEOGRAPHY BETWEEN 1867-1918

ABSTRACT

The political structure of Historical Hungary was changed very deeply in 1867 with the Austrian-Hungarian Compromise. The modern Hungarian geography was established at the beginning of 1870s. There were very strong connections between developments the political state and geography. The Hungarian political geographical researches were focusing on national problems of multinational and multiethnic Hungarian state. The Hungarian leading geographers (Hunfalvy János, Lóczy Lajos, Czirbusz Géza, Haltenberger Mihály) were not „nationalists” in their research works on Slovak problems. The Hungarian geographers without exception supported the state unity, against autonomy movements.

1. Bevezetés

A modern magyar földrajztudomány megszületése, illetve intézményesülése az 1870-es évek legelején (a Földrajzi Tanszék létrejötte a budapesti Tudományegyetemen, a Magyar Földrajzi Társaság megalakulása, a Földrajzi Közlemények tudományos folyóiratként való megjelentetése) csak néhány évvel követte az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést. Ha teljes körűen áttekintjük a Földrajzi Közlemények 1873–1918 közötti évfolyamait, akkor azt mondhatjuk, hogy a földrajztudomány fejlődése, a modern magyar állam kiépülése, a gazdasági modernizáció folyamata szervesen egybekapcsolódott.

A magyar földrajztudomány részben követte a nemzetközi (elsősorban a német) tudományfejlődési folyamatokat, (Hunfalvy János enciklopédikus, Lóczy Lajos természettudományi, Czirbusz Géza emberföldrajzi dominanciával fogalmazta meg a földrajztudomány tárgyát, feladatait), részben pedig az ország belső problematikájának alakulása (azon belül főleg az ország soknemzetiségű jellege) is jelentős hatással volt rá.

A korabeli magyar földrajztudomány három budapesti egyetemi tanszékvezetőjének (Hunfalvy János 1820–1888, Lóczy Lajos 1849–1920, Czirbusz Géza 1853–1920) kivétel nélkül voltak felvidéki kapcsolatai. Hunfalvy Johan Hunsdorferként született, szepességi német családban, Nagyszalókon, a kisnemesi származású lóczy Lóczy Lajos Arad-Hegyaljáról elmenekült családja ideiglenes letelepedése miatt született Pozsonyban, Czirbusz Géza „őshonos” kassai családban látta meg a napvilágot) de egyikük esetében sem beszélhetünk arról, hogy elsődleges kutatási területükké vált volna a Felvidék. (A legtöbbet talán az egész Felvidéket már gyermekként „körbetanuló-körbeélő”, szlovákul is jól beszélő Hunfalvy János foglalkozott a „szűkebb haza” földrajzi kutatásával. A sort még tovább is lehetne folytatni, hiszen a kassai születésű Haltenberger Mihály (1888–1972) kiemelten foglalkozott politi-

* Az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet.

kai földrajzzal, de elsősorban mégis a tengerészeti földrajz területén alkotott nagyot, bár megjelent egy szerény dolgozata Szepes megye gazdasági és települési földrajzárol is.

A XIX. század második felének magyarországi vasútépítésekben kiemelt helyet kapott a Felvidék közlekedési kapcsolatrendszerének a kérdésköre, de a kiépülő vasútvonalak elsősorban nem a belső területi struktúrát formálták, alakították, fejlesztették, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia, főként Magyarország kelet-nyugati, észak-déli térkapcsolatainak megteremtésében játszottak szerepet. A vasúthálózat jelentős részben az ország-egység megteremtőjeként (Széchenyi közlekedési-országfejlesztési koncepcióját követve), valamint Budapest tágabb érdekeit szolgálta. Ezeken belül, a keleti és északkeleti vonalak vezetéskor döntően katonai szempontokat részesítették előnyben.

A Felvidék kapcsán a turisztikai kapcsolatok fejlesztésének az igénye már a XIX. század II. felében megfogalmazódott. Tudatosodott, hogy a Tátra, a nagy számú fürdő, a történelmi múlt (s Budapest közelsége) egyedi gazdasági, kulturális stb. fejlesztési lehetőségeket hordoz.

A térség – szinten minden vele kapcsolatos elemzésben – 1918-ig úgy jelent meg, mint az ország történelmi múltját illetően egyik leggazdagabb tája, periférikus fekvésű nagytája, s egyben gazdaságilag leginkább elmaradott nagytérsége. Ugyanakkor kiemelésre került, hogy a térség meghatározó etnikai sajátossága a soknemzetiségű jelleg, s azon belül a domináns, a többségi, kevert stb. jellegű területek, kistérségek, települések tömeges megjelenése. Az állami beavatkozások – a hegyvidéki akció, az iparosítás támogatása – a térség gazdasági felemelkedését volt hivatott szolgálni.

A Felvidék az egész Monarchiát tekintve „bennfoglalt” táj volt, Magyarország térszerkezetén belül pedig északi határ-nagytáj. A permanens külső veszélyt 1849 tapasztalata alapján Oroszország jelentette. A pánszlávizmus veszélye különösen a korszak végén tudatosodott a magyar földrajzban.

Az I. világháború végéig a térséggel kapcsolatos egyik legtöbbet emlegetett folyamat a „migrációs egyenleg” problematikája. A kivándorlás különösen a Felvidék keleti részét érintette erőteljesen, a „Budapestre-tódulás” az egész Felvidék esetében megfigyelhető volt. A nagytáj sajátos etnikai versenytérre alakult, ahol a különböző etnikai értékművelések (nem csak a zsidóké, de a szlovákoké, ruténeké, németeké, sőt a magyaroké is) a versengő felekhez kapcsolódtak, s többször kölcsönösen negatív tartalmat kaptak.

A nagytáj földrajzi-területi lehatárolása fokozatosan alakult ki a magyar földrajztudományban, de teljes egyetértés nem jött létre 1918 előtt. Ennek oka részben a különböző szaktudományok (földrajz, történelem, néprajz, közigazgatás stb.) egyedi sajátosságaiban is keresendő.

Szemléletileg, módszertanilag fontos kiemelnünk, hogy egy-egy terület tudományos kutatása történetileg hosszú időszakot ölel fel. Minden egyes korszak ismeri és beintegrálja a korábbi időszakok ismereteit, tudományos eredményeit, de a jövőt illetően legfeljebb csak következtetései lehetnek. A „visszatekintő” feldolgozás egy-egy korábbi időszak folyamatait illetően már „helyzeti előnyben van”, hiszen ismeri a korábbi korszak folyamatainak eredményeit, így a későbbi/késői visszatekintés már „bölcs, okos, tárgyyszerű stb. lehet”.

Ez különösen fontos Magyarországon, s a magyar politikai földrajz tekintetében. A Trianon előtti és a Trianon utáni földrajzi látásmód alapvetően eltér egymástól. Trianon előtt a magyar földrajz lényegében Monarchia-ellenes volt, elsődlegesen a történelmi Magyarország jelentette számára a hazát. Az állami politika egyik legőszintébb követője, érvényesítője volt, mind az egységes magyar politikai nemzet felfogást, mind pedig a kötelező magyar nyelvű oktatás tekintetében.

Elemzésünkben szinte kizárólag a dualizmus időszakában megjelent munkákra vagyunk tekintettel. Terjedelmi okokból csak a legfontosabb munkákra hivatkozunk, ugyanakkor jelezzük, hogy az időszak földrajzi, azon belül politikai földrajzi irodalmát szinte teljes körűen megtalálhatjuk Podhradszky György (1924) és Fodor Ferenc földrajztörténelmi összefoglalásában (2006).

2. A területi lehatárolás bizonytalanságai

Bach Sándor a közigazgatási területi rendezésekor a Felvidék területét (melynek belső történeti, etnikai, nyelvi, vallási stb. viszonyaival szinte teljesen tisztában volt) két (pozsonyi, kassai) kerületre tagolta. A Pozsony székhelyű kerület volt az Északnyugati, míg a Kassai kerület a szélesebb értelemben vett Északkeleti-Felvidék területét foglalta magába. A kiépülő abszolutizmus időszakában az ország északi területén Pozsony mellett Kassa nagytérsegi közigazgatási szervező szerepe megerősödött.

A XIX. század közepétől a magyar földrajztudományban megjelent a magyar államtér és a Kárpát-medence földrajzi szemléletének a kidolgozása. A népi táj- és térszemlélet ebben a térségben csak a középtájak megfogalmazásáig jutott el, így a tudomány dolgozta ki a nagytér-tagolást, illetve adott nevet a nagytájnak. Ez egy hosszabb, korántsem minden elemében viták nélküli folyamat volt.

Kezdetben a természeti földrajz egyik alapkérdése a „hegységek csoportosítása” volt.

Hunfalvy János 1863-ban a Magyar Birodalom természeti viszonyainak az elemzésekor még nem beszélt egységes Felvidékről, de a Kárpátok tagolásakor már megfogalmazta az Északnyugati- és az Északkeleti-Kárpátok önálló voltát.¹

Az Osztrák-Magyar Monarchiát népszerűsítő jelleggel ismertető Felső-Magyarország kötetben György Aladár egyértelműen úgy fogalmazott, hogy Felső-Magyarország azonos a Felvidékkel.

Czirbusz Géza a Kárpátokat két részre tagolta.² Számára a „...pozsonyi Dunától a Visó forrásáig feldomboruló felföld egységes földdarab, ámbár a Hernád harántékos völgye keleti és nyugoti félre szakítja”.³ Czirbusz a Felföldet „nyugoti” és keleti részre tagolta. A tagolás meghatározó szempontja nála is természeti földrajzi, de az etnikai szempont erőteljesen megjelent. A tagolásakor úgy látta, hogy nemzetiségi tekintetben két részre lehet tagolni a Felföldet: a „nyugoti részen a tótok” a keletin pedig a rutének élnek. A keleti rész Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Máramaros, Bereg megyéket foglalta keretbe.

A dualizmus kori középiskolai tankönyveinek⁴ lehatárolása szerint a Felvidék területe az átmeneti zónák miatt eltérő nagyságban jelent meg (*1. ábra*). A politikai földrajzi ország-szemléletben a Felvidéket (Felföldet) általában két részre tagolták (nyugati, keleti).

A dualizmus időszakában a térséggel kapcsolatban többféle térmeghatározás, illetve direkt módon nem mindig meghatározott területi tartalmú fogalom élt. A magyar szóhasználatban a Felső-Magyarország, Felvidék, Felföld, „Szlovenszko” a szlovákok körében: „Slovensko”, Uhorsko, Hornô Uhorsko, Horné Uhorsko, Horniaky, a németeknél Oberungarn. Részben egymás tükörfordításai, részben pedig tartalmukban eltértek egymástól.

A „tótoklakta Felföld” nem negatív megnevezésként került be a magyar földrajzi szóhasználatba, hanem a magyar-tót (szlovák) nyelvhatártól északra fekvő egybefüggő területet értették alatta, de korántsem mindig azonos módon.

A területi folyamatok szempontjából a XIX. század utolsó harmadában nagy jelentőségű folyamatokat indított el a vasútvonalak építése. Az első vasút a Szolnok – Debrecen – Miskolc – Kassa vasút volt, mely elérte a térséget. A térség „belső periferia” jellegénél fogva a vasútvonalak további építésekor az elsődleges feladat a Kárpátokon való áthaladás volt. A térség lehatárolásától függően 1914-ben négy vagy öt jelentős, a hegységet átszelő vasutat tartottak számon: 1. Miskolc–Kassa–Eperjes–Orló-Tarnów, 2. Sátoraljaújhely–Mezőlaborc–Przemysl kétvágányú stratégiai vasút, 3. Ungvár–Uzsok, 4. Munkács–Stryj, 5. Máramarossziget–Kőrösmező.

1. ábra. A Magyar medencerendszer természetes tájai

A Magyar medencerendszer természetes tájai.

1. Alföld. 2. Dunántúli Dombosvidék. 3. Kis Alföld. 4. Északnyugati Felföld. 5. Északkeleti Felföld. 6. Keleti és Déli Kárpátok. 7. A Keleti Szigethegység. 8. A Mezőség. 9. A Délnyugati Felföld. A vonalkázott területek a szomszédos tájak átmeneti övei.

A hegység területén elsősorban az átmenő vonalak épültek ki, az összekötő vonalak főként az Alföld és a Kárpátok találkozásánál futottak a térségben. Nem jött létre igazán egységes belső hálózat, de vasúti szempontból az ország jól ellátott területei közé volt sorolható a térség. A vasúthálózat „osztó pontjait” Pozsony, Budapest, Kassa, Sátoraljaújhely jelentette.

A térség településhálózati szempontból tradicionálisan többközpontú volt, s nem csak a közigazgatási tagozódás miatt. (A városhálózat alakulásában a hosszú távú történeti folyamatok, valamint a természeti földrajzi adottságok is jelentős szerepet játszottak.) 1918 előtt sajátos „policentrikus kis- és közép városi hálózatról” beszélhetünk a Felvidék esetében.

3. A nemzetiségi kérdés földrajzi bemutatása

Ha a nagypolitikai folyamatok szempontjából tekintünk a korabeli nemzetiségi kérdésre, akkor azt kell mondanunk, hogy lényegében a korszak egészében két megközelítés, két hatalmi törekvés, nemzeti érdek állt egymással szemben: a magyarság az egységes magyar politikai nemzet és a történelmi Magyarország területi egysége mellett állt ki, míg a Felvidék szlovák értelmiségének egy része az 1861-es „Memorandum”-tól kezdve a szlovák szállásterületek területi autonómiáját szorgalmazta. Az igazi meghatározottság az volt, hogy a történelmi Magyarországon lényegében a magyarok mellett a szlovákság volt az, melynek nem volt a Kárpát-medencén kívüli anyaországa.

A két közösséget ez akár szoros, nem csak területi és ágazati munkamegosztási kapcsolatok kiépítésére is sarkallhatta volna. Ezzel szemben a szlovák értelmiség egy része elindult „cseh irányba”, illetve az orosz vezetésű pánszláv világban gondolkodott. A korszak végén, a háborús összeomlás állapotában (1918) már hiába kínálták fel a magyar kormányzat a szlovák elitnek a „Tót Impérium” területi autonómiát. Győzött a „csehszlovákizmus” a szlovák értelmiség, s most már a társadalom nagyobb részében is.

Az ország néprajzi, nyelvi, vallási viszonyainak a kérdésköre a kiegyezés után folyamatosan napirenden volt mind politikai, mind pedig tudományos tekintetben. Az ország ethnográfiai viszonyait a dualizmus kezdetekor új módon összefoglaló Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál (1810-1891) úgy fogalmazott, hogy: „A magyarok, nem tudom miért, tótnak nevezik a szlávokat”.⁵ Ez az elnevezés egyaránt vonatkozik minden szláv népre, köztük a szlovákokra is. „Most a szlovákok Pozsonytól kezdve Szepesig, és Sárosig terjednek, úgy hogy Trencsin, Árva, Zólyom, Liptó megyékben szinte uralkodnak, Túrócz, Bars, Nyitra, Hont, Gömör, Szepes, Sáros és Abaúj megyékben többséget, Pozsonyban, Nógrádban is nagy számot tesznek”.⁶

A „tótoklakta Felföld” magyar politikai-földrajzi kutatásának nehézségét a trianoni összeomlás után a kérdést összefoglaló Podhradszky György (1924) abban látta, hogy a térségnek nem volt önálló, elkülönült államisége, így valójában hosszabb távon két megközelítésben (etnikai, államon belüli regionális) volt érdemes, illetve kellett vizsgálni.

Az eloszlástani, illetve enciklopédikus földrajzi felfogás érvényesítése megyei szinten⁷ azt jelentette, hogy a természeti viszonyok széles skálát átfogó leírása után a „történelmi és statisztikai viszonyok” feldolgozása következett, majd a néprajzi elemzés.

A magyar-szlovák együtt és egymás mellett élés földrajzi kiterjedtsége egyértelmű volt a kortársak számára minden területi dimenzióban: „A tót elem nagy vonalban lakik a magyarral, melyen viszonylagosan beszélnek a két nyelvet oly formán, hogy tiszta magyar falu felett van vegyes tót- és magyarnyelvű helység, e felett tisztán tót: csak önzéstelen és részrehajlatlan kutatások deríthetnék fel a két nyelv közül melyik bír több olvasztó erővel Gömörben”.⁸

A „tótok vagy szlovákok fordulat”⁹ egyértelműen azt fejezte ki, hogy a „tót” nem pejoratív megnevezés, hanem inkább archaikusabb, mint a szlovák. (A Tót, Tóth családnévvel rendelkezők sem érezték negatívnak, hiszen nem „magyarosítottak” tömegesen.)

A századfordulón a nemzetiségi kérdés kiéleződéséről kell beszélnünk. Havass (korábban Handtel) Rezső, (1852-1927), a „magyar impérializmus egyik legfőbb képviselője”, Pozsonyban született, de legfőbb kutatási területe a Balkán, s nem a Felvidék volt. A Magyar Földrajzi Társaság akkori alelnökeként 1899-ben egy könyvismertetéshez kapcsolódva fejtette ki gondolatait a Felvidék eltótosodása kérdésében. Havass úgy látta, hogy a magyarosítás a politikusok és a politikai elit megítélése szerint „örvendetesen halad előre”, de: „számbavehető eredményt úgyszólván csak a városokban tudunk felmutatni”.¹⁰ „Magam is fájdalmasan tapasztaltam, a midőn a Felvidék falvaiban megfordultam, hogy a 10-14 éves gyermekek, a kiken tehát már az iskolának magyarosító hatását észlelni lehetne, képtelenek voltak a hozzájuk magyarul intézett kérdésekre választ adni”.¹¹

A századfordulóra nem csak a nemzetiségi kérdés éleződött ki, hanem az államszerkezeti konzekvenciák levonásának a lehetősége is megjelent. A dualista Monarchia trialistává alakításának kérdése a nagypolitika és a politikai földrajz keretei között egyaránt megfogalmazódott. Havass Rezső – a magyar érdekekre való negatív hatása miatt – egyértelműen elutasította a Monarchia trialista (osztrák, magyar, cseh/szláv) átalakítását. Úgy vélte, hogy a földrajzi struktúra a kettős tagolást alapozza meg.¹²

A dualizmus időszakában elsősorban a politikában, kisebb mértékben a földrajztudományban és megfogalmazódott, hogy a magyarok mellett a szlovákság jelenti azt az etnikai tömeget, amely külső anyaország nélkül, elsősorban a Kárpát-medencében, illetve a Magyar Birodalomban élt.

Egy-egy kistérség leírásakor is az etnikai keveredés és sokszínűség kérdésköre került előtérbe Fülöp Szász Coburg és Gothai herceg (a Magyar Földrajzi Társaság fővédnöke) elemzésében (1900). A vizsgált térségben tulajdonos és befektető herceg a Murány-völgyében „tisztán magyar ajkú”, „jobbára tót ajkú”, de a mellett a magyar nyelvet is folyékonyan

nás még jobban bizonyítja, hogy a felvidéki tót nép a magyar társadalom jóindulatára s támogatására érdemes”.¹⁶

Az 1898. évi IV. tc. elrendelte a helységnevek rendezését és törzskönyvezését. A földrajz képviselői egyértelműen látták, hogy az ország nemzetiségi-területi tagolódása és a nevek jellege összefügg: „... míg helyneveink a középpontban, az Alföldön, nagy részben tisztán magyarok, addig hazánk határai felé a magyar név mellé majd idegen is társul, sőt halványulni is kezd a magyar név, s aztán, különösen kisebb községeknél, a magyar név igen gyakran egészen eltűnik”.¹⁷

A magyar földrajz támogatta a „névmagyarosítást”, (bár a kérdéskörben többször megnyilvánuló Etelvári Alajos mindig megfogalmazta: távol áll tőle a politizálás) mert úgy vélte, hogy ezt a hazafiság és a czélszerűség megkövetelik tőlünk.¹⁸

A települések nevének magyarosításáról szóló belügyminiszteri engedélyekről a Földrajzi Közlemények a „rövid közlemények” rovatban számolt be, például „Helységnevek változása Nyitra-vármegyében”.¹⁹

Külön fejezetet érdemelne Balogh Pál (1854-1933) statisztikai és etnopolitikai munkássága, aki 1902-ben jelentette meg átfogó kutatását a magyarországi „népfajokról”, köztük a szlovákokról is. A Felvidéket ő a következőképpen tagolta:

- A tót felvidék (Pozsony, Nyitra, Bars, Túróc, Trencsén, Árva, Lippó és Zólyom megyék, ahol az 1890-es népszámlálás szerint az 1,463,670 fő közül 1,062,655 tót mellett 250,541 magyar élt a „legnagyobb területi kisebbségként”, s a németek 137,558 főt számláltak).²⁰
- A palócz felvidék (Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Abaúj-Torna megyék) területén 1,221,118 főt írtak össze, akik közül 915,584 fő magyar, 256,189 fő pedig tót volt, a németek 40,095 fővel képviseltették magukat. A többi kisebbség száma és aránya alacsony volt.²¹
- Tót-orosz felföld (Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros megyék) népességszáma 1,288,953 fő volt, akik közül a magyarok 327,590, az „oroszok” 366,605, a tótok 354,812, a németek 153,142 fővel voltak jelen.²²
- Az általa lehatárolt „felvidék” 22 megyéjében 6 községalkotó „fajnépet” határozott meg. A 22 megye 4871 községe közül 1449 magyar, 109 német, 2650 tót, 609 orosz, 53 román, valamint e1 horvát többségű volt.

A nemzetiségi kérdés kiéleződésének időszakában érdemes volt számára összehasonlítani adatait Fényes Elek fél évszázaddal korábbi adataival. Fényes Elek vizsgálatához képest az 1890. évi népszámlálás időszakára a Felvidéken 367 községben változott meg az etnikai többség. A magyarság „térvésztesége” a szlovákokkal szemben 48 község volt, míg a szlovákoké a magyarsággal szemben 62 község, ennyi vált magyar többségűvé.

Tanulságos elgondolkodni az asszimilációs folyamatok sajátosságain. Az államhatalom, illetve az állami szintű relatív, avagy abszolút többség nem határozza meg mechanikusan a települési, településcsoporti, s kistérségi etnikai folyamatokat. A településeken belüli elittek, minták, gazdasági teljesítmények is hozzájárultak ahhoz, hogy az adott településen, kistérségben ki - kibe olvadt be.

Prinz Gyula tollából 1914-ben jelent meg az ország átfogó, modern földrajzi monográfiája. Prinz az államegységet leginkább a földrajzi determinizmus bázisán a Kárpát-medencére vezette vissza, s ezen belül számára evidens volt, hogy az egységes medencén belül csak sajátos történelmi okokból jöttek létre területi különállások.

Az I. világháború lényegében egy új politikai és biztonságpolitikai földrajzot hívott életre. A Felvidék kapcsán elég csak Strömpl Gábor 1915. évi elemzését figyelembe vennünk, illetve végiggondolnunk. Külön érdekessége a rövid elemzésnek a „moskofilizmus” (új ellenség lopózkodott be a Kárpátok közé) problematikájának a megfogalmazása: „A háború előtt csak elvétve ütötte föl a fejét, úgy hogy elnyomni nem volt nehéz, a háború

alatt már több helyütt és gyakrabban jelentkezett, de ezalatt a háború kérlelhetetlen eszközeit alkalmazhattuk ellene”.²³

Részben háború irányította rá Fodor Ferenc figyelmét is a csehek Monarchián, és a történelmi Magyarországon belüli területi törekvéseire.²⁴ Fodor valós veszélyként fogta már föl a háború időszakában, hogy a külső és belső törekvések akár az államegység szétszakításához is vezethetnek, bár ezt minden erővel elkerülni kell.

Lóczy Lajos szerkesztésében 1918-ban megjelenhetett a Magyar Földrajzi Társaság által több mint egy évtizede sürgetett állam- és nemzetismertető mű, melynek az volt (lett volna) a feladata, hogy külföldön eloszlassa a magyarsággal és az országgal szemben kibontakozott külső- és belső torzításokat.

Az áttekintés alapvetően országos jellegű, s az egyes fejezeteket az adott szakterület országos szintű képviselői (Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Márki Sándor, Bátky Zsigmond, Thirring Gusztáv, Matlekovits Sándor stb.) írták. Cholnoky Jenő tollából megjelent a nagyrégiók korrekt ismertetése is. Az „Északnyugati- és az „Északkeleti-Felvidék” természeti földrajza részletes tartalmat kapott.

4. Összegzés

A dualizmus-kori magyar földrajztudomány alapvetően természeti földrajzi túlsúllyal bírt, s elsődleges feladatának a „Magyar Birodalom”, az ország, a Kárpát-medence földrajzi viszonyainak a feltárását, természetes-természeti egységének a bemutatását tekintette. (A korabeli földrajztudomány művelőinek egy része csak ezt tekintette tudományos, objektivitás érvényesítő, munkának.)

A természettudományos felfogás dominanciája miatt a magyar földrajztudomány csak „mérsékelten vetette bele” magát a napi politikai küzdelmekbe. Számon tartotta a nemzeti-ségi politikai törekvéseket, de az I. világháborúig csak visszafogottan reagált azokra.

A települési, kistérségi, megyei, országos szinten egyaránt megjelent a történeti-statisztikai elemzés és leírás, majd különösen a századforduló időszakától a szigorúbb értelemben vett politikai földrajzi elemzés is. A kutatás alapvető kerete e tekintetben is az ország volt, s az országon belüli nagyregionális felosztás elemzésekor foglalkoztak a Felvidékkel. A Felvidéket természeti és etnikai sajátosságai alapján két (északnyugati, északkeleti) egységre tagolták.

A nemzetiségi kérdés eloszlástani tekintetben folyamatosan jelen volt a dualizmuskori magyar földrajztudományban, de szélesebb összefüggései, potenciális következményeinek az elemzése elsősorban a világháború alatt jelentek meg.

JEGYZETEK

1. Hunfalvy J. (1863): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, I. kötet. Pest.
2. Czirbusz G. (1902): Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár, Polatsek Könyvkereskedés Kiadása.
3. U. ö. p. 464.
4. Lasz S. (1906): Földrajz. A gimnáziumok és reáliskolák számára. Budapest, Lampert R. Könyvkereskedése.
5. Hunfalvy P. (1876): Magyarország ethnographiája. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadó-Vállalata. p. 458.
6. U. ö. pp. 458–459.
7. Hunfalvy J. (szerk.) (1867): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, Emich Gusztáv.

8. U. ő. p. 89.
9. U. ő. p. 89.
10. U. ő. p. 56.
11. U. ő. p. 57.
12. Havass R. (1909): A trializmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. füzet, pp. 380–390.
13. U. ő. p. 44.
14. U. ő. p. 44.
15. Pechány A. (1900): A felvidéki tót népről. – Földrajzi Közlemények, XXVIII. kötet, V–VI. füzet, pp. 145–165.
16. U. ő. p. 165.
17. Etelvári A. (1900): Helyneveinkről. – Földrajzi Közlemények, XXVIII. köt, VII. füzet, pp. 243.
18. U. ő. p. 252.
19. Földrajzi Közlemények 1900, p. 144.
20. Uo. 381–461.
21. Uo. 462–531.
22. Uo. 531–623
23. Uo. p. 62.
24. Fodor F. (1918): A csehek területi törekvései földrajzi megvilágításban. – Magyar Figyelő, május, pp. 480–488.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh P. (1902): A népfajok Magyarországon. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minis-
terium.
- Boronkáló S. (1912): A ruszsofil agitáció és a ruszin kérdés. – Magyar Figyelő, pp. 89–111.
- Boronkáló S. (1913): A tót kérdés. – Magyar Figyelő, pp. 14–25.
- Czirbusz G. (1902): Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár, Polatsek Könyvkereskedés
Kiadása.
- Etelvári A. (1900): Helyneveinkről. – Földrajzi Közlemények, XXVIII. köt, VII. füzet, pp. 243–252.
- Fodor F. (1918): A csehek területi törekvései földrajzi megvilágításban. – Magyar Figyelő, május,
pp. 480–488.
- Fodor F. (2006): A magyar földrajztudomány története. Sajtó alá rendezte: Dövényi Z. Budapest,
MTA FKI.
- Frisnyák S. (szerk.) (1998): A Felvidék történet földrajza. Nyíregyháza, BGYTF Földrajzi Tanszék.
- György A. (1899): Felső-Magyarország. In. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen, XV.
Budapest.
- Haltenberger M. (1914): Szepes vármegye települési és gazdasági földrajza. Lőcse.
- Havass R. (1899): A felvidék eltótosodása. – Földrajzi Közlemények, XXVII. kötet, 1. füzet, pp.
56–64.
- Havass R. (1909): A trializmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. füzet, pp. 380–390.
- Hunfalvy J. (1863): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, I. kötet. Pest.
- Hunfalvy J. (szerk.) (1867): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest,
Emich Gusztáv.
- Hunfalvy P. (1876): Magyarország ethnographiája. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia
Kiadó-Vállalata.
- Kőrösy J. (1898): A felvidék eltótosodása. (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör,
Abaúj, Zemplén és Ung megyék területéről.) Budapest.
- Lasz S. (1906): Földrajz. A gimnáziumok és reáliskolák számára. Budapest, Lampert R. Könyvke-
reskedése.
- Lóczy L. (szerk.) (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi,
közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, Kilián Frigyes
utóda.

- Mendöl T. (1940): A Felvidék. (Kincsestár) Budapest, Magyar Szemle.
- Paládi-Kovács A. (1994): A Felföld mint kulturális régió. – Ethnographia, 105. évf. 1. sz. pp. 1–34.
- Pechány A. (1900): A felvidéki tót népről. – Földrajzi Közlemények, XXVIII. kötet, V–VI. füzet, pp. 145–165.
- Podhradszky. (1924): A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája. (Függelékül a kérdés bibliográfiája.) Budapest, Stúdium.
- Prinz Gy. (1914): Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása.) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- Srtömpl G. (1915): A Kárpátok és a háború. In. Bátky Zs. (szerk.) Zsebatlasz az 1916. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt., pp. 54–62.
- Szász-Coberg-Gothai, Fülöp (1900): A Murány völgye és a Garam völgyének gömöri része. – Földrajzi Közlemények, XXVIII. kötet, I–II. füzet, pp. 1–56.

KAPOSI ZOLTÁN*

A FELVIDÉK ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KAPCSOLATAI A 18–19. SZÁZADBAN

ECONOMICAL AND SOCIAL RELATIONS OF SOUTH TRANSDANUBIA AND UPPER HUNGARY IN THE 18–19TH CENTURY

ABSTRACT

In my study I examine the social and economical relations of two regions which are far from each other: South Transdanubia and Upper Hungary. Significant amount of population migrated from North Hungary to the southern regions in the 18th century. Every social group was involved in this migration from the nobility to serfs. I analyse the consequences of this relocation in the next two hundred years through the pattern of the Országgh-family (came from Trencsén shire, Upper Hungary). As a result of the relocation, kinship relations were not torn, instead, many other noble families moved to Somogy and Baranya shires. This dozen of families were fitting in the south landowner's social layer in a long time. This social adaptation was going off in four dominant ways. Most of them chose the magisterial and officer occupations, but those who held clerical, military and farmer positions were also successful. From the study of the case I derive the conclusion that the inland migration of the nobility contributed to the unifying process of the society

Bevezetés

Magyarország közjogi viszonyai a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedekben stabilizálódtak. Tisztázódtak az ország Ausztriához fűződő kapcsolatai (Pragmatica Sanctio), megszülettek az intézményei (Helytartótanács, vármegyék újraszerveződése stb., Magyar Kamara stb.). Az ország fokozatosan betagozódott a Habsburg Birodalom rendszerébe, amely révén erősödhetett a gazdasági munkamegosztás rendszere. A Neoacqistica Commissio révén a földtulajdonviszonyokat is sikerült rendezni, aminek eredményeképpen egy jelentős részben kicserélődött új nagybirtokos réteg (Festetics, Grassalkovich stb.) alakult ki Magyarországon.¹ A termelési extrapotenciál továbbra is a mezőgazdaság volt, a fejlődést azonban nagyban akadályozta az alacsony termelékenység, a hagyományos termelési eszközök használata, a nyugati agrárismeretek beépítésének elmaradása és a munkaerőhiány. Mindezek mellett is megfigyelhető volt egy szerény gazdasági fejlődés, aminek legfontosabb generálója főleg az állami hadikereslet, az osztrák urbanizáció keltette igények növekedése, valamint a szerény mértékű hazai ipari és városi fejlődés volt.²

Az ország gazdasági kapacitásainak eloszlása sokáig igen egyenetlen maradt. Azok a területek, amelyek megúszták a török hódítást, magasabb népsűrűséggel és sűrűbb várossalakkal rendelkeztek. Ezzel szemben a volt hódoltság területeken csak lassan indult újra az élet. Volt olyan vármegye, ahol például az 1720-as években a népsűrűség mindössze néhány fő volt, szemben mondjuk a nyugati megyék 50–80 fős átlagával.³ Valódi városok alig voltak Magyarországon, az 1720-as évek felé Buda lakossága is alig haladta meg 10 000 főt.⁴ A kialakult helyzet gátolta a belső piac erősödését. Az egyes városok körül

* Egyetemi tanár, az MTA doktora, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

(thüneni modellnek megfelelően) sajátos ellátó körzetek jöttek létre. Ezek a körzetek hosszú időn keresztül a helyi lakosság teljes egészét el tudták látni élelmiszerekkel és iparcikkkel, s egymás tudta nélkül is léteztek.⁵ Közismert, hogy a parasztság jelentős része még a 19. század második felében is úgy élte le az életét, hogy szűkebben vett lakóhelyét 10–15 km-nél nagyobb távolságra nem kellett elhagynia. A távolsági kereskedelem ugyan összefűzhetette s egységesíthette volna ezeket a régiókat, ám ez majd csak a 19. század közepe után, nem utolsósorban a személyi szabadság jogának megadása és a vasút kiépülése eredményeképpen következett csak be.⁶

Tanulmányukban azt vizsgáljuk, hogy egy ilyen szituációban két, egymástól földrajzilag meglehetősen messze eső régió, jelesül a Felvidék és a Dél-Dunántúl között milyen gazdasági és társadalmi kapcsolatok alakultak ki, s ezeknek a kapcsolatoknak mi volt a tartalma és a fejlődési pályája. Egy eset részletesebb bemutatásával arra próbálunk meg rámutatni, hogy a társadalmi és gazdasági kapcsolatok már a 18. században is folyamatosan erősödhettek, ugyanakkor egyre több működési alrendszerben (politika, kultúra stb.) is megjelentek. Természetesen nincs arra lehetőségünk egy kötött terjedelmű tanulmány keretei között, hogy az eset minden apró részletét végig tárgyaljuk. Figyelmünket inkább a jelenség olyan kapcsolati vonatkozásaira koncentráljuk, amelyek kapcsán azt feltételezzük, hogy hasonló folyamatok bőségesen előfordulhattak az ország más tájain is.

A felvidéki és a dél-dunántúli nemesség összeolvadása

Az 1720-as évektől nagyon jelentős nemesi népességvándorlás indult meg a Dél-Dunántúl irányába. Somogy és Baranya területére elsősorban Zala és Vas megyei területekről érkeztek sokan, hiszen a korábbi török hódoltság miatt alig volt olyan déli família, akinek ne menekült volna valamelyik elődje 150–200 évvel korábban a nyugati megyékbe. A 18. század első felétől kezdve igen sok felvidéki nemesi família tagja is megjelent az elnéptelenedett Dél-Dunántúlon. Közülük emeljük ki az ismertebbeket: ilyen volt például az Ország-, a Kacs Kovics-, a Boronkay-, a Bittó-, a Herman-, a Vasdényey- és a Záborszky-család.⁷ A 19. századból is vannak példáink a felvidéki nemesség délre költözésére, ismert például a Nádosy (alias Terstyánszky)-, a lidértejedi Nagy-, a Vermes család megjelenése. Az áttelepedés legfontosabb oka a nemesi öröklésben rejlett. A magyar nemesi földtulajdon jog nem évült el a török hódoltság alatt sem, ugyanakkor a nagy népességvesztés miatt sok oldalági öröklési jog vonala nyílt meg. Ezeknek a birtokjogoknak az érvényesítésére a 18. század első felében került sor, de sokszor elhúzódhatott akár a 19. század közepéig is.⁸ A nyílvántartott birtokjogok néha nagyon kusza, de funkcionálisan mégis csak működő familiáris kapcsolatokat eredményeztek. Ezekre alapozva számos család költözhetett be Somogyba, Tolnába vagy Baranyába, s válhatott földbirtokossá. De jöttek más módon is: a felvidéki értelmiség egy részének délre költözése itteni hivatalok elvállalásával, a nagybirtokosok földjein gazdatisztként való működéssel is kiindulópontja lehetett egy-egy család megjelenésének. A 18–19. századi birtokösszeírásokból ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Felvidékről érkezők a déli vidékeken általában nem jutottak nagy földekhez. Ne felejtjük el, hogy a dél-dunántúli vármegyék a 18–19. században a nagybirtokok hazája volt, ahol arisztokrata familiák (Festetics, Széchényi, Esterházy, Batthyány, Zichy, Schaumburg-Lippe, Habsburg főhercegek, Apponyi, Hunyady stb.) sokszor több százezer holdnyi uradalmi helyezkedtek el. Somogy megyében például a 19. század elején az arisztokrata és egyházi nagybirtokok terjedelme 897 000 magyar hold volt, ami a megye összes területének több mint kétharmadát adta, s akkor még nem is beszéltünk az ún. bene possessionati (Somssich, Jankovich, Czindery, Tallián stb.) néha több tízezer holdas földjeiről.⁹

Emeljünk most ki az áttelepedők közül egyet, mégpedig a dezséri, vagy más néven a dezericzky Ország családát.¹⁰ Az Ország-família eredendően Trencsén vármegye déli részén élt: a 18. század közepe előtt a család Desericzky név alatt volt ismert. Deserica (magyarosított formában: Dezsér) falu Trencséntől nem messze délnyugatra található, a Szilézia felé vezető országút mellett, erről a faluról vette a család a nevét.¹¹ A család ottani birtoklása ismert, bár kétségtelen, hogy a 19. század közepére más birtokos nemesek is megjelentek már a faluban. A Desericzky-család vélhetően két ágra szakadt.¹² A Trencsénből származó ág két tagja áttelepedett a Dél-Dunántúlra, előbb Baranyában, később pedig Somogyban működtek. Ennek az ágnak a tagjai névben is elkülönültek, hiszen ők az előnevüket már dezséri formában használták, míg családnévként az „Ország” nevet szerepeltették. A familiából elsőként Ország András (1726–1788) költözött Pécsre, aki Pécsi Káptalanban kanonok, majd pedig hosszú időn keresztül a Papi Szeminárium (Papnövelde) direktora volt. A Káptalanon belül egyre fontosabb emberré vált, s Berényi pécsi püspök halála után ő irányította a pécsi egyházmegyét.¹³ Haláláig a pécsi Káptalan utca 2. száma alatti kanonoki házban lakott.¹⁴

Nem sokkal később öccse, Ország István is áttelepült Baranyába, a hiteles helyi mutatók 1774-től jelzik jelenlétét a vármegyében.¹⁵ Valószínűleg András volt testvére plenipotenciáriusa, s ő istápolhatta testvére pályafutását. 1780. szeptember 27-én Trencsén megyében, majd november 23-án Baranyában is kihirdette nemességét.¹⁶ Ország István tanult szakmája fiskális volt. 1790-ben táblabíró volt. Bátyja egyházi befolyásával tekintélyes emberré vált, jelentősebb anyagi forrásokra tehetett szert. Bátyja 1774-ben megvásárolt a kincstártól egy, a Fő tér északi oldalán álló házat 2351 forintért. A városközpontban egy ilyen méretű épületet venni már jelentős vagyonra és befolyásra utal. Mivel Ország Andrásnak örökösei nem voltak, így vásárlásával familiája vagyonát gyarapította, amit az is mutat, hogy 1782. december 6-án a nyolc évvel korábban vásárolt „előkelően helyreállított házat” öccsének, Ország Istvánnak ajándékozta.¹⁷ Ezt a házat 1810-ben 35 631 forintra becsülték.¹⁸ Az Ország-család pécsi létéből fakadtak azok a társadalmi kapcsolatok, amelyek a családot a Szigetvár környékéhez E nemesek közül emeljük ki a Pécssett telekkel és házzal rendelkező, Somogyban és Baranyában is fontos hivatalokat betöltött Igmándy-családot.¹⁹ A kapcsolatok kialakulásában a rokonsági vonalnak nagy szerepe volt: az Ország-család egyik tagja vált az 1780-as évek legelején az egyik Igmándy-gyermek keresztapjává. Ez a terület Somogy és Baranya vármegye határterületét képezte.

A századforduló táján a koalíciós háborúk időszakában a föld egyre fontosabb szerepet játszott a magyarországi nemesség életében; ugyanakkor ez volt az a korszak is, amikor a gyors meggazdagodás lehetősége mellett felgyorsult a hazai nemesség eladósodása.²⁰ Az árinfláció miatt mindenképpen érdemes volt földeket szerezni főleg akkor, ha majorsági gazdálkodásra is lehetőség nyílt. Az Ország-família tagjai közül István lett az, aki tekintélyes méretű földekhez jutott. Még 1799 előtt megszerezte Drávafok falu és környékének birtokjogát a Szily-családtól, vagy azok valamilyen jogú örököseitől. Ezt 1802-ben kikerekítette a baranyai illetékességű, de eddigre teljesen eladósodott Melczer Ignácztól megvásárolt Drávafok melletti földekkel (Tótharaszti, Borjanác), illetve a Szigetvár melletti zsi-bóti-turbéki birtokokkal, valamint szintén a Melczerektől került hozzá a Nyugat-Somogyban lévő Szabás falu fele is. Melczer Ignác ellen Baranya vármegye már 1790. április 23-án sequestrumot rendelt, s jó 10 évig tartott, amíg végül is az adósságai rendezése kapcsán sikerült eladni a birtokot.²¹ A vásárlással a Pécssett élő Ország István és családja Somogyban tekintélyes birtokossá vált: 1806-ban már összesen 11 000 holdat birtokolt.²² A birtok 60%-a a drávafoki, míg 20–20%-a a zsi-bóti-turbéki és a szabási földekből állt. Ekkor a dezsérieknek Baranyában csak Villányban volt földbirtoka, ahol tekintélyes szőlőterülettel és egy hatszobás, konyhás, pincés és padlásos házzal is rendelkeztek.²³

Az Országh-família földjei ugyanakkor nem voltak magas haszonnal kecsegtető birtokok. Az uradalom nagy része a Dráva mentén feküdt, amely ebben az időben állandó kiöntésével rendszeresen óriási mocsarakat teremtett ezen a vidéken. A Dráva megzabolázására több kísérlet is történt a 18–19. században, de majd csak a 20. század elejére valósult meg véglegesen, ugyanakkor a mocsarak és a belvizek lecsapolása is szinte folyamatos munkát igényelt.²⁴ Hasonló problémát tudott okozni az a számos patak, amely a Zselicből folyt a Dráva felé, s melyeknek a gátak közé szorítására ugyancsak nagy szükség volt. E téren már jelentősebb előrelépés történt, hiszen az 1820-as években egyrészt a helyi birtokosok, másrészt pedig Somogy és Baranya vármegye is az ügy mellé állt, s így Czindery László vezetésével elindult a szabályozás.²⁵ A drávafoki földeket a sok patak közül főleg a Köröcsönye veszélyeztette, amely a falutól északra haladt el.²⁶ Már az 1782. évi Landesbeschreibung is megjegyezte, hogy mind Drávafok, mint Keresztúr esetében az utak sokszor nedvesek, s a településeket jelentős mocsár veszi körbe.²⁷ Nem volt sokkal jobb a Szigetvár környéki terület sem, ahol meg az Almás patak okozott gyakran veszedelmet, ugyanakkor Szabást meg a Rinya nyugati ága öntötte el sok alkalommal. Ebből a lehangelő képből emelkedik ki a Szigetvártól északkeletre lévő tekintélyes méretű turbéki szőlőhegy, ahol viszonylag nagy területen jó minőségű szőlőt és bort termeltek.²⁸

Országh István 1804-ben meghalt. Feleségétől, Krisztovics Máriától hat gyermeke született: András, Imre és Sándor, illetve Franciska, Jozefa és Krisztina.²⁹ A magyarországi tradicionális nemesi öröklési szokások szerint a férfiak a földeket, míg a nők az ún. leánynegyedet (pénzben) kapták. Az Országh-família esetében az örökhagyó szándéka más volt. *„Rendelem és általjában akarom, hogy mind ingó mind ingatlan jószágomban hat élő gyermekem egyaránt osztozzon, mivel nekem egyik gyermekem olyan mind a másik, valamint pedig hogy jószágban egyaránt succedáltak úgy a terhekben is tudniillik az adósságoknak kifizetésében egyenlőképpen succedálni.”*³⁰ A testamentum ezzel keretek közé zárta a testvérek lehetőségeit. Egyrészt amíg nem érték el a nagykorúságot, addig divisiót tartani nem lehetett, másrészt pedig az egyéni törekvéseket korlátozta a végakarát, hiszen vagyonkezelőt neveztek ki a birtokra, aki minden befolyó jövedelmet egyenlően osztott el az örökösök között. A korabeli levelekből egyértelmű, hogy a közös gazdálkodás és az abból származó jövedelmek szétosztása főleg a férfiorörösöknek nem tetszett, az elsőszülött Országh András például meg volt arról győződve, hogy Kapuvári zártartó nem ad neki hiteles információt a birtok jövedelmeiről.³¹

A föld örökítése általános probléma volt a magyarországi földbirtokok körében. A nyugati mintájú modell, miszerint az elsőszülött fiú kapja a földet, a többiek pénzbeli juttatást, beleütközött egy rugalmatlan társadalmi és gazdasági rendszerbe, ahol a későn világra jöttek jelentős veszteséget szenvedtek.³² Nem problémamentes az a modell sem, amikor a férfiak szétosztották egymás között a földeket (főleg, ha sokan voltak az örökösök), hiszen ott meg a jövedelmek csökkenését érezték meg a família tagjai.³³ Az örökítés legrosszabb típusa minden bizonnyal az volt, amit többek között Országh István is elrendelt (ezzel persze nem volt egyedül, ilyen volt például a Somogy és Baranya megyei földekkel rendelkező tóthi Lengyel família hatalmas birtokainak szétosztása is).³⁴ Mivel ilyen esetekben a lányok előbb utóbb férjhez mennek, s elkerülnek az ősi birtokról, így mindig fennállt a veszélye annak, hogy a férfiak jelentősebb jövedelmet húznak a földekből. De még nagyobb problémát jelentett a következő generáció megjelenése, hiszen például az Országh-família testvérei esetében is előfordult, hogy örökösök utód nélkül halnak meg, s ilyen esetben az ő részük visszaszáll a többi testvér összes élő tagjára vagy leszármazottjára, tehát hamar igen népes közbirtokosság jelenhetett meg, ahol elvileg mindenkinek volt tulajdonjoga, de az már jövedelmet nem biztos, hogy biztosított. A dezsérik esetében az 1830-as évek felé már csak három ágon, mégpedig András, Imre és Franciska ágán voltak földek.

1. táblázat. Az Országh-família birtokai 1840-ben (magyar holdban)³⁵**1. Table. Estates of the Országh Family in 1840 (in Hungarian acre)**

A falu neve	Országh András birtoka	Országh Imre birtoka	Nagy István örököseinek birtoka
Borjánác	170	170	170
Drávafok, Drávafenék	1445	1521	1483
Tótkeresztúr	315	315	315
Turbék	341	341	341
Tüskevár	160	160	160
Alsóvisnye	260	260	260
Zsibót	298	298	298
Szabás	–	–	1895
Összesen	2989	3065	4922

Az 1840-es évek elején meghalt az elsőszülött András is, így birtokai a másik két ág le származottaira szálltak vissza. Testvére, Imre még egyben tartotta a birtokok egyharmadát, annak megosztására négy gyermeke között majd csak az 1850-es második felében került sor.³⁶ A másik ágon Nagy István örökösei az 1840-es évek elejére már megosztottak: Aloysia ágán a Vermes, míg Karolina ágán a Tallián család jutott birtokhoz.³⁷

Témánk szempontjából fontos kérdés, hogy a dezséri Országhok Pécsre költözésével milyen kapcsolatok maradtak a felvidéki rokonsággal. Ha végigtekintünk a 19. századi házassági politikájukon, akkor azt láthatjuk, hogy egyrészt megőrizték és szélesítették a felvidékiekkel való kapcsolatokat, ugyanakkor viszont egyre több dél-dunántúli területről származóval is bővült a rokonsági kör. István második fia, Imre (1769–1848 körül) Hauer Katalint, egy neves pécsi polgári família leszármazottját vette feleségül, akitől népes családja származott.³⁸ Imre fia Lajos (1818–1881) egy olyan felvidéki hölgyet vett feleségül, aki a lipótszentmiklósi Szentiványi-család férfitagja után maradt özvegyen.³⁹

István első lánya, Franciska a felvidéki származású, de főleg Pesten élő lidértejadi Nagy István felesége lett.⁴⁰ Nagy István egyik lányának kezével érkezett a déli vidékekre a családközi területekről származó nagy-budafalvi Vermes Jeromos.⁴¹ A Vermes és az Országh-családok között régi kapcsolatok lehettek, amit az is jelez, hogy korábban, 1748-ban Dezséren élt egy Vermes nevű kúrialista. Ugyancsak a Nagy család leszármazási vonalán jutott Országh-féle földekhez Somogyban Bittó István (1822–1903), akinek anyja lidértejadi Nagy Anna volt.⁴² A 19. század második felében aztán már nemcsak a rokon felvidéki családok kapcsán házasodtak: a fent emlegetett Lajos fia, Országh II. Lajos felesége (Ljubibratovics Mária, 1873–1929) már a déli területekről származott. A fentebbi lista korántsem teljes, de látható, hogy az Országh-féle vonalon számos felvidéki család telepedett le a ritkábban lakott Dél-Dunántúlon.

A 19. században a família tagjai beépültek a helyi társadalom mindennapi működésébe. Ha azt vizsgáljuk, hogy a Felvidékről áttelepültek milyen életpályákat futottak be, akkor négy meghatározó irányt láthatunk.

1. Az egyházi pálya. Délre költözésük alkalmával többen hozták a még otthon megszerzett tudásukat, képzettségüket. Közülük a betelepülő őst, Országh Andrást (1726–1788), aki magas egyházi méltóságot ért el, részben már említettük. A teológiát Nagyszombatban végezte, s 1750-ben szentelték pappá. Pécsen kanonok, majd énekes-kanonok lett. 1757-től 12 éven keresztül a papi szeminárium direktora volt, később Klimó György püspök szertartója és titkára volt.⁴³ 1767-től általános helynök, 1776-tól felszentelt mynzeni püspök volt.⁴⁴ Amikor 1777-ben Klimó György püspök meghalt, őt kívánta helyettesének, ám

Ország András elhárította magától a tisztséget.⁴⁵ De ide vehetjük a rokonságból Ország Imre lányának, Paulínának (1813–1895) férjét, nagykéri Scitovszky Mártont is (1815–1869), aki a pécsi püspök unokaöccse volt. Scitovszky a Szigetvár melletti Bodorfán (vagyis az Ország-féle földek mellett) szerzett birtokot,⁴⁶ s aki 1848 elején rövid ideig Baranya vármegye alispánja, később, 1860-ban pedig főispánja volt. A házaspár a kiegyezés megkötése körüli években már Scitovszky Nógrád megyei birtokán, Nőtincsen élt. Paulina 26 évvel élte túl férjét, Budapesten halt meg.⁴⁷ Az egyházi pályára kerültek közül említsük még meg a Krisztovics-családot. Korábban már mondtuk, hogy Ország István felesége Krisztovics Mária volt. A Krisztovics familia hasonló utat járhatott be, mint a dezséri Ország. E familiából is találunk a Pécsi Káptalanban (éppen Ország Andrással egy időben) egy kanonokot, aki később csanádi püspök lett.⁴⁸ Ugyanakkor tudomásunk van a világi pályán mozgó Krisztovics nevű nemesről, aki az 1760–70-es években táblabíró volt Baranyában.⁴⁹ A hasonló pályák láttán arra kell gondolnunk, hogy a két egyházi pályán mozgó, s minden bizonnyal jelentős vagyonnal rendelkező egyházi főember esetében a család többi tagjának összehozása valamilyen stratégiai megoldás lehetett.

2. A katonai érvényesülés. Egy másik irány a katonaság volt, még akkor is, ha ez veszélyekkel járt. A második generációba tartozó Imrének József nevű fia (1829–1872) előbb jogi pályára került, joggyakornokká vált az 1840-es években Pécsen, majd pedig járási ügyész és járásbíró volt. 1848 szeptemberében azonban honvédkatonának állt, s hadnagyi pozícióig jutott, alakulata a Baranya megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj volt. 1849 februárjáig, Eszék várának feladásig szolgált. Noszlopy Gáspár csapatai elől menekülnie kellett, így került több aulikus baranyai hivatalnokkal (többek között sógorával, Scitovszky Mártonnal, Paulina férjével) együtt Ausztriába. Hazatérése után ügyvédként tevékenykedett Pécsen, nőtlen maradt, utódai nem születtek.⁵⁰ Az 1860-as években a Baranya megyei Honvédegylet tagjaként tevékenykedett. Bátyjáról, Károlyról (vagyis Imre elsőszülött fiáról) tudjuk, hogy huszár főhadnagyként 1848-ban meghalt a szabadságharcban. Imre másodszületett fia, ifj. Imre is katonatiszti pályára került, a testőrséghez vették fel 1842-ben.⁵¹

3. A hivatali-tisztviselői és a politikai pálya. A harmadik típusra is bőven vannak példáink. Ország István elsőszülött fia, András is alszolgabíróként kezdte pályáját, ám az 1820-as évektől már nem vállalt hivatalt. Oka lehetett ennek az is, hogy András igencsak eladósodott. Szinte alig volt olyan ember, akinek kisebb-nagyobb összeggel ne tartozott volna. Az 1830-as évek közepén Somogy vármegye tiszti perbe idézte, ám Ország András inkább elmenekült Pécsre („*Pécsre vivén lakását*”), ám a törvény ott is utol érte.⁵² Birtokai testvére és rokonai ágán öröklődtek tovább. István második fia, Imre Baranyában klasszikus hivatali pályát járt be, eleinte alszolgabíró, majd később szolgabíró volt, az 1840-es évek elejére pedig járási főbíró lett.⁵³ Több járásban is betöltötte a szolgabírói tisztséget, 1826-ban például a pécsi járásban vállalt hivatalt. Több évtizeden keresztül szolgált Baranya vármegyéjén. Imre fia, Ország I. Lajos (1815–1881) Pécsen nevelkedett, itt járt iskolába, s 1837-ben itt tett ügyvédi vizsgát is. Az 1850-es években szerepet vállalt a császári közigazgatás megteremtésében Baranyában: 1850-ben a siklósi, 1851-ben pedig már a szigetvári járás szolgabírája volt. Lidértejedi Nagy István pécsi püspöki fiskális, később királyi fiskális volt.⁵⁴ A 19. században ő volt az egyik legképzettebb tagja a familiának, nem véletlen, hogy az 1804. évi testamentumában Ország István is azt kérte, hogy a fiskális figyeljen oda az özvegy sorsára (amiért az ügyvéd még pénzt is kapott, évi 200 forintot), a gyerekek pedig fogadják meg Nagy István tanácsait.⁵⁵ A típus legismertebb alakja minden bizonnyal sárosfai Bittó István volt (1822–1903), aki a lidértejedi Nagy-család ágán került Somogyba.⁵⁶ Politikai pályára lépett: 1848-ban országgyűlési képviselő lett, még Debrecenbe is követte a kormányt. Világos után külföldre emigrált, majd 1851-ben amnesztiával drávafoki birtokára térhetett vissza, ahol kényszerszerűen gazdálkodott, s

visszavonultan élt. Később azonban újra a politikai érvényesülést választotta: 1861-ben és 1865-ben a szigetvári járást képviselte a magyar országgyűlésben, ám 1869-ben a választásokon megbukott, s így pártja máshol jelölte. Különböző tisztségek betöltése után 1874-ben miniszterelnök lett.⁵⁷ Bittó rendkívül gátlásos ember volt, különösen apró termete zavarta. A közös földnek számító legelő-és erdők elkülönítése után 1390 kat. holdat tett drávafoki birtoka.⁵⁸ Drávafok vált Bittó István családi központjává, ahol előbb 1870 körül egy kisebb, később pedig egy nagyobb kastélyt emeltetett a családfő.⁵⁹

A nagy-budafalvi Vermes család tagjai is a jogi pályán keresték az érvényesülést. A familia tagjai a reformkorban már Pozsony megyében is különböző tisztségeket töltöttek be (szolgabíró, aljegyző, levéltáros, ügyész); a Somogyba került ág első tagja, Vermes Jeromos 1832–36. évi országgyűlésen egy Pozsony megyei főrangút képviselt. Fia, György is ügyvédként működött Szigetváron. Vermes Jeromos 1840-ben a Szigetvár melletti Turbék pusztán (Zsibót) épített egy úrilakot, amely még ma is áll.⁶⁰ Nagy István másik lánya, Karolina 1838-ben Tallián János (1803–1897) felesége lett. A régi somogyi birtokosi családból származó Tallián is klasszikus utat járt be: a Somogy megyei Bolháson született, de iskoláit Pécsen végezte.⁶¹ Ügyvédi oklevelet szerzett, majd 1828-ban a Szigetvári járásban szolgabíró lett. 1843–47 között Somogy megye országgyűlési követe, majd 1849-ben alispánja. A császári korszak elején Somogyban megyefőnök, majd a pécsi ítélőtábla elnöke, később a pécsi központi ítélőtábla bírása. Élete vége felé, 1897-ben bárói címet szerzett, amúgy Bécsben halt meg 1898-ban. A dezséri Országoktól szerzett Szabáson temették el.⁶² Említsük még meg a galántai Fodor-família drávafoki megjelenését.⁶³ A Felvidékről származó, de a 19. században már Somogyban is birtokkal rendelkező nemesi famíliából Fodor Antal (1813–1895) volt az első, aki Drávafokon a közbirtokosság felbomlása után – minden bizonnyal – Ország Lajos földjeit megvette. Ezzel Fodor Antal Bittó István mellett az 1890-es években a másik jelentős földesúrrá vált a faluban; birtokainak terjedelme 1895-ben 796 kat. hold volt.⁶⁴ Fia, Fodor József (1843–1901), a magyar közegészségügy megszervezője, a szomszédos (zselicszentjakabi) uradalom Lakócsa nevű falujában született,⁶⁵ ahol apja valószínűleg bérlő lehetett. Drávafokon felújítva még ma is áll az 1870-es években (valószínűleg Bittó István által épült) Fodor-kúria.

4. A gazdálkodó típusa. A familia legjelesebb gazdálkodója a két Lajos (1858–1912) volt. Ország I. Lajos (1815–81) örökölte apjától, Imrétől a pécsi Apácza utca 8. szám alatti ingatlant, amit aztán továbbadott a Scitovszky Márton és Ország Paulina lányát feleségül vevő bonyhádi Perczel Vilmosnak.⁶⁶ Ország Lajos megszabadult a szétszabdalt ősi földjeitől, s vett magának egy egy tagban lévő uradalmat a Pécsről mintegy 25 km-re délkeleti irányban lévő Magyartelek és mellette Magyarmecske faluban, ahol egyedül ő volt nagyobb földdel rendelkező ember, s a legnagyobb adófizető is.⁶⁷ Szerencséje is volt, hiszen viszonylag könnyen hozzá lehetett jutni a földhöz, mivel a Czindery László halála után Wenckheim Bélára maradt hagyatéknak az új tulajdonos párizsi laza életmódjával hamar a nyakára hágott, így a zártartónak el kellett adni több volt Czindey uradalmat.⁶⁸ Fia, Ország II. Lajos Pécsen járt iskolába, jogi ismereteket szerzett. Ő volt az, aki a magyarteleki uradalmat messze földön híres mintagazdasággá alakította át. A fennmaradt adatok szerint az új fajták kikísérletezésében, nyugati növények meghonosításában és terjesztésében, szakmai tanácsadásban is élenjáró gazda volt Ország Lajos. A földesúr a hajdan Czindery által épített, ma is meglévő klasszicista kúriában élt. Ország Lajos halála után 1914-ben (mivel fia, már korábban elhunyt) özvegye az uradalmat eladta Kammerer Ferenc somogyi és baranyai földbirtokosnak, aki korábban a nem messze lévő Kastélyosdombon gazdálkodott. Ország II. Lajos a 19–20. század fordulóján a Baranya Vármegyei Gazdasági Egyesület elnöke volt. Ez az egyesület a reformkori kezdemények után 1872-ben szerveződött újra, s élt egészen a második világháború végéig. Alapvető célja: „Ta-

*nulmányozni és megismerni a vármegye mezőgazdaságának minden ágát és a hitelviszonyokat, figyelmeztetni a közösségeket a hiányokra és a fejlődést gátló akadályokra, javaslatot tenni azok orvoslására, illetve elhárítására”.*⁶⁹ Ilyen probléma a 19. század vége felé több is akadt, gondoljunk csak a századvégi filoxéra-járványra, avagy az agrárár-depresszió okozta gazdasági változásokra.

Összegzés

Az eddigiekből néhány megállapítás mindenképpen körvonalazható. Az egyik, hogy a 18. század korántsem tűnik olyan időszaknak, ahol a földrajzi különbségek megakadályozták volna a különböző térségek nemessége társadalmi és gazdasági kapcsolatainak kialakulását és fejlődését. A külső migráció mellett a belső mozgások mindenképpen közelebb hozták a Dél-Dunántúlt az északi vidékekhez. A másik, hogy az áttelepedés nem állt meg egy személynél, hiszen az Ország-h-család példája azt mutatja, hogy pár évtized alatt tucatnyi nemesi felvidéki família – akik rokonsági, s ezen keresztül sokszor vagyoni viszonyban voltak velük –, követte a déli területekre a dezsériket. A harmadik pedig az, hogy az áttelepült nemesi társadalom jó fél évszázad alatt beilleszkedett az itteni nemesi társadalomba, közülük a legtöbben a tisztviselői és egyházi pályákon mozogva váltak elfogadott személlyé.

JEGYZETEK

1. Kaposi Zoltán (2007): 50. old.
2. Benda Gyula (1985): 82–85. old.
3. Wellmann Imre (1989): 72–79. old.
4. Ember Győző (1988): 119. old.
5. Kaposi Zoltán (2002): 34. old.
6. Ugyanott: 221. old.
7. A felsorolás sok éves genealógiai, család-és és uradalomtörténeti kutatásunk eredményeiből adódik. 8. Kaposi Zoltán (2000): 36. old.; Lásd még a jelentős belső és külső vándorlásról: Kaposi Zoltán (2010): 101–124. old.
9. Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban SML). Összeírások. No. 282–283. 1806.
10. Nemesi előnevük írása 100 éven át igen eltérő volt. Találkoztunk a desericzky, dezericzky, dezericzki, derzsevitzi és dezséri alakokkal is.
11. Fényes Elek (1851): 1. kötet, 259. old.
12. Nagy Iván (1860): 3. kötet, 294. old.
13. Boros László (1985): 37. old.
14. Petrovich Ede (1956): 42. old.
15. Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban BML). Hiteles helyi források. 1774.
16. BML. Összeírások. No. 213.; ill. Andretzky József (1909): 25. old.
17. Madas József (1978): 657–658. old.
18. Ugyanott.
19. Az Igmándyakra lásd: Habich József (1989): 88–99. old.
20. Ennek somogyi példáit írja le: Tóth Tibor (1979) művében.
21. Magyar Országos Levéltár. U et C. 203:9. A földvásárlás előtt a Budai Kamara könyvelősége egy terjedelmes (17 folia és 49 melléklet) összeírást készített. In: Urbáriumok és összeírások a MOL-ban. Arcanum, 2004.; illetve Vasdényei Imre (1922): 34. old. Lásd még: Angyal Pál (1913): 114. old.
22. Az 1806. évi vármegyei birtokösszeírás alkalmával a família földjei „Ország András úr”, vagyis Ország István elsőszülött fiának neve alatt írtak össze. SML. Összeírások. No. 282–283. 1806. év.

23. BML. Baranya vármegye csődtörvénytörvényése. Ország-sequestrum (a továbbiakban BML. Ország-Sequestrum). Vagyonszeírás, 1806.
24. Vízszabályozás (1973): 277–278. old.
25. Kiss Z. Géza (1986): 1. szám, 86. old.
26. Nagy Lajos (1981): 245. old.
27. Dobai András (1983): 145. old.
28. Tóth Péter (1988): 85. old. Turbékot a későbbiekben Zsibóhoz kapcsolták. Turbék a 19. században Szigetvár polgárainak szőlőhegye lett, ahol azok extraneusként termelhettek.
29. BML. Ország sequestrum. Ország István testamentuma, 1804. Krisztina vélelmezhetően – az iratban igen olvashatatlan – Rakovszky báró felesége volt. A Rakovszky család is felvidéki, ám a genealógiai táblákat átnézve sem akadunk nyomára a frigynek. Valószínűleg Ország Krisztina korán meghalhatott, gyermeke vélhetően nem volt, vagy legalábbis az irodalomban nem maradt nyoma.
30. BML. Ország-Sequestrum. 1804. évi testamentum. A vagyonszeírást Fekete Antal drávafoki ispán készítette. Lásd: Ország-Sequestrum, 1806. Vagyonszeírás. A végrendelet szerint nemcsak a jövedelmek, hanem az adósságok is egyenlően oszlottak meg a testvérek között.
31. BML. Ország-sequestrum, 1806. Ország András panasza a zártartó ellen.
32. A Dél-Dunántúlon különösen sok hitbizomány jött létre. Jelentősebb volt például a több vármegyében is jelen lévő hg. Esterházy és a hg. Batthyány hitbizomány.
33. A gróf Széchényi família esetében például ez történt, ennek eredményeképpen a 18. század során még 40 000 holddal rendelkező család 20. századi leszármazottai. Sokszor már csak néhány ezer holdas birtokkal rendelkeztek. Lásd: Kaposi Zoltán (2001): 250–251. old.
34. Kaposi Zoltán (2000): 36. old.
35. SML. Összeírások. Conscriptio possessionum 1840. Az adatok magyar holdban szerepelnek, ezen a vidéken 1 magyar hold = 1200 négyszögöl területet jelentett.
36. SML. Úrbéri peres iratok. Zsibót, Drávafok, 1857, 59.
37. SML. Összeírások. No. 225. 1843. év.
38. Madas József (1978): 164. old.
39. Imrének négy fia (Károly, Lajos, Imre, József) és egy lánya (Paulina) volt. BML. Összeírások, No.213. „*T. N. Baranya vármegye kihirdetett és elfogadott kétségtelen nemeseinek esztendő s jkv. Száma szerinti szerkesztett lajstroma.*”
40. SML. Összeírások. No. 225. 1843-ban Nagy István örököseinek a volt Ország-földekből 4736 magyar hold volt a kezén. Ennek a területnek mintegy 58%-a allodiális föld volt.
41. SML. Összeírások. No. 1. 1848–49. Az 1849. évi megyei birtokösszeírás alkalmával már 2371 holdja volt özvegy Vermesnének.
42. Bittó Béla (1931): Táblázatok.
43. Pécs Lexikon (2010): 2. kötet, 54. old.
44. Sándor László–Tímár György (1981): 20. old.
45. Borsy Károly (1991): 111. old.
46. Nagy Iván (1863): 10. kötet, 111. old.
47. Pécs Lexikon (2010): 2. kötet, 200. old. Lásd még: Vasárnapi Újság, 1895. 8. szám, 128. old.
48. Recensio Universi (1874): 595. old. Nevüknek írása eltérő: a Christovich és a Krisztovics alak is sokszor előfordul a forrásokban.
49. Múzeumi évkönyv (1911): 136. old.
50. Bona Gábor (1998): 2. kötet. 611. old.
51. SML. Somssich-család levéltára. Számadási iratok, 1802–1843. 1841. év. Az irat szerint ifj. Imre hét éven át a „Bellovári Katonai Intézetben neveltetett.”
52. SML. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1835. 09. 09.: 814. szám; 1137. szám; 1836. 11. 19: 1317. szám; 1836. 04. 7: 441. szám; 1838. 04. 25: 1128. szám; 1838. 05. 01: 1794. szám.
53. Andretzky József (1909): 60. old.
54. Andretzky József (1909): 57. old. A Pozsony környéki földjei mellett Nagy Istvánnak voltak birtokai Zemplénben, mégpedig Szerencs mellett Legyesbényén is.
55. BML. Ország-sequestrum. 1804. Ország István végrendelete.
56. Anyja lidértejedi Nagy Mária volt.

57. Bittó Béla (1931): Táblázatok; Lásd még: Baranyai Béla (1914): 685. old.; illetve: http://www.parlament.hu/ogyelnok/tort_elnok/bitto.pdf
58. Gazdacímtár (1895): 109. old.
59. Reiszig Ede (1914): 58–59. old.
60. Reiszig Ede (1914): 179. old.
61. Madas József (1978): 163. old. Pécssett, a belvárosban, a Vörösmarty és az Apácza utca sarkán 1910-ig állt a híres Tallián-ház, amikor is Tallián Dénestől megvette az Osztrák-Magyar Bank, lebontatta, majd egy pazar fióképületet emeltek helyette.
62. Iharossy József (1988): 343–349. old.
63. Somogyban a Fodor-családnak Kürtöspusztán és Pusztakovácsiban volt néhány száz holdja.
64. Gazdacímtár (1895): 109. old.
65. Szinnyei József (1894).
66. Madas József (1978): 164. oldal. Az 1780 körül épített ház közvetlenül a 61. számú jegyzetben már említett Tallián-házzal szemben helyezkedett el, s mind a mai napig áll.
67. A magyarteleki uradalom mérete közvetlenül a földesúr halála előtt 903 kat. hold volt. Lásd: Gazdacímtár (1911) adatait.
68. Kaposi Zoltán (2011).
69. Márfi Attila (1989): 138. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andretzky József (1909): Baranyavármegye nemesei. Pécs. Taizs nyomda.
- Angyal Pál (1913): Baranya vármegye 1790-ben. In: A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője. 1913. szeptember. 3. füzet. Pécs.
- Baranyai Béla (1914): Somogy vármegye nemes családjai. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest .
- Benda Gyula (1985): Entwicklungstendenzen im 18. Jahrhundert. In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung (Szerk.: Zimányi Vera). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bittó Béla (1931): A Sárosfalvy-és Nádas Bittó-és a vele vérrokon Bári Báry család. Budapest.
- Bona Gábor (1998): Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2. kötet.
- Boros László (1985): A pécsi székesegyház a 18. században. Budapest.
- Borsy Károly (1991): A 18. század második felének két püspöke. In: A pécsi egyházmegye schematizmusa. Pécs.
- Dobai András (1983): Somogy megye az első katonai felvétel (1782–85) idején. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár. Somogy Megyei Levéltár.
- Ember Győző (1988): Magyarország lakossága a 18. században. In: Somogy megye múltjából 19. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest, 1–2. kötet.
- Gazdacímtár (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Gazdacímtár. Budapest, 1897. KSH.
- Gazdacímtár (1911): Magyarország gazdacímtára (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest, KSH.
- Habich József (1989): Boldogasszonyfa. Steyr.
- Iharossy József (1988): Czindery és Tallián Somogy vármegyei császári biztosok 1849–50-ben. In: A Dunántúl településtörténete III. (1848–1867). Székesfehérvár, 343–349. old.
- Kaposi Zoltán (2007): Die Funktionsänderungen der adeligen Gesellschaft in Südtransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2005 in Bad-Radkersburg Führungsschichten im pannonischen Raum im 18. und 19. Jahrhundert. Graz.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténelmi Szemle. XLIII. 1–2. 239–261. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs. Dialóg Campus Kiadó.

- Kaposi Zoltán (2010): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Ansiedlung in Ungarn. In: Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa, 40. kötet (Szerk.: Gerhard Seewann, Karl-Peter Krauss, Norbert Spannenberger). 101–124. old. Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Kaposi Zoltán (2011): A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: Jubileumi kötet Professzor Tóth Tibor 70. születésnapjára. (Megjelenés alatt). Pécs, PTE FEEK.
- Kiss Z. Géza (1986). A földesúri birtok és parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban 1767-1867. Századok, 120. évf. 1. szám, 51–100. old.
- Madas József (1978): Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs. JPM.
- Márfi Attila (1989): Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867–1918. In: Baranyai helytörténetírás (Szerk. Szita László). Pécs, 133–162. old.
- Nagy Iván (1857–68): Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal 1–13. kötet. Pest.
- Nagy Lajos (1981): Gyöngyös, Okor és Körcsönye folyók régi ártere a sellyei uradalom területén. In: Baranyai helytörténetírás 1980. (Szerk.: Szita László). 245–256. old. Pécs.
- Petrovich Ede (1956): Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. sz. alatti ház történetéhez In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. Pécs.
- Múzeumi Évkönyv (1911): Pécs-Baranyai Múzeumi Egyesület Évkönyve. Pécs.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon 1–2. kötet. Pécs. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
- Recensio Universi (1874): Recensio Universeri Cleri Disecesis Quinque-ecclesiensis. Pécs.
- Sándor László–Tímár György (1981): Pécs város 1780. évi szabad királyi városi oklevele. In: Baranyai helytörténetírás (Szerk.: Szita László). Pécs.
- Szinnyei József (1894): Magyar írók élete és munkái. III. Budapest: Hornyánszky. Elektronikus elérése: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05736.htm>.
- Tóth Péter (1988): Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: Somogy megye múltjából 14. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 41–92. old. Somogy Megyei Levéltár.
- Tóth Tibor (1979): Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Történetstatistikai Füzetek 2. Budapest, KSH.
- Vasdényei Imre (1922): Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében. Kaposvár.
- Vízszabályozás (1973): A magyar vízszabályozás története (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest. VIZIG.
- Wellmann Imre (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története 1686–1790. (Főszerk.: Ember Győző). Budapest, Akadémiai Kiadó.

DR. KÓKAI SÁNDOR*

KASSA REGIONÁLIS SZEREPKÖRE

Bevezetés

Kassa szerepe és jelentősége az elmúlt évszázadokban meghatározó volt Felső-Magyarországon. A 12. századi településre I. Géza idejében szászok települtek és ettől kezdve középkori okmányainkban „Cassa”, „Cassovia” néven szerepelt. A falakkal erősített hely a 14. század elején már jelentékeny szerepet játszott, mint Csák Máté és hűbéresei birtokainak egyik sarokpontja (1312: rozgonyi csata). A 14. század közepétől (1347) szabad királyi város és megkapta a budai jogokat, s árumegállító joggal vásárokat tarthattak. Kiváltságai bővülésével és erődítményei fejlődésével mindinkább nőtt jelentősége és már a 15. században, mint a felvidéki szabad királyi városok vezetőjét, Felső-Magyarország fővárosaként említették. A város jelentőségét Mátyás király idején is megőrizte, s a mohácsi vészt követő pártharcok még inkább növelték fontosságát. Kassa a Felvidék keleti részének kulcsává vált, aki Kassát birtokolta az előtt Erdélytől Bácsig és onnan viszont Erdélyig jóformán nyitva állott az út. Ezért helyeztek rá mindkét részről nagy hangsúlyt. Egyaránt fontos volt a Habsburgoknak és az erdélyi fejedelmeknek. Bocskai és Bethlen felső-magyarországi hadjáratainak alapja Kassa, ezt tartották a magyar részek fölötti uralmuk legfőbb biztosítékának, miként a Rákóczi-szabadságharcban is kulcsszerepet játszott. A szatmári béke megkötése után III. Károly Kassa erődítményeit is leszereltetvén, korábbi hadi és politikai fontosságának is véget vetett. Kassa eddig elsősorban gazdasági, katonai és adminisztratív központ volt. Kereskedelme a középkorban Lengyelország felé igen élénk és híres, gócpontja Felső-Magyarország kereskedelmének, melyre kedvező fekvése nagy hatással volt, s ez nem változott a 18-19. század folyamán sem. A gazdasági szerepkör megerősödött (pl. kassai ötvös céh stb.) és a város fejlődésében egyre fontosabbá vált. Kereskedelmének fő cikkei: ipari termékek, szarvasmarha, gabona, bor, fa stb. Nem csak élénk kereskedelmi forgalom és ipar székhelye, de egyúttal Felső-Magyarország művelődési központja is (pl. a Balassa Zsuzsánna által 1650. alapított konviktus, a ferencrendi és a jezsuita-templom és kolostor, az 1732-től működő királyi jogakadémia, 1788-ban itt jelent meg az első magyar nyelvű folyóirat a Magyar Museum és Kazinczy Ferenc Orpheus című folyóirata, 1802-től püspöki székhely stb.). Kassa a 18. század második felében építészeti szempontból is tovább fejlődött. A barokk stílusú Barkóczy palotát a 18. század közepén építették, az egyemeletes, klasszicista stílusú Forgách-palota a 18. század végén épült. A városfalakon belüli terület mindössze 35 hektárt tett ki, ezért a falakat a 18. század végétől fokozatosan lebontották, a középkori városháza helyére építették 1789-ben a több célt szolgáló városi Vigadót, majd annak lebontása után a színház épületét, a mai városháza 1790-ben épült. A gyarapodás eredményeként a város lakossága II. József uralkodásának idejére elérte a 6000 főt (*1. táblázat*), mint ahogy az sem véletlen, hogy az uralkodó közigazgatási reformjának eredményeként kerületi székhely lett (*1. térkép*), melynek területe négy megye mintegy hatszáz-ezer lakójára terjedt ki.

* Főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar.

1. táblázat. Kassa népességszámának változása

Év	Népességszám
1784/87	6 000
1820	8 700
1846	13 606
1850	13 034
1857	16 417
1870	21 742
1880	26 097
1890	28 884
1900	35 586
1910	44 162

Forrás: Népszámlálások

1. térkép. II. József közigazgatási reformja (1785)

2. Kassa rangsorolása és vonzáskörzete a 19. század elején

A 19. század elejétől Magyarország nagyvárosainak közigazgatási besorolása, politikai megítélése és ezzel párhuzamosan a rangsorolásuk többször változott. Különösen a szabad királyi városok rendelkeztek széleskörű autonómiával belügyként kezelték például a közigazgatást, a bíraskodást és az ítélkezést, az adóztatást és a rendfenntartást, a városok utasításait végrehajtó követeik révén pedig befolyásolták az országgyűlést. Az 1867-es kiegyezésig a szabad királyi városok száma 81-re emelkedett a történelmi Magyarországon, melyből mindössze 25 maradt törvényhatósági jogú város 1876 után. Magyarország közigazgatási rendszerében és a városok közigazgatási besorolásában lényeges változás nem történt egészen 1920-ig, a törvényhatósági joggal rendelkező városok száma csak Miskolccal (1907) növekedett. A városok hierarchiája és rangsorolása több síkú megközelítéssel fogalmazható meg.¹ A legegyszerűbb a nagyságrendi meghatározás, de nem mellőzhető a jogi és az igazgatási-funkcionális kategorizálás sem, melyek összegző eredményeként áttekinthető a vizsgált nagyvárosok helyének változása Kárpát-medencei relációban (2. táblá-

zat). Különösen fontos aspektusok ezek, hiszen az igazgatási-jogi kategóriákkal, valamint a városhálózati változásokkal egyszerre érzékelhetők a gyorsabb, ill. a lassabb és tartósabb tendenciák érvényesülése,² azaz mintegy szintézisét jelenthetik a 19. század változásainak.

Joggal merül fel a kérdés: Hogyan differenciálódtak funkcionális értelemben nagyvárosaink és ez érintette-e Kassa hierarchikus besorolását, térszerkezeti helyét és regionális szerepkörét? A 19. század elejére vonatkozó városrangsorolások számos szempontot vettek figyelembe, meglehetősen ellentétes eredményekkel, melynek okai elsősorban az eltérő megközelítésekben keresendők (2. táblázat).

Gyimesi Sándornak a népességszáma, az ipari és kereskedelmi szerepkör fejlettségére, az igazgatási és az oktatási intézmények meglétére alapozott városiassági értéke szerint Pest, Pozsony, Debrecen, Győr, Temesvár, Szeged és Kassa állt a városi szerepkörök volumenének hierarchikus rangsora élén.³ Bácskai Vera és Nagy Lajos a piacközponti szerepkört tekintette a rangsor meghatározó elemének, számításaik során a kereskedelmi vonzáskörzet minősült meghatározónak.⁴ Ennek eredménye, hogy az alföldi nagyvárosok a rangsor végére kerültek (pl. Nagyvárad). Kassa is a 12. helyre csúszott, Miskolc viszont az 5. helyre jött fel. Bácskai Vera szerint a regionális központok és a megyeszékhelyek külön kategóriát képeztek, és bár ellentmondások itt is előfordultak (pl. Debrecen regionális szintű intézményekkel is rendelkezett, mégsem volt megyeszékhely, így kerülhetett a 22. helyre) a hierarchikus tagoltság alapvetően helyesnek bizonyult.

Az egyes regionális központok hierarchikus rangsorolásának eltérései mellett alapvetően fontos annak vizsgálata, hogy Kassa központi funkcióinak vonzereje mekkora területre terjedt ki és milyen intenzitású lehetett e kapcsolatrendszer. A 19. század elejére ehhez kevés információval rendelkezünk. A közigazgatás a társadalmi-gazdasági és a politikai folyamatok és struktúrák egyik lényegi eleme, s így hierarchikus tagolódása, funkcionális és területi vetülete (térbelisége) e korszakban is fontos lehetett. A Kárpát-medence városhálózatának alakulása szempontjából mindig igen fontos tényezőnek számított a köz- és szakigazgatás.⁵ E tekintetben néhány igazgatási szerepkör – felülről meghatározott – területi kiterjedése megfelelő tájékozódást adhat.

2. táblázat. Hierarchikus rangsorok Magyarország nagyvárosairól a XIX. században

Város	Népesség 1825	Gyimesi S. 1828	Bácskai V. 1828	Népesség 1870	Keleti K. 1870	Kókai S. 1870	Beluszky P. 1900	Népesség 1900
Pest-Buda	95 578 (1.)	28,7 (1.)	1	270 685	3., ill. 7.	1	1	716 476
Zágráb	–	–	–	19 657	–	–	2	57 690
Pozsony	37 180 (3.)	15,4 (2.)	7	46 540	1	–	3	61 537
Kolozsvár	–	–	–	26 382	13	–	4	46 670
Kassa	13 606 (16.)	9,5 (7.)	12	21 742	4	4	5	35 586
Debrecen	45 375 (2.)	14,2 (3.)	22	46 111	23	2	6	72 351
Szeged	32 209 (5.)	9,9 (6.)	9	70 179	88	6	7	90 270
Temesvár	11 942 (18.)	10,3 (5.)	4	32 223	24	3	8	49 624
N. várad	16 115 (12.)	6,6 (22.)	13	28 698	9	7	9	47 018
Pécs	11 322 (19.)	8,6 (9.)	2	23 863	25	–	10	42 252
Győr	14 472 (13.)	10,4 (4.)	8	20 035	5	–	11	27 758
Arad	13 824 (15.)	6,2 (28.)	10	32 725	17	5	12	53 694
Brassó	–	–	–	27 766	31	–	13	37 439
Miskolc	22 910 (6.)	8,1 (11.)	5	21 199	15	9	16	40 833

Források: Bácskai V.–Nagy L. 1984, Gyimesi S. 1975, Keleti K. 1873, Kókai S. 1999, Beluszky P. 1990.

A kassai római katolikus püspökséget 1804-ben alapították a szatmári püspökséggel együtt. Területét (Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyéket) az egri püspökségből hasították ki. A tervezetet 1802. júl. 30-án hagyta jóvá, az alapítólevelet 1804. márc. 23-án adta ki I. Ferenc király. Lakossága 1840-ben: 287 106 r.k., 158 g.kel., 27 758 ev., 88 195 ref., 35 389 izraelita, összesen 438 636 fő; 1863-ban: 263 172 r.k., 113 732 g.k., 20 803 ev., 79 364 ref., 82 g.kel., 55 889 izraelita, összesen: 533 042 fő. Az 1870. évi vallási összetételt a 3. táblázatban foglaltam össze. A 19. század végén a kassai püspökség 3 főesperességében 18 esperesség és 194 plébánia volt.

3. táblázat. A Kárpát-medence északkeleti vármegyéinek vallási összetétele 1870-ben

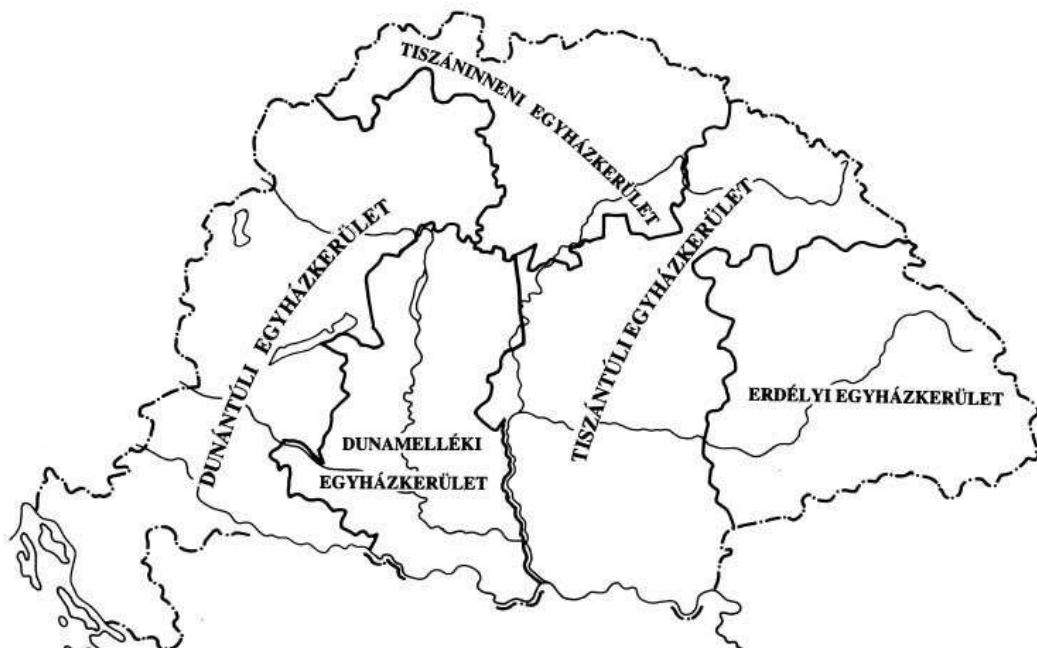
Megye	Népesség 1870	Római katolikus	Görög katolikus	Evangélikus	Református	Izraelita	Ortodox	Egyéb
Abaúj	166 584	91 066	16 234	5 983	33 606	12 546	21	10
Bereg	159 223	13 205	81 195	791	46 448	17 564	19	1
Borsod	195 037	92 952	10 886	4 862	74 042	12 168	106	21
Gömör	173 438	69 005	3 923	65 241	31 931	3 315	16	23
Máramaros	220 506	17 093	170 208	272	6 625	26 295	–	13
Sáros	175 292	93 777	52 038	15 935	166	13 374	1	1
Szepes	175 071	111 113	23 044	35 810	299	4 872	4	19
Ugocsa	67 498	5 479	44 037	85	11 169	6 688	40	–
Ung	130 032	28 802	68 948	421	17 476	14 356	21	8
Zemplén	292 771	105 560	91 115	7 467	57 615	30 957	40	17
Összesen	1 755 452	628 052	561 628	136 867	279 377	142 135	268	113

Forrás: Népszámlálás 1870

A kassai püspökség hatáskörét szűkítették a környező püspöki székhelyek. A szatmári püspökség megalakításakor (24 815 km²) magába foglalta Bereg, Szatmár, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyéket, ahol Szatmár vármegye római katolikus vallású lakóin (49 742 fő) kívül a másik négy megyében mindössze 64579 római katolikus vallású személy élt 1870-ben. A rozsnyói római katolikus püspökség Gömör, Kishont, Torna, részben Abaúj, Nógrád, Szepes vármegyék lakóira terjedt ki. A szepesi római katolikus püspökség (1776. jan. 15-től) Szepes, Liptó és Árva vármegye esperesi kerületeit összefogó egyházmegye. E tények alapján egyértelmű, hogy az említett három vármegyére terjedt ki Kassa egyház-igazgatási szerepköre, de csak a római katolikus lakosokra, mert a régió görög katolikus lakói az eperjesi püspök fennhatósága alá tartoztak.

1818. szeptember 22-én hozta létre VII. Piusz pápa az eperjesi székhelyű görög katolikus püspökséget, bár I. Ferenc már 1816-ban Tarkovics Gergelyt kinevezte eperjesi püspöknek. A püspökség területét az 1771-ben létrehozott Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyéből jelölték ki. A munkácsi görög katolikus püspökség joghatósága alapításakor 13 vármegyére terjedt ki. Ezt osztották meg úgy, hogy az eperjesi kiterjedt: Abaúj-Torna, Borsod, Gömör és Kishont, Sáros, Szepes és részben Zemplén vármegye területére, a munkácsi Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Hajdú és részben Zemplén vármegyére. Munkács és Eperjes érintőleges vizsgálatát indokolja, hogy alacsonyabb népességszámuk ellenére már ekkor is bizonyos regionális központi szerepkört töltöttek be, s egyben jelentős térszerkezeti központok voltak. Tény, hogy a munkácsi görög katolikus püspök szavai értő fülekre találtak, mintegy félmillió hívő esetében. Egyházi tekintetben a reformátusok a Tiszáninneri Egyházkerülethez tartoztak (2. térkép), melynek nem alakult ki egyértelmű központja (Sárospatak, Miskolc stb.).

2. térkép. Református egyházkerületek Magyarországon (1848)

A reformkorban kiépülő és átalakuló szakigazgatás néhány eleme (pl. postaigazgatóságok, váltótörvényszékek, államügyészségek, pénzügyigazgatóságok, tankerületek, gyalogezredek stb.) azt mutatja, hogy Kassa egyre növekvő igazgatási és kulturális szerepet (pl. színház, nyomda, három könyvkereskedés stb.) játszott a történelmi Magyarországon.⁶ Kassa minden tekintetben Északkelet-Magyarország legnagyobb regionális szerepkörrel rendelkező központja volt. A város, mint kerületi központ Ung, Bereg, Ugocsa, Zemplén, Abaúj-Torna, Borsod és Sáros megyék területére, mint főposta-igazgatósági központ a fentiekben túl még Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szepes és Gömör vármegyék területére is kiterjedő jogkörrel rendelkezett. Viszont a váltótörvényszék központja Eperjes volt, s összességében is megállapítható, hogy regionális szerepkörének 90%-a nem terjedt túl a Tisza vonalán, Ung vármegyén és a Szepességen. E hat-nyolc vármegyében is osztoznia kellett azonban Eperjessel és Munkáccsal a regionális funkciók tekintetében, melynek ekkor még nem volt akkora jelentősége, mint a 19. század második felében.

3. Kassa rangsorolása és vonzáskörzete a 19. század második felében

A polgári korszak, kiváltképp a dualizmus kora azonban már többé-kevésbé szisztematikusan és szükségszerűen kiemelt egy-egy várost az egyes országrészek települései közül, melyek a 20. század elején a többi várostól meglehetősen egyértelműen elkülönülő hierarchikus szintet képeztek.⁷ E folyamatot egyrészt a több megyére kiterjedő hatáskörű államigazgatási intézmények (pl. királyi főügyészségek, királyi ítélőtáblák, közúti felügyelet stb.) székhelyeinek kiválasztása ösztönözte, ugyanakkor e hatást mérsékelte, hogy az általános közigazgatás a megyénél nagyobb igazgatási egységet (pl. Bach-rendszer kerületei) a dualizmus korában nem ismert. Tény, hogy az egyes kerületi hatáskörű intézmények száma is meglehetősen eltérő volt (pl. 8 közúti felügyelet, 20 erdőfelügyelőség, 12 kultúrmérnöki központ, 28 ügyvédi kamara, 11 királyi főügyészség 1890-től stb.). Ezért sem lehetett egységessé tenni és egy-egy városba koncentrálni a területi hatásköröket (3–6. térkép), de nem is törekedett az állami vezetés ezen intézmények települési-területi koncentrálására.⁸

Egyetértek Beluszky Pál gondolatával, mely szerint e magas presztízsű intézmények megtelepedése inkább orientációs pontokat jelenthetett más városi funkciók telepítésekor.⁹

A korszak egyik legjelentősebb városrangsorolását *Keleti Károly (1873)* városfejlettségi értékei képviselik (*2. táblázat*), amelyet – az 1870. évi népszámlálás alapján – a népszám, a lakosság foglalkozása, a műveltség foka, az értelmiségi kereset, a cselédszám és a lakviszonyok felhasználásával készített el az 1870. évre. Beluszky Pál szerint e mutatók általában a polgársággal kapcsolatos mérőszámok, vagyis a Keleti Károly által megfogalmazott rangsor nem hierarchikus városrangsor, mivel nem veszi számításba a városi szerepkörök súlyát.¹⁰ Az Alföld vonzásközpontjait és –körzeteit feltáró egyik korábbi munkámban¹¹ törekedtem a fenti problémákat kiküszöbölni, s elkészítettem az alföldi és alföldperemi városok hierarchiáját az 1870. évre. Az eredményeket összehasonlítva Keleti Károly rangsorával, szoros korreláció figyelhető meg, néhány speciális helyzetű és szerepkörű város kivételével. Munkámban igyekeztem a vonzásközpontok fejlődésére és funkcionális gyarapodására ható tényezőket feltárva bemutatni a területi (vonzáskörzeti) konzekvenciákat is. Az elsőrendű központok városhálózaton belüli helyzetét a fenti két tényezőcsoport együttesen határozta meg, melyből Kassa szempontjából egyrészt a közlekedési hálózatok – mindenekelőtt a vasút – kiépülése tette lehetővé, hogy a város nagyobb, több vármegyei területtel intenzívebb kapcsolatokat építhessen ki. Kassa jelentékeny vasúti csomópont, ahol a magyar királyi államvasutak budapest–ruttkai vonala a kassa–legénye–mihályi vonallal találkozott. Kassa továbbá végpontja volt a kassa–oderbergi vasútnak és a tornai vonalnak, e kiemelten kedvező közlekedés-földrajzi helyzete jelentős kereskedelmi középonttá tette. Másrészt igen fontos központi funkciókkal gyarapodott, melynek eredményeként Kassa Északkelet-Magyarország legfejlettebb és legnépesebb központjává vált. A város az általam vizsgált¹² huszonhárom regionális szerepkört hordozó központi funkció közül tizenkilencel rendelkezett (pl. tankerületi központ, sajtó- és pénzügyi bíróság, kiemelkedő pénzügyi és egészségügyi központ, főügyészség, királyi ítélőtábla, közjegyzői kamara, 5. honvédhuszár-ezred központ, hadtest- és csendőr törzsparancsnokság, IV. sz. kultúrmérnöki hivatal stb.) ezért besorolásomban, mint teljes értékű regionális centrum és városi társadalmú, jelentős tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagyközép város szerepelt.

Kassa az 1890-es évekre Felső-Magyarország egyik legszebb és legiparosabb városa, egyúttal székhelye volt a római kat. püspökségnek, káptalannak és szentszéknek, s a kassai római katolikus egyházmegyének, Abaúj-Torna vármegye törvényhatóságának, a füzéri és kassai járások szolgabírói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, posta- és távíró igazgatóságnak, királyi tanfelügyelőségnek, királyi erdőfelügyelőségnek, hadtestparancsnokságnak, a 34-ik hadkiegészítő parancsnokságnak, állandó vegyes felülvizsgáló bizottságnak, honvédkerületi parancsnokságnak. A városban királyi ítélőtábla és törvényszék, pénzügyi és sajtóbíróság, főügyészség, járásbíróság, ügyvédi kamara, közjegyzőség, államépítészeti hivatal, adóhivatal, állami állatorvos, fémjelző hivatal, dohányigazgatóság és fővámház; a IV. kultúrmérnöki kerület, egy filloxera-felügyelő és szőlészeti-borászati hatóság, csendőrtörzs-, szakasz- és szárnyparancsnokság működött. Tanintézetei a királyi jogakadémia, állami főreáliskola, kat. főgimnázium, kat. papnevelő intézet, tanító- és tanítónő-képzőintézet, 2 polgári, 9 elemi és egy felső-népiskola és egy állami felsőbb leányiskola, 5 kisdudóvó, több magán nevelőintézet voltak. Szakiskolái közül első helyen állt a magyar királyi állami gazdasági tanintézet, mely nagy mintagazdasággal van egybekötve, továbbá az állami kötszövőtanműhely, az állami gépészeti közép ipariskola, mellyel építőipari továbbképző tanfolyam volt összekötve, vízmesteri iskola, több alsó fokú iparos és kereskedelmi iskola stb. Jelentékeny intézet volt még a katonai alreáliskola. Egyéb kulturális intézményei közül említendő a felső-magyarországi múzeum (1872), mely 30 000-nél több darab-

ból álló régiség-, érem-, kép- és természeti gyűjteményeket s könyvtárt foglalt magában; a színház, számos közhasznú, közművelődési, társas és jótékony egyesület (közte az Irodalmi Társaság, a Gazdasági Egyesület, Orvos- és gyógyszerészegylet, Városszépítő egyeslet, Vöröskereszt-fiók, Kárpátegyesület keleti osztálya stb.), továbbá kórházak és egyéb emberbaráti intézetek. Ezen számos közművelődési intézmény hatása folytán Kassa a magyar irodalom fejlődésében is szerepet játszott. 1890-ben a következő magyar lapok jelentek meg: Felső-Magyarország, Abaúj-Kassai Közlöny, Kassai Jogi Közlöny, Felvidéki Közlöny és Minerva.

Legjelentősebb iparvállalatai: a dohánygyár (1642 munkás), a Fleischer-féle gépgyár és vasöntő (130 munkás), az Eisler-féle hajlított fabútorgyár (250 munkás), Dunkl Vilmos parkettagyára (60 munkás), Siposs-féle kötőszövőgyár (60 munkás), egy lakatosáru- és vasbútorgyár, egy kékárugyár, a csermelyvölgyi papírgyár, két nagy műmalom, továbbá pótkávégyár, 2 sörgyár, búzakeményítőgyár, légszeszgyár s több nagy téglagyár. Az üzleti élet élénkítésére szolgált az osztrák-magyar bank fiókján kívül 2 bank, 1 takarékpénztár és 2 szövetkezet, összesen 983 000 forint részvénytőkével s 51/2 millió forintnyi forgalommal.

Kassa lakóinak száma rohamosan emelkedett (1. táblázat) 1850–90 között 122%-kal. Lakói között volt 1890-ben 14421 magyar (49,9%), 3891 német (13,5%) s 9713 szlovák (33,6%). Hitfelekezet szerint lakói között 20 280 római kat. (70,2%), 1925 görög kat., 2099 ág. evang., 1239 református és 3306 izraelita (11,4%). A polgári lakosságon kívül 2694 közös hadseregbeli katona, 527 honvéd és 64 csendőr is volt, ezekkel együtt a lakosság száma 32 165 fő volt (1. táblázat).

Kassa teljes értékű regionális centrum volt, alapvető kérdésként merül fel, hogy gazdasági-szellemi kisugárzó ereje, forgalomgyűjtő és elosztó szerepe elegendőnek bizonyult-e ahhoz, hogy az abszolutizmus területi reformja során (3. térkép) a magyarországi öt kormánykerület egyik központjaként 9 megye több mint másfélmillió lakójának (3. táblázat) regionális centrumává váljon?

3. térkép. Magyarország közigazgatási beosztása (1850–1867)

Az egyes regionálisnak tekintett központi funkciók térbeliségét megjelenítő térképek (4–6. térkép) alapján a válasz egyértelmű: nem. Indoklásként elegendő a Máramaros és a Liptó vármegyei helyzet vázlatos bemutatása:

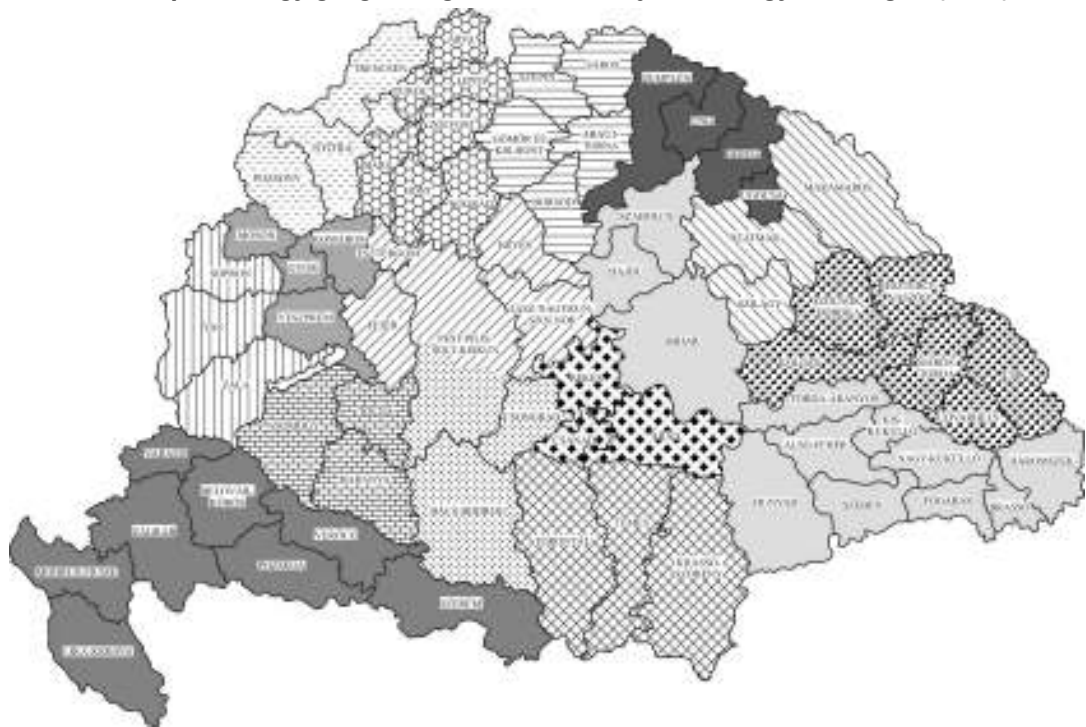
Egyházi tekintetben Máramaros vármegye 14 római kat. egyházközsége a szatmári püspöki, 88 görög kat. egyházközsége a munkácsi, 49 a szamosújvári egyházmegyébe, egy ágostai evangélikus fiókegyháza a tiszai, 6 helvét egyháza a tiszántúli egyházkerülethez tartozott. Törvénykezési szempontból az egész vármegye a debreceni királyi tábla kerületéhez volt beosztva, a vármegye területére illetékes főügyészség és sajtóbíróság Debrecenben, a bányá- és pénzügyi bíróság Szatmárnémetiben székel. A máramarosszigeti ügyvédi kamara területéhez – Máramaroson kívül – Bereg és Ugocsa, a királyi erdőfelügyelőséghez csak Ugocsa vármegye tartozott. Hadügyi tekintetben Máramaros a kassai hadtest és csendőr törzsparancsnoksághoz kapcsolódott.

Liptó vármegye törvénykezési szempontokból a rózsahelyi törvényszék területének részét képezte, illetékes királyi főügyészsége Pozsonyban, bányabírósága Lőcsén, sajtóbírósága Kassán és pénzügyi bírósága Besztercebányán székel. Hadügyi tekintetben az egész vármegye a kassai hadtestparancsnokság, valamint a trencsényi 15. számú honvéddalozred területéhez tartozott. Illetékes pénzügyigazgatósága Alsó-Kubinban székel, adóhivatala Rózsahelyen volt. Ipari és kereskedelmi ügyekben a besztercebányai kamara kerületébe volt beosztva, illetékes közúti kerületi felügyelője Lőcsén, posta- és távíró igazgatósága Pozsonyban székel. Kultúrmérnöki ügyekben a kassai IV. sz. kultúrmérnöki hivatal működési területéhez volt csatolva.

4. térkép. Sajtóügyi bíróságok illetékességi területei Magyarországon (1871)

5. térkép. Pénzügyigazgatóságok területi kiterjedése Magyarországon (1871)

4. Kassa rangsorolása és vonzáskörzete a 20. század elején

A dualizmus kori Magyarország urbanizációs folyamata ismert, melynek eredményeként a városok népességszáma robbanásszerűen emelkedett.¹³ A népszámlálási adatbázisok segítségével igyekeztem következtetésem egy részét levonni a hierarchikus és a regionalizációs folyamat település és térszerkezet szerinti differenciálódásáról. A demográfiai robbanás folyamata a 2. táblázat eredményeit tekintve Kassán lassúbb volt, mint a történelmi Magyarország más nagyvárosaiban, melynek eredményeként a regionális központokban 1870-ben átlagosan 34 ezren (Kassán csak 21 742 fő), 1910-ben 66 ezren éltek (Kassán és Győrben csak 44 ezren), vagyis a korabeli európai mércével mérve legfeljebb középvárosoknak tekinthetők.¹⁴ A demográfiai változások migrációs aspektusait figyelembe véve azonban Kassa kiemelkedő mobilitási mutatókkal (4. táblázat) rendelkezett.

4. táblázat. A népesség mobilitása a Kárpát-medence északkeleti részének nagyvárosaiban

Város	Jogállás	Népességszám (1910)	Inmobil (%)	Mobil (%)	Kvázi-mobil (%)
Kassa	thj.	44 211	36,0	46,6	17,4
Eperjes	rtv.	16 323	42,6	36,6	20,8
Miskolc	thj.	51 459	41,1	34,6	24,0
Nyíregyháza	rtv.	38 198	67,3	18,9	13,8
Debrecen	thj.	92 729	51,5	30,5	18,0
Ungvár	rtv.	16 919	46,6	33,1	20,3
Munkács	rtv.	17 275	54,3	23,9	21,8
Nagyvárad	thj.	64 169	36,7	33,5	29,8
Nagybánya	rtv.	12 877	57,3	17,4	25,3
Szatmárnémeti	thj.	34 892	45,7	25,0	29,3

Forrás: Dányi D. 1998. alapján saját szerkesztés

A 19. század végi ipari fejlődés és urbanizáció ellenére is közel minden második lakos helyben született. A költözések hatása nem egyformán érintette a történelmi Magyarország nagyvárosait, melynek oka, hogy minél nagyobb az iparban foglalkoztatott népesség aránya, annál kisebb a helyben született, immobil népesség hányada. A törvényhatósági jogú városokban született összes népességnek viszonylag jelentős hányada maradt szülővárosában. Arányuk azonban mindössze – Debrecen kivételével – 36–45,7% között ingadozott, a jelentős bevándorlásnak tulajdoníthatóan.¹⁵ A mobil – más megyékből bevándorló – népesség aránya az északi nagyvárosokban a legnagyobb (pl. Kassa 46,6%, Eperjes 36,6% stb.). Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy a vándorlók települési preferenciáit nem csak a gazdasági, szociális tényezők határolták be, hanem a vizsgált városok geográfiai helyzete is.¹⁶

Beluszky Pál 1990-es vizsgálatában a századfordulón (1900) kialakult városhierarchiát (2. táblázat) a városi alapfunkciók mennyisége és minősége alapján állapította meg. Véleménye szerint a települések hierarchikus rangja a városi alapfunkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör gyakoriságát fejezi ki. A 20. század elejének városhálózatára elvégzett hierarchiavizsgálatok mintegy 10 regionális központ létét mutatták ki az országban. A regionális központok hierarchia szintjeit Beluszky professzor véleménye szerint két szempont szerint lehet megközelíteni, egyrészt a városi szerepkörök differenciáltsága (pl. jogállás, funkció, hierarchia, városi társadalmi viszonyok stb.), másrészt a városi funkciók mennyiségi értékei alapján.¹⁷ Mindkét esetben ugyanaz a 10 város alkotja a regionális centrumok körét: Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Szeged, Kassa, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad (2. táblázat). Természetesen regionális szerepkört változó mértékben más városok is elláttak (pl. Miskolc, Győr, Brassó, Szombathely, Sopron stb.), de összességében nem az említett regionális centrumok szintjén. A teljes értékű regionális központok közül Zágráb (Horvát-Szlavónország), Kolozsvár (Erdély), Pozsony és Kassa (Felvidék) valójában országrészközpontok voltak. 1910-re a regionális központok sora és száma (12db) módosult, azonban Zágráb, Kolozsvár, Pozsony és Kassa továbbra is teljes értékű regionális központok maradtak.¹⁸ A városok kategóriába sorolásának másik módja Beluszky professzor szerint a komplex várostípusok meghatározása. A hierarchikus rangsor és a komplex várostípusokba sorolás is hasonló eredményre vezetett, és ugyanazon városokat nevezi meg regionális centrumokként. A 20. század elejének regionális központjai, szemben a 19. század elejének jelentősebb városaival, már többé-kevésbé azonos szerepköröket láttak el, bennük a városalkotó elemek meglehetősen összerendeződtek, jelezvén, hogy egy integrálódó országos rendszer részei. Tóth József szerint a századfordulón Budapestet magas hierarchia szintű centrumok gyűrűs szerkezetben vették körül, a gyűrűk csomópontjaiban pedig a Beluszky Pál vizsgálataiban regionális centrumokként említett városok szerepeltek.¹⁹

Kassa ezek között elsősorban mennyiségi mutatói alapján (pl. igazgatási-, oktatási-kulturális szerepkör stb.) kiemelkedő jelentőségű. A város országrészközpontnak tekinthető regionális centrum, ahol a regionális hatáskörű funkciók súlyát és választékát tekintve kiemelkedett riválisai (Miskolc, Eperjes, Munkács) közül. Feltétlenül hangsúlyozandó azonban, hogy a Felvidék keleti részének központja, ami nem azonos a Kárpátaljával. Kárpátalja ekkor még megosztott hinterland a peremén található regionális központok között (Kassa, Debrecen), s nincs egyértelmű belső régió központja sem (Máramarossziget, Munkács, Ungvár). E kisebb központokban élők csekély száma korlátozta a sokszerű (a „kötelezően” jelen lévő intézményeken túli) nagyvárosi élet kibontakozását.

Kassa potenciális vonzáskörzetének lélekszáma nem lépte túl az egymillió főt, s ez azt is jelenti, hogy a dualizmus végére nem alakultak, nem alakulhattak ki több százezres olyan vidéki nagyvárosok és hozzájuk integrálódó országrészek, amelyek biztosították volna töretlen fejlődésüket, sőt újabb városok jelentek meg tovább forgácsolva a régió korábbi „egységét”.

6. térkép. A Magyar Királyi Főügyészségek és Ítéltáblák (1890)

Összegzés

Kassa 19. századi regionális szerepkörének és sajátosságainak részletes feltárása, összehasonlító elemzése és a város egységes hierarchikus és regionális térszemlélete napjainkig várat magára. Az eddig megjelent demográfiai, urbanizációs és helytörténeti elemzések egy-két évtized mély elemzését adják. Különösen a regionális területi kapcsolatrendszer és szintek hiányosak. A jelentős terület- és népességvesztésen túl Trianon legsúlyosabb következménye Kassa esetében is az államhatár elválasztó szerepének erősödése. A Kárpát-medence egységesülő politikai, gazdasági és etnikai térszerkezete széttöredezett, s az új határ mentén kettős perifériák alakultak ki. Kassa, mint egykori regionális centrum és vonzásközpont térszerkezeti kapcsolatainak nagy részét elvesztette.

JEGYZETEK

1. Beluszky P. (1999), Tóth J. (2010), Hardi T.–Hajdú Z.–Mezei I. (2009).
2. Tóth J. (2010).
3. Gyimesi S. (1975).
4. Bácskai V.–Nagy L. (1984).
5. Hardi T.–Hajdú Z.–Mezei I. (2009).
6. Kókai S. (1999).
7. Beluszky P. (2007).
8. Kókai S. (1999).
9. Beluszky P. (2007).
10. Beluszky P. (1990).
11. Kókai S. (1999).
12. Kókai S. (1999): 141. o.
13. Beluszky P. (1990), Tóth J. (1978, 2010).
14. Beluszky P. (2007).
15. Dányi D. (1998).
16. Frisnyák S. (1998).
17. Beluszky P. (1990).
18. Beluszky P. (2007).
19. Tóth J. (1996).

SPIŠÁK MONIKA*

AZ 1919-ES RENDKÍVÜLI SZLOVÁK NÉPSZÁMLÁLÁS

1919 EXTRAORDINARY CENSUS OF POPULATION IN SLOVAKIA

ABSTRACT

The 1919 extraordinary census of population in Slovakia conducted after the formation of the Czechoslovak Republic. At this time the borders of the new state were not clear. In 1919 was established the State Statistical Office but the census was organized by the Minister Plenipotentiary for the Administration of Slovakia. It was decided to map the ethnic composition of Slovakia and it was also the first test of the new state administration. Ethnicity was the most significant piece of data collected. Finally 67% of all persons declared themselves "Czechoslovak". Aside from ethnicity were researched other demographic variables, such as sex, age, marital status, household position, spoken languages, literacy and the confessional composition of the population. The final results of the census did not serve their main purpose and were not used at the peace conference in Paris. The results were published only in 1921 by which time the peace conference had already ended.

1. A népszámlálás okai és célja

Manapság a népszámlálások célja a lakosság fő demográfiai jegyeinek feltárása, kezdetben egy-egy census elsősorban az adófizetők és a hadra fogható férfiak összeírását jelentette. Az Oszták–Magyar Monarchiában 1880-tól kezdődően tízévenként tartottak népszámlálást, amely gyakorlatot az első világháború után létrejött utódállamok is átvették.

Annak, hogy 1919-ben, tehát nem sokkal a soron következő népszámlálás előtt a Csehszlovákia szlovák országrészében összeírást tartottak, politikai okai voltak. A 20. században a térségben ez mindenütt jellemző tendencia volt, az etnikailag vegyes, politikai viszonyok tekintetében pedig zűrzavaros országok egy-egy népszámlálás alkalmával különös hangsúlyt fektettek a nemzetiséget és az anyanyelvet érintő kérdésekre, az eredmények pedig sok esetben nem is a valós nemzeti identitást tükrözték, sokkal inkább az egyénnek az államhoz való viszonyát.

Az 1919-es rendkívüli népösszeírásnak elsősorban legitimációs célja volt: elfogadható nemzetiségi helyzet bizonyítása a csehszlovák békedelegáció számára. Győztes hadviselő félként Csehszlovákia igényeket terjeszthetett a békekonferencia elé, amelyeket Eduard Beneš még külügyminiszterként készített elő. Emlékirataiban némi büszkeséggel számolt be erről a munkáról, a tárgyi tévedéseket pedig utólag azzal magyarázta, hogy nem álltak rendelkezésére segédanyagok a memorandumok elkészítéséhez.¹ Ennek ellentmond az a tény, hogy 1918 őszén a Szlovák Nemzeti Tanács utasítást kapott a prágai kormánytól, hogy a magyar elnyomást bizonyító statisztikákat állítson össze.²

Szlovenszkóval Beneš V. számú emlékirata foglalkozott, amelyben részletesen taglalta a terület történetét, különös hangsúlyt helyezve a magyarosítás brutális voltának kiemelésére, amelyet többek között oktatásügyi és egyházi statisztikákkal igyekezett alátámasztani. A memorandum teljes harmadik fejezetét arra szánta, hogy a magyar statisztikai adatokat hamisnak állítsa be, mondván: ezekben a magyarok tudatosan torzítottak és mintegy félmillió

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

szlovákokat magyarnak tüntettek fel. Ezzel nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a békekonferencián eleve hiteltelenné tegye a magyarok várható etnikai adatokon alapuló érvelését.³

Az összeírás másik célja abszolút gyakorlati volt, az új ország államigazgatásának kialakítása, egy szerkezeti/szervezeti áttekintés az új államhatalom számára.⁴

2. A népszámlálás szervezése és lebonyolítása

Miután 1918. december 7-én Vavro Šrobár vezetésével megalakult a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium,⁵ a prágai kormány szinte azonnal megbízta egy legalább részleges összeírás lebonyolításával.⁶ Egy tapasztalatok nélküli szervezetre bízta tehát egy ekkora volumenű feladatot, ráadásul egy belpolitikailag instabil országban. Tették ezt annak ellenére, hogy 1919. januárjában létrehozták a statisztikai hivatalt. A hivatal későbbi vezetőjét, dr. Jozef Mráztként küldték tanácsadó segítségként az akcióhoz.

A minisztérium 1919 januárjában két előkészítő ülést tartott a teendőkről. Az elsőn kijelölték azokat a demográfiai jegyeket, amelyekre mindenképpen rá akartak kérdezni. A nem, az életkor, a családi állapot, a felekezeti hovatartozás és a tulajdonviszonyokat érintő kérdések mellett természetesen ide tartozott a nemzetiségre vonatkozó kérdéskör is, amelybe bele értették az esetleges névváltoztatások feltüntetésének szükségességét is, hogy így bizonyítsák a megelőző időszak magyarosítását.⁷ Eldőlt az is, hogy melyek azok a jegyek, amelyekre a gyorsabb lebonyolítás érdekében nem kérdeznek majd rá. Ilyenek voltak az állampolgárságra, a foglalkozásra és az állandó lakhelyre vonatkozó kérdések. Vita bontakozott ki az első világháborút érintő kérdések szerepeltetéséről, hiszen a lakosság civil és katonai rétegre való felosztása államtitoknak minősült, ezért a zsupánok azon az állásponton voltak, hogy ki kell hagyni a katonaságot és az egy-egy család háború miatti veszteségét érintő kérdéseket. A Védelmi Minisztérium végül Jozef Mráz véleményét tette magáévá, akinek nem volt kifogása a kérdések feltétele ellen. Ezen az ülésen dőlt el az is, hogy az egyébként német és magyar nyelven is elkészítendő kérdőívek egy-egy házra és helyiségre vonatkoznak majd, nem pedig személyekre.

A második előkészítő ülésen inkább az összeírás gyakorlati módjával foglalkoztak. Határoztak arról, hogy az összeírandó területet körzetekre kell osztani, a házak listáját pedig előzetesen el kell készíteni. Döntöttek arról is, hogy a kérdezőbiztosokat a zsupánok fogják kijelölni, elégtelen létszám esetén pedig lehetőség van arra, hogy a cseh országrészből kérjenek segítséget. Az összeírás előkészületi szakaszának a végét 1919. április közepére, magát a lebonyolítást pedig május közepére tervezték. Az eredmények feldolgozására nem szabtak határidőt, mivel azonban számoltak azzal, hogy esetleg időközben módosulnak a határok, úgy döntöttek, hogy államigazgatási szempontból akkor is szükség van a népszámlálásra, ha csak a békekonferencia lezárása után van kiértékelte eredmény. Ami az összeírás pénzügyi hátterét illeti, a helyi önkormányzatok viselték a logisztikai kiadások terhét, az állam csak a nyomdai munkálatokat és az eredmények publikálását finanszírozta.

A minisztérium négy pontban határozta meg az összeírás gyakorlati hasznát. A legfontosabbnak azt tartotta, hogy az akció során kiderül majd az új államigazgatás működőképessége, másrészt a megbízható kérdezőbiztosok listáját más alkalommal is elő tudja venni. Lényegesnek szempont volt, hogy a hamarosan időszerű rendes népszámláláshoz ez a mostani majd kellő tapasztalatot nyújt. A gyakorlati hasznok közé sorolták, hogy a népszámlálás alkalmat nyújt „bizonyos revíziós tevékenységekre, ahol ez szükséges”.⁸

A statisztikai/technikai előkészületek hamarosan elkezdődtek, ezek során a minisztérium nagyban támaszkodott az 1910-es népszámlálás tapasztalataira. Négyféle kérdőívet állítottak össze.

A házakra vonatkozó kérdőív első oldalán szerepelt a zsupánság neve, a község neve szlovákul, a házszám, a ház tulajdonosának neve az esetleges névváltoztatással együtt, a tulajdonos foglalkozása, a ház lakóinak a tulajdonoshoz való viszonya, a felvett személyek életkora és születési éve, valamint egy összesítés az összeírt személyek számáról, a nem és családi állapot szerinti megoszlásukról és a névváltoztatások számáról. A hátoldalon rögzítették, hogy a felvett ház melyik városrészben és melyik utcában áll. Ezt mindkét esetben szlovákul is és az 1917-es állapot szerint is rögzíteni kellett. Ide írták az összeírt személy nemzetiségét és felekezeti hovatartozását, az általa beszélt nyelveket és az írásbeliség fokát. A 16 évesnél idősebb férfiak esetében rákérdeztek a katonai szolgálatra is. Szintén itt rögzítették, ha a háztartásból a háború miatt hiányzott valaki. A válaszadó aláírása, az összeírás idején máshol tartózkodók neve és az esetleges javítások a megjegyzés-rovatba kerültek.

A községi összefoglaló szintén tartalmazta a helyiség névváltoztatásait. Külön rögzítették az iskolában és a templomokban használt nyelvet és a település nemzetiségi összetételének konkrét eredményeit. Utóbbit piros tintával emelték ki. Az összesítőn számba vették a község infrastruktúráját (vasút, posta, telegráf, kikötő), az iskolákat, a hivatalokat, a parókiaikat, a gyárat, a bankokat. Amennyiben ezek közül valamelyik hiányzott, meg kellett jelölni, hogy hány kilométerre van a legközelebbi. A hátoldalon az egyes házakra vonatkozó kérdőíveket összesítették utcanév, lakosságszám, nemi, nemzetiségi és felekezeti megoszlás szerint.

A kerületi összefoglaló a községsorokból indult ki. Szerepelt benne a település neve szlovákul és az 1917-es állapot szerint, az iskolában használt nyelv a nyelvhasználat kezdő dátumával, az összeírt lakosság száma, valamint nem, nemzetiség és felekezet szerinti megoszlása. Ebben a kérdőívben is különös jelentősége volt a nemzetiségi adatoknak, ebben az esetben a „csehszlovák” nemzetiségűek százalékos arányát tüntették fel és emelték ki piros színnel.

A legnagyobb adatösszesítő a megyei volt, amely a város nevén és a hozzá tartozó településeken kívül tartalmazta a csehszlovák többségű helyek százalékos arányát és egy, az iskolai nyelvhasználat szerinti településenkénti bontást.

Készült egy útmutató a kérdezőbiztosok számára, amely az alapvető fogalmak tisztázásán kívül az egyes kérdőívek kitöltésére vonatkozó instrukciókat tartalmazott. Létezett még egy kivételes kérdőív azok összeírására, akik a felvétel idején külföldön tartózkodtak. A kitöltése nem volt tervezett, legalábbis az előzetes egyeztetéseken nem esett róla szó. Ráadásul, ellentétben a többi kérdőívvel, amit Prágában nyomtattak, ez a pozsonyi állami nyomdában készült, és csak akkor küldték ki a zsupánoknak, amikor az összeírás már javában zajlott. A téma legfőbb kutatója szerint az államigazgatás a munkával kapcsolatos migrációt akarta felmérni vele.⁹

A Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium 1919. február 20-án bocsátott ki rendeletet a népszámlálásról, amelynek kezdetét március 24. éjféltre tették, helyét pedig a Csehszlovákia által elfoglalt területben határozták meg. A rendelet hangsúlyozta, hogy az összeírás eredményeit nem adózási, hanem statisztikai szempontból fogják értékelni. Meghatározták, hogy a kérdezőbiztosi funkció elfogadása állampolgári kötelesség, amely alól csak az orvosok, a 60 évnél idősebbek, illetve az igazolhatóan betegek kaptak felmentést. Amennyiben valaki elutasítja a zsupán kinevezését, 10 ezer korona pénzbüntetésre és egy év börtönbüntetésre számíthat. A rendelet szerint a kérdezőbiztosnak ismernie kell a területén beszélt nyelveket, szükség esetén pedig igénybe vehet karhatalmi segítséget. Szankciókra számíthat az is, aki bármilyen módon akadályozza az összeírást vagy hamis adatot szolgáltat.

A népszámlálás azonban nem kezdődött meg a kijelölt időpontban. Ennek egyik oka a magyar Tanácsköztársaság nyomán kihirdetett statárium volt,¹⁰ de akadtak technikai prob-

lémák is: a kérdőívek nem készültek el időben, ráadásul a kérdezőbiztosok is kevesen voltak. A zsupánok ugyanis először jegyzőket és tanítókat neveztek ki, de közülük sokat időközben megbízhatatlannak minősítettek, cseh segítséget pedig későn kértek.¹¹

A közállapotokat jól jellemzi a gömöri zsupán egyik fennmaradt levele. Ebben arról panaszkodik, hogy képtelen ellátni a feladatait, mivel gyakorlatilag nincs infrastruktúra, nincs rendőrség, nem működik a nyomda, nem érkezett meg a pénzügyekkel foglalkozó hivatalnok, a hadsereggel pedig lehetetlen együttműködni, mivel a civil igazgatásnak ellentmondó instrukciók szerint működik.¹²

A népszámlálás végül augusztus 21–31. között lezajlott, de korántsem zökkenőmentesen. A kérdezőbiztosok hiányából adódó problémákat nem sikerült megoldani, ráadásul a kinevezésük is késett. Előfordult, hogy egymástól távol eső körzetekbe osztották be őket. A cseh országrészből kapott segítséget többnyire az etnikailag vegyes területekre nevezték ki, ahol nyelvi nehézségek gátolták az összeírást. A sajtó meglehetősen hézagosan számolt be az eseményről, főleg ami a népszámlálás eltolódását illeti. A Slovensky denník például a magyarok számlájára írta a késedelmet, mondván: a magyar hadsereg a támadáskor megsemmisítette a kérdőíveket.¹³ Még ha így is volt és valóban megsemmisültek a kérdőívek, arra nehéz magyarázatot találni, hogy a minisztérium az utánnnyomást miért csak az összeírás megkezdése után rendelte meg, akkor is elégtelen mennyiségben.

A lakosság sok helyen az összeírás tényéről sem értesült, az okáról pedig a legkülönbébb találgatások kaptak szárnyra. Sokan gondolták úgy, hogy a kormányzat adóemelésre készül, vagyis fiskális okokból tart népszámlálást. Voltak, akik a rekvirálással, vagy a földosztással hozták összefüggésbe, mások katonai célokkal, egy Magyarország, vagy Lengyelország elleni háborúra való felkészüléssel magyarázták. Utóbbi vélekedést alátámasztotta a tény, hogy a felvételnél külön listázták az 1892–1898 között születetteket, vagyis a hadra fogható férfiakat, akiket már az 1919. márciusi magyar támadás után is besoroztak, valamint a szezonális munkásokat. A legelterjedtebb nézet az volt, hogy a népszámlálás voltaképpen egy népszavazás a Felvidék területi hovatartozásáról.¹⁴

A kérdezőbiztosok és a lakosság közötti viszonylag nagyszámú konfliktus egy része is a terjedő rémhírek számlájára írható. Mivel az is elterjedt, hogy akiről a kérdőívekből kiderül, hogy analfabéta, annak vissza kell ülnie az iskolapadba, illetve felröppent a hír, hogy a magát csehszlováknak valló egyidejűleg nem lehet a görögkeleti egyház tagja, sok helyen előfordult, hogy a kérdezőbiztosnak igénybe kellett vennie a katonai segítséget. Volt példa arra is, hogy a ház tulajdonosa elbújt a kérdezőbiztos elől, vagy megtagadta a kérdőív aláírását. Emiatt néhány helyen kijárási tilalmat kellett elrendelni. A lakosság passzív ellenállásával azonban nehéz volt mit kezdeni, gyakran előfordult, hogy a kérdezőbiztosok pénzért sem kaptak ételt/italt a munkájuk során. Egyes helyeken ezek a konfliktusok olyan mértékűek voltak, hogy az összeírást nem lehetett lebonyolítani. Ilyenkor egész egyszerűen átvették az 1910-es adatokat. A legnagyobb hátráltató tényező mégis az volt, hogy a népszámlálás augusztusra, a mezőgazdasági munkák idejére esett.

Az őszi folyamán Prága több alkalommal kérte a teljhatalmú minisztériumtól a népszámlálás adatait. Edvard Beneš a békekonferencia számára összeállítandó nemzetiségi térkép miatt, a statisztikai hivatal pedig a feldolgozás miatt sürgette az adatsorok kiadását, amit Šrobár mindannyiszor arra hivatkozva utasított el, hogy az eredményeken még dolgoznak, készítik a helyiségek lexikonát.¹⁵ A késelem miatt végül az elsődleges cél nem valósult meg, a békekonferencián nem használták fel az adatokat.¹⁶

3. A népszámlálás eredményei

Ami az alapvető eredményeket illeti, a népszámlálás területén, amelybe a csehszlovák hadsereg által elfoglalt területeken kívül Északon Orava és Spiš, Keleten pedig Kárpátaljai Rusz is beletartozott, csaknem 3 millió embert írtak össze. Az adatsorok szerint a népességszám 1910–1919–1921 között folyamatosan nőtt.¹⁷ Ez főként a nagyobb városokra volt jellemző, az ott állomásozó katonaság és a nagyobb munkalehetőség gerjesztette belső migráció miatt.

A nemzetiség meghatározása körül már az előkészületi szakaszban komoly viták folytak. Az Osztrák–Magyar Monarchia népszámlálásai az anyanyelvet tekintették az etnikai hovatartozás alapjának. Mivel azonban a vizsgált időszakban anyanyelvnek az iskolában használt nyelvet is elismerték, félő volt, hogy ez a tény statisztikailag növeli majd a magyarok számárányát. Emiatt végül a személyes meggyőződést vették alapul és a nemzetiséget meglehetősen homályos módon definiálták: „14 évnél idősebb, szellemileg ép személyek nemzetpolitikai meggyőződése bizonyos nemzetrészhez, vagy nemzethez való kötődésük alapján.”¹⁸ A számlálóbiztosok számára készített útmutatóban a minisztérium külön felhívta a figyelmet arra, hogy „Mindenkinek csak egy nemzetisége lehet. Ennek meghatározásánál egyedül a megszámlált személy akarat-megnyilvánulása a döntő, s annak adatát feltétlenül hitelesnek kell tekinteni, feltéve persze, ha nem bizonyosodik be, hogy ezt a bevallást más személy – legyen az bárki – által kényszerítve tette. A kényszer gyanúja itt főleg akkor feltételezhető, ha valaki olyan nemzetiségűnek vallja magát, amelyiknek nyelvét egyáltalán nem beszéli; az ilyen esetek tüzetesen kivizsgálandók és megvizsgálendő a megszámlált személy teljes döntési szabadsága.”¹⁹ A definíció több problémát is fölvetett. A 14 évesnél fiatalabb gyermekek nemzetiségét a szüleik nemzetisége alapján kellett meghatározni. Különböző nemzetiségű szülők esetén az apa nemzetiségét kapták. Szellemi fogyatékosok és elmebetegek esetében a beszélt nyelvet tekintették mérvadónak, amit viszont nem a gyám tanúsított, hanem a kérdezőbiztos állapított meg. Négy nemzetiséget fogadtak el – a csehszlovákot, a németet, a magyart és a ruszint –, és ebből a szempontból problémát jelentett, hogy a nagyszámú zsidó népesség vallásként vagy nemzetiségként definiálja magát. Emiatt sok zsidó nemzetiségként az „egyéb” kategóriát jelölte meg, ami statisztikailag ugyancsak a magyarok számát csökkentette.²⁰ 1921-ben aztán a nemzetiséget a nemzeti törzshöz való tartozásként definiálták, aminek az egyik külső jele az anyanyelv. A 14 évesnél fiatalabb gyermekek esetében az anyjuk nemzetisége volt mérvadó, árváknál pedig a gondviselő nemzetisége.²¹

1. táblázat. A népesség anyanyelv/nemzetiség szerinti megoszlása Szlovákiában 1880–1921 között

Table 1. Population of Slovakia between 1880–1921 (mother tongue/ethnicity)

Év	Anyanyelv/nemzetiség					
	Népességszám	Szlovák/csehszlovák	Magyar	Német	Ruszin	Egyéb
1880	2 455 928	1 498 808	549 059	225 059	78 941	104 061
1890	2 587 485	1 600 676	642 484	232 788	84 787	2 675
1900	2 792 569	1 700 842	759 173	214 302	84 906	33 346
1910	2 926 833	1 685 653	896 338	196 948	97 014	50 880
1919	2 923 214	1 954 446	689 565	143 466	81 332	54 405
1921	3 000 870	2 025 003	650 597	145 844	88 983	90 498
%						
1880	100	61,03	22,36	9,16	3,21	4,24
1890	100	61,86	24,83	9	3,28	1,03
1900	100	60,91	27,19	7,76	3,04	1,19
1910	100	57,59	3,62	6,73	3,31	1,74
1919	100	66,86	23,59	4,91	2,78	1,86
1921	100	67,48	21,68	4,86	2,97	3,02

Forrás: Tišliar, Pavol (2007): *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Statis. Bratislava. 66. old.

Az 1919-es adatok szerint az összeírt lakosság 67%-a volt csehszlovák nemzetiségű, főként az ország nyugati és középső részében (Orava és Trencsén környékén 98%). Abaúj-Torna, Pozsony, Gömör, Hont és Komárom megyékben 50% alatt volt az arányuk. 1921-re az arányuk mindenütt nőtt néhány százalékkal. A magyarok 1910-es 30%-os aránya 1919-re 23,5%-ra, 1921-re 21,5%-ra csökkent (1921-ben a zsidók már nemzetiségnek számítottak). Gömör, Hont, és Abaúj-Torna megyékben arányuk 50% körüli volt, Komáromban csaknem 93%. A nem összefüggő területen (főként Pozsony és Nyitra környékén, valamint a Szepességben) élő és folyamatosan asszimilálódó németiség aránya az 1880-ban mért 9%-ról 1919-re 5%-ra esett. A ruszinok 3%-os aránya csökkenést jelentett a megelőző adatokhoz képest, ami élénk tiltakozást váltott ki a körükben, hiszen az etnikai határok nem változtak. A ruszin párt nyomásgyakorlással vádolta a szlovákokat, akik viszont azzal magyarázták az eredményt, hogy a ruszinok nemzeti érzései alacsony szinten vannak.²² Az eredményeket nagyban befolyásolta, hogy 1919-ben az Kárpátaljai Rusz területén élő oroszokat az „egyéb” kategóriába sorolták. Náluk is jellemző volt a nemzetiség felekezettel való összekeverése, miközben például 1910-ben a görög katolikusoknak csupán a fele jelölte meg a ruszint anyanyelveként. A fogalomzavart jól jellemzi a zempléni zsupán 1921-ből fennmaradt röplapja, amelyben arra az orosz törekvésre reagált, hogy a népszámlálás alkalmával az összes görög katolikus vallja magát ruszinnak: „Nem igaz, hogy minden görög katolikus orosz, még kevésbé ruszin, hiszen nem lehet orosz az, aki nem tud oroszul, és aki éppen úgy beszél szlovákul, mint a római katolikus, református, vagy éppen evangélikus szomszédja. (...) Igaz, hogy más a hitük – görög katolikus –, amit orosz hitnek tartanak, de emiatt még nem válnak oroszokká, ahogy a római katolikus, református, vagy evangélikus szlovákok sem magyarok. Mindegyikünk tartsa meg és vallja be a hitét, de mi valljuk magunkat büszkén szlovákul beszélő zempléni szlováknak.”²³

Az 1919-es rendkívüli szlovák népszámlálás végül nem érte el elsődleges célját. Sikertült ugyan egy, a „csehszlovákok” számára kedvező nemzetiségi összetételt megállapítani, de ennek a békekonferencia szempontjából már nem volt jelentősége. Maga Vavro Šrobár elégedetlen volt az eredménnyel, hiszen az összeírók túl sok magyart találtak. Egy 1919 novemberében Kassán elmondott értékelő beszédében azonban annak a reményének is hangot adott, hogy a szórvány magyarok idővel asszimilálódnak majd.²⁴ A számos hiba miatt a prágai kormány végül úgy döntött, hogy a tervekkel ellentétben az 1921-es népszámlálást a szlovák országrészben is megtartják. Míg 1919-ben még csupán elszórtan terhelte az összeírást a magyarellenes agitáció,²⁵ a kormányzat innentől kezdve az 1930-as években tetőződő kolonizációig bezárólag mindent megtett annak érdekében, hogy az etnikai arányokat a korábban színmagyar területek kárára változtassa meg.

JEGYZETEK

1. Beneš, Eduard (1936): A nemzetek forradalma. Prager. Bratislava. 237. old.
2. Boros Ferenc (1970): Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–21-ben. Akadémiai Kiadó. Budapest, 44. old.
3. A kérdésről bővebben: Gulyás László (2006): A magyar–szlovák határ kérdése a versailles-i békekonferencián 1. rész. A csehszlovák területi igények betérjesztése. In. Fórum Társadalomtudományi szemle 2006/2. 118–131. old.
4. Az összeírás történet és eredményeinek az ismertetésekor külön jelzés nélkül Pavol Tišliar monográfiájára támaszkodom. Lásd Tišliar, Pavol (2007): Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačnym dejinám Slovenska. Statis. Bratislava.
5. A minisztérium kialakulásához és működéséhez lásd Bielik, František (1961): Vyvin kompetencie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. In.: Historicky časopis 1961/IX. 4. sz. 636–640. old.

6. Mráz, Jozef (1920): O předběžném sčítaní lidu na Slovensku roku 1919. In. Československý statistický věstník 1920/1–2. 2. old.
7. Tišliar(2007) i. m. 13. old.
8. Uo. 16. old.
9. Uo. 27–28. old.
10. Az ennek nyomán kialakult belpolitikai feszültségről lásd Hronský, Marián (1998): Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Národné literálne centrum. Bratislava. 173. old.
11. Mráz (1920) i. m. 4–5. old.
12. Tišliar (2007) i. m. 34–35. old.
13. Slovenský denník 1919. augusztus 6. 168. évf. 2. old.
14. Mráz (1920) i. m. 133–134. old.
15. Ezt végül 1921 szeptemberében adták ki Jozef Mráz szerkesztésében: Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava, 1921.
16. Houdek, Fedor (1931): Vznik hraníc Slovenska. Prúdy. Bratislava. 193. old.
17. Az 1881-es népszámlálás adatait lásd: A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás. II. kötet. Országos magyar királyi statisztikai hivatal. 1882. Az 1900-as népszámlálás eredményeit ld. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. kötet. Magyar statisztikai közlemények 1. Magyar királyi központi statisztikai hivatal. Budapest. 1902. Az 1910-es népszámlálás eredményeit ld. A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I. kötet. Magyar statisztikai közlemények 42. Magyar királyi központi statisztikai hivatal. Budapest. 1912. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás eredményei lásd Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. Československé statistika 9. Státní úřad statistický. Praha. 1924.
18. Mráz (1920) i. m. 32. old.
19. Idézi: Popély Gyula (1990): A felvidéki sorsforduló. Etnikum, impériumváltás, országhatár. In. Regio-Kisebbségtudományi Szemle 1. évf. 2. sz. 7. old.
20. A kérdésről bővebben: Kovács Éva (2004): Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938). Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja-Dunaszerdahely. 25–51. old.
21. Boháč, Antonín (1920): Národnost' či jazyk? In. Československý statistický věstník I. Praha. 40–58. old.
22. Švorc, Peter (2003): Krajinská hranica medzi Slovenskom a Poskarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939). Universum. Prešov. 191–192. old.
23. Tišliar (2007) i. m. 82. A görögkeleti vallásúak és a szlovákság viszonyáról bővebben lásd: Letz, Robert (2000): Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918–1950. In. Doruľa, Ján (2000): Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obroduenia po súčasnosť. Slavistický kabinet SAV. Bratislava. 101–118. old.
24. Slovenský denník, 1919. november 16. 1–3. old.
25. A Slovenský denníkben jelentek meg olyan cikkek, amelyek a nem meggyőződéses szlovákokat is arra buzdították, hogy vallják magukat szlováknak. Lásd: Slovenský denník 1919. augusztus 26. 3. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás. II. kötet. Országos magyar királyi statisztikai hivatal. Budapest. 1882.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. kötet. Magyar statisztikai közlemények 1. Magyar királyi központi statisztikai hivatal. Budapest. 1902.
- A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I. kötet. Magyar statisztikai közlemények 42. Magyar királyi központi statisztikai hivatal. Budapest. 1912.
- Beneš, Eduard (1936): A nemzetek forradalma. Prager. Bratislava.
- Bielik, František (1961): Vyvin kompetencie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. In.: Historický časopis 1961/IX. 4. sz. 636–640. old.

- Boháč, Antonín (1920): Národnost' či jazyk? In. Československy statistický věstník I. Praha.
- Boros Ferenc (1970): Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–21-ben. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2006): A magyar–szlovák határ kérdése a versailles-i békekonferencián 1. rész. A csehszlovák területi igények betérjesztése. In. Fórum Társadalomtudományi szemle 2006/2. szám. 118–131. old.
- Houdek, Fedor (1931): Vznik hraníc Slovenska. Prúdy. Bratislava.
- Hronsky, Marián (1998): Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Národné literálne centrum. Bratislava.
- Kovács Éva (2004): Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938). Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja–Dunaszerdahely.
- Letz, Robert (2000): Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918–1950. In. Doruľa, Ján (2000): Slovensko-rusinsko-ukrajinské vzťahy od obroduenia po súčasnosť. Slavistický kabinet SAV. Bratislava.
- Mráz, Jozef (1920): O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In. Československy statistický věstník 1920/1–2. szám.
- Jozef Mráz (1921): Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava.
- Popély Gyula (1990): A felvidéki sorsforduló. Etnikum, impériumváltás, országhatár. In. Regio-Kisebbségtudományi Szemle 1. évf. 2. szám.
- Švorc, Peter (2003): Krajinská hranica medzi Slovenskom a Poskarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939). Universum. Prešov.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. Československé statistika 9. Státní úřad statistický. Praha. 1924.
- Tišliar, Pavol (2007): Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska. Statis. Bratislava.
- Tišliar, Pavol (2007): Národnostná a konfesijnálna štruktúra obyvateľstva Nitrianskeho okresu podľa výsledkov Šrobárovho sčítania z roku 1919. In. Acta Historica Neosoliensia 2007/10. szám. 166–175. old.

MAJDÁN JÁNOS*

A FELVIDÉK HATÁRAIT KIJELÖLŐ VASUTAK

THE RAILWAYS SIGNING THE BORDERS OF THE HUNGARIAN UPLANDS

ABSTRACT

The role of railways, played in modernization, can be seen in every European country, at the beginning as a result of constructional works of private companies and later, as a result of the construction of state owned companies. In Hungary both conceptions had their devotees. Now while speaking about upper part of Hungary we mean today's Slovakia, but earlier this notion was used in a narrower sense. The Southern part of the region has no clearly defined geographic and ethnic borders, so among other factors, the railways may also help to give an exact definition concerning Upper Hungary. Taking into consideration the long first-class railways, it is possible to mark out two types of Southern borders: on the one hand the wider border is the main line which runs on the Little Plain, i.e. Wien–Érsekújvár–Pest, and the line running from the Hungarian capital to Miskolc, and through Miskolc to Sátoraljaújhely and to the Uzhok Pass. On the other hand it is situated west from the Hungarian capital, while in the east the valleys of Ipoly–Sajó–Hernád indicate the Southern border of Upper Hungary, considering railways. The smaller border is closer to ethnic borders.

A vasutak modernizációban játszott szerepe Európa minden országában – kezdetben a magántársaságok, majd az állami vállalatok építkezéseivel – kimutatható. Magyarországon mindkét koncepciónak voltak hívei. Jelenleg Felső-Magyarország alatt a mai Szlovákiát értjük, de a korábbi időszakban szűkebb területre használták a fogalmat. A régió déli része nem rendelkezik egyértelmű földrajzi és etnikai határokkal, ezért többek között a vasútvonalak is segíthetnek Felső-Magyarország pontos meghatározásának kialakításában. A hosszú első osztályú vasutak segítségével kétfajta déli határt lehet kijelölni: az egyik esetben a Kisalföldön futó Bécs–Érsekújvár–Pest, illetve a magyar fővárostól Miskolcon és Sátoraljaújhelyen át az uzsoki-hágóig húzódó fővonal a tágabb határ. A második esetben a magyar fővárostól nyugatra marad, míg keletre az Ipoly–Sajó–Hernád völgyei jelentik vasúti szempontból Felső-Magyarország déli határát. A kisebb határ áll közelebb az etnikai határokhoz.

Hazánk nagy tájegységeinek egy része évszázadok óta változatlan elnevezéssel és határokkal rendelkezik (Alföld, Dunántúl, Temesi Bánság, kiváltságos területek stb.), míg a másik csoportban történeti koronként, állami berendezkedéseként változó egységek találhatók (Erdély, Tisza-mente, Délvidék, Kárpátalja stb.). A napjainkban használt Felvidék is a nem pontosan körülhatárolt, az idők során változó nagytájaink közé tartozik. Hívták Felföldnek, Felső-Magyarországnak, majd a XIX. század második felében egyre többen említették Felvidéknek. A korszakban lejátszódó hazai polgári átalakulás felgyorsította ugyan a modernizációt és ezen folyamat eredményeként kezdtek kialakulni e nagytáj gazdasági-életmódbeli alapokon nyugvó déli határai, de a szerves átalakulás lassúsága miatt nem határozódott meg pontosan a Felvidék tere. A közbejött politikai változások miatt az

* Főiskolai tanár, Eötvös József Főiskola, Baja.

önmeghatározási folyamat megszakadt és az államhatári változások miatt 1920 után a Magyar Királyság egykori megyéiből a (Cseh)-Szlovák állam területén lévőket szokás összefoglaló néven Felvidéknek nevezni. A jelenleg használt meghatározás így egy politikai határ időbeli visszavetítése, holott a térséget a Kárpát-medence korábbi nagy tájai közé is sorolják a szaktudományok és a közbeszéd.

Célszerű lenne a napjainkban Felvidék név alatt értett terület behatárolását és annak időközbeni bővülését fejlődési korszakonként szétválasztva bemutatni. A polgárosodás időszakában zajló területi önmeghatározás egyik lehetséges változata a vasúthoz kötődik. A hálózat részletes elemzése segíthet abban, hogy a polgári korszak XIX–XX. század fordulói időszakában a Felvidék déli határa hol húzódik?

Az első tervek és az első építkezések

A hazai vasútépítéseket támogató első törvényt 1836-ban fogadta el magyar országgyűlés. A Karok és Rendek „a haza közjavát előmozdító magános vállaltok” támogatását rögzítették, mivel kincstári fejlesztésre nem volt elegendő pénz.¹ Az uralkodó által harmadszorra szentesített törvény felsorolta a támogatott 13 építési irányt, melyek közül – a korabeli elképzeléseknek megfelelően – hét Pestről indult ki. A további támogatott útirányból egy-egy Bécestől a Török Birodalom, illetve Krakkó felé vezetett, egy a sziszeki folyami kikötőtől „a magyar tengeri révpartokig” húzódott. A fennmaradó három magánvasutat a Felvidéken javasolták megépíteni a diétai követek. Ez a tény már jelezte, hogy az első törvény alkotói milyen fontos szerepet szántak e nagytájnak, hiszen a szárazföldi közlekedés átalakítását itt javasolták regionális keretek között megvalósítani. A tervezett fővonalak egy a nagytájon kelet-nyugati irányban, kettő a térség keleti oldalán – elsősorban külhoni kapcsolat felvételére készült volna el:

„10-szer Nagy-Szombattól Kassáig.

11-szer Kassától Krakkóig.

12-szer Miskolcztól Galiczia s Oroszország felé...”²

A magánvasúti építkezéseket ellenző Széchenyi István közismert és sokat idézett „Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről” címen közreadott tervezetében e tájon a fővonalak közül egyet kívánt kiépíteni:

„4-szer Miskolczon át Kassáig mintegy 35 mf”.³

Az országgyűlési betérjesztés indoklásként az írta Széchenyi:

„Ezen vonal jövőben a Hernád völgyéből a Poprád völgyébe vezetvén, képezné az összeköttetést Galicziával s az éjszakkal.” Döntően a gróf is a külhoni kereskedelmi igények kiszolgálását tartotta a térségben fontosnak.

A tervezett mellékvonalak között nem volt felvidéki, míg a szárnyvonalak közül egy érintette a térséget:

„11. Miskolcztul Tokajig...8 mf.”

Az állami építkezések gazdasági indokai mellett a hálózatfejlesztési tervben fontosnak tartotta megjegyezni a vasutak jelentőségét a nemzetiségi kérdés rendezésében. Az oly sok vitát kiváltó nézetét részletesen leírta a „Javaslat” lapjain:

„Nem hallgathatom el azonban azon figyelemre méltó fontosságot, melyet ránk nézve különösen nemzetiség tekintetében a dunán-inneni felső megyék és azokban a Bányavárosok érdemelnek. Sok panaszt hallunk naponta, hogy ama vidékek népe nemzetiségünk-től idegen s más elem felé gravitál, hogy a bányász hazánkban vendég mint egykor. Ennek irányában – ha ez úgy volna – nincs hatalmasb óvszer mint élénk összeköttetés, s ez által szakadatlan érintkezés az ország központjával s a magyarsággal. Hogy ők felénk gravitál-

janak, semmi sem eszközli gyorsabban s biztosabban mint vaspálya. Ha majd egykor a Vág, Garam, Ipoly völgyein vaspálya vonuland az éjszaki hegyek lakóihoz, ez leendő bizonyosan ott nemzetiségünk terjedésének a leghatalmasb tényezője.”⁴ A máig ható megállapítás szerint a magyarság legnagyobb vonzerejét a kialakuló polgári gazdaság, a hozzá kapcsolódó életmódbeli váltás és mindennek a vasút nyújtotta gyors elérése adhatja.

A vaspálya mellett e nagytáj közlekedési igényeinek kielégítését elsősorban kőutakkal javasolta megoldani a Tervezet. Az első-, másod- és harmadrendű kőutak hálózatában sok mérőföldes – itt nem részletezett – építést sorolt fel a térségben, melyeket az „Átnézeti térkép” című mellékletben rögzítette is.

Közismert tény, hogy az 1848 előtt megépült vaspályák közül a Duna bal partján nyitották meg a Pozsonyt Nagyszombattal összekötő lóvasutat (1838–1840) és a Pesttől Vácig vezető gőzvontatású vasutat.⁵ Ez utóbbi építését a bécsi kormányzat folytatta és 1851-ben az utasok és az áruk Pesttől a birodalmi fővárosig használhatták a vasút nyújtotta szolgáltatásokat.

A vasúti hálózatfejlesztés tervei és részleges megvalósulásuk 1880-as évekig

A szabadságharc leverése után az Osztrák Kereskedelmi Minisztérium 1851-ben közreadott vasútépítési tervében a folyó balparti térségben egyedül a Pestről Miskolcon át Kassáig, illetve a borsodi megyeszékhelyről kiindulva Tokajig javasolták vaspálya építését. A Széchenyi István alapelvét fenntartó kincstári kivitelezésre Bécs eladósodása miatt nem került sor, s 1855-ben az államcsőd bekövetkezte után ismét megnyitották a vasúti beruházások lehetőségét a magánbefektetők előtt.

Időközben nagy szakmai viták zajlottak a hálózatbővítésről az Országos Magyar Gazdasági Egylet keretei között. Hollán Ernő 1856-ban ismertetett tervei szerint a „felföldön” a Szobról kiinduló, Losoncon és Miskolcon át vezető pálya kelet–nyugat irányban kötötte volna össze a nagytájat.⁶ Ezzel javasolta biztosítani a selmeci, körmöci és gömöri bányavidékek forgalomba kapcsolását. Másik tervezett vasútja a Pestről kiinduló és Miskolcon Kassán át a Kárpátokon átvezető vonal volt. E két tervből a miskolci kapcsolat létrejött, bár ebben az időszakban óriási kerülővel: Debrecenen és Nyíregyházán át. A Tiszavidéki Vasút – melynek részvényesei már döntő mértékben hazai befektetők voltak – által megépített vonal 1860-ban elérte Kassát. Ugyancsak magánvállalat próbálta meg kiépíteni a fokozatosan fővárossá váló Pest energiaigényét kielégíteni hivatott Pest–Salgótarján vasutat, amely azonban csőd közeli állapotba került a kiegyezés időszakában.

Az alkotmányos korszak 1867-es beköszöntekor a közlekedési és közmunkák ügyeit vállaló gróf Mikó Imre nyilvánosságra hozta hálózatfejlesztési elképzeléseit. Ezek szerint a magánvállalati beruházásaként megépült Tokaj–Miskolc–Kassa és a részvénytársasági alapon megkezdett, de a csőd miatt állami építkezésként befejezett Pest–Hatvan–Salgótarján vasutakhoz csatlakozva javasolta a térségben a további fejlesztéseket. Az Alföld peremén haladó vasúttal össze kívánta kapcsolni a hatvani és a miskolci állomást. A borsodi megyeszékhelyről északi irányba kiinduló, a Bánrévén át Rozsnyóig tartó vaspályákkal a gömöri iparvidék legfontosabb településeit és ezáltal az ott működő ipari vállalatokat szeretne volna bekapcsolni az ország gazdasági vérkeringésébe. Hasonló indokokkal kívánta folytatni a Salgótarjától Zólyomon át Ruttkáig a vasutat. A Komáromból kiinduló, Érsekújváron a meglévő vasutat keresztező és a Vág völgyében Zsolnáig futó vasút a cseh tartomány felé jelentett kapcsolatot. Szintén folyóvölgyekben kívánta megvalósítani a Ruttká–Kassa közötti vasutat, amely a nagytájat kelet–nyugati irányban kapcsolta össze és folytatásaként a lengyel–galíciai irányú kilépést is biztosította.

A következő évtizedekben a Mikó Imre által közreadott hálózatzbővítések valósultak meg. A térségben a *Magyar Államvasutak* keretein belül történt hálózatzbővítés az 1870–1880-as években. Újdonságnak számított, hogy ebben az időszakban megépült első osztályú vasutak mellett (Salgótarján–Ruttká és Hatvan–Miskolc) másodrendű vonalakra is kidolgozták az építési szabványokat. A térségben ilyen volt a magyar nehézipar egyik központjának számító gömöri, rimamurányi és nógrádi iparvidék bányáit és üzemait összekapcsoló Miskolc–Bánréve–Losonc vasúti tengely. A bányavidékeket Miskolc és Ruttká között egy másodosztályú pályaként épült vasúti lánc fűzte össze, melyhez további kapcsolódásokkal Zólyomból Besztercebányára, Garamberzencéről Selmecebányára, Bánrévéről Ózdra közlekedtek szerelvények. (E vasúti lánchoz a későbbiekben vicinálisok is kapcsolódtak.)

A térségben 1880-ig *magánvállalatok* is épített vasutat, melyek közül a legjelentősebb és nemzetközileg is nyilvántartott vonal a Kassát Ruttkán és Zsolnán át a morvaországi Oderbergig futó pálya volt. A rendkívül nehéz terepadottságok között kivitelezett vasutat 1871–1872-ban nyitották meg a forgalom előtt, biztosítva ezzel a Tatra lábainál futó és sokszor megálmodott nyugat–keleti összeköttetést. Ennek a vállalatnak Kassától északra (Eperjesen át) az orlói határkilépőn keresztül Krakkó felé is volt vonala, amely modernizálva átvette a nagy jelentőségű lengyel (bor)export útvonalát.

Ugyanebben az időszakban adták át a forgalomnak a Magyar Észak-keleti Vasút Sátoraljaújhelyt Szerencsével, Kassával és Csappal összekötő vonalait, melyek a térség keleti lehatárolását jelentették. Ehhez csatlakozott az Első Magyar Gácsországi Vasút Homonnán át a lupkovi országhatárig terjedő pályája, amely óriási stratégiai jelentőséggel bírt, mivel a Monarchia egyik legnagyobb keleti erődjét, Przemysl garnizonját lehetett így elérni vonattal. (A vasút fontosságát jelzi, hogy az igen nehéz terepviszonyok miatt csak kis sebességgel közlekedő szerelvények teljesítőképességét a kettős vágány kiépítésével biztosították!)

Az 1870-es évtizedben a nagytáj nyugati részén is épültek magánvállalati beruházásban vasutak: a Vág völgyi Vasút – a nevében jelzett útvonalon – Pozsonyt kötötte össze Trenccsennel, a Nyitravölgyi Vasút a tótmegyeri állomásról indult és Nyitrán át Nagytapolcsányig vezetett. Az 1880-as években a Kisalföld balparti peremén kisebb-nagyobb szakaszokat épített a Pest–pozsonyi vonalat működtető Osztrák–Magyar Államvasúttársaság, amely csak nevében viselte az állami jelzőt, valójában magánvállalat volt. Ez a legnagyobb magyarországi vasúttársaság kapcsolta össze 1883-ban Trenccsént Zsolnával, s így alakult ki a hegyek között – a Mikó Imrénél megtervezett – egybefüggő és a határokon átvezető fővonal hálózat.

Miközben az 1880-as évtizedben az ország többi területén elkezdték szervezni, majd építeni a törvény biztosította előírások alapján a helyi érdekű vasutakat, a Felvidéken a magánvasutak – a MÁV módszereit követve – a másod- és harmadosztályú mellékvonalakat nyitottak meg a forgalom előtt. A helyi érdekű vasutak törvényi szabályozása és a kerektek adta új vonalak kiépítése megváltozott helyzetet teremtett.

A helyi érdekű vasutak előnyei

A vasútépítések előnyeit megismerő befektetők, utasok és szállítók az idők során olyan térségeket is az új közlekedési lehetőséghez kívántak juttatni melyek nem estek a nemzetközi és belföldi szállítási fő útvonalába. Ilyen terület volt Skócia, ahol – hasonlóan közép-európai térséghez – kevés volt az építkezéshez felhasználható tőke, s a problémát a „*light railway*” módszer elterjesztésével oldották meg.⁷ A magyar szakemberek hallottak a kevesebb tőkét igénylő megoldásról, de részletesen egy francia állami bizottság jelentéséből

ismerték meg a módszert.⁸ Hollán Ernő magyar viszonyokra aktualizálta a skót és francia tapasztalatokat, s megalkotta a „helyiérdekű vasút” fogalmát. Úgy képzelte el a vasúti hálózatot, mint az emberi test vérkeringését. A fővonalakhoz csatlakozva „sorakoznak azután a mellékpályák, melyek a forgalom természetes irányában, a fontosabb termő vidékre vezetnek, s éltető erek gyanánt ... a kiviteli forgalom, főfolyamába ömlenek.”⁹ A rendkívül előrelátó műszaki szakember számításokkal bebizonyította, hogy egy-egy fővonal forgalma nagyon megnő, ha mellékvonalak kapcsolódnak hozzá. A sok kistételű árut a mellékvonatról egybegyűjti a vasút, s a fővonalon a tele vagonokat anyagilag is megéri továbbítani. Mindehhez olcsón megépült vaspályák kellenek.

A helyiérdekű vasutak olcsósága három részből állt. *Első feltétel, „hogy efféle vonalak kiállítására (mai szóval megépítésére – M. J.) önálló helybeli társulatok vállalkozzanak.”* A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a helyi társulatok megalakulásakor legtöbbször az érintett gazdák, közösségek kapcsolódtak be a kivitelezésbe. Olcsón (esetleg ingyen) adtak földeket, a helyi kavicsot, követ, környékbeli fát, téglát építették be és az érintett települések lakói olcsóbban végezték el a munkákat, mivel otthon étkeztek és aludtak.

A helyiérdekű vasutak építésekor a legnagyobb kiadást a sínek és a berendezése megvásárlása jelentette, s ezen a területen jelentkezett a *második* megtakarítás. Mivel a szerelvények nem mentek gyorsan a helyiérdekű vasutakon, ezért a fővonalakon használt, de ott lecserélt síneket raktak le a mellékvonalakon. A helyiérdekű vasutakat az illetékes miniszter úgy támogatta, hogy részletfizetési kedvezményt kaptak, ha a felszerelést magyar gyárról rendelték meg. Egy szigorú feltétel volt: a mellékvonalakon ugyanolyan nyomtávon kellett lerakni a síneket, mint a fővonalakon.¹⁰

A *harmadsorban* a helyiérdekű vasutak igazgatását „rendesen oly részvényesekre bízák, kik a vonal közelében laknak, kik ennél fogva az egész ügyvezetést közvetlen szem előtt tarthatják.”. Az igazgatósági tagok munkájukat általában fizetség nélkül végezték, kedvezményeket önmaguknak nem adtak.

Összefoglalva Hollán Ernő szavaival elmondható, hogy a helyiérdekű vasutak legfontosabb elve: „*Domestice építeni s domestice kezelni*”.

Az „*olcsó vasút*” gyakorlati megvalósítására az Alföldön – Aradtól keletre – indult szervezkedés az 1870-es években. A helyi kezdeményezők találkoztak egy kiválóm mérnökkel, aki a drága beruházás helyett megpróbálta az „olcsó vasút” megépítését. A tervek ismeretében a szakminiszter bizalmat szavazott a kísérletnek, s javaslatára megszűtetett 1875-ben Magyarországon az „olcsó vasút” kiépítését lehetővé tevő első törvény.¹¹ Egy évvel az engedély megkapása után átadták a 62 kilométer hosszú vasutat, amely egy olcsó, de a szállítók érdekeinek megfelelően kanyarodó helyiérdekű vasútként mintául szolgált a további kivitelezésekhez.

A sikeres kezdeményezés arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy törvény segítségével támogassa a helyi kezdeményezésekből épülő vasutakat. A parlament 1880-ban és 1888-ban hozott törvényeket,¹² melyekben leszögezték a helyi érdekű vasutak fogalmát: „*vagyis oly vasutak, melyeknek fő célja, hogy az illető vidék forgalmi és közgazdasági igényeinek megfeleljen.*”. Az ilyen vonal koncessziója 90 esztendőre szólt, melynek lejártá után a vasút „*kárpótlás nélkül az állam tulajdonába jutna*”. Megváltható volt egy vicinális vonal akkor is, ha az állam ugyanazon irányban, kincstári beruházásban fővonalat kívánt építeni.

A törvények adta lehetőséggel nagyon sok közösség, személy kívánt élni. Három évtized alatt a vicinálisok hossza a hazai vaspályákon 147 kilométerről 12 385 kilométerre növekedett. A helyi kezdeményezésekből természetesen készültek olyan vonalak is, amelyek kanyarulataik miatt kiváltották a kortársak gúnyolódását. A felvidéki vicinálisok részletes elemzésekor egyértelműen kitűnik, hogy e kanyarok nem voltak fölöslegesek. A lát-

szólagos rossz vonalvezetés mögött mindig ott húzódtak azok a – ma már gyakran kitapinthatatlan – helyi erők, amelyek gazdasági vagy személyes okokból azt el tudták érni. Ebben azonban véleményem szerint semmi rossz sincs, hiszen a vicinálisok a helyi igények kielégítésére épültek.

Az 1880-as évtizedben egyéb rendeletek láttak napvilágot, hogy támogassák a vicinális hálózat bővítését. Pontosan szabályozták azokat részkérdéseket, amelyekre nem gondoltak,¹³ vasútépítések tapasztalatait összegezte egy újabb rendelet, amely az építési engedélyek ütemével foglalkozott.¹⁴

A másfélezer kilométer hosszban elkészült vicinális vasutak annyi új építési tapasztalatot hoztak a fölszínre, hogy Baross Gábor – az új szakminiszter – 1888 első napjaiban be-terjesztette az országgyűlés elé az érvényben lévő „vicinális törvény” módosítását.¹⁵ Az „1888. évi IV. törvényczikk” tizenegy §-ban rendelkezett az új helyzetről, segítve a hálózat kibővülését.

A helyiérdekű vasutakkal sokkal gyorsabban és az időjárástól függetlenül lehetett továbbítani a postai küldeményeket, és emiatt törvényben kötelezték a vicinálisokat a postai szállításokra. Ezért a szolgáltatásért 1888 után a helyiérdekű vasút „méltányos évi díjat” kapott a költségvetésből, amely a gyakorlatban évi általányt jelentett – legfeljebb 50 esztendőig.

Külön paragrafusban rögzítették az új támogatást: a szakminiszter – a pénzügyi tárca vezetőjének egyetértésével – engedélyezte a diósgyőri vas- és acélgyárnak, valamint az Államvasutak gépgyárának, hogy a „helyiérdekű vasutak építéséhez megrendelt mozdonyok, illetőleg felépítményi vas- és acélanyagok árát több évi törlesztésre hitelezhesse”.

A hazai ipari üzemek és szolgáltatások a pozitív diszkriminancia módszereivel kerültek támogatásra.

A helyiérdekű vasutak kiépülése az 1890–1914 közötti időszakban

Az országban nagy lendületet kapott az olcsó vasutak építése a bemutatott 1888. évi IV. törvény életbelépése után. A megteremtett jogi háttér szerencsésen egybeesett az ezeréves államiság ünnepeire készülő helyi és országos politikai és gazdasági elit érdekeivel, s e két tényező hatására bontakozott ki az 1890-es évtizedben a vicinális vasutak építési hulláma.

E munkálatok megkezdéséhez és az átadott vasutak működtetéséhez természetesen szükség volt arra a megváltozott gazdasági környezetre, amely a kisvárosok, a kistájak lakóit is érintette a századfordulón. Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei biztosították azt a gazdasági növekedést, melynek hatására minden tájról megpróbáltak kihasználni az országos piac nyújtotta lehetőségeket, a polgárok élvezni akarták az életmódban bekövetkezett változásokat – lakóhelytől függetlenül. Ezeket a kapcsolatokat a vicinálisok biztosították, s a gyors építésük a Felvidéken is nyomon követhető.

A *magántársaságok* közül a térségben kulcsszerepet játszó KSOD vezetősége jól érzekelte a helyi igényeket és ezekre alapozva még az előző évtized végén (1889-ben) megindított egy fővonalhoz kapcsolódó mellékvonali fejlesztést. Első lépésként a Poprád völgyében építettek – immár a helyiérdekű vasutakról szóló törvények adta lehetőségeket kihasználva – vicinális vonalakat. A magánvasút rövid idő alatt saját fővonalai állomásaiból kiindulva mellékvonalat épített Lőcsére, Késmárkon át Szepesbélára, illetve Podolinba, Szepeváráljára, az Árvavölgyébe, Zsolnáról Rajeczig és Rózsahegyről Korytniczáig. A korabeli közigazgatási beosztásokat figyelve kitűnik, hogy a műszaki okok miatt a folyóvölgyekben vezetett Kassa–Oderbergi Vasút törzsvonala elkerülte a megyeszékhelyek és korábban fontos kereskedővárosok nagy részét. Egyfelől ezt a gondot oldották meg a vici-

nálisok színvonalán megépített mellékvonalakkal. Másrészt az első osztályú vasút mentén fekvő nagyobb településeket és székhelyvárosokat erősítették az odavezetett mellékvonalakkal, például a Sáros megye székhelyét, Eperjest Bártfával 1893-tól összekötő vicinálisal. A századfordulón lejátszódó életmódbeli változások során a kisvárosokban és falvakban élőknel is megjelent a fogyasztási struktúraváltás, s az igények kielégítésében komoly szerepet tölthettek be a vicinálisok. (Bútorrendelések, déligyümölcsök szállítása, iskolába járás stb.) Ennek az életmódbeli változásnak részeként vált egyre fontosabbá a nyaralás és a téli pihenés, síelés, illetve a gyógyturizmus, amely különösen a Tátrában jelentett nagy idegenforgalmat. A teljesen új szokáshoz alkalmazkodva építette meg a KSOD előbb a Poprádfelkát a tarpataki állomással összekötő, majd Csorbatóhoz vezető egy méter nyomtávú, fogaskerekű vicinális (1896). Kifejezetten a megnövekedett idegenforgalom igényeit elégítették ki a Poprádfelka–Tátrafüred–Tarajka (1908), a Tátrszéplak–Táralomnicz (1911) és a Csorbató–Tátraszéplak (1912) között megépült villamosvontatású helyiérdekű vasutak.

A térségben hasonló típusú vicinális épült a volt Vág völgyi Vasút – időközben államosított – végállomásáról Trencsénből is, ahonnan 1909-től kezdve villamosvontatású helyiérdekű vasúttal utazhattak a vendégek a hat kilométerre lévő hőlaki fürdőbe.

A századforduló táján a KSOD és a MÁV keretei között épült vicinálisok mellett helyi kezdeményezésre is indultak ilyen beruházások. A helyiérdekű vasútépítés kiemelkedő korszaka a már említett milleneumi ünnepségsorozathoz kapcsolódott, míg a másik elkülönülő időszak e század első évtizede.

Az *önálló vállalati* alapon szervezett helyiérdekű vasutakat építése, forgalomba helyezése a Felvidéken időben később kezdődött, mint az ország több nagy táján. Az Alföldön már az 1880-as évtizedben, a Dunántúlon az 1890-es évtizedben nyílt meg a számszerinti és hosszúságban a legtöbb vicinális.

A Felvidéken az *1890-es* évtizedben forgalomba helyezett helyiérdekű vállalatokat két nagy csoportra lehet osztani. Az egyikbe azok a társaságok tartoztak, melyek a már vasúttal bíró megyei és járási központokból kiindulva zsákvonalként építettek. E vaspályák a kiinduló állomáshoz vonzották a korábban már idekötődő kistájakat, az egyébként is létező kapcsolatokat szorosabbá tették. Ilyen volt az Ipolyságot Korponával (1899), a Pelsőcöt Nagyszlabossal (1894), illetve Muránnal (1893), az Aranyosmarót Kistapolcsánnal (1895), a Nagytapolcsányt Privigyével (1896) összekötő vasút.

Az átadott vicinálisok másik csoportjába azok a vonalak tartoznak, melyek már meglévő vasutak összekapcsolására épültek: Léva–Garamberzence (1896), Üzbégh–Galgóc–Lipótvár (1897), Pozsony–Dunaszerdahely–Komárom (1895–1896), Nagysurány–Aranyosmarót (1894), Breznóbánya–Tiszolc (1895–1896). Az összekötő vicinálisok átlagban kétszer olyan hosszabbak voltak, mint a zsákvasutak.

Ebben az időszakban megnyitottak három olyan helyiérdekű vasutat is, amelyek hosszukkal és többirányú pályáikkal önálló hálózatot jelentettek az érintett tájon. Pozsonytól északra alakult meg a Magyar északnyugati hév, amely Nagyszombatból kiinduló vonala elvezetett a MÁV által működtetett Morvavölgyi vasút Kutti állomásáig (1897), illetve ebből kiágazva Jablonicztól Brezováig (1899). Ez a 76 kilométeres hálózatot működtető vicinális további hat kilométeres bővítést vállalt 1900-ban, melynek eredményeként – a térségben egyedülálló módon – határállomást épített Kuttitól nyugatra, a Morava partján. Az átlagot messze meghaladó (111) kilométerű vasutat nyitott meg 1896-ban a balassagyarmati állomásra befutó, illetve onnan Losonc irányába továbbhaladó Nógrádvármegyei hév, amely így az Ipoly völgyében meglévő állami vasutakat kötötte össze egymással. Felvidék keleti térségében is épült hálózati rendszerű vicinális – előbb Kassától Tornáig (1894), majd Sajóecsegig (1896). A 90 kilométeres pályához Szepsiben csatlakozott két kiágazás Meczenzéf és Luciabánya felé.

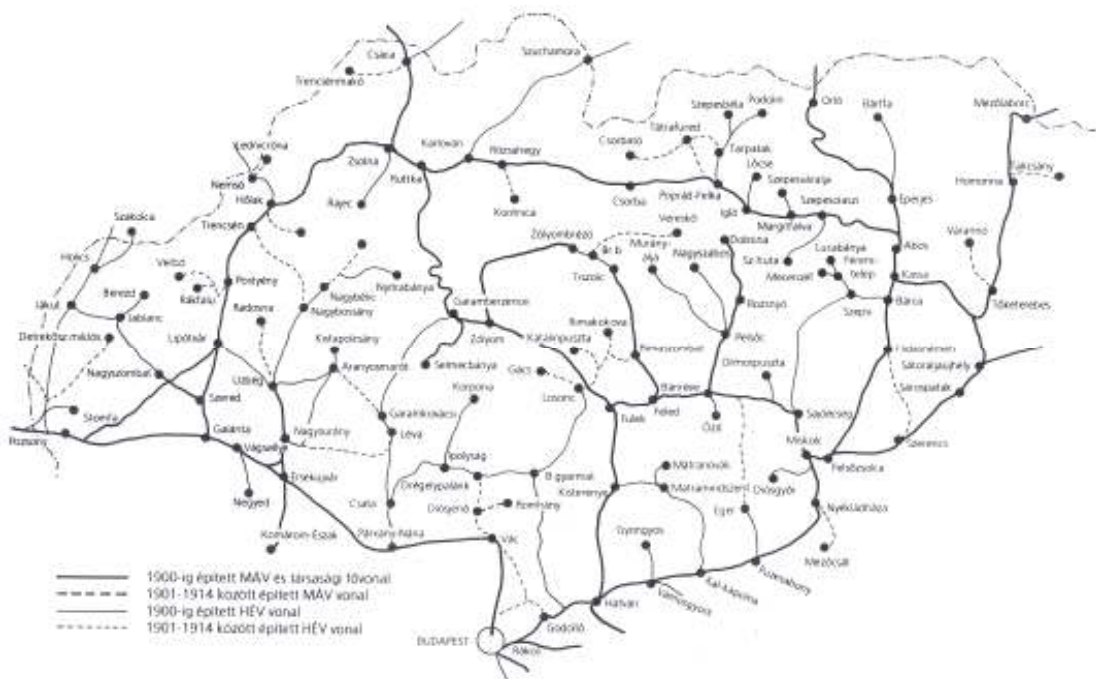
A három kiemelkedően hosszú vicinális kisebb tájhoz kapcsolódó hálózatot hozott létre, s ezen vasutak vonalvezetése követte az évszázadok alatt kialakult tájegységek közötti cserére alapozódott városok vonalát. Figyelemreméltó, hogy ezek a 100 kilométerhez közeli vasutak a szlovák–magyar nyelvhatáron haladtak. A kistáji hálózatokhoz hasonlóan hosszú volt a Csallóközben megépült helyi érdekű vasút, amely társult a fenti vicinálisokhoz.

A vicinálisok kiépülésének másik időszaka *1900 és az első világháború* között tartott. Ebben a másfél évtizedben megnyitott vicinálisok nagyobb része valóban a helyi érdekek alapján szerveződött és – hasonlóan az előző időszakhoz – két nagy csoportra oszthatók: *zsákvasutak, összekötő vicinálisok*.

Zsákvasútként épült meg. Negyed és Vágsellye (1909), Üzbég és Radosna (1909), Nemsó–Ledniczóna (1910), Czáza–Trencsénmakó (1914), Besztercebánya–Hermánd (1913), Breznóbánya–Vereskő (1903), Töketerebes–Varannó (1903), Pöstyén–Verbó (1906), Privigye–Németpróna (1906), Homonna–Taksony (1909). Ezek a rövid távolságú vicinálisok – a negyedit kivéve – a Kárpátok kisebb vízjárásai alakítottak völgyekben épültek és a kiinduló állomás – Besztercebányát nem számítva – kis település volt.

Külön szólni kell a Losoncvideki és a Pozsonyvidéki helyi érdekű vasutakról, melyeket 1901–1913 között, illetve 1911-ben adtak át a forgalomnak. A nógrádi várost környékén öt ütemben megépített vicinális hálózat vonalai meghaladták az átlagnak számító ötven kilométer hosszúságot, de a völgyekben működő bányákhoz és ipari létesítményekhez vezető pályák rövid zsákvasútként készültek el. (Poltáron át Katalinhutáig 1901-ben, Gácsig 1904-ben, Rimakokováig 1908-ban, Újantálvölgyig 1909-ben és Rimaszombatig 1913-ban). Ugyancsak külön-külön zsákvasútként nyílt meg a morvavölgyi MÁV tulajdonú zohori állomásról kiinduló Detrekőszentmiklósig. illetve a magyarfalui cukorgyárig vezetett ötven kilométeres vicinális 1911-ben. Ebben a két esetben viszonylag hosszú zsákvasutak épültek hálózati jelleggel.

1. ábra. A vasúti hálózat kiépülése 1914-ig Felső-Magyarországon

Forrás: Magyar vasúttörténet 4. kötet: Dr. Kovács László (főszerk.) Budapest, 1996 adatai alapján

A századfordulót követő másfél évtized térséget érintő helyiérdekű beruházásai közül már működő vasutakat kapcsolt össze a Nagysurány–Léva közötti 1914-ben, a Szerencset Hidasnémetivel 1909-től, a Putnokot Egerrel 1908-tól és a Vácot Drégelypalánkkal 1909-től összekötő vicinálisok. Ezeknél a zsákvasutaknál hosszabb vonalak a térségben meglévő nyelvhatártól délre nyíltak meg.

Az építési indoklások

A térségben forgalomba helyezett helyiérdekű vasutak építési indoklásait vizsgálva kitűnik, hogy a vállalatokat szervezők három fő érvet hoztak fel az adott vicinális mellett:

- *a megyeszékhelyek közlekedési helyzetének javítását,*
- *a kistájon meglévő nyersanyagok kihasználását,*
- *a működő iparvállalatok, bányák és feldolgozóüzemek forgalomba kapcsolását.*

A vicinálisok fenti érvek alapján történő csoportosítása után kiderül, hogy az 1880–1890-es évtizedekben elsősorban a kisvárosok vasúti forgalomba történő bekapcsolását említették az indoklásokban. Ezzel a fejlesztéssel a térség valamennyi megyeszékhelye vasúton elérhetővé vált. A megyéken belül is sikerült a járásszékhelyeket összekapcsolni a székhelyvárossal, illetve néhány esetben egy-egy fővonallal (Szepes megye). Az ezeréves államiságot ünneplő ország kistájain élők a vicinálisok megnyitásával valóban úgy érezték, hogy igénybe vehetik a korszak leggyorsabb közlekedési lehetőségét. Ugyanebben az időszakban vezették be a zónatarifát, amely alapján a szomszédos állomások közötti díjakat – helyenként – felére, harmadára csökkentették. A Baross Gábor által kidolgozott és bevezetett díjcsökkentés ugrásszerűen növelte a személyforgalmat – különösen az újonnan megnyitott helyiérdekű vasutakon. Ez a növekedés a Felvidéken egyet jelentett a hivatali ügyek személyes intézésével és a korábban alig létező – elsősorban az oktatás területén megjelenő – bejárás elterjedésével.

A századfordulón felgyorsult a magyarországi ipar növekedése és az ágazaton belül sok kis helyi feldolgozó üzem kezdett el működni. A térség északi részén a fafeldolgozók (a vereskői, a hermándi), a nyugati tájon a cukorgyárak termelését segítették a vicinálisok (a Morvavölgyi és az Északnyugati). A magyar–szlovák nyelvhatar középső vidékén a bányák forgalmát szolgálták ki elsősorban a megnyitott vasutak (Murányvölgyi, Csetnekvölgyi, Luciabányai). A MÁV korábban említett II. osztályú vasútvonalai létrehozta egy ipari tengelyt Gömörben és Nógrádban, s az új helyiérdekű vasutak a már meglévő nehéz-ipari körzetek központi településeit kötötték össze a környékbeli völgyek bányáival (rimakokovai, poltári). A gácsi posztógyár és a völgyben lévő háziipari cserépgyártás termékeit szállította Losoncra az ott megnyitott rövid vicinális. A felvidéki kistájak ipari- és nyersanyagtermelése a helyiérdekű vasutak segítségével – időjárási viszonyoktól függetlenül – eljutott az országbeli fogyasztókhoz.

Összegezve a Felvidéken két ütemben lezajlott helyiérdekű vasútépítéseket kiderül, hogy a korábban legiparosodottabb nagytáj az országon belül harmadikként alakította át a belső szárazföldi összeköttetéseit. Az évtizedes késés abból adódott, hogy a magánvállalatok és az Államvasút ebben a térségben az 1860–1870-es évtizedekben végrehajtottak egy hálózatzbővítést. Ezek a vasutak bekapcsolták ugyan a nagy központokat az országos közlekedési hálózatba, de a kistájakra, és azok székhelyeire kevés hatást gyakoroltak. A Felvidék egész területét fejlesztő vasúti hálózat a helyiérdekű társulatok segítségével alakult ki.

A megépült vasutak Felvidék esetében kétféle - külső és belső - déli határt alakítottak ki. A tágon értelmezett táj a síkvidék és domb- hegyvidék találkozásáig tart, mely vonalat az első osztályú vasutak hálójá zárt le: Pozsonytól Szobig a Kisalföld északi peremén, il-

letve Pesttől Miskolcon–Szerencsen–Sátoraljaújhelyen át az Ung völgyéig. Ezekből az állami, vagy magánvasutakból ágaztak ki a nagy távolságokat áthidaló, 50 kilométernél hosszabb másodosztályú, vagy vicinális vonalak. A belső határ nyugaton ugyancsak a Kisalföld északi peremén húzódik, de Párkányánától az Ipoly, majd a Sajó völgyében haladó vasutak jelzik. A dél-nyugati peremet változatlanul a két főváros közötti első osztályú vasút adta, de a belső határ középső és keleti szakaszán másodosztályú magán, illetve állami pályák húzódtak. Ez utóbbi szakaszon a csatlakozó vicinálisok rövidebbek voltak a külső peremhez kapcsolódókhoz képest. Amennyiben a vasúti fővonalakat kívánjuk táji határként számítani akkor délebbre kerül Felvidék déli pereme. A középső és keleti szakaszon a másodosztályú pályák határként történő kezelésekor a folyóvölgyek nagyjából a nyelvhatárral is egybeestek. A vasutak kirajzolták Felvidék déli határát, amely sem a tágabb, sem a szűkebb változatban nem esett egybe a jelenleg használt államhatári változattal.

JEGYZETEK

1. 1836. XXV. tcz. 1832–1868. évi törvénycikkek Magyar törvénytár Budapest, 1896.
2. A Felvidéken haladó kelet-nyugati útirányokat a szakirodalomban ritkán veszik figyelembe. Emiatt még az olyan nagy szakmai háttérrel megindított, máskülönbén kiváló sorozatban is, mint a „Magyar vasúttörténet – A kezdettől 1875-ig” címet viselő első kötet 120. oldalán téves térkép jelent meg az 1836. XXV. Törvénycikk által támogatott építési irányokról.
3. „Grof Széchenyi István.: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről Pozsony, január 25-dikén 1848.” 57.p.
4. Uo.: 59–60. p.
5. Erről részletesebben lásd a szerző (1987): A „vasszekér” diadala. Budapest. 20–38. p.
6. A tervekről összefoglaló értékelést nyújt: Erdősi Ferenc (1998): A Felvidék vasúti fővonalhálózatának kialakulása I.
7. A részletekről: Majdán János (1998): Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Budapest.
8. Az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban sok mérnök szolgált különböző posztokon a katonaságnál. A túlerőben lévő osztrák és orosz csapatok előtt letette a fegyvert a magyar honvédség, s a tisztek többsége emigrációba kényszerült. Köztük volt Hollán Ernő, aki ezredesi rendfokozatban szolgált a magyar hadseregben, s Franciaországba menekült. Itt találkozott azzal a jelentéssel, melyet a hivatalosan Skóciába küldött bizottság adott ki az ottani „könnyű vasutak” tanulmányozásáról. A bécsi udvarban másfél évtized után fokozatosan engedélyezték az emigránsok hazatérését, s így kezdett el Hollán Ernő ismét dolgozni a hazai modernizációs terveken. Az ő segítségével ismerték meg Magyarországon a „helyiérdekű vasutak” fogalmát, s a vezetésével dolgozták ki a mellékvonalak fejlesztési koncepcióját. – Hollán Ernő (1864): Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútügynek újabb kifejlődése. Pest.
9. Hollán Ernő idézett művéből: 13. p.
10. Magyarországon az Európában elterjedt nyomtáv szélességet használták: 1,435 méter. Ezt a nyomtávot Angliában fogadták el, s onnan terjedt el a kontinensre. Az első nyomtáv kijelölésének alapja az a gondolat volt, hogy a vaspályát közönséges társzekerek is fogják használni, csak kereket cserélnek. A korabeli Angliában a társzekerek 5 angol láb szélességűek voltak, s ezekhez igazították a vasúti sínek nyomtávolságát. A két sín belső szélei egymástól 4 angol láb és 8,5 hüvelyk távolságra estek, ami megfelel az 1,435 méter nyomtávnak. Európában ettől Spanyolországban és Portugáliában tér el a nyomtáv, ahol 1,74 méterre vannak egymástól a sínek. Oroszország és a volt Szovjetunió területén 1,524 méter a nyomtáv. Magyarországon és Európa néhány államában épültek helyiérdekű vasutak 0,76 és 1,0 méter nyomtáv szélességben. Ezeket a vonalakat keskenynyomtávú vasutaknak hívják.
11. 1875. évi XLIV. törvénycikk. Magyar Törvénytár, Budapest, 1896.
12. 1880. évi XXXI. törvénycikk. Magyar Törvénytár, Budapest, 1896. – 1888. évi IV. törvénycikk. Magyar törvénytár, Budapest, 1896.

13. A közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1881-ben adta ki a 36263. számú rendeletét az átjárókról.
14. A közmunka- és közlekedésügyi miniszter 40.003/85. számú rendelete 1886-ból intézkedett. „A gőzlokomotívus vasutak építése és tervezése tárgyában.”
15. Az 1888 évi IV. törvénycikk . Szentelést nyert 1888. évi február hó 24-én. Magyar Törvénytár 1888. évi törvénycikkek. Budapest, 1896.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Erdősi Ferenc (1998): A Felvidék vasúti fővonalhálózatának kialakulása I. In. Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 493–501. old.
- „Grof Széchenyi István.: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről Pozsony, január 25-dikén 1848.”
- Hollán Ernő (1864): Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútügynek újabb kifejlődése. Pest.
- Magyar Törvénytár (1987): A „vasszekér” diadala. Budapest.
- Majdán János (1998): Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Budapest.
- Majdán János (2010): Modernizáció – vasút – társadalom. Baja.
- Szójka László (2002): Fogaskerekű helyiérdekű vasút a Magas-Tátrában. Kassa.

MISZLAY ZSOLT*

A FELVIDÉKI VASÚTHÁLÓZAT TRIANON ÉS AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS VISZONYLATÁBAN

THE RAILWAY SYSTEM OF FELVIDÉK IN THE TRIANON AND THE FIRST VIENNA DECISION'S RELATION

ABSTRACT

Hungary's World War Two taking a role also federal, military and political brought it about on a large scale the result of a first Vienna decision in 2th November on 1938.

With this decision Hungary got 1042,7 km normal track gauge railway line and 42 km narrow track gauge railway line including the area of the Felvidék. Hungary got back the Budapest–Pozsony main railway line till part of Szenc, furthermore the domestic railway system was his part again Érsekújvár, Losonc, Kassa, Ungvár, Munkács, and Beregszász. The railway system was growing whit this 8999 km long.

Present lecture wishes to track it the treaty of Trianon, and the result of the first Vienna decision's restored the situation of Felvidék railroad.

We mention it as an important required information, that our maps illustrations in this lecture were nowhere published till now, it will our present lecture first.

Bevezetés

Magyarország második világháborús szerepvállalását nagyban előidéző szövetségi rendszer és katonai, politikai helyzet eredményeképpen került sor az első bécsi döntésre 1938. november 2-án. A döntéssel Magyarország megkapott a felvidéki területtel együtt 1042,7 km hosszúságú normál- és 42 km keskeny nyomtávolságú vasútvonalat. Ezzel visszakapott a Budapest–Pozsony fővonal Szencig terjedő része, továbbá újra a hazai vasúthálózat része lett Érsekújvár, Losonc, Kassa, Ungvár, Munkács és Beregszász. A vasúthálózat ezzel 8999 km-re növekedett.

Jelen tanulmány nyomon kívánja követni a Trianoni békediktátum, valamint az első bécsi döntés következtében reintegrálódott felvidéki vasút helyzetét.

Fontos tudnivalóként említjük meg, hogy előadásunkat illusztráló térképeink eddig még sehol nem kerültek publikálásra, jelen előadásunkkal mutatjuk be először a nagyközönségnek.

Vasútvonalak és az első világháború

Az első világháború idején a magyar vasút fejlődése megtorpant. A vasútépítések, korszerűsítések nagy részét leállították, csak a hadi forgalom és a gabonaszállítások zavartalan vitele érdekében folyt egy-két vonalon állomásbővítés. Az első világháború hadi és polgári forgalmának lebonyolítása rendkívüli terheket rótt a hazai vasutakra, ezek közül is különösen a MÁV-ra. A hadiforgalmi utasítás értelmében felállított vasúti alakulatok személyze-

* Adattárvezető főmuzeológus, PhD-doktorjelölt, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest.

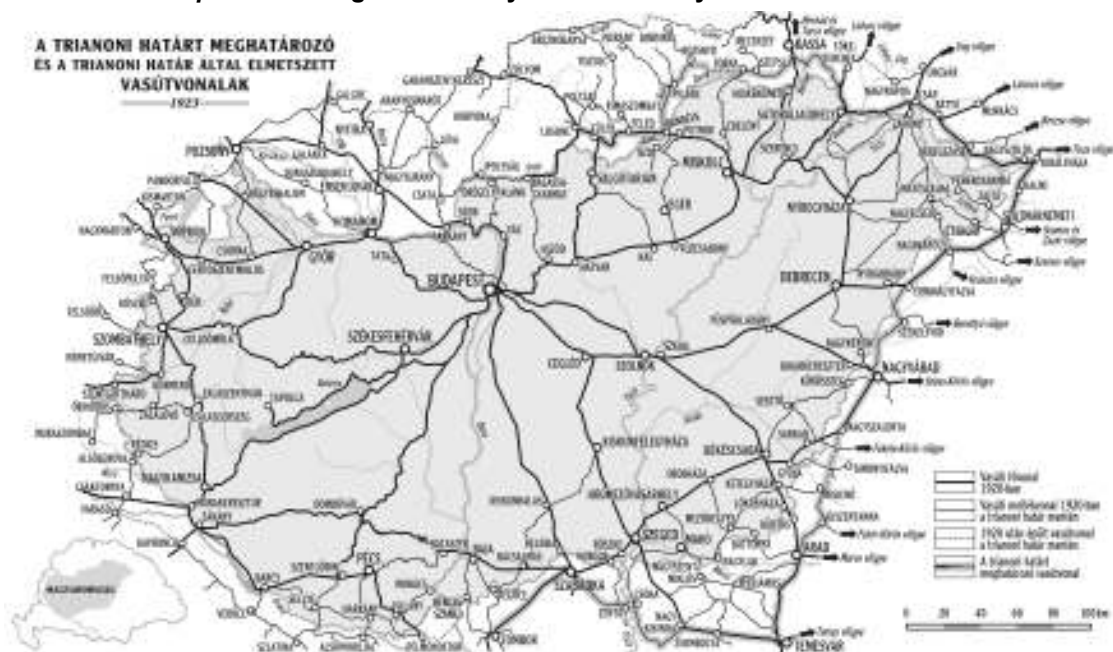
tét a vasutaknak kellett kiállítani. A hadiforgalmat irányító katonai szervezetek személyzetének egy részét ugyancsak a vasutak adták. A háború befejeztével megkezdődött a vasút fejlesztéséről szóló véleménycsere, amelyben figyelembe vették a háborús tapasztalatokat is. A MÁV üzemvitelével kapcsolatos javaslat szerint célszerűnek látták a kereskedelmi és a forgalmi szolgálat szétválasztását. A vasútfejlesztés fontos területének vélték azokat a beruházásokat, amelyek az emberi erő, mai szóhasználattal az élőmunka felhasználását csökkentik, és egyben növelik a forgalom biztonságát. A műszaki fejlesztés másik kiemelt területének tartották a vonalak villamosítását, amit részben a szénhiánnyal, részben a gőzmozdonyok üzeméhez szükséges szénszállítás csökkenésével indokoltak. A közlekedés különböző ágazatai közötti kapcsolatok miatt indokoltak tartották a közlekedésügy egyetlen szakminisztériumba történő szervezését.

Trianon hatása vasúti közlekedésünkre

A trianoni békediktátum következtében Magyarország elvesztette közlekedési infrastruktúrájának nagyobbik részét, amely az utódállamokhoz került. A hirtelen összezsugorodott hálózat nemcsak méretében változott, hanem szerkezetében torzult, ezért sokkal kedvezőtlenebb lehetőségeket biztosított a közlekedésre. A megmaradt, jóval kisebb infrastruktúra üzemeltetése kevésbé lehetett gazdaságos. Az elcsatolásból adódó veszteségeket az országot megszálló idegen hadseregek harácsolásai tették teljessé. Az ország közlekedésének trianoni veszteségei nagyjából ugyanolyan mértékűek voltak, mint a területi veszteségeink. A vasúthálózatnak csak 38%-a, a járműállománynak 44%-a maradt meg.

1. térkép. A trianoni határok által elmetezett vasútvonalak

Map 1. The Hungarian railway lines cut off by the border of Trianon

Forrás: Lazányi János–Miszlai Zsolt, MMKM

A trianoni határok mintegy félszáz magyar vasútvonalat vágtak ketté, elszakították egymástól a nagyvárosokat és mezőgazdasági környezetüket.¹ Különösen sok közlekedési nehézség keletkezett Salgótarján, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Baja térségében. A

MÁV által kezelt 144 HÉV társaságból 60-nak, a 21 önálló HÉV társaságból 6-nak maradtak Magyarországon vasútvonalai. A megmaradt HÉV vonalak hossza 4797 km volt. A fővasúti magántársaságok közül teljes hosszában elkerült a Kassa–Oderbergi Vasút, részben a Déli Vasút, az Arad–Csanádi Egyesült Vasutak és a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút vonalhálózata. A megmaradt normál vonalhossz 8705 km-t tett ki.

Hasonlóan súlyos veszteségek érték a hazai vasút járműállományát és egyéb berendezéseit. A MÁV 4887 gőzmozdonyából 1528 db, 4725 személykocsijából 2031 db, 36 866 teherkocsijából 16 294 db maradt meg. Igen nehéz helyzetbe kerültek az elszakított területeken szolgálatot teljesítő magyar vasutasok, közülük sok ezer család a menekülést választotta. Egy részüket el tudta helyezni a MÁV, más részüket nyugdíjazták. Az országcsonkítás utáni időkben közlekedési szempontból a megmaradt vasúti pályák, berendezések és a járműpark elfogadható állapotba helyezése volt az elsődleges. Emellett a megmaradt vonalak helyreállítása után – szükségképpen – új vonalrészek építésére is sor került.² A sok igény ellenére a gazdasági nehézségek, elsősorban az egyre növekvő infláció miatt a két világháború között a megcsonkított ország területén kevés új vasútvonal épült. A MÁV és a HÉV társaságok megkezdték ugyan 1920–21 folyamán néhány építkezést, de rövid idő múltán ezek abbamaradtak a szükséges források hiánya miatt.

A trianoni határok megvonásában a vasútvonalak meghatározó jelentőségűek voltak: a határok összes hosszának kb. 40%-ánál (közel 1000 km-en) a vasútvonalak voltak a legfontosabb tényezők. Ebben az utódállamok gazdasági, illetve stratégiai érdekei érvényesültek. Az elcsatolt egyes vasútvonalak felhasználásával szomszédaink hamarosan egységes vasútrendszert alakítottak ki, amely a trianoni határral párhuzamosan haladva lehetővé tette, hogy a vasúti forgalom elkerülje Magyarországot. Egészen nyilvánvaló ez a Kassa–Csap–Nagykároly–Nagyvárad–Arad–Temesvár–Szabadka–Gombos vonal esetében.

Egyes rövidebb pályarészek megépítése mellett kiemelkedő feladat volt a Budapest–Győr–Hegyeshalom vonal rendbetétele, ugyanis legfontosabb nyugati irányú vasútvonalunk nagy részét Szobtól Csehszlovákia kapta meg. Az 1924-ben megkezdett építési munkák során Győr és Hegyeshalom között második vágányt kellett építeni. Az egyes pályarészeket 1925–26 folyamán adták át a forgalomnak.

A trianoni határmegvonással összefüggő vonalépítésre egy másik igen jellemző esetben is sor került. A Szatmárnémetitől Fehérgyarmatig vezető szárnyvonalat az új határ Nagypéleske és Zajta között átmetszette. E vonalon a román vasút átmenő forgalmat nem indított, ami miatt Fehérgyarmat és Zajta között egy 25 km-es vonalszakasz keletkezett, a MÁV hálózataiból teljesen kiszakítva. Ezen a vonalon éveken át egyáltalán nem volt vasúti forgalom. Ezért a MÁV Kocsord és Fehérgyarmat között megépítette a 10,6 km hosszú vonalszakaszt, amelyet 1926 elején adtak át a forgalomnak. 1926-ban kezdődött az a folyamat, amelynek során a helyi érdekű vasutakat államosították, s ezekkel a MÁV vonalhálózatát növelték.

A folyamat következő állomásaként két olyan igen jelentős vasúttörténeti esemény következett, amelyek a közlekedés-földrajzi viszonyokat nem, de a tulajdonviszonyokat annál inkább átalakították. Az egyik a 3416 km hosszú 51 helyi érdekű vasút szerződéses alapján való megváltása 1931. október 1-jén. A másik 1932. július 1-jén a Déli Vasútból lett Duná–Dráva–Adria Vasúttársaság magyarországi, összesen 560 km hosszú vonalainak állami kezelésbe vétele.

E korszakra jellemzőek a nagyszabású második vágány építések, amelyekkel a fővonalak átbocsátóképessége jelentősen megnövekedett. Ennek fontosságát kiemelte az a tény, hogy a Trianon után megmaradt fővonalak második vágányának jó részét fel kellett bontani. A vágányhálózat állapotának javításában nagy fontosságúak voltak az új sínekkel végzett felépítménycserék. Ezeknek az éves üteme jelentősen növekedve, 1920–45 között 2636 km-t ért el.

Vasút és területrevízió

A Trianon utáni Magyarország területének és ezzel vasúthálózatának növekedése az 1938. és 1940. évi bécsi döntéseknek, továbbá Kárpátalja 1939. évi és a Délvidék 1941. évi visszaszerzésének nyomán következett be.³

2. térkép. Magyarország vasúti fővonalainak alakulása a területvisszacsatolások következtében

Map 2. Hungary's railway trunk in the mirror of the feedbacks in 1938–1941

Forrás: Lazányi János–Miszlai Zsolt, MMKM

A Magyarország második világháborús szerepvállalását nagyban előidéző szövetségi rendszer és katonai, politikai helyzet eredményeképpen került sor az első bécsi döntésre 1938. november 2-án. A döntéssel Magyarország megkapott a felvidéki területtel együtt 1042 km hosszúságú normál és 42 km keskeny nyomtávolságú vasútvonalat. Ezzel visszakerült a Budapest-Pozsony fővonal Budapesttől Szencig terjedő része, továbbá újra a hazai vasúthálózat része lett Érsekújvár, Losonc, Kassa. A vasúthálózat ezzel közel 9000 km-re növekedett.

1939 kora tavaszán a kárpátaljai területi revízió is megtörtént. A visszacsatolással újabb 1362 km hosszúságú normál és 218 km keskeny nyomtávolságú vonallal gyarapodott a magyar vasúthálózat, elérve a 10 582 km-t. Kárpátalján a visszacsatolás révén az Ungvár–uzsoki, a Munkács–szkotárszakai és a Csap-Huszt–körösmezei fővonalak teljes hosszban magyar területre kerültek. Ismét magyar területen működött a közel 80 km hosszú Taracvölgyi Erdei Vasút.⁴ Ezen felül 1940-ben Taracköz és Aknaszlatina között egy új, 16 km hosszú, normál nyomtávolságú vasutat építettek.⁵

A második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és Székelyföldet Magyarországhoz csatolták. E döntéssel Magyarország 1860 km normál, valamint 423 km keskeny nyomtávolságú vasúttal gyarapodott és a teljes vasúthálózat hossza 12 864 km lett. Az új államhatár azonban Kolozsvár alatt kettévágta a Kolozsvár–Tövis–Brassó vasútvonalat, ezzel megszakadt Székelyföld vasúti összeköttetése az anyaországgal.⁶

A két világháború közötti magyar területrevízió utolsó mozzanata volt a Délvidék megszállása. Jugoszlávia szétesése az 1941. április 6-i német támadás után kezdődött meg.

1941. április 10-én kikiáltották a Független Horvát Államot. A szomszédos országok csapatai a német támadással egy időben bevonultak a volt Jugoszlávia maradék területeire. E területek visszacsatolásával a MÁV vonalhálózata (1147 km-rel növekedve) elérte a 12 742 km-t. A teljes magyar vasúthálózat pedig 14 012 km lett, ebből 12 784 km volt normál, 1227 km pedig keskeny nyomtávolságú. A délvidéki vasútvonalak visszacsatolása lehetővé tette a Dunántúl közvetlen vasúti összeköttetését Nagyvárral és Kolozsvárral.⁷

Az első bécsi döntés vasúti rendezése – Felvidék

Hitler és Mussolini, valamint Chamberlain brit és Daladier francia miniszterelnök 1938. szeptember 29-én éjjel aláírták a „müncheni egyezmény” néven ismert okmányt. A meg egyezés értelmében a német hadsereg október 10-ig elfoglalhatja a túlnyomórészt németek lakta Szudétavidéket, amelyet a Német Birodalomhoz csatoltak (28 ezer km², kb. 3,6 millió lakossal). Az egyezmény függeléke szerint Magyarországnak és Lengyelországnak a csehszlovák kormánnyal való kétoldalú tárgyalások útján kell rendeznie területi követeléseit. Amennyiben három hónapon belül nem sikerül megegyezni, akkor az ügy a müncheni konferencia négy résztvevője elé kerül. Lengyelország már október 2-án fegyveresen birtokba vette a vitatott Teschen vidékét, kb. 1000 km² területet, 250 ezer lakossal. Csehszlovákia sorsa megpecsételődött: Csehország 1939. március 15-től, Szlovákia 1939. március 14-től önálló állam lett. A magyar–csehszlovák tárgyalások október 8-án kezdődtek meg Komáromban, és 13-án minden eredmény nélkül megszakadtak. A magyar kormány a tengelyhatalmak döntőbíráskodását kérte, amihez a másik fél is hozzájárult. Az angol és francia kormány képviselői kifejezetten lemondtak a részvételtől a magyar–csehszlovák vita rendezésében.

Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszter 1938. november 2-án kihirdették döntőbíróági határozatukat a bécsi Belvedere-kastély aranytermében Kánya Kálmán külügyminiszter, Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint Chvalkovsky csehszlovák külügyminiszter és Durcansky szlovák miniszterelnök-helyettes jelenlétében.

A visszacsatolás első lépései már a bécsi döntés előtt megtörténtek. A szlovák fél a tárgyalások sikere érdekében október 9-én átengedte Sátorajaujhely Ronyva-patakon túli részét a vasútállomással, majd 11-én Ipolyságot. Ez volt Trianon után az első visszakерült magyar város. A bécsi döntésben megítélt területekre a fegyverzetében gyenge benyomást keltő honvédség 1938. november 5–10. között vonult be. Horthy Miklós személyesen vezette az alakulatokat november 6-án Komáromban és november 11-én Kassán.

A visszacsatolt terület 11 915 km² nagyságú volt, 862 747 lakossal. Az 1910. évi népszámlálás szerint a népesség 86,6%-a magyar, 9,7%-a szlovák, 2%-a német, 1%-a rutén, 0,7%-a egyéb anyanyelvű volt. A visszacsatolt városokban – ideértve még Rimaszombatot, Rozsnyót, Ipolyságot és Jolsvát, valamint a több mint tízezres Guta nagyközséget – a magyar etnikum 70–80%-os többséget alkotott.

Az újonnan megállapított határvonal vázlatos leírása a következő volt a jegyzőkönyv alapján: „A határ a Csallóköz nyugati végén levő s ezentúl magyar Somorja községtől a Dunától indul ki. Félívben észak felé kanyarodik, úgyhogy a Csallóköz öt legnyugatibb községe Szlovákiáé marad. A Kis-Dunától északra Cseklész – a Pozsony–Érsekújvár vasútvonalon – Magyarországé. Az új határ mentén a Galánta-Pozsony fővonalától északra halad el, úgyhogy Szenc magyar területre esik. A határ azután a Pozsony–Érsekújvár vonal fölött marad mintegy Tardoskeddig, ahonnan északra kanyarodik és az Aranyosmaróttól délre levő Verebély fölött és Szelepcsény alatt metszi a vasútvonalat. Innen nagyjából egyenletesen kelet felé tart. Lévától északra halad el, megközelítőleg keleti irányban a

Nógrád megyei Kékkőig. Kékkő alatt elkanyarodik, úgyhogy Kékkő Szlovákiáé. Innen északkeletre kanyarodik Losonc felé. Losonctól északra ismét keleti irányban Rimaszombat fölött halad, azután észak felé kanyarodik, úgyhogy Jolsva magyar terület. Most ismét kelet felé a határ és Rozsnyótól északra a német nyelvterülethez tartó keleti irányban vonul el Szomolnoktól és Mecenzéftől délre, amelyek Szlovákiában maradnak.

Mecenzéf alatt ívben Kassa felé kanyarodik a határ és azt megkerülve keresztezi a Hernádot, majd az Osva völgyét. Az Eperjes-tokaji hegyláncban fekvő és Szlovákiába megmaradó Nagyszalántól délre kanyarodik el most már eléggé egyenes keleti irányban, úgyhogy az Ungvár–Nagykapos vasútvonal Magyarországé, szintúgy Ungvár városa is. Ungvárt megkerülve a határ nagyjából délkelet felé tart. Munkácsot északon és északkeleten körülkerüli, úgyhogy Munkács Magyarországé. Munkácstól keletre kanyargó vonalban bocsátkozik le Ugocsa megyébe a határ. Nagyszöllőstől nyugatra halad el, körülbelül Feketeardóig, amely Magyarországé, azután egyenes vonalban metszve a Királyháza–Halmi vasútvonalat a román határnál véget ér”.⁸

A trianoni Magyarországnak megmaradt közlekedési hálózat – különösen a vasúthálózat – határ menti útvonalai közgazdasági jelentőségükből sokat veszítettek. A vasútvonalak üzemének ellátásában a nagy csomópontok és a sugárirányú központos vonalakat kerületi irányban összekötő fővonalak elcsatolása folytán az üzemi költségeket nagymértékben fokozó és csak alig áthidalható nehézségek állottak elő. De az ország új határainak, az új magyar gazdaságföldrajzi helyzetnek megfelelően nemcsak a határok mentén, hanem az egész ország területére kiterjedően megváltoztak a közlekedési hálózat, elsősorban a vasút forgalmi viszonyai. Ez egyrészt a forgalom nagymértékű csökkenését okozta, másrészt az egyes közlekedési ágazatok gazdálkodását befolyásolta igen kedvezőtlenül.

Súlyos csapást mértek még az így megbénított közlekedésünkre az első világháború után, majd a 30-as évek elején beállott gazdasági válságok, amelyek hazánkat – mint a szénen és bauxiton kívül minden egyéb bányászati és erdőgazdasági termékeitől megfosztott mezőgazdasági államot – a legnagyobb mértékben sújtotta. Mindezekhez hozzájárult még a szomszédos államok kifejezetten Magyarország ellen megalakult politikai egysége, amely hazánk megkerülésével a magyar közlekedésnek az európai átmenő forgalomból való kikapcsolását tűzte ki egyik fő céljául.

A bécsi döntés, valamint az 1938 és 1941 között megvalósult visszacsatolás ugyan hozott Magyarország számára némi területi és infrastrukturális gyarapodást, valamint reményt, viszont mindezt a második világháborút lezáró Párizsi béke a süllyesztőbe tolt.

JEGYZETEK

1. Lásd 1. sz. térkép.
2. Unyi Béla (1989): Vasúthálózatunk alakulása 1914-től napjainkig. Közlekedési Múzeum, Budapest, 11. p.
3. Lásd 2. sz. térkép.
4. Czére Béla (2000): Magyarország közlekedése a 20. században I. Budapest, 64.p.
5. Miszlai Zsolt (2009): Magyarország vasúthálózata Trianon tükrében. In:VIKEK Évkönyv, Szeged–Kaposvár, 278. p.
6. Bárdi Nándor (1999): Aszupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In. u. ő. szerk.: Források és stratégiák. Pro Print Kiadó, Csík-szereda.
7. Miszlai Zsolt (2008): A magyar vasúthálózat alakulása és gazdasági következményei Trianon és a területrevíziók tükrében. In.Társadalom és gazdaság – új trendek és kihívások. Baja, 314. p.
8. Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945., 1966. Budapest, 440. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Czére Béla (2000): Magyarország közlekedése a 20. században I. Budapest.
- Gergely Jenő–Pritz Pál (1998): A trianoni Magyarország, 1918–1945. Budapest.
- Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945., 1966. Budapest.
- Horváth Ferenc (1991): A magyarországi vasúthálózat változásai a két világháború közötti időszakban (1920–1944). In. Vasúthistória Évkönyv.
- Keleti Dénes: A megcsonkított államvasutakról. In. MMÉE Közlönye 55. kötet. 26. sz.
- Lovas Gyula (szerk.) (1996): Magyar vasutak a II. világháború éveiben. MÁV Rt. Budapest.
- Miszlay Zsolt (2008): A magyar vasúthálózat alakulása és gazdasági következményei Trianon és a területrevíziók tükrében. In. Társadalom és gazdaság – új trendek és kihívások. Baja.
- Miszlay Zsolt (2009): Magyarország vasúthálózata Trianon tükrében. In. VIKEK Évkönyv, Szeged–Kaposvár.
- Magyar Statisztikai Közlemények 1920–1944. Magyarország Vasutainak Állapota.
- Magyar Vasúttörténet 1846–2000. (2000) MÁV Rt. Budapest.
- Majdán János (1987): A „vasszekér” diadala. Budapest.
- Majdán János (1997): Vasút a Dunától a Dráváig, MÁV Rt. Budapest.
- Majdán János (2001): Modernizáció-vasút-társadalom. Pécs.
- Mezei István (szerk.) (2005): A magyar vasút krónikája a XX. Században, MÁV ZRt. Budapest.
- Unyi Béla (1989): Vasúthálózatunk alakulása 1914-től napjainkig. Budapest.

Nagy Miklós Mihály*

AZ 1919. ÉVI FELVIDÉKI HADJÁRAT GEOGRÁFIAI KÉRDÉSEI

THE GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE 1919 NORTHERN HUNGARIAN CAMPAIGN

ABSTRACT

The months following the First World War brought social crisis and another armed conflict in Hungary. The Hungarian society, which was exhausted by the world war was forced into combat for the territorial integrity of the country, an important event of which was the offensive campaign carried out in Northern Hungary. During these efforts the Hungarians liberated significant territories but the international political situation did not make it possible for the Hungarian political leadership to turn the military success into diplomatic gains. This also caused the collapse of the communist dictatorship which seized power in Budapest on March 21, 1919. Although the Marxist literature of military history in the second half of the previous century dealt with this issue in detail, it could not focus on researching the military geographic and political background of the Northern Hungarian campaign for well known political and ideological reasons. This paper aims to present the constraints of this military campaign by analyzing the military geographic factors which influenced the campaign. On the basis of this it wishes to illustrate the issue of the political geographic surroundedness of the Hungarian dictatorial system by using the methodology of historical geography. It also attempts to overview the issue of Soviet Russian military assistance from a geographic perspective an aspect often mentioned by the Marxist ideology of the previous century, but something that was never actually realized. The designation of the main campaign direction, the later halting of the campaign for foreign policy reasons and finally the continuation of it in a direction that hardly promised any military results shows the conceptual changes of the Hungarian foreign policy leadership. The relationship between these adjustments and the changes in the foreign policy environment proves the connection between geographic, political and military factors amid specific Hungarian conditions.

Bevezetés

A Magyarországon 1919. március 21-én uralomra jutott szélsőbaloldali proletárdiktatúra az Osztrák-Magyar Monarchia politikai, katonai összeomlását kísérő és követő zavaros belpolitikai viszonyokból született meg, és így – mintegy kényszerűen – örökölte a korábbi, a *Károlyi Mihály* nevével fémjelzett, rövid ideig tartó politikai kurzus egyre égetőbbé váló külpolitikai problémáját, hazánk katonai védelmének kérdését. Azok a fegyveres küzdelmek, amelyek elsősorban a történelmi Magyarország korábbi, etnikai feszültségeiből fakadtak, már 1918–1919 fordulóján alapjaiban fenyegették a magyar állam területi integritását, és a társadalom legsürgetőbbben megoldandó kérdésévé emelték a honvédelem ügyét. 1919 tavaszán az új összetételű szociáldemokrata-kommunista hatalmi elit vállalta a háború vezetését, és kihasználva a magyar társadalom természetes önvédelmi reflexeit újjászervezte a fegyveres erőket, majd hamarosan határozott katonai lépéseket tett. Ezek

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

legjelentősebb eseménye az 1919 júniusában végrehajtott felvidéki hadjárat volt, amelyet – ideológiai okokból – a múlt század második felének marxista hadtörténetírása erősen túlhangsúlyozott. A gyakorta a „*diadalmas északi hadjárat*” kifejezésével illetett hadművelet sikereit – az egyoldalú, pusztán ideológiai megítélés szerint – a magyar munkásosztály érdemeként tüntette fel, míg annak politikai, katonai kudarcát a nemzetközi osztályharc körülményeiben beállt változásokkal magyarázta. Ez az erősen ideológiai meghatározottságú értékelés lehetetlenné tette a magyar Vörös Hadsereg küzdelmei, így az északi hadjárat objektív értékelését is, és egyben kizárta, hogy az utóbbiban szerepet játszó földrajzi tényezőkről érdemben lehessen beszélni. A marxista hadtörténetírás, amelyről általában elmondható, hogy szinte semmilyen érdeklődést sem mutatott a geográfiai kérdések iránt, a Károlyi-éra és a kommunista diktatúra hadtörténetét is úgy írta meg; a földrajzi viszonyok elemzését csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta.¹ Ismereteink szerint a témakörben egyetlen rövid írás jelent meg, egykori, a kommunista mozgalmakban is világhírűvé vált kartográfusunk és geográfusunk, *Radó Sándor* tollából, a *Földrajzi Közlemények* 1969. évi kötetében.² Ebben Radó azt – a korabeli történetírásból is ismert – sztereotípiát erősítette meg, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság katonai vereségének legfőbb oka a polgárháború nehézségeivel küzdő lenini Oroszország fegyveres segítségnyújtásának elmaradása volt. Miután rövid tanulmányát a marxista-leninista osztályharc gondolatmenetét követve írta, a magyarországi katonai események legfőbb történelmi szerepét abban látta: „...*felmérhetetlen kihatása volt annak a ténynek, hogy a Balkán-félszigeten 1919 nyarán felvonult francia, román és délszláv hadseregeket a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása miatt nem lehetett bevetni a szovjet köztársaságok ellen, akkor, amikor a szovjetek főereje, az Uralban és Szibériában küzdött. ...Ilyeténképpen az orosz tanácshatalom legveszélyeztetettebb helyzetében a megmentő lélegzetvételhez jutott és ez nem kis részben a Magyar Tanácsköztársaság dicső harcainak köszönhető. Ebben rejlik a rövidéletű magyar kommun világtörténelmi jelentősége...*”³

A fenti igen leegyszerűsítő értékelésből, valamint 1918–1919 katonai eseményeinek eddigi túlzottan átpolitizált szakirodalmából eredően a magyar történetírásnak előbb-utóbb szinte elejétől kezdve újra kell írnia a korszak hadtörténelmét. Emiatt vállalkozunk arra, hogy e háborús időszak egyetlen eseményével, a felvidéki hadjárat földrajzi kérdéseivel foglalkozunk. Miután tanulmányunk kereteit meghaladná a kérdéskör teljes mélységekbe menő kifejtése, így csak a hadművelet főbb geográfiai jellemzőit foglalhatjuk össze, azzal a célkitűzéssel, hogy egyben rámutassunk a politikai, a katonai és a földrajzi tényezők együttes hatásaira.

A Felvidék szerepe a magyar hadtörténelemben

A magyar történelem színhelye, a Kárpát-medence földrajzi adottságaiból ered, hogy főleg a török kor kezdete óta a Felvidék kiemelkedő szerepet töltött be a magyar nemzet történetében. Elnevezésének több fajtáját ismerjük (*Felföld, Felső-Magyarország, Felvidék*), amelyek geográfiai tartalma időről-időre változott,⁴ ám az az értelmezés, amely alapján 1919-ben felvidéki hadjáratról beszélünk, 1918 után nyert teret, amennyiben; „...*1918 után a Felföld, illetve Felsőmagyarország Szlovákiához tartozó magyar- és szlováklakta területei jelölésére használták, tartalma tovább bővült, mivel a Kisalföld szlovákiai területeit is beleértették...*”⁵ Történelmi szerepére jellemző, hogy a Felvidék adott helyet a 17. századi Habsburg ellenes nemzeti küzdelmek hadműveletei zömének, itt szerveződött meg Thököly fejedelemsége, és e tájon zajlottak a Rákóczi-szabadságharc, valamint az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc fontos katonai eseményei is. A magyar hadtörténelemben a Felvidék – mint történelmi régió – jelentőségének megítélésében hangsúlyoz-

nunk kell, hogy legjelentősebb függetlenségi háborúink döntő katonai eseményei is e tájhoz kötődnek: ugyanaz a katonaföldrajzi jelenség ismétlődött itt.

Hadtörténelmünkben négy jelentős, a magyar nemzet sorsát hosszú időre meghatározó szabadságharcot és honvédő háborút ismerünk: a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711), az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc, az 1918–1919. évi honvédő háború, valamint az 1956. évi forradalom és szabadságharc. Katona- és politikai földrajzi szempontból mind a négy bukásához jelentősen hozzájárult, hogy a magyar politikai vezetés képtelen volt hatásos kül- és katonapolitikai segítségnyújtásra szert tenni. Ez az első három esetben – hadtudományi terminológiával élve – abban a katonaföldrajzi jelenségben manifesztálódott, hogy a magyar seregek nem tudtak kitörni a Kárpát-medencéből. A Felvidék tekintetében fontosnak véljük kiemelni, hogy mindhárom kitörési kísérlet e történelmi régióban zajlott.

A Rákóczi-szabadságharc idején e kitörési kísérlet a trencsényi ütközetben (1708) hiúsult meg, amikor a kuruc vezetés – Rákóczi személyes parancsnoksága alatt – Sziléziába akart a szabadságharc talán legjobban felszerelt seregével kijutni, hogy porosz katonai segítséghez jusson. A hadjárat döntő ütközetében azonban vereséget szenvedett, és a későbbi években a kuruc állam többé már képtelen volt ismét olyan katonai erőt kiállítani, amellyel ilyen nagyszabású külpolitikai koncepciót megvalósíthatott volna. S mindehhez hozzájárult az is, hogy a korszak nagyhatalmi, háborús viszonyai között folyamatosan romlott a Rákóczi-szabadságharc geostratégiai helyzete: külföldi szövetségeseinek hadai sem tudták elérni a Kárpát-medencét.⁶

A földrajzi bekerítettségéből eredő és a hadműveleti sikertelenséggel összefüggő katonaföldrajzi jelenség ismétlődött meg a Felvidéken 1849 nyarán is, ami a Vág menti áttörési kísérlet kudarcaként vonult be a magyar hadtörténelembe. Az 1849. évi tavaszi hadjárat sikeres befejezése után a magyar katonai és politikai vezetés előtt az a hadműveleti dilemma állt, hogy folytassa-e tovább támadó hadműveleteit a császári csapatok ellen, vagy inkább kezdjen Buda ostromába. A magyar főerőket irányító Görgey tábornok emlékiratai szerint: „...*hadászati*lag számunkra az lett volna a legjobb, ha Buda várőrségével és a déli irányban elvonuló Jellačić-hadtesttel nem nagyon törődve gyorsan megint összevonjuk főhadsseregünket, és az új hadjáratot azonnal megnyitjuk egy, az ellenség fő hátrálási vonalán, Győrön át Bécs felé intézett támadással...”⁷ Ám Görgey katonailag indokolt elképzelését a politikai vezetés nem támogatta, mint ahogyan a tábornoki kar egy része sem értett vele egyet. Ráadásul az azonnali, Bécs elleni támadást az erők kimerülése sem tette lehetővé, és így végül a Buda elleni hadművelet koncepciója mellett döntöttek. Mint tudjuk, a főváros bevételét a honvédsereg még képes volt megvalósítani, ám közben – az idővesztés miatt – olyan hadműveleti hátrányba került, hogy a fokozatosan kiegyenlítődött erőviszonyok miatt a Buda ostromát követő, Vág menti áttörési kísérlet, Bécs felé már nem sikerült. Ez pedig – a kibontakozó orosz támadással együtt – katonailag végleg megpecsételte a szabadságharc sorsát.⁸

A Felvidék területei – az előbbieken említett két szabadságharcunk eseményeihez hasonlóan – 1919-ben is a földrajzi elzártaságból történő kitörés kísérletének térségét képezték, ám míg az előzőekben nyugati, addig most észak-keleti irányban. Ez utóbbi választása politikai szempontok alapján történt, és szoros kapcsolatban állt a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttével, valamint az azt megelőző, *Károlyi Mihály* nevével fémjelzett politikai kurzus katonai körülményeivel. Jóllehet – miként majd látjuk – a támadás irányának kiválasztását katonai szakmai vita előzte meg, ám azokat a viszonyokat, amelyek között a hadműveletekre sor került az 1918 október végén kezdődő társadalmi politikai események alakították ki. Így – még ha röviden is, de – érdemes néhány, a felvidéki hadjárat vonatkozásában fontos jelenségre és eseményre kitérni.

A Magyarországi Tanácsköztársaság során vívott katonai küzdelem tekintetében feltétlenül említést érdemel, hogy az, ami hazánk hadtörténetében 1918–1919-ben történt, valójában egyetlen honvédő háborúnak tekintendő, részben azért, mert a kortársak is annak tartották, részben pedig azért, mert az események tanúsága szerint egymástól – katonai szempontból – elválaszthatatlan fegyveres összecsapások zajlottak Magyarországon, amelyek célja nemzetünk szempontjából a történelmi Magyarország területi integritásának megőrzése volt.⁹ S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarországi – sokszor forradalmiként említett – események, valamint katonai, fegyveres összeütközések Köztes-Európa akkori politikai folyamataiba illettek bele: e térségben az első világháború a helyi fegyveres konfliktusok sorában, fokozatosan halt el.¹⁰

A másik tényező, amely fontos tanulmányunk témája szempontjából, az 1919-ben hirtelen feltűnt keleti politikai orientáció, amely a Károlyi-éra katonapolitikai eseményeiből egyenesen fakadt. Közismert történelmi tény, hogy az 1918 októberének végén uralomra jutott baloldali kormány – Károlyi Mihály vezetésével – engedve a társadalmi, valamint a külpolitikai nyomásnak, az első világháború hadszíntereiről hazatérő katonatömegeket viharos gyorsasággal szerelte le, ami miatt a Budapesten történt események – a kortárs katonák számára – kevésbé egy forradalom, mint inkább egy katonai összeomlás képét mutatták.¹¹ Ehhez hozzájárult mind a kor katonai, mind civil memoárjaiban sokszor felbukkanó élmény, hogy a Károlyi-kormány azokban a hetekben szerelte le a magyar fegyveres erőket, amikor megkezdődött a Monarchia utódállamainak, valamint Romániának katonai támadása Magyarország ellen.¹² Tény kérdése, hogy Magyarország részben az első világháborúból eredő kimerültség, részben a Károlyi-kormány határozatlan kül- és katonapolitikájának következtében katonailag védtelen volt a fent említett támadásokkal szemben, amire mind a politikusi, mind a tiszti rétegek kiútkereséssel válaszoltak. A legkézenfekvőbb útnak a lakosság természetes önvédelmi reflexeire történő támaszkodás ígérkezett, ami leginkább a *székely hadosztály* harcaiban öltött testet.¹³ Ám a legfelsőbb katonai és politikai vezetés tisztában volt azzal, hogy a külpolitikai kibontakozás lehetősége nélkül gyakorlatilag hiábavaló minden katonai harc, mint ahogyan – főleg a tisztikar számára – egyértelmű volt az is, hogy határozott katonai fellépés nélkül az adott helyzetben nem lehet elérni a külpolitikai kibontakozás lehetőségét. Ebben a helyzetben tűnt fel a szovjet-orosz orientáció kérdése, amelyet 1918–1919 magyarországi eseményeinek egyik főszereplője, *Tombor Jenő* fogalmazott meg.

A szovjet-orosz orientáció és a felvidéki hadjárat

A Károlyi-éra, valamint a proletárdiktatúra hadtörténelmében három katonai vezetőnk – *Tombor Jenő*, *Stromfeld Aurél*, *Julier Ferenc* – játszotta a legfontosabb szerepet, amennyiben a kommün idején a vezérkari főnöki beosztást látták el, míg azt megelőzően a hadügyminisztérium különböző vezetői posztjain álltak.¹⁴ A szovjet-orosz koncepció megfogalmazása – amely 1918 végén szinte már benne lehetett a politikai légkörben – a hadügyminisztériumot ekkor államtitkárként, majd miniszterként (1918. XII. 12.–1919. III. 21.)¹⁵ vezető Böhm Vilmos memoárja szerint Tombor Jenő személyéhez kötődik. Böhm emlékirataiban azt közölte, hogy Tombor 1918. december 28-án egy memorandumot terjesztett elő, amelyben azt fejtegette, hogy ha a haza másként nem védhető, akkor a honvédelmet az orosz bolsevizmus mintájára kell megszervezni. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Böhm itt szó szerinti idézetet is közölt a dokumentumból.)¹⁶ A memoár további részében pedig leírta, hogy amikor a magyar politikai vezetés megkapta a Vix-jegyzéket, akkor behívatta magához Stromfeldet és Tombort, akik egyértelműen a dokumentumban

foglaltak elutasítását javasolták, majd, mondja Böhm: „...*Tombor ezredes ismert álláspontjához híven még különvéleményt is terjesztett elő: most minden pacifizmust félre kell lökni, mert az antánt a wilsoni elveket sárba tiporta és az országot becsapta. Föl kell hívni fegyveres védekezésre az egész országot, a nyugati orientáció helyébe az Oroszország felé szóló keleti orientációt kell a programunkba fölvenni. Az ország vezetésére e pillanatban más alkalmas kormányzatot nem lát, mint a fegyveres védelmet megszervezni tudó szociáldemokrata pártot, de ennek ki kell békülnie, meg kell egyeznie a kommunista párttal, hogy a régi Ausztria északi határán álló orosz szovjetcsapatokkal a szövetségi együttműködés létrejöhessen...*”¹⁷ A memorandum létezését a későbbi marxista történetírás tagadta, a Tombor ellen 1920-ban felségárulás vádjával lefolytatott perben született bírói ítélet szerint, amelyben felmentették a vád alól, pusztán arról volt szó, hogy az antantot akarták a bolsevista, szovjet-orosz koncepcióval megfenyegetni,¹⁸ miközben a magyar társadalom úgy tudta, hogy létezett a memorandum.¹⁹ Ám a lényeg kevésbé a dokumentum megléte, mint inkább az, hogy a politikai felső vezetésben megfogalmazódott a szovjet-orosz koncepció gondolata, amely egyben determinálta a felvidéki hadjárat eseményeit is.

A felvidéki hadjárat megkezdéséig azonban még hónapok teltek el, a proletárdiktatúra kikiáltását követően. A szociáldemokrata és kommunista vezetésnek előbb új fegyveres erőket, a magyar Vörös Hadsereget kellett megszerveznie, és ezzel egy időben stabilizálnia kellett a magyarországi frontok helyzetét, amely a Károlyi-érától örökölt, fegyelmét és katonai tartását veszített csapatokkal nehezen ment. A román támadó kötelékeket csak a Tiszánál lehetett nagy nehezen megállítani, miközben a cseh és szlovák erők nagyjából a Duna–Balassagyarmat–Salgótarján–Miskolc vonaláig nyomultak előre. A déli fronton viszont nyugalom volt, jóllehet a felvidéki hadjáratot megelőzően itt is az antant támadó hadműveletével kellett számolni. A magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, *Stromfeld Aurél* 1919. május 11-i helyzetértékelésében az antant általános támadását valószínűsítette s egyben felhívta a címzett, *Kun Béla* figyelmét arra; „...*A Magyar Tanácsköztársaságnak létérdeke, hogy az orosz erők Kolomeából Stryjen át Csap felé előretörjenek, s ezáltal a magyar csapatokat legalább a román fronton tehermentesítsék...*”²⁰

Stromfeld helyzetértékelése arra utal, hogy a magyar katonai vezetés gondolkodásában mindenképpen szerepet játszott a magyar és a szovjet-orosz katonai együttműködés lehetősége, amelyet a múlt század marxista hadtörténetírása is erősen hangsúlyozott.²¹ A segítségnyújtás, pontosabban fogalmazva a segítségnyújtás elmaradásának okát abban látta: ugyan a lenini Szovjetunió politikai, katonai vezetésében mindvégig megvolt a szándék, de a szovjet polgárháború hadműveletei miatt annyira szorongatott helyzetben volt, hogy komoly katonai beavatkozásra nem volt képes. Viszont így is jelentős román erőket vont el a tiszai frontról. A két kommunista ország politikai vezetése között azonban mindvégig létezett aktív politikai kapcsolat, jóllehet viszonylag nagy földrajzi távolság választotta el őket egymástól. A rendszeres rádióüzeneteken túl²² sikerült megoldani a személyes kapcsolattartást is. *Rudnyánszky Endre* személyében a Magyarországi Tanácsköztársaságnak hivatalos követe volt a Szovjetunióban,²³ de ennél is fontosabb, hogy éppen a felvidéki hadjárat előkészítésének idején *Szamuely Tibor* személyesen tárgyalt a szovjet vezetőkkel. Szamuely repülőgéppel utazott ki Budapestről Kijevbe, majd onnan vonaton ment Moszkvába. Az utazást a későbbi évtizedek kommunista párttörténete hatalmas ideológiai sikerként tartotta nyilván, mint ahogyan a magyar repüléstörténet is kiemelkedő technikai bravúrként beszélt róla.²⁴ Szamuely május 21-én indult Budapestről és május 31-én tért vissza: a közben eltelt napokban – az egykori párttörténet szerint – egyebek mellett tárgyalt Leninnel a katonai együttműködésről és a szovjet segítségről is.²⁵ Ám e rövid – túlságosan is sommásan megfogalmazott – esemény valódi tartalma az volt, amit Böhm – elszakítva a felvidéki hadjáratától – írt le memoárjában: „...*Szamuely visszaérkezése után sötét képet rajzolt az orosz*

katonai helyzetről. Az oroszok legdélibb frontja Tiraszpolnál néhány zászlóaljjal átlépte ugyan a Dnyesztert, ez az erő azonban stratégiai szempontból számításba sem jöhet. Olyan messze áll a magyar határtól, olyan ellenséges hadseregek vannak még közébeekelve, hogy ezen az alapon az orosz segítségre való építés belátható időn belül hiu ábránd marad.

A magyar tanácsköztársaság [sic!], elhagyatva az egész világtól, nem számíthatott szorongatott helyzetben lévő szövetségére... ”²⁶

Hangsúlyozzuk, Szamuely – amennyiben valós adatot közölt a marxista történetírás – május 31-én érkezett vissza a katonapolitikailag lehető legrosszabb hírről, miközben a felvidéki hadjáratot a magyar Vörös Hadsereg május 30-án már megkezdte. Ennek előzménye volt, hogy az újjászervezett magyar csapatok május első felében – amikor a szovjet Vörös Hadsereg Dél-Ukrajnában egy rövid időre kedvező helyzetben volt – már helyi sikereket értek el az északi fronton, ami amellet szolt, hogy a felvidéki hadjárat koncepciójának kidolgozásakor még bízhattak a szovjet segítségben: május 15-én Lenin táviratban tájékoztatja Kun Bélát, hogy az ukrán (vörös) csapatok átkeltek a Dnyeszteren, miközben romániai sajtóhírek azt tették közzé, hogy a bolsevik támadás elakadt.²⁷ Mindez azt is bizonyítja, hogy 1919 kora nyarán a nemzetközi katonapolitikai, valamint a frontokon uralkodó hadművelési viszonyok állandó, szinte követhetetlenül gyors változásban voltak. Ez indokolta, hogy amikor a május 20-át követő napokban a proletárdiktatúra politikai és katonai vezetéséhez olyan hírszerzői jelentések érkeztek, amelyek szerint a keleti és déli fronton pillanatnyilag nem kell az ellenség támadásával számolni, egyből megszületett a döntés: az úgynevezett hadművelési szünetet kihasználva a magyar Vörös Hadsereg csapást mér valamelyik ellenfelére.²⁸ Arra a magyar kormánynak nem volt elég ereje, hogy mindhárom hadászati irányban – északon, keleten és délen – egyszerre hajtson végre támadást, így mérlegelni kellett a lehetőségeket. A déli irány egyből kiesett, mert ott már francia csapatok is álltak, amelyek megtámadása az egész antanttal szembeni hadüzenettel ért volna fel. A keleti fronton mért csapás ellen az szolt, hogy itt a támadást a Tiszán történő erőszakos átkeléssel kellett volna kezdeni egy jelentős erőt képviselő román hadsereg ellen. Így maradt az északi támadás lehetősége, amely mellett szolt az is, hogy májusban a cseh és szlovák erők ellen a magyar Vörös Hadsereg már helyi sikereket ért el, valamint itt kellett a leggyengébb ellenféllel számolni. Végül olyan katonai döntés született (május 27.), hogy előbb a cseh és szlovák erőkre mérnek csapást, majd a Vörös Hadsereg a románok ellen fordul.²⁹

Az északi hadjárat kapcsán azonban dönteni kellett abban a kérdésben is, hogy a több száz kilométer széles arcvonal mely szakaszán kerüljön sor, és milyen irányban a fő csapásra, amelynek végrehajtása a *Landler Jenő* népbiztos vezetése alatt álló III. hadtestre hárult. Ennek vezérkari főnöke *Julier Ferenc* volt. Az eseményeket követően Julier egyrészt a Magyarország 1927. évi lapszámaiban megjelent visszaemlékezésében, másrészt a kimondottan a felvidéki hadjáratról szóló memoárjában örökítette meg.³⁰ Ezekből, illetve a már többször idézett Bóhm-féle emlékiratokból egyértelműen kiderül, hogy két hadművelési koncepció állt egymással szemben: az egyik a Kassa irányába, a másik a Kisalföldön át Pozsony felé tartó támadás lett volna. Mindkettő mellett szoltak érvek, de a keleti szárnyon mért csapás előnye lett volna, amelyet Landler Jenő is megfogalmazott: „...az orosz Vörös Hadsereggel való összeköttetés mielőbbi helyreállításának mielőbbi [sic!] lehetősége...”³¹ Azt Julier megerősíti emlékiratában, hogy a magyar Vörös Hadsereg erői nem voltak elegendők a Kisalföldön, valamint a Miskolc-Kassa irányban egyidejűleg végrehajtott támadáshoz,³² így abban kellett gondolkodni, hogy az egyik irányban mért nagyobb erejű csapást a másik irányban csak az ellenfél erőit lekötő korlátozott támadó tevékenység kísérheti. Túlságosan is kis erők álltak rendelkezésre, és így kétséges volt katonai szempontból a hadjáratnak az a kimondatlan célkitűzése, amelyet Bóhm fogalmazott meg, amikor annak

politikai és ideológiai indokairól szolt: „...*A kormányzótanács és a vörös hadsereg [sic!] főparancsnoksága a nyilvánosság felé tehát a jogszerűség álláspontját képviselte, amidőn a párisi békekonferencia részéről is Magyarországnak ítelt területre bevonult, illetve csapatait azoknak elfoglalására utasította. A történeti távlat szemüvegén, éppen a történeti igazság kedvéért, természetesen le kell szögezni azt is, hogy ez a politikai indokolás nem fődte a tulajdonképpeni indokokat, sem a tervet, amely azt célozta, hogy a békeszerződés híján ideiglenesen megszállott területeket fegyveres erővel is visszaszerezze, Magyarország számára új élelmezési és gazdasági területet hódítson s így fait accomplit teremtsen a békekonferencia számára...*”³³ A felvidéki hadjárat fő csapásirányának kiválasztása ehhez a politikai célkitűzéshez igazodott, amelyben a szovjet-orosz koncepció nem jelent meg. Feltűnő, hogy azt a III. hadtest vezérkari főnöke, Julier Ferenc elemzésében is – talán csak áttételesen – lelhetjük meg, amennyiben emlékirataiban így fogalmazott: „...*A Kassa felé vezető irány, ha a támadás sikerül, a románokat elválasztja a csehektől, szétrobbantja az ott létesült cseh-román korridort, visszahozza az országhoz ragaszkodó rutén földet és megteremtí az alapot a románok későbbi megtámadására Tokajon át.*

A tisztikar képzetebb része mégis úgy vélte, hogy a kis magyar alföldre mutató irány előnyösebb, mert a támadás kisebb terepakadályokat talál útjában, mert siker esetén a cseh front kettészakad és mert Pozsony, Nyitra és Trencsén elfoglalandó vidékéről lehet leggyorsabban a háború színterét a történelmi Csehország területére áthelyezni...”³⁴ Mindkét koncepció jónak és megvalósíthatónak ígérkezett abban a tekintetben, hogy győzelem esetén, a béketárgyalásokon, az elért katonai sikerek jó pozíciókat biztosíthattak volna a magyar delegáció számára. Tény kérdése, hogy a kassai irány geográfiai fekvésénél fogva közelebb vihette volna a magyar Vörös Hadsereget lehetséges szovjet szövetségéhez. Ám feltűnő, hogy Julier nem is számolt ezzel a változattal, mint ahogyan annak ötlete sem merült fel, hogy a magyar csapatok egyenesen Tokaj–Munkács–Kolomea irányban támadjanak. Ez utóbbi változat egyébként kivihetetlen is maradt volna, mert ebben az esetben a magyar Vörös Hadsereg csapása ugyan elkerülte volna a csehszlovák, valamint a román főerőket, de éppen emiatt – a szűkös erőkből eredően – a rendelkezésre álló csapatok túlnyomó részét a szárnyak biztosítására kellett volna alkalmazni. Ellenkező esetben a magyar Vörös Hadsereg főerői a csehszlovák és román kötelékek gyűrűjébe kerülhettek volna: vagyis valahol a Vereckei- és a Tatár-hágó, valamint Munkács és Huszt térségében rekedtek volna bekerítésben. Nagy valószínűséggel e katonai trivialitás ismeretében nem jöhetett komolyan szóba a Kárpát-medencéből történő északkeleti irányú kitörés: az északi front keleti részén mért csapással csak a kedvező hadműveleti feltételek születtek meg ahhoz, hogy később esetleg – a szovjet Vörös Hadsereg sikereitől függően – meg lehessen teremteni a katonai együttműködést és a segítségnyújtást. Ám erre, Szamuely hazatérése után már egyáltalán nem kerülhetett sor.

A felvidéki hadjárat megindult, és – ha nem is zökkenők nélkül, de – leginkább a fő irányban támadó, Julier vezérkari főnöksége alatt álló III. hadtest arcvonalán sikeresen haladt: ebben az irányban a csapatok Kassa, Eperjes elfoglalása után kijutottak Bártfához, amivel már a történelmi Magyarország határának közelében álltak. A cseh és szlovák csapatokra súlyos vereséget mértek, ám azokat nem verték szét, ehhez csak az első lépések történtek meg. Az így kialakult hadműveleti helyzetben Julier a támadás folytatását javasolta, amíg az ellenfél kötelékeit teljesen szét nem veri. Emlékiratai szerint e javaslat június 9-én született meg, ám a proletárdiktatúra politikai és katonai vezetése ebben az irányban leállította a támadást, mert annak súlypontját a Kisalföldre akarta áthelyezni.

Mint köztudott tény, a felvidéki hadjárat megindulása szinte azonnal mozgásba hozta az antant hatalmak diplomáciai apparátusát.³⁵ Június 7-én Clemenceau már utasítást adott az antant Magyarország elleni támadó hadműveletének kidolgozására, és ezzel egyidejűleg az

antant vezetése külpolitikai nyomást gyakorolt a magyar kormányra.³⁶ Ennek hatására állította meg a III. hadtestet a magyar Vörös Hadsereg parancsnoksága, ám 1919. június 12-én Stromfeld már az északnyugati irányban történő támadást előkészítő utasítást ad ki.³⁷ Ebben Stromfeld így fogalmaz: „...*A hadseregpáncsnokság szándéka egy nagyobb erőcsoportot a Lévától nyugatra és a Párkányánána–Érsekújvár vasútvonal között fekvő területen felvonultatni és felvonulás befejeztével ezen erőkkel nyugati irányban előnyomulva a szemben talált ellenséget megverni...*”³⁸ E rövid szövegrészben is feltűnő, hogy mennyire nem határozza meg az elérendő célokat, ezeket gyakorlatilag a csehszlovák kötelékeknek okozott minél nagyobb veszteségekben jelöli meg. Mintha a magyar katonai vezetésnek nem lett volna kellő, a politika által kijelölt feladata. Ezekben a napokban valóban tétovaság uralkodhatott a katonai vezetésben: a proletárdiktatúra és az antant diplomáciája vette át a főszerepet. Az északi fronton továbbra is folytak a harcok, de azok hevesége jelentősen csökkent. Amikor pedig június 15–17-én a magyar csapatok elhárítják a cseh és szlovák erők ellenlökéseit, majd pedig megindul a magyar Vörös Hadsereg újabb támadása északnyugat felé, az már csak helyi sikereket képes elérni. Ennek azonban csak részben a csapatoknak az antant diplomáciával folytatott tárgyalások hírére bekövetkezett demoralizálódása az oka. A másik ok inkább az lehet, hogy a főcsapás irányának áthelyezésével a magyar Vörös Hadsereg hadművelete pusztán azt a célt szolgálhatta, hogy a fegyverszüneti és békétárgyalásokon minél kedvezőbb pozíciót biztosítson a magyar diplomácia számára.

Ugyanakkor a főirány áthelyezése árulkodik a magyarországi proletárdiktatúra politikai irányváltásáról is. Szamuely hazatértével nyilvánvalóvá vált, hogy az ország a külpolitikai elszigeteltségből kelet felé a katonai lehetőségek hiányában nem törhet ki. Ekkor katonailag ahhoz túl erős volt, hogy pusztán az utódállamok katonai erőivel meg lehessen szállni, ahhoz pedig túl gyenge, hogy az ország területi integritását képes legyen helyreállítani. Ezt ismerhette fel Clemenceau is, hiszen közismert ajánlata nem pusztán a proletárdiktatúra szalonképességének elismerését jelentette, hanem új kitérési iránnyal kecsegtette a magyar politikai vezetést. Ezért állhatott rá oly könnyen a szociáldemokrata-kommunista politikai elit a felvidéki hadjáratban megszerzett területek kiürítésére, és már a tárgyalásokra készülve ezért helyezhette át a támadás fő irányát. Ám ezzel csak meghosszabbította haldoklását, amely már a III. hadtest támadásának leállításával elkezdődött, mert a felvidéki hadjárat ugyan sikereket ért el, ám ezek nagyon távol voltak attól, hogy Csehszlovákiát kiléptessék a háborúból, miközben egységes, Magyarország elleni fellépésre készítették az antantot és a Monarchia utódállamait. Ezen pedig nem segíthetett az északnyugati irányba mért, határozatlan csapás.

JEGYZETEK

1. Az 1918–1919. évi magyarországi hadszíntér politikai és katonai eseményeinek marxista feldolgozásában elsősorban az alábbi művekre támaszkodtunk: Hajdu Tibor (1968): Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest., u. ö. (1969): A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest., Hetés Tibor (1960): Munkásezredek előre! Táncsics Könyvkiadó. Budapest., Hetés Tibor–Liptai Ervin (1959): A magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott dokumentumok). Kossuth Könyvkiadó. Budapest., Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest., u. ö. (1965): A Magyar Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest., u. ö. (1969): Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
2. Radó Sándor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. Földrajzi Közlemények. 1969/2. szám. 93–100. old.
3. Radó Sándor (1969): i. m. 96. old.
4. Kósa László–Filep Antal (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 94–97., 98. old.

5. Kósa László–Filep Antal (1975): i. m. 98. old.
6. A Rákóczi-szabadságharc katonapolitikai, valamint stratégiai helyzetéről és a kitörés problémájáról lásd: Márki Sándor (1925): II. Rákóczi Ferenc élete. Szent István Társulat. Budapest. 71–74. old., Markó Árpád (1934): II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 190–194., 320–351. old., Köpeczi Béla (1980): Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In. u. ő. – Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 205–227. old., Czigány István (2002): Háború a háborúban, A Rákóczi-szabadságharc stratégiai helyzete. In. u. ő. (szerk.): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. 125–156. old.
7. Görgey Artúr (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben, Második kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest. 59. old.
8. Görgey Artúr (1988): i. m. 143–185. old., Pusztaszeri László (1984): Görgey Artúr a szabadságharcban. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 338–350. old., 424–475. old., Hermann Róbert (1998): A nyári hadjárat (1849. június–augusztus). In. Bona Gábor (szerk.): A szabadságharc katonai története, Pákozdtól Világosig. Zrínyi Kiadó. Budapest. 231–271. old.
9. 1918–1919 magyarországi háborújának eseménytörténete tekintetében elsősorban az alábbi műveket vettük alapul; Breit József (1921): A vörös háború. In. Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Franklin-Társulat. Budapest. 207–291. old., u. ő. (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, I. kötet, A Károlyi korszak főbb eseményei, II. kötet, A proletárdiktatura korszaka. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest., valamint Liptai Ervin (1960): i. m. Az általunk ismertett történelmi események egyetlen időszakként történő felfogását lásd; Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora, Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest., valamint Breit József (1921, 1925): i. m. A marxista történetírás – részben ideológiai, részben történeti filozófiai okokból – ugyan elismerte a Károlyi-éra és a proletárdiktatúra kialakulásának szoros kapcsolatát, ám azt az osztályharc megvalósulásában két különböző időszaknak tekintette. E megközelítés tükröződését lásd: Hajdu Tibor (1968, 1969): i. m., valamint Liptai Ervin (1965): i. m., u. ő. (1960): i. m. és Kende János (1979): Forradalomról forradalomra, Az 1918–1919-es forradalmak Magyarországon. Gondolat Kiadó. Budapest.
10. Nagy Miklós Mihály (2010): Trianon földrajzi előzménye – Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. szám. 34–43. old.
11. Pethő Sándor (1933): Forradalom volt-e, vagy összeomlás? Magyar Szemle. 1933/4. szám. 334–343. old., Öry Károly (1970–1971): A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában, I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1970/4. szám. 551–575. old., 1971/1. szám. 7–35. old.
12. Julier Ferenc (1928): Az elmulasztott magyar függetlenségi harc 1918 végén, I–III. Előörs. 1928/7. szám. 3–5. old., 1928/8. szám. 9–10. old., 1928/9. szám. 3–4. old.
13. Fogarassy László (1972): Az ismeretlen székely hadosztály (Adatok Tiszántúl és Erdély hadtörténetéhez az 1918/1919. évi forradalmi időszakban a román általános támadásig). In. Dankó Imre (szerk.): A debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debreceni Déri Múzeum. Debrecen. 225–251. old.
14. A három katonaszemély életrajza, ha nem is teljes mértékben és nem is ugyanolyan mélységben, de feldolgozott. Stromfeld Aurélról lásd: Hetés Tibor (1967): Stromfeld Aurél. Kossuth Könyvkiadó. Budapest., Nagy Kálmán (1951): Stromfeld Aurél, a magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Századok. 1951/1–2. szám. 213–238. old., Hetés Tibor (1963): Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom, I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1963/1. szám. 112–152. old., 1963/2. szám. 61–104. old., u. ő. (1965): Stromfeld Aurél világháborús portréjához. Hadtörténelmi Közlemények. 1965/3. szám. 482–501. old. Tombor Jenőről az általunk ismert egyetlen feldolgozás; Fogarassy László (1993): Tombor Jenő vezérezredes (1880–1946). Palócföld. 1993/1. szám. 92–105. old. Julier Ferencről lásd: Nagy Miklós Mihály (1998 a): A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc. Magyar Szemle. 1998/5–6. szám. 59–88. old., valamint u. ő. (1998 b): Az innenső parton maradt ember (Egy Julier-portré kontúrjai). Kapu. 1998/9. szám. 16–22. old. A proletárdiktatúra vezető katonáiról – az alsóbb szintek tekintetében is – mérvadó; Fogarassy László (1971): Kik vezették a magyar Vörös Hadsereget? Borsodi Szemle. 1971/1. szám. 70–78. old.

15. Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848–1987 [Harmadik, bővített kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 277–278. oldal. A magyarországi honvédő háború idején később Böhm Vilmos előbb szocializálási népbiztos (1919. III. 21.–IV. 3.), majd az öt hadügyi népbiztos egyike (1919. IV. 3.–1919. VI. 24.), majd a tiszántúli Vörös Hadsereg parancsnoka (1919. IV. 21.–1919. VII. 10.), végül pedig bécsi magyar követ volt (1919. VII. 17.–1919. VIII. 5.), uo.
16. Böhm Vilmos (1923): Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom. Verlag für Politik. München. 198–199. old.
17. Böhm Vilmos (1923): i. m. 240–241. old. Böhm állításával szemben ekkor Tombor alezredes volt.
18. Hetés Tibor (1967): i. m. 353. old., 151. lábjegyzet, Hadtörténelmi Levéltár: 3953 elnöki 13. osztály, 1930 (Tombor Jenő pere).
19. Paizs Ödön (1919): Látogatás Stromfeld és Julier vörös hadvezérek börtönében, Elmondják szerepüket a bolsevista hadvezetésben. Az Est. 1919. november 5. szám. 3–4. old., Szabó László (1919a): Vörös volt-e Stromfeld? Az Est 1919. október 9. szám. 3. old., u. ö. (1919b): A bolsevizmus Magyarországon, A proletárdiktatúra okirataiból. Athenaeum. Budapest. 26–28. old. Megjegyzendő, hogy itt Szabó a kommunista hatalomátvétel fő okát a már említett emlékeztetőben látta, és annak szerzőiként Stromfeldet, valamint Tombort nevezte meg. A dokumentum megszületésével kapcsolatban Tombor és Stromfeld hibájául rótták fel, hogy a kelleténél jobban hittek az újságoknak: „...*Nem gondoltak sem arra, hogy az újságírók között elég nagy számban vannak minden nemzetnél olyan emberek, kik a bolsevizmus és általában minden radikális felfordulás iránt több-kevesebb szimpátiát éreznek, sem pedig arra, hogy minden bolsevista kormány a burzsoá-fogalmakat messze meghaladó áldozatokra kész, hogy reá nézve kedvező közlemények jelenjenek meg a külföldi sajtóban. Tombort és Stromfeldet megtévesztették egyes külföldi lapoknak a bolsevisták óriási győzelmeiről és politikai sikereiről szóló táviratai. Hogy a nagy diadalokról szóló gyakori jelentések és még gyakoribb jóslatok nem okvetlenül a harctérről, hanem Csicserin külügyi népbiztos kasszájából is eredhetnek, - arra nem gondoltak...*” (27–28. old.)
20. Stromfeld helyzetértékelését közli; Hetés Tibor (szerk.) (1959): Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Kiadó. Budapest. 215. old.
21. Hajdu Tibor (1961): Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények. 1961/3. szám. 86–123. old., Liptai Ervin (1960): i. m. 259–267. old., Józsa Antal (1985): A Magyar Tanácsköztársaság megsegítéséért. In: Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete [2], A kiegyezéstől napjainkig. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 166–168. old.
22. Imre Magda–Szerényi Imre (szerk.) (1979): Budapest – Moszkva, Szovjet-Oroszország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében, 1919. március 22.–augusztus 1. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
23. Rudnyánszky Endre (1884–1943) közli; Vass Henrik et al. (szerk.) (1972): Munkásmozgalomtörténeti lexikon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 499. old., A moszkvai követé kinevezését tartalmazó távirat szövegét (1919. május 26.) lásd: Imre Magda–Szerényi Imre (szerk.) (1979): i. m. 116. old.
24. Földes Péter (1962): Drámai küldetés, Szamuely Tibor életregénye. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 320–336. old., Zalka Miklós (1979): Szamuely. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 93–103. old., Csanádi Norbert–Nagyváradai Sándor–Winkler László (1974): A magyar repülés története. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 104–107. old.
25. Hajdu Tibor (1961): i. m. 118–119. old.
26. Böhm Vilmos (1923): i. m. 347. old.
27. Hetés Tibor–Liptai Ervin (1959): i. m. 271–272. old.
28. Liptai Ervin (1960): i. m. 314–316. old. A hadműveleti szünet beálltát tükrözi Stromfeld Aurél helyzetmegítélése 1919. május 22-én. Közli Hetés Tibor (szerk.) (1959): i. m. 218–221. old.
29. Böhm Vilmos (1923): i. m. 324–326. old., Liptai Ervin (1960): i. m. 321. old.
30. Julier Ferenc (1927): Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. Magyarság. 1927. július 3. 13. old., július 5. 7. old., július 6. 6. old., július 9. 6. old., július 12. 6. old., július 13. 6. old., július 14. 8. old., július 15. 8. old., július 16. 6. old., július 17. 14. old., u. ö. (1935): Az 1919.

- évi felvidéki hadjárat. In. Molnár Endre (szerk.): Abauj-Torna vármegye, Magyar városok és vármegyék monografiája XVII. A Magyar városok monografiája kiadóhivatala. Budapest. 229–251. old. Megjegyzendő, hogy Julier emlékiratainak mindkét változata pusztán rövidített kiadásban jelent meg. A teljes változatot Julier Ferenc 1944-ben bekövetkezett halálát követően felesége valószínűleg megsemmisítette. Az adatot közli; Fogarassy László (1968): A III. hadtest a tokaji hídfőben és a 2. dandár anabázisa. In. Komáromy József (szerk.): A Herman Ottó Múzeum évkönyve VII. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 322. old. 1. sz. lábjegyzet. A kronológiai pontosság kedvéért megemlítendő, hogy mind Julier, mind Böhm a támadás kezdetének időpontját nem a már említett május 30-ban – Liptai Ervin (1960): i. m. 327. és 569. old. –, hanem május 20-ban – Böhm Vilmos (1923): i. m. 327. old., Julier Ferenc (1935): i. m. 239. old. – adja meg. Az eltérés oka mindössze abban rejlik, hogy az utóbbiak a Miskolc visszaszerzéséért folytatott küzdelmeket is az északi hadjárat részének tekintették, míg a Liptai-féle feldolgozás az úgynevezett miskolci csatát, amely május 20-án kezdődött, önálló hadműveletként kezeli.
31. A Landler Jenő nevéhez köthető dokumentumot idézi; Liptai Ervin (1960): i. m. 320. old. Megjegyzendő, hogy a felvidéki hadjárat koncepciójának kidolgozásakor, valamint azt megelőzően, a megtámadandó ellenfél kiválasztása során sokat nyomott a latba, hogy a magyar tisztikar – az első világháborúban szerzett tapasztalatai alapján – nagyon rossz véleménynyel volt a cseh csapatokról, azok harcértékét tartotta a legkisebbnek. Julier Ferenc (1935): i. m. 237. old.
 32. Julier Ferenc (1935): i. m. u. o.
 33. Böhm Vilmos (1923): i. m. 326. old.
 34. Julier Ferenc (1935): i. m. 237. old.
 35. Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig 1918–1920 [Második, változatlan kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 295–329. old.
 36. Ormos Mária (1984): i. m. 300. old.
 37. Stromfeld Aurél utasítását közli; Hetés Tibor (szerk.) (1959): i. m. 243–246. old.
 38. Hetés Tibor (szerk.) (1959): i. m. 243. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Breit József (1921): A vörös háború. In. Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Franklin-Társulat. Budapest. 207–291. old.
- Breit József (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, I. kötet, A Károlyi korszak főbb eseményei, II. kötet, A proletárdiktatúra korszaka. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. I. köt. 236 p. + 2 t, II. köt. 103 p. + 2 t.
- Böhm Vilmos (1923): Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom. Verlag für Politik. München. 487 + XI p.
- Bölgöny József (1987): Magyarország kormányai 1848–1987 [Harmadik, bővített kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 469 p. + 1 t.
- Czigány István (2002): Háború a háborúban, A Rákóczi-szabadságharc stratégiai helyzete. In. u. ő. (szerk.): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. 125–156. old.
- Csanádi Norbert–Nagyvárad Sándor–Winkler László (1974): A magyar repülés története. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 286 p.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
- Fogarassy László (1968): A III. hadtest a tokaji hídfőben és a 2. dandár anabázisa. In. Komáromy József (szerk.): A Herman Ottó Múzeum évkönyve VII. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 309–323. old.
- Fogarassy László (1971): Kik vezették a magyar Vörös Hadsereget? Borsodi Szemle. 1971/1. szám. 70–78. old.
- Fogarassy László (1972): A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1971. Debreceni Déri Múzeum. Debrecen. 225–251. old.
- Fogarassy László (1993): Tombor Jenő vezérezredes (1880–1946). Palócföld. 1993/1. szám. 92–105. old.

- Földes Péter (1962): Drámai küldetés, Szamuely Tibor életregénye. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 459 p. + 20 t.
- Frisnyák Sándor (szerk.) (1998): A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 538 p.
- Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora, Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 355 p.
- Görgey Artúr (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben, I–II. kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest. I. köt. 507 p., II. köt. 530 p.
- Hajdu Tibor (1961): Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények. 1961/3. szám. 86–123. old.
- Hajdu Tibor (1968): Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 472 p.
- Hajdu Tibor (1969): A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 462 p.
- Hermann Róbert (1998): A nyári hadjárat (1849. június–augusztus). In. Bona Gábor (szerk.): A szabadságharc katonai története, Pákozdtól Világosig. Zrínyi Kiadó. Budapest. 231–271. old.
- Hetés Tibor (szerk.) (1959): Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 383 p. + 1 t.
- Hetés Tibor (1960): Munkásezredek előre! Táncsics Könyvkiadó. Budapest. 144 p. + 14 t.
- Hetés Tibor (1963): Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom, I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1963/1. szám. 112–152. old., 1963/2. szám. 61–104. old.
- Hetés Tibor (1965): Stromfeld Aurél világháborús portréjához. Hadtörténelmi Közlemények. 1965/3. szám. 482–501. old.
- Hetés Tibor (1967): Stromfeld Aurél. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 382 p. + 8 t.
- Hetés Tibor–Liptai Ervin (szerk.) (1959): A magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott dokumentumok). Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 530 p.
- Imre Magda–Szerényi Imre (szerk.) (1979): Budapest – Moszkva, Szovjet-Oroszország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében, 1919. március 22.–augusztus 1. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 220 p.
- Józsa Antal (1985): A Magyar Tanácsköztársaság megsegítéséért. In. Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete [2], A kiegyezéstől napjainkig. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 166–168. old.
- Julier Ferenc (1927): Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. Magyarság. 1927. július 3. 13. old., július 5. 7. old., július 6. 6. old., július 9. 6. old., július 12. 6. old., július 13. 6. old., július 14. 8. old., július 15. 8. old., július 16. 6. old., július 17. 14. old.
- Julier Ferenc (1928): Az elmulasztott magyar függetlenségi harc 1918 végén, I–III. Előörs. 1928/7. szám. 3–5. old., 1928/8. szám. 9–10. old., 1928/9. szám. 3–4. old.
- Julier Ferenc (1935): Az 1919 évi felvidéki hadjárat. In. Molnár Endre (szerk.): Abauj-Torna vármegye, Magyar városok és vármegyék monografiája XVII. A Magyar városok monografiája kiadóhivatala. Budapest. 229–251. old.
- Kende János (1979): Forradalomról forradalomra, Az 1918–1919-es forradalmak Magyarországon. Gondolat Kiadó. Budapest. 229 p.
- Kósa László–Filep Antal (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 230 p.
- Köpeczi Béla (1980): Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In. u. ő. – Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 205–227. old.
- Lakatos Géza–Fleischhacker Rudolf (1921): A főhadiszállás. In. Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Franklin Társulat. Budapest. 291–303. old.
- Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. 600 p. + 10 t.
- Liptai Ervin (1965): A Magyar Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 476 p. + 16 t.
- Liptai Ervin (1969): Vöröskatonák előre!, A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 414 p. + 24 t.
- Markó Árpád (1934): II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 448 p. + 12 t. + 7 térk.

- Márki Sándor (1925). II. Rákóczi Ferenc élete. Szent István Társulat. Budapest. 146 p.
- Nagy Kálmán (1951): Stromfeld Aurél, a magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Századok. 1951/1–2. szám. 213–238. old.
- Nagy Miklós Mihály (1998 a): A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc. Magyar Szemle. 1998/5–6. szám. 59–88. old.
- Nagy Miklós Mihály (1998 b): Az innenső parton maradt ember (Egy Julier-portré kontúrjai). Kapu. 1998/9. szám. 16–22. old.
- Nagy Miklós Mihály (2001): Földhöz kötött honvédelem. Kapu. 2001/11. szám. 31–36. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Trianon földrajzi előzménye – Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. szám. 34–43. old.
- Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig 1918-1920 [Második, változatlan kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 453 p.
- Öry Károly (1970-1971): A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában, I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1970/4. szám. 551–575. old., 1971/1. szám. 7–35. old.
- Paizs Ödön (1919): Látogatás Stromfeld és Julier vörös hadvezérek börtönében, Elmondják szerepüket a bolsevista hadvezetésben. Az Est. 1919. november 5. szám. 3–4. old.
- Pethő Sándor (1933): Forradalom volt-e, vagy összeomlás? Magyar Szemle. 1933/4. szám. 334–343. old.
- Pusztaszeri László (1984): Görgey Artúr a szabadságharcban. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 776 p.
- Radó Sándor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. Földrajzi Közlemények. 1969/2. szám. 93–100. old.
- Szabó László (1919 a): Vörös volt-e Stromfeld? Az Est 1919. október 9. szám. 3. old.
- Szabó László (1919 b): A bolsevizmus Magyarországon, A proletárdiktatúra okirataiból. Athenaeum. Budapest. 240 p.
- Vass Henrik et al. (szerk.) (1972): Munkásmozgalom-történeti lexikon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 638 p.
- Zalka Miklós (1979): Szamuely. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 137 p.

SUBA JÁNOS*

A VISSZATÉRT FELVIDÉK HATÁRÁNAK MEGÁLLAPÍTÁSA 1938–1939

THE SETTING OUT OF THE BORDERS FOR THE RETURNED UPPER HUNGARY (FELVIDÉK)

ABSTRACT

The borders set by § 1 of the Vienna Arbitration on 2nd November were drawn on a map of a 1 : 750 000 scale. Because of its small scale, this map did not indicate clearly where some smaller municipalities in the border region would belong. (The actual width of the line itself covered a 750m wide strip of land, crossing through hills and dells.) There was a committee set up to interpret and explain the new border line drawn by the Vienna Decision. It was called the Hungarian-Czechoslovakian Border Setting Committee. The committee's task was to define the exact route of the border line and to define national belonging of the municipalities along it for the piece of land between the Danube and the River Ung. The Committee was in session from 3rd November 1938 to March 1939. Throughout its 25 sessions it made decisions about the border line's detailed and precise route that were acceptable to both parties involved. The Hungarian-Slovakian border was set out in complete on 7th March 1939.

1. Államhatárok kijelölése és menete

Az államhatárok kijelölésének első fázisát rendszeresen azok delimitációja jelenti. Az államhatárok delimitációján az államhatárok megvonását, kitűzését értjük általában, amire rendszerint a béke- és egyéb szerződésekben kerül sor, amikor újból megállapítják az államhatárokat. Emellett általában meghatározzák a határvonal irányát és azt az adatot, bejegyzik a szerződés mellékletét képező térképbe is. Az államhatárok, megállapítását rendszerint megelőzi az attribúciós (allokációs) eljárás, amelynek célja, döntéshozatal a meghatározott földterületek szétválasztása esetleg együvé tartozása ügyében.¹ Az attribúciós döntéseket sokszor az érintett államok, amelyeknek a határaitól van, volt szó, jelenléte nélkül hozták meg. Az allokációnak lehet szerződéses és szerződésen kívüli jellege, Például a trianoni határok megvonásakor szerződésen kívüli jellege volt. Az Felvidék visszatérésekor a két fél együtt határozta meg a területek hovatartozását. Jelen dolgozatunk erről a megállapodás folyamatát mutatja be.

2. Politikai határmegállapítás

2.1. Előzmények

A Müncheni egyezmény jegyzőkönyvének egyik függeléke szerint a csehszlovákiai magyar kisebbség ügyét tárgyalásokon kell rendezni. Mivel nem tudtak megállapodni, a vitás területekről ezért a döntést a nagyhatalmaktól kérték. Így került vissza Felvidék egy része. A döntőbizottság ítélete a nemzetiségi elv alapján történő határkiigazítás konkrét példája volt.

* Térképtárvezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár, Budapest.

Első lépésben a területek politikai hovatartozásának elhatárolására a delimitációra került sor. Az 1938. november 2-i bécsi Döntőbírói Határozat 1. §-ában megállapított új határvonalat 1 : 750 000 méretarányú térképen húzták meg.² Kis méretarányánál fogva a térkép nem szabta meg egyértelműen minden határmenti község hovatartozását, ugyanis a vonal vastagsága a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, hegyen-völgyön át.

2.2. Magyar–Csehszlovák Határmegállapító Bizottság

A bécsi döntőbírói határozat végrehajtására alakult magyar–csehszlovák bizottságok közül egy bizottság foglalkozott a bécsi döntőbíróóság által megállapított határvonal értelmezésével és magyarázásával. A létrehozott feladata volt, hogy felvidéket minél hamarabb beintegrálja Magyarország térszerkezetébe.³

Ennek a két fél által létrehozott közös albizottságnak – melyet magyar–csehszlovák határmegállapító bizottságnak is neveztek⁴ – feladata volt a határvonal részletes kitűzése is. Ennek a bizottságnak kellett értelmeznie a döntőbíróisági vonal futását és a községek hovatartozását a Dunától az Ung folyóig – Ungpinkóc-tól (Pinkovce) keletre – terjedő szakaszban. A bizottság 1938. november 3-ától 1939 márciusáig ülésezett, és 25 ülésen döntött a határvonal részletes kitűzéséről, közösen, viszonylag fájdalommentesen, mindkét fél számára elfogadható módon. A határvonal értelmezésére kijelölt magyar bizottságot a korabeli dokumentumok Határmegállapító bizottságnak nevezték.⁵

2.2.1. M-CS HMB ülései

A határmegállapítás elveit Teleki Pál dolgozta ki.⁶ Teleki Pál szeme előtt a trianoni határt megállapító bizottságok működése lebegett. A határvonal részletes megjelölését, kitűzését, térképezését, valamint a határokmanyok elkészítését nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték el – határszakaszonként – 1921 és 1925 között. A határmegállapító bizottságok, mivel utasításuk csak szűk területre terjedt ki a határvonal mindkét oldalán, a községek kataszteri határait nem vették figyelembe. Így történt, hogy a trianoni határvonal 220 község (76 a csehszlovák, 50 a román, 70 a jugoszláv és 22 az osztrák határon) területét kettészelte. 1011 birtokosnak (290 a csehszlovák, 597 a román, 100 a jugoszláv és 24 az osztrák határon) szétvágták a birtokát. A határ 46 vasutat és 107 országotat keresztezett.

A határmegállapításnál az addigi tárgyalások alapelveül szolgáló nemzetiségi elv mellett a fő szempont az volt, hogy az új határvonal lehetőleg községi határvonalakon haladjon, s ezáltal minél kevesebb kettős birtokos legyen.⁷ Általános irányelveként leszögezték, hogy a bizottság működésének alapja a bécsi döntőbíróisági határozathoz mellékelte térkép, és a legfontosabb szempont az etnikai elv. Hangsúlyozták, hogy a katonai bizottság által megállapított demarkációs vonal nem vág elébe a végleges rendezésnek.

Az egész határvonalat 5 főszakaszra osztották fel: 1. Somorja–Léva, 2. Léva–Rimaszombat, 3. Rimaszombat–Kassa, 4. Kassa–szlovák–rutén határ (Ungvár), 5. Szlovák–rutén határ–Feketeardó.

A munkaterv szerint a Bizottság munkafeladata – a delimitációs tárgyalások mellett – az volt, hogy öt csoportra osztva, csoportonként, a felsorolt szakaszok szerint a határvonalat minél előbb a helyszínen bejárja és a helyszínen esetleg felmerülő különleges kívánságokat, továbbá a községi határvonalakban időközben bekövetkezett változásokat megállapítsa. A helyszíni bejárás utáni tárgyalásokon kellett megállapítani a határvonal végleges helyzetét. Az 1939 márciusában megindítandó helyszíni eljárás során kellett azután ezt a határvonalat a természetben kitűzni, felülvizsgálni, majd kövekkel megjelölni, és azt köve-

tően geodéziailag felmérni.⁸ A határmegállapítás költségeit a két államnak közösen és egyenlő arányban kellett viselni, s a mérnöki munkálatokhoz egyenlő számú mérnököt bocsátottak rendelkezésre.

Megegyeztek abban, hogy a döntőbírák által megvont vonalon kisebb változásokat a bizottság saját hatáskörében is intézhet, a nagyobb változtatásokhoz azonban kormányjóvá-hagyás szükséges. Feltételezték azt is, hogy olyan esetek is előfordulhatnak, amelyekben a döntőbírák hozzájárulását is ki kell kérni. A lakosság óhajait és panaszait mindkét részről a közigazgatási hatóságoknak kell összegyűjteni és a bíróság elé terjesztetni. Ezek ismeretében kell a bizottságnak dönteni arról, hogy mely esetekben tartja szükségesnek a helyszíni kiszállást. A helyszínre kiszálló bizottságok dönteni nem fognak, csak véleményt nyilvánítanak a plenáris bizottság számára.⁹ A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottsága 1938. november hó 9-i ülésén elhatározta, hogy – mivel a trianoni magyar–csehszlovák határvonal megszűnt –, az ott elhelyezett határköveket kiszedeti és azokat az új határvonal megjelölésére felhasználja.¹⁰

Először a tárgyalások alapjául szolgáló térképanyagot egyeztették. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy mind Magyarország, mind Csehszlovákia – az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül – a monarchia által rendszeresített méretarányú térképműveket használt. Az érdemi munka előtt az 1 : 75 000 méretarányú térképszelvényekbe berajzolták a községhatárokat és szükség szerint a néprajzi határokat.¹¹ A bizottság munkáját az az elv vezérelte, hogy: „...a bécsi térképlap, a nemzetiségi elv és a községhatárok érintetlenül hagyásának elve alapján a határra való kiszállás szükségességét a legtöbb esetben lehetséges lesz elkerülni”.¹²

A csehszlovák fél beszerezte a terület kataszteri térképeit is. Vita tárgyát képezte, hogy a határmegállapításnál elvileg a politikai községhatár vagy pedig a kataszteri községhatár irányadó-e, hiszen a két községhatár nem mindig esett egybe.¹³ Az 1938. november 14-i ülés a nyugati határvonalon – a Dunától kb. Tardoskeddig terjedő szakaszon – megállapítandó határvonal kérdésével foglalkozott. A határvonal megállapítása során elvi megállapodás jött létre, azokra a részekre vonatkozólag, amelyek tekintetében nem volt nézeteltérés.

Másnap a bizottság folytatta a határvonal konkrét megállapítását a Tardoskeddtől Losoncig terjedő szakaszon. A csehszlovák delegáció kérte, hogy a bécsi döntés által Magyarországhoz csatolt Komját és Nagysurány községeket megfelelő kompenzáció ellenében csatolják vissza Csehszlovákiához.¹⁴ A magyar kormány elvben nem ellenezte a döntőbírói határvonalon innen és túl levő egyes területrészek kölcsönös kicserélését.

A bizottság a bécsi döntőbíróság által megállapított határvonal magyarázata folytán megállapította, hogy Bori és Hévmagyarád községeket – amelyek a katonai bizottság által megállapított demarkációs vonalon kívül, csehszlovák oldalon voltak – Magyarországhoz kell csatolni.

Közben a magyar delegáció összeállította a határvonalon kívül eső területekre támasztott igényét tartalmazó jegyzékét, valamint a határon belül lévő azon területek jegyzékét, amelyekről lemondott volna a másik fél javára.¹⁵ Ugyancsak rangsorolták – bányászati és erdészeti szempontból – azokat a területeket is, amelyeket a kölcsönös területcsere során Csehszlovákiától kérni szándékoztak.

A Losonc–Ungpinkóc közötti határvonal megállapításánál a döntőbírói határvonal magyarázata során Felsőzellő Pádár (Padány), Felsőfalu és Feketemező községeket – amelyek a katonai demarkációs vonalon kívül estek – Magyarországhoz csatolták.¹⁶ A november 17-i ülésen a kölcsönös területcsere során Magyarországhoz csatolták Mészpest községet, ennek ellenében a magyar fél Lasztóc községtől délkeletre egy kis vasútvonalszakaszt engedett át.

A csehszlovák delegációnak felhatalmazása volt a rutén kormánytól arra, hogy a Magyarország és a Ruténföld közötti új határ megállapítása tekintetében is tárgyaljon.¹⁷ Ezért

kérte, hogy Ungvárnak és Munkácsnak az Ung, illetve Latorca folyók által határolt egyik felét csatolják vissza a Ruténföldre. A magyar delegáció ezt az ajánlatot visszautasította. Az Ungpinkóc–Munkács közötti szakaszon megállapították, hogy a katonai demarkációs vonalon kívül eső Unghosszúmező község Magyarországhoz tartozik.

1938. november 22-ig a bizottság az új határvonalat elvileg megtárgyalta. Ezután mindkét delegáció összeállította azoknak a helységeknek a jegyzékét, amelyeknek hovatartozása nem volt vitás, majd a két jegyzéket összehasonlították.

A határvonal megállapításánál az egyes községeknek a kataszteri községhatár által határolt területükkel együtt való elcsatolása a gyakorlatban a csehszlovák félnek addig 22 000 hektár veszteséget jelentett.¹⁸ Ezért Csehszlovákia kompenzációt kért, amelyet a magyar fél természetesen elutasított, hiszen a kataszteri községhatárokat a határ megállapításánál elvben mindkét részről elfogadták.

2.2.2. Területcsere-bizottság működése

Ezután áttértek a kölcsönös területcserék kérdésének tárgyalására. Megállapodtak, hogy a határmegállapító bizottság csak a területcsere-bizottság munkájának befejezése után folytatja munkáját. A magyar kormány egy külön bizottságot küldött ki, amelynek vezetője Nickl Alfréd követ volt.

A csehszlovák kormány Nagysurányt, valamint Cseklészt és környékét, összesen 5 községet kívánt Csehszlovákiához visszacsatolni, kompenzáció ellenében. Csehszlovákia számára Nagysurány és környéke akkor jelentett volna értéket, ha a Nyitránagykéren át oda-vezető vasútvonalat és műutat is megkapják. Ezen érvelésük alapján kérték Nyitránagykér, Nyitránagyfalu, Nyitrakiskér és Berencs községeket is, melyeken keresztül vezetett a vasútvonal és műút. Ezen községek lakosai túlnyomórészt magyarok voltak.

A magyar ellenjavaslat a fenti területek átengedése ellenében összesen 29 község – később Nyitracsehit is kérték – területének részben vagy egészben való visszacsatolását kívánta. A csehszlovák fél a 29 község közül 9-nek kirekesztését javasolta, amit a magyarok természetesen nem fogadtak el. A magyar delegáció álláspontja az volt, hogy az általuk kért terület kiterjedésre és lélekszáma nézve nagyobb a Csehszlovákia által kért területnél, annak értéke azonban a magyar számítások szerint jóval alacsonyabb.

A Csehszlovákia által kért területek (túlnyomórészt értékes szántóföldek) összértéke a földérték és a kataszteri jövedelem alapján kiszámítva 35 millió pengőt tett ki. A Nagysurányi Cukorgyár értéke pedig egy 1938 februárjában tett vételi ajánlat, valamint az ott lévő árukészletek alapján kiszámítva 28 milliót. A Csehszlovákia által kért területek összértéke ezek szerint 63 millió pengő.

A Magyarország által kívánt területek (túlnyomórészt csekélyebb értékű földek, erdők) összértéke körülbelül 23 millió, az ott lévő bányakincsek (vasérc stb.) valamint az ipari berendezések és épületek értéke 17 millió, összesen tehát csupán 40 millió pengő értékű. Amennyiben tehát az eredeti magyar ajánlatból még 9 községet kivesznek, az elcserélendő területek közötti értékkülönbség még nagyobb lett volna.

Csehszlovák részről megjegyezték erre, hogy ők etnikai alapon vizsgálták a kérdést, ugyanis a Csehszlovákiának jutó 16 000 főből 15 000 szlovák, ezzel szemben a Magyarországnak jutó 26 000 főből 12 000 szintén szlovák. A magyar delegáció elismerte, hogy etnikai szempontból a javasolt területcsere Csehszlovákiára nézve hátrányosabbnak tűnik, azonban etnikai alapon állva kérniük kellett volna a Nyitrától délre és északkeletre fekvő magyar lakosságú községeket. Csehszlovák részről felhozták még, hogy Szirk községnek és környékének Magyarországhoz való csatolása nyersanyagforrásaitól fosztaná meg a Csehszlovákiában maradó Tiszolci és Zólyombrezói iparvidéket. A magyar delegáció vála-

szában rámutatott arra, hogy az említett iparvidékek helyzete nem olyan, hogy a magyar javaslat szerint Csehszlovákiánál maradó helyekről ne láthatnák el magukat nyersanyaggal; és hogy a kérdéses Szirki bányák túlnyomórészt amúgy is a Rimamurányi vasművek tulajdonát képezik.¹⁹

A legfontosabb elvi kérdés az volt, amelyet még nem döntöttek el, hogy a területcsere alapjául etnikai, vagy gazdasági szempontok szolgáljanak-e?

A határkérdés végleges megoldását a honvéd vezérkar főnöke is állandóan sürgette. Átiratában kifejtette, hogy a határmenti lakosság a cserékről elterjedt hírek következtében lelki izgalomban él. A gazdasági élet nem tud a rendes mederben megindulni. A határincidensek az utóbbi időben ismét sűrűsödtek. A határőrséget magas állományon kell tartani, ami jelentős többletkiadással jár. A kommunista agitáció kihasználja a bizonytalan helyzetből adódó lelki válságot. A vezérkari főnök célszerűnek és kívánatosnak tartotta, hogy a határnak legalább ezt a részét, amely nem vitás, a végleges helyzetnek megfelelően rögzítsék, hogy a súrlódási felületek így is csökkenjenek.²⁰

A következő ülésen a csehszlovák delegáció új javaslattal állt elő, amely szerint Cseklész (Pozsony m.(pozsonyi j.), nyitra megye érsekújvári járásából Komját, Nyitrakiskér, Nyitranyagkér, Alsószöllős, Felsőszöllős, Csornok, Özdöge, Nyitramalomszeg, Egyhátnagyszeg, Nagysurány, Kisvárad községek és Zsitvaújfalu községeket, valamint Begespuszta cseh telepet kívánta Csehszlovákiához visszacsatolni. E 13 községnek és 1 telepnek a visszacsatolni kívánt területe összesen 23 505 hektár, 24 947 lakossal, amelyből 21 292 szlovák és 3037 magyar nemzetiségű.

A csehszlovák delegáció ezzel szemben felajánlotta Kálasz (Kalász), Nagyhind, Andrási, Ájfalucska, Jászómindszent, Rudnok, Aranyica, Mecenzéf, Felsőmecenzéf (Lucia bányával) Stósz (fürdő és erdő nélkül), Hámosfalva, Vága és Alsópokorágy községeket. E 14 községnek a csehek által Magyarország részére felajánlott területe összesen 27 920 hektár, 13 700 lakossal, amelyek közül 5600 szlovák, 3800 magyar és 3500 német nemzetiségű.²¹ A csehszlovák javaslatban nagy aránytalanság volt a kért és a felajánlott területek lakosságszáma tekintetében (24 947 és 13 700 fő). Igaz, a csehszlovák fél felajánlotta Kálasz és Nagyhind községeket, azonban nem ajánlotta fel a fenti nyitrai községekkel összefüggő területen lévő színmagyar Kiscétény, Babindál, Berencs és Nyitracsehi községeket.

Az első probléma a magyar fél számára az volt, hogy a csehek által kért Nyitrakiskér és Nyitranyagkér tiszta magyar községek. Ezért úgy vélték, hogy adott esetben Nagysurány összeköttetésének biztosítására – nem a közbeeső magyar lakosságú községek átengedése, hanem – az átmenő forgalom (passage) lehetővé tétele a megoldás, vagy más megoldást kell keresni, esetleg azt, hogy a vasútvonalat áttennék.

Ezenkívül a magyar álláspont szerint Andrási és Ájfalucska községeknek gazdasági szempontból nem volt értékük, földrajzi szempontból csak Magyarországhoz tartozhattak, tehát Magyarországhoz való csatolásuk esetén nem lehetett volna értük ellenértéket követelni. Stósz községnél a magyar delegáció a fürdőnek és az erdőnek a községgel együtt való felajánlását, illetve átcsatolását kérte. A csehszlovák delegáció által kért és felajánlott területek között gazdasági szempontból is igen nagy volt az aránytalanság – Csehszlovákia hátrányára. A magyar delegáció ennek kiegyenlítése céljából kérte Alsósajó, Henckő, Nagyveszverés és Kisveszverés községek Magyarországhoz való csatolását.

A magyar álláspont az volt, hogy az újabb csehszlovák kívánságok lényegesen meghaladják a korábbi kívánságok terjedelmét, ugyanis Csehszlovákia kérte Nyitrakiskér és Nyitranyagkér községeket, valamint a tőlük keletre fekvő négy községet is. Ellenértékként az addig felajánlott területeken felül csupán Kálasz és Nagyhind községeket ajánlotta fel. (Emlékeztetőül: a csehszlovák fél Jászómindszent, Rudnok és Aranyida községek területének egy részét ajánlotta fel kompenzációként.) Mivel az általuk felajánlott Vága és Alsó-

pokorágy községek a döntőbírói határvonalon feküdtek, azok hovatarozásáról a határmegállapító bizottságnak kellett döntenie.

A magyar fél szerint Hámosfalunak Magyarországhoz való csatolása csak akkor volna értékes, ha a mögötte fekvő és ipari szempontból fontos Csetneket is átcsatolnák. A magyar delegáció hangsúlyozta, hogy a csehszlovák javaslatban a kért és felajánlott területek csak látszólag vannak arányban egymással, mert nem a községek száma, hanem azok gazdasági értéke fontos. Ezen túlmenően, a lakosság számát figyelembe véve is nagy az aránytalanság. Ezért a csehszlovák javaslat csak akkor képezhetné további tárgyalás alapját, ha a Magyarországhoz csatolandó területek sorába Alsósajót és környékét, valamint Ungvár környékén két községet felvennének.

A magyar delegáció javaslata a következő volt: Csehszlovákia visszakapná Cseklészt, amelynek területe 5298 hold, földértéke a kataszteri jövedelem alapján 3 430 000 pengő. Ezzel szemben kérték Rudnok, Jászómindszent és Aranyida községeket, amelyek összterülete 12 409 hold, földértéke 2 900 000 pengő, a bányakincs értéke 500 000 pengő, összesen 3 400 000 pengő. A magyar fél átadná Komját és Dögöspusztá helységeket, amelyek területe 9540 hold, földértéke 13 000 000 pengő, továbbá Jattómajort (Jattó pusztá Nyitranagyker része), amelynek területe 800 hold. Ezzel szemben kérték Kálasz, Nagyhind, Kiscétény, Babindál, Berencs (Berencsbukóc) és Nyitracsehi községeket, amelyek területe 7210 hold, földértéke 6 677 000 pengő.²²

A csehszlovák fél közölte, hogy Alsósajó községet nem adhatják át, mert Betlér fölött fekszik, az pedig csehszlovák területen maradt. Megjegyezték, hogy Komját községnek Csehszlovákiához való csatolása esetén nem volna összeköttetése az országgal, mert az összekötő útvonalon fekvő Nyitranagyker és Nyitrakiskér községek a magyar javaslat szerint nem volnának átcsatolandók. A magyar delegáció kijelentette, hogy passage vagy más hasonló könnyítések útján az összeköttetést hajlandók biztosítani. A következő tárgyaláson a csehszlovák delegáció Komját községnek Csehszlovákiához való csatolására vonatkozó kívánságát ejtette, tekintettel az esetleges átcsatolásból származó különböző, különösen a közlekedési nehézségekre.

A területcserével kapcsolatosan ezután már csak Cseklész községnek Csehszlovákiához való átcsatolása maradt az egyedüli aktuális kérdés. Ennek ellenértékeképpen a csehszlovák fél Jászómindszent és Rudnok községeket ajánlotta fel, ez utóbbit azonban csupán kataszteri határának egy részével. A magyar delegáció közölte, hogy Cseklész átengedése fejében Jászómindszent, Rudnok és Aranyida községeket kérik, mindhárom teljes kataszteri határával együtt. Amennyiben ezt a javaslatot nem fogadnák el, úgy e csere nem jöhet tekintetbe. Ezután a területcsere-bizottság kijelentette saját feloszlását.²³

A határmegállapító bizottság tudomásul vette, hogy a még egyedül függőben lévő cseklészi kérdést, valamint az esetleg még felmerülő hasonló kérdéseket ezután a saját hatáskörében fogja elintézni.

2.2.3. M-CS HMB ülései

A határmegállapító bizottság ezután újból vizsgálat alá vette a határvonalat – nyugatról kiindulva – a Galánta–Rimaszombat közötti határszakaszon. Hosszú vita fejlődött ki Alsójattó körül. A magyar álláspont szerint e helység Tardoskeddhez tartozik, tehát Magyarországhoz kellene csatolni, a csehszlovák fél szerint pedig különálló község, amely a döntőbírói határvonal szerint Csehszlovákiához tartozik. E kérdést nem sikerült eldönteni. Így az Alsójattótól Zsitvaújfaluiig terjedő határszakasz kérdése nyitva maradt.

Nem sikerült még megegyezésre jutni a cseh kolóniák kérdésében,²⁴ amelyeket a csehszlovák delegáció ellenszolgáltatás nélkül óhajtott Csehszlovákiához átcsatolni, mivel azok a döntőbírói határvonal mellett fekszenek.

Vitás maradt Németgurab község hovatartozásának kérdése, mely községet a magyar delegáció a döntőbírói határvonal magyarázata alapján Magyarországhoz kívánta csatolni. Ugyancsak a döntőbírói határvonal magyarázata alapján kérte a magyar delegáció a jelenlegi demarkációs vonalon túl, tehát csehszlovák részen fekvő Ebeck községnek Magyarországhoz való csatolását.

A döntőbírói határvonal magyarázata folytán Hideghét községet Csehszlovákiához csatolták. Ugyancsak vonalmagyarázat alapján Csehszlovákiához csatolták Vága községet. Mivel e község magyar lakosságú, a magyar delegáció kérte annak Magyarországhoz való átcsatolását. Ellenértékül felajánlotta Gány és Barakony szlovák lakosságú községeket.²⁵ Szenc közelében kisebb területcsere lehetősége merült fel, ezért a bizottság a kérdés megvizsgálására albizottságot küldött ki.

A december 20-i ülésen a Rimaszombat-Ungvár közötti határvonalat állapították meg. Megvitatták a Jolsva, Rozsnyó melletti és a Kassától délkeletre levő határszakaszok még nyitott kérdéseit. A Jolsvai szakaszon Kövi és Gömörházi községeket a döntőbírói határvonal magyarázata alapján Csehszlovákiához csatolták. Rekenyeújfalu kérdése továbbra is nyitva maradt, mert a bizottság a vonal magyarázata alapján még nem tudta eldönteni, hogy e községet hova csatolják. Andrási és Ájfalucska községek a vonalmagyarázat alapján Csehszlovákiához kerültek, de a csehszlovák delegáció hajlandónak mutatkozott e községeket megfelelő ellenérték ellenében Magyarországhoz csatolni. A rozsnyói határszakaszon Jászómindszent, Rudnok és Aranyida kérdése függőben maradt, mivel e községek a csehszlovák delegáció által Csehszlovákiához csatolni kért Cseklész ellenértékét képezték volna, s e kérdésben a csehszlovák delegáció még nem nyilatkozott. A magyar fél bejelentette, hogy Cseklész elcsatolása esetén a fent említett három községen kívül a közigazgatásilag Mecenzéfhez tartozó Luciabányát is kéri.

A csehszlovák delegáció bejelentette, hogy a Kassától délkeletre levő határszakaszon Nagyszalánc községet hajlandó Osgyán, Gyürke és Regeteruszka községek ellenében Magyarországhoz csatolni. Elvileg e csere területileg nem lett volna hátrányos a magyar fél számára. Igaz, hogy Osgyán és Regeteruszka szlovák községek, azonban Gyürke (Gyürki) községben magyarok laknak.²⁶ Ezen az ülésen a csehszlovák delegáció rutén tagjai nem voltak Budapesten, ezért az Ungvártól keletre eső határvonal megállapítására nem került sor.

1939 januárjában a csehszlovák fél ismét előhozakodott azzal, hogy a kataszteri községhatárok révén 25 000 holdat veszítenek, és csak akkor hajlandók megtartani a régi megállapodást, ha megfelelő kompenzációt kapnak. Így a tárgyalások megszakadtak. A csehszlovák delegáció a Teleki Pál által kidolgozott elvi álláspontot helyeselte, de nyíltan elismerni nem akarta, ebben presztízs-szemponatok gátolták. Ezért Teleki a bécsi térképet felnagyította a magyar követeléseket tartalmazó 75 000-es méretarányra, és ebbe berajzoltatta a kataszteri községhatárokat. A felnagyított térképből megállapítható volt, hogy a bécsi vonal is a községhatárokat követi. Ezt Teleki a térkép alapján magánlevélben közölte a csehszlovák delegáció vezetőjével. Végül is az elvi kérdések kikapcsolásával folytatódtak a tárgyalások.

Közben folytatták a rutén határ megállapítását is. A csehszlovák delegáció újból kérte, hogy Ungvárnak az Ung folyótól, Munkácsnak pedig a Latorca folyótól északra eső részeit csatolják Csehszlovákiához. A magyar delegáció ezzel szemben a határincidensek elkerülésére, biztonsági és települési szempontokra hivatkozva kérte a demarkációs vonalon túl fekvő községek – Ungvárnál Alsódomonya és Gerény, Munkácsnál pedig Örhegyalja – Magyarországhoz való csatolását. Ezért hajlandók voltak a Munkács melletti Klastromalját demilitarizálva átengedni, amely helységet a csehszlovák bizottság az ott levő és a vallási élet szempontjából fontos kolostor miatt kérte Csehszlovákiához csatolni.²⁷ Előrelépés nem történt, mert a delegáció rutén tagjai a választásokra való tekintettel elutaztak.

A határmegállapító bizottság február 8-iki ülésén a szlovák határ mentén tervezett területcserék kérdésével foglalkozott. A csehszlovák delegáció hajlandó lett volna Vága, Alsójattó, Nagycétény, Bori, Hévmagyarád, Alsópokorágy, Felsőzellő, Felsőfalu, Pádár, Andrási, Ájfalucska, Jászómindszent, Rudnok, Nagyszalánc, Szalánochuta, Újszállás és Mészpest községeket – megfelelő ellenérték fejében – Magyarországnak átengedni.

A magyar delegáció a következő ellenértéket ajánlotta fel: lemondott volna a határmenti csehszlovák telepekről (Miloslavov, Gessalyovo, Kopanica és Deges). Átadták volna Cseklészt és Zsitvaújfalut, de azoknak csupán csökkentett területével. Így akartak lehetőséget adni az ott levő magyarok számára az átköltözéshez. Ugyancsak hajlandók voltak átadni Németguráb egy részét, amely község még a demarkációs vonalon túl feküdt, amelyet azonban a döntőbírósi határvonal magyarázata alapján a magyarok maguknak követeltek. Átengedték volna Szencz, Magyarbél és Németbél északnyugati részeit úgy, hogy az ott vezetett magasfeszültségű villamosvezeték csehszlovák területen marad. Pusztafödémésnél hajlandók voltak – a vasút által elvágott részért – Magyardiószeg határából Újhegyi major területét átadni. Nagyhindnél és Kálasznál hajlandók voltak a kataszteri határt – a szlovák lakosság érdekében – Cseklészhez hasonlóan megosztani. Átadták volna Ebeck, Mikszáthfalva és Nandrás községeket, valamint Csányk és Barakonyt. Ugyancsak átadták volna Kavocsán községet, határának egy részével együtt. Nagyszalánc község ellenében felajánlották Velejte és Gercsely szlovák lakosságú községeket.²⁸

A csehszlovák delegáció a magyar javaslatot általában elfogadhatónak találta. Közölték, hogy amennyiben Csáb és Dacsókeszi községeket nem kaphatják meg, úgy csak vagy Kálasz, vagy Nagyhind átadására hajlandók. A magyar fél azonban ragaszkodott Kálasz és Nagyhind községeknek Magyarországhoz való csatolásához.

A szlovák bizottság hajlandó volt a szlovák határt teljesen külön tárgyalni, illetőleg véglegesíteni, függetlenül a ruszin határ megállapításától.²⁹ A magyar kormány a rutén megbízottakkal csak a szlovák határ munkálatainak befejezése után kívánt tárgyalni.

A csehszlovák delegáció azzal az indokolással, hogy a magyar javaslat az ő javaslatuk egyensúlyának a megbomlását idézte elő, kérte Csáb, Dacsókeszi, Györke és Regeteruszka községeket. Átadták volna Kalász, Nagyhind, Aranyida és Rekenyeújfalu községeket. Nem voltak hajlandók átadni Szántót, Meczenzéfet – itt politikai okokra hivatkoztak – és Nagyszaláncot. A tárgyalásokon azonban hajlandók voltak Csáb-ról lemondani.³⁰

A bizottság február 15-én négy helyszíni bizottságot jelölt ki, amelyek a Csáb–Dacsókeszi, Osgyán–Rimaszombat és Kassa melletti határszakaszokra kiszálltak és a helyi szakértők bevonásával a jelzett határszakaszokon még függőben lévő kérdések megoldására – a helyszín tanulmányozása után – javaslatokat tettek. Ezek összegzésével véglegesítették a magyar javaslatot.

E javaslat szerint a magyar fél átengedné Cseklészt, Jászómindszent, Rudnok és Aranyida ellenében. Átadták volna a határmenti cseh telepeket (Miloslavov, Alsbeta, Gessalyovo, Kapanica, Deges pusztá és az Osgyán–Rimaszombat-i úttól Északra lévő terület), Magyarurab-ot, Ebeck-et, Mikszáthfalva-t, Nandrás-t, Kovacsán-t és Zsitvaújfalu-t, Nagycétény, Kálasz, Nagyhind, Alsópokorágy, Andrási, Rekenyeújfalu és Ájfalucska ellenében. Elfogadták volna Vága községnek Magyarországhoz való csatolását a tiszta szlovák lakosságú Gány és Barakony községek ellenében, valamint Mészpest község idecsatolását a Velejte-i vasútkanyar ellenében.

A bécsi döntőbírói térképeken végzett pontos mérések alapján Magyarországhoz tartozónak tekintették Alsójattó, Bori, Hévmagyarád, Felsőzellő, Pádár, Felsőfalu, Kisvisnyó, Jászó és Bajánháza községeket. Ugyanezen az alapon Csehszlovákiához tartozónak tekintették Hideghét, Kövi és Feketemező községeket.

A nagyobb cserék keretében a magyar fél megkapta volna Pusztafödémés kataszteri te-

rületének déli részét (a vasút miatt), a csehszlovák fél pedig Magyarbél, Németbél és Szencz kataszterének északnyugati részét (a villamosvezetés miatt). A magyar fél átadta volna Csáb és Dacsókeszi kataszterének északi részét (az út miatt) és megkapta volna Felső-Fehérkút délnyugati részét (a magyar telepesek miatt). Egeg határából átadták volna a besztercebányai püspök erdejét, ezzel szemben a magyar fél kiterjesztette volna Kassa határát a kassai erdők egy részével.³¹ A magyar bizottság álláspontja az volt, hogy ezen a javaslaton csak abban az esetben változtatnak, ha a csehszlovák fél hajlandó Meczenzéfet átadni. Ennek ellenében a magyar fél átadta volna Velejte, Gercsely, Kiszte és Barancs községeket.

Az 1939. február 20-i ülésen megegyeztek a határvonal szlovákiai részére vonatkozólag. A magyar fél megkapta – vonalhelyesbítése alapján: Bori, Hévmagyarád, Pádár, Felsőfalu, Felsőzellő, Jászó (részben már magyar birtokban volt), Bajánháza, Mészpest községeket; cserealapon: Alsójattó, Nagycétény, Kálasz, Nagyhind, Alsópohorágy, András, Rekenyeújfalú, Ájfalucska, Jászómindszent, Aranyida, Rudnok községeket. A magyar fél leadta – vonalhelyesbítése alapján: Hideghét, Kövi, Feketemező községeket. Cserealapon leadta: Cseklész, Zsitvaújfalú, Magyarargab, Ebeck, Mikszáthfalva, Nandrás, Kavocsán, Velejte községeket és a cseh kolóniákat (Miloslavov, Alsbeta, Gessalyovo, Kopanica, Degpuszta, Molnárka).³²

A magyar kormány továbbra is fenntartotta annak a lehetőségét, hogy az elvben megállapított végleges határ mentén a tulajdonjog alapján változások legyenek.

A február 27-i ülésén a magyar–szlovák határ egyes részletkérdéseit vitatták meg. Általában – a Szenczi határ kivételével – a magyar kívánságoknak megfelelően létrejött a megállapodás. Az addigi megegyezéshez viszonyítva jelentősebb eltérés csak Kavocsán és Barancs cseréje esetében volt, itt Kavocsán község helyett Barancs községet adta le a magyar fél.³³

Március 1-jén létrejött a végleges megállapodás a szlovák–magyar határon a részletek tekintetében is. A bizottságok befejezték a végleges jegyzőkönyveket és megrajzolták a térképeket.³⁴ A végleges jegyzőkönyveket a kormányok elé terjesztették, hogy ennek alapján igazítsák ki a demarkációs vonalat, és ezután kerüljön sor a határmegállapodások formális nemzetközi egyezménybe foglalására. Ezt az egyezményt, amely az egész határt egységesen fogja megállapítani, a magyar politikusok véleménye szerint nem kell törvénybe cikkelyezni, hanem csak egyszerűen közzétenni, mint a bécsi döntőbírósi határozat végrehajtásaképpen létrejött megállapodást.

2.2.4. 1939. márc. 7-i határegyezmény

Március 3-án a magyar kormány megadta a hozzájárulását, és így az 1939. március 7-én kötött végleges határegyezmény következtében Magyarország tiszta nyeresége 132 km² lett, 3660 magyar és 1263 szlovák lakossal. Ezt eredményezte a bécsi térkép vonalának térképi és terepi értelmezése. A Bizottság a határt 1 : 75 000 méretarányú térképeken vont meg.³⁵ A Zárójegyzőkönyv szerint mindegyik eredeti példányához két sorozat térképet csatoltak, amelyeknek egyike magyar, másik a csehszlovák kiadású volt. A csatolt térképek a Zárójegyzőkönyv kiegészítő részét képezték. A térképeken megvont határvonalak „egyezőek és a hitelesség jellegével bírtak”. A szóban forgó térképek között felmerülő ellentmondások esetén a határvonal leírása volt mérvadó. Ugyanez állt a térképek és a leírás szövege között felmerülő esetleges eltérésekre, kivéve azokat az eseteket, ahol a leírás az ellenkezőjét mondta.³⁶

1939. március 14-én a területátadásokra vonatkozóan az illetékes katonai megbízottak – szlovák részről Viest hadosztály tábornok, magyar részről Andorka Rudolf vezérkari ezre-

des – megállapodást kötöttek. A megállapodás értelmében a megszálló csapatok utasítást kaptak, hogy ott, ahol a kiadott térképeken az országhatár a kataszteri határral egyezőnek van feltüntetve, és a valóságban attól kisebb – kétségtelenül megállapítható – eltérések vannak, igyekezzenek azonnal megszállni a kataszteri határt. Ebben az időben még nem álltak a csapatok rendelkezésére kataszteri térképek, ezért sem elvárni, sem megkövetelni nem lehetett, hogy a katonai hatóságok mindenütt a helyes határt szállják meg. Ez nem minden esetben ment zökkenőmentesen, pl.: Kelecsény pusztá (Rimaszombatól ÉNY-ra) szlovákok szerint nem tartozik Rimaszombat kataszteri határához. Ezért kérték annak visszaadását, illetve nem akarták átadni. A 2. határvadász zászlóalj portyázó századparancsnoka azonban ragaszkodott az átvételhez, de egyben megállapodást kötött, hogy döntésre előterjeszti az ügyet. A kérdés eldöntéséig – a megállapodás értelmében a helyi bizottságok fogják majd kivizsgálni – a 75 000 térképbe berajzolt vonalhoz tartották magukat.³⁷

A március 7-i és az ezt kiegészítő április 4-i jegyzőkönyv szerint a határoknak a helyszínen történő kijelölését a Határmegállapító Bizottság által felállítandó vegyes Helyi Bizottságoknak kellett végrehajtani. Így állt fel a Határkijelölő Központi Bizottság, amelynek feladata a megállapított 950 km hosszú határvonal kijelölésére és kitűzésére.³⁸

JEGYZETEK

1. Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása In. *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József–Demeter Gábor) 381–386. p.
2. 1 : 750 000 méretarányú térképmű (Übersichtskarte von Mitteleuropa) Az Osztrák–Magyar Monarchia legkisebb méretarányú katonai térképműve volt. A 45 szelvényből álló térképmű kis méretarányánál fogva jó áttekinthetőséget nyújtott jelentős kiterjedésű területekről a felsőbb hadvezetés számára. 2 féle vetületben készült el. A Bonne féle vetületben négy színben és csíkos domborzat ábrázolásban. Itt 1 szelvény mérete 39 x 33 cm, és 72 400 km²-nyi területet ábrázol. A magyar katonai térképészet örökölte e térképművet és állandóan aktualizálta tartalmát. Politikai és stratégiai tervezéshez ezt használták. Ugyanezt a méretarányú térképet használta a csehszlovák vezetés is. Suba János (2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In. „*Boldogtalan hadiidők...*” avagy: *ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918* (Szerk.: Ravasz István) Bp., 248–252. p.
3. A felvidék térszerkezetére lásd: Csüllög Gábor (2007): A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In. *Dr. Peja Győző emlékkönyv.* (szerk.: Frisnyák S.–Gál A.), Nyíregyháza–Szerencs, 2007. 201–225. p. Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In. *Közép-európai Közlemények*, III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56–61. p.
4. Ez a bizottság nem keverendő össze a trianoni határvonalat kijelölő (Magyar–csehszlovák) Határmegállapító bizottsággal. Arról bővebben: Suba János (1999a): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) 1999. 1–264. p. Suba János (2002a): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925. In. „*Ahol a határ elválaszt*” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében* (Szerk.: Pásztor Cecília), Balassagyarmat–Várpalota 2002. 199–224. p.
5. A bizottság magyar delegációjának elnöke Medvey Aurél ny. altábornagy, a Térképészeti Intézet volt igazgatója, tagjai: Dr. Tátray István miniszteri tanácsos, a Pénzügyminisztérium IX/b. (Állami Földmérés) vezetője, a Honvédelmi Minisztérium részéről Dr. Rakolcai László vezérkari őrnagy és Rédey László m. kir. mérnök voltak. Suba János (2001): A Magyarországi határváltozások végrehajtói – a Határmegállapító Bizottságok a XX. Században In. *Tanulmányok a XIX–XX. század történetéből* (szerk.: Zeidler Mklós) Bp., 273–284. p.
6. A trianoni határ megállapításra lásd: Suba János (1999a): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) doktori disszertáció. (Kézirat) Bp. 1996. 25. p.

7. A kettős birtokosokra lásd: Suba János (1999b): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920-1938 között. In: „*Változó világ, átalakuló politikai földrajz*” Első magyar politikai földrajzi konferenciakötete. (szerk.: Dr. Papp Norbert–Dr. Tóth József), 1999. Pécs 201–206. p.
8. Országos Levéltár. A magyar külügyminisztérium levéltára, Gazdaság-politikai osztály iratai, Az ülések jegyzőkönyvei (továbbiakban: OL K 69. IV. d.). A magyar–csehszlovák Határmegállapító Bizottság magyar tagjai és a minisztériumok szakértői 1938. évi november hó 9-i értekezlete.
9. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 9-i üléséről.
10. A határkövek történetére lásd: Suba János (2002b): A magyar–csehszlovák határszakasz határköveinek története 1938-ban. IN: *A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XXVI.* (szerk.: Kapros Márta–Lengyel Ágnes–Limbacher Gábor) Balassagyarmat–Salgótarján 2002. 139–160. p.
11. 1 : 75 000 méretarányú részletes térképmű (Spezialkarte) a Habsburg Birodalom III. katonai felvételének a legrészletesebb és legnagyobb méretarányú kiadásra szánt térképműve volt. Nagy részletgazdagság, jó olvashatóság, erőteljes ábrázolási mód jellemezte. Domborzatábrázolása csíkozásos, 100 méteres alapszintvonalakkal. Fekete színben sokszorosították. Egy térképszelvény mérete 50 x 37 cm, és 1056 km²-nyi területet ábrázol. A történeti Magyarország területét 367 db, a mai Magyarország területét 122 db szelvény fedi le. A Monarchia utódállamai közül Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria tartotta meg. A magyar királyi honvédség csapattérképe volt. Ezt az 1 : 75 000 méretarányú térképet állandóan helyesbítették. A polgári és a turista térképek alapanyagául szolgált. A csehszlovák hadvezetés is ezt a méretarányú térképet használta. Suba János (2005): A Honvédség térképei In: „...*És Újfent hadiidők!*” (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945 (Szerk.: Ravasz István) Bp., 328–332. p.
12. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 10-i üléséről.
13. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 14-i üléséről.
14. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 15-i üléséről.
15. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 16-i üléséről.
16. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 17-i üléséről.
17. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. november 18-i üléséről.
18. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 7-i üléséről.
19. OL. K 69. III. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 7-i üléséről.
20. OL. K 69. III. b. – Honvéd Vezérkar Főnökének átírata (jelentés a 381214/1. hdm. I. vkf. Meccenzéfi eseményről).
21. OL. K 69. III. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 10-i üléséről.
22. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 17-i üléséről. A csehszlovák delegáció vitatta a területek értékelését. A bizottság megállapította, hogy a területcserénél számba jöhető területek értékelésének tekintetében a magyar és csehszlovák számításbeli eredmények között csupán mennyiségi, abszolút különbségek vannak, míg az egyes számításbeli eredmények közötti arány mindkét részen ugyanaz, ami a számításoknál alkalmazott szorzószámok különbözőségének tulajdonítható. Uo.
23. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 17-i üléséről.
24. A csehszlovák telepítésekre és a földreformra lásd: Simon Attila (2004): Légionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború közötti időszakban. *Századok* 2004. 6. szám. 1301–1380. p.
25. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 17-i üléséről.
26. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1938. december 20-i üléséről.
27. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 7-i üléséről.
28. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 9-i üléséről.
29. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 10-i üléséről.
30. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 15-i üléséről.
31. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 18-i üléséről.
32. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 20-i üléséről.
33. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. február 27-i üléséről.
34. OL. K 69. IV. d. – Jelentés a H.K.B. 1939. március 2-i üléséről.

35. A határvonalra lásd: Suba János (2003–2004): Az első magyar–szlovák határ leírása. In. *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve 2003–2004 (XXVII–XXVIII kötet)* (Szerk.: Mattis F.–Bagyinszky I.-né–Győriné Mojzses A.) Salgótarján 2003–2004., 61–80. p.
36. OL. K 69. IV. d. – Zárójegyzőkönyv.
37. Hadtörténelmi Levéltár VKF/1939. 70.212/el.19.-1939. VKF. jelentés az átadásról.
38. A Felvidéki határkijelölésre Lásd: Suba János(1997): *Területvisszacsatolások határkijelölő munkálatai*. In. *Rendvédelemtörténeti füzetek* 1997. V. évf. 6. szám. 98–103. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor (2007): A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In. *Dr. Peja Győző emlékkönyv*. (szerk.: Frisnyák S.–Gál A.), Nyíregyháza–Szerencs, 2007. 201–225. p.
- Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: *Közép-európai Közlemények* III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. p.
- Suba János (1997): Területvisszacsatolások határkijelölő munkálatai. In. *Rendvédelemtörténeti füzetek* 1997. V. évf. 6. szám. 98–103. p.
- Suba János (1999a): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határ-megállapító bizottságok működése) 199. 1–264. p.
- Suba János (1999b): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In. „*Változó világ, átalakuló politikai földrajz*” I. magyar politikai földrajzi konferencia előadásai (szerk.: Dr. Papp Norbert–Dr. Tóth József), Pécs, 1999. 201–206. p.
- Suba János (2001): A Magyarországi határváltozások végrehajtói – a Határmegállapító Bizottságok a XX. Században In. *Tanulmányok a XIX–XX. század történetéből* (szerk.: Zeidler Miklós), Bp. 273–284. p.
- Suba János (2002a): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925. In. „*Ahol a határ elválaszt*” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. (Szerk.: Pásztor Cecília), 199–224. p. Balassagyarmat–Várpalota 2002.
- Suba János (2002b): A magyar–csehszlovák határszakasz határköveinek története 1938-ban. In. *A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XXVI.* (szerk.: Kapros Márta–Lengyel Ágnes–Limbacher Gábor) Balassagyarmat–Salgótarján 2002. 139–160. p.
- Suba János (2003–2004): Az első magyar–szlovák határ leírása. In. *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve 2003–2004 (XXVII–XXVIII. kötet)* (Szerk.: Mattis F.–Bagyinszky I.-né–Győriné Mojzses A.) Salgótarján 2003–2004. 61–80. p.
- Suba János (2004): Osztrák–magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In. „*Boldogtalan hadiidők... ”avagy: ami a „boldog békeidők” után következett* 1914–1918. (Szerk.: Ravasz István) 248–252. p.
- Suba János (2005): A Honvédség térképei. In. „*...És Újfent hadiidők!*” (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945. (Szerk.: Ravasz István) Bp. 328–332. p.
- Suba János (2008): Államhatárok – a földrajzi tér elválasztása. In. *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára, Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József–Demeter Gábor) 381–386. p.

KUGLER JÓZSEF*

KISEBBSÉGI MAGYAROK AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

ABSTRACT

As a result of the Trianon Peace Treaty, more than one million Hungarians were forced to choose the status of ethnic minority of Czechoslovakia, as it was selected by the national statistics of Hungary. This major group included Hungarians who lived also in the recent territory of Slovakia and Ukraine. During the 1920s and the 1930s, the national governments of Czechoslovakia were endeavouring to set the framework for parliamentary democracy and to re-organise the national economy (favouring the Czech areas), while decisions over key issues related to those were increasingly centralized at national governmental level. Such policies raised negative and also positive aspects of daily practices of the Hungarian ethnic minority. While the economic prosperity improved the quality of life of small holders, Hungarian-speaking intellectuals faced with major difficulties in the framework of the new public administration.

Emléktöredékek a „republikáról”

Amikor a nyolcvanas évek közepén a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetének feldolgozásához kezdtem, a témához kapcsolódó levéltári források legnagyobb részébe – főként politikai okok miatt – csak hosszadalmas utánjárással lehetett betekinteni. Míg a kutatási engedélyek intéződtek, az eseményeket átélők visszaemlékezéseit próbáltam meg összegyűjteni, a Felvidékről Magyarországra áttelepített (átmenekült) családok élettörténetét meghallgatni, lejegyezni. A beszélgetések során egyebek mellett szóba került a két világháború közötti csehszlovákiai magyar kisebbségi lét kérdése is. Ekkor még éltek azok az egykori felvidéki lakosok, akik fiatal felnőttként vagy nagyobb gyermekként éltek meg ezeket az éveket, vagyis a XX. század első két évtizedében születtek, családalapításuk vagy iskolás éveik estek az első Csehszlovák Köztársaság, a „republika” időszakára. A visszaemlékezések alapján a kisebbségi lét értékelése igen széles skálán mozgott, hogy csak két végletet szembesítsük egymással: A „pozitív póluson” elhelyezkedők szerint: „Tulajdonképpen jó világ jött ránk Csehszlovákban, demokráciában élhettünk. Szavazhattunk a magyar pártokra, a parasztok meg tudtak boldogulni, építkezni, új eszközöket vásárolni, a szegényeknek meg munkanélküli segély is járt már akkor a harmincas években, a válság alatt. Magyarul is tanulhattak a gyerekek az iskolában, ahol kétnyelvű bizonyítványt kaphattak, meg az ügyeinket is magyarul intézhettük a községházán. A cseh hivatalnokok műveltek, udvariasak voltak, mindegyikőjük már akkor írógéppel írt, sokan közülük valamegyest magyarul is megtanultak, benősültek magyar családokba. Egészében véve nem panaszkodhattunk, igaz, izgága elégedetlen, magyarságukat fitogtató emberek is voltak, nekik néha meggyűlt a bajuk a csendőrökkel, de a cseh csendőrök nem voltak erőszakosak, általában úriemberként viselkedtek.”

A skála másik végén elhelyezkedők, vagyis a negatív véleményt megfogalmazók szerint: „Egy nagy humbug, áldemokratikus maszlag volt ez az egész összeeszkábált „republika”, Masarykostól Benešestől együtt. Egyszerűen nem több volt erejük a cseheknek meg tótoknak arra, hogy a magyarokat még jobban viasztorítsák, de amit lehetett e téren,

* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetének Békéscsabai Oszt.

mindent megtettek, hol ravaszkodva, alattomosan, hol pedig nyílt erőszakkal. Az államalakító ún. „csehszlovák” nemzet politikusai folyton marakodtak, de a magyarok ellen mindig összefogtak, ebben az egyben egyet értettek. Az összeeszkábált Csehszlovák Állam gazdag volt, így talán jobban élhettünk, mint a csonka országiak. 37 ösztől vagy inkább 38 tavaszától a kommunisták meg a szociáldemokraták egyre hangosabban jajveszékelték, hogy meg kell védeni Csehszlovákiát. Hát, hogy úgy mondjam, – fogalmazta meg az egyik idős interjúalany az 1980-as évek közepén – nem sok védeni valót találtam ezen az össze-tákoltt államalakulaton. A cseheknek egyébként a „demokráciafőlény” volt a mániájuk. Magabiztosan hirdették, hogy kizárólag csak ők képesek ezt a berendezkedést megteremteni itt Közép-Európában, másoknak, így a magyaroknak is tőlük kell leckét venniük e téren. De ez a „demokrácia” olyan volt, hogy a játékszabályait az uralkodó nemzet határozta meg, és csak igen szűkre szabta annak határait. Előfordult, hogy munkában megfáradt idős gazdákat vegzáltak a Himnusz éneklése miatt a cseh csendőrök. Ilyenkor gúnyos megjegyzéseket is tettek ezüstgombos magyaros ünnepi (templomba járó) viseletükre, utalva a magyar nép ázsiai eredtére, megjegyezve, hogy a magyarok odavalók, és kár volt Európába tolakodniuk. A szlovák értelmiségiek fájlalták, hogy a Monarchia, vagy az ő megfogalmazásukban a „magyar feudális elnyomás” idején hazafias dalaikat nem énekelhették szabadon, hát bizony mi sem énekelhettük a sajátjainkat Masaryk vagy Beneš alatt a sokak által agyon dicsért cseh demokráciában.”

Az 1945 utáni éveket a magyar állampolgárrá lett felvidéki magyarok ugyanakkor kivétel nélkül negatívan ítélték meg. A két világháború közötti csehszlovákiai kisebbségi létről szóló visszaemlékezések azért is érdekesek, mert az erdélyi vagy délvidéki hasonló sorsú magyarok körében (ismereteim szerint) csak elvétve tapasztalható pozitív visszajelzés a trianoni döntést követő két évtizedről. Milyen is volt (lehetett) valójában ez a két világháború közötti csehszlovákiai kisebbségi lét? Erre a kérdésre próbál választ keresni a korabeli és későbbi a feldolgozások segítségével (a terjedelmi korlátok figyelembevételével) e rövid előadás.

A politikai államkeret az első Csehszlovák Köztársaság

Az első világháborút lezáró, Kelet-Közép-Európa politikai térképét gyökeresen átrajzoló Párizs környéki békeszerződések egyik haszonélvezőjévé kétségtelenül az első Csehszlovák Köztársaság vált.¹ Az államalakulat gerincét képező Csehország sok évszázados történelmi múltat tudhatott maga mögött. A cseh–morva állam (mint közismert) döntő részben német lakosságú területek közé ékelődött be, sőt már a középkori cseh állam területén is nagyszámú német ajkú polgár élt, és így a cseh–német ellentétek sok évszázados múltra tekinthettek vissza a XX. század elején. Masaryk és Beneš, illetve számos más cseh politikus egyes diplomáciai tevékenységének köszönhetően a csehek számára egyszerre ismerték el az antant hatalmak a történelmi jogokat, az önrendelkezést és gyakorlatilag a területi hódítást. A középkori cseh államterületen és hozzákapcsolódó kisebb sziléziai részekben mintegy a történelmi jogfolytonosság alapján egyedül a cseheket illette meg az önrendelkezési jog, az ott élő hárommilliónyi német viszont nem élhetett vele.² A csehszlovák állameszme elfogadtatása lehetővé tette a cseh politikai elit számára, hogy felsőmagyarországi területekkel is bővüljön az új állam, hiszen nézetük szerint a magyar elnyomás alatt sínylődő szlovákok is az egységes csehszlovák nemzet részét képezték, ezért az ő felszabadításuk is jogosnak tekinthető. Sőt stratégiai okok miatt még színmagyar területek (Mátyusföld, Csallóköz) annektálása is belefért az antant által támogatott nagyvonalú államalakító terveikbe, és jobb híján Kárpátalja is része lett az első köztársaságnak. Az önrendelkezési jog így az említett térségben élő magyarságot sem illette meg.

A nyugat–keleti irányban majdnem ezer, észak–déli irányban pedig 50–150 km széles több mint 140 ezer km²-nyi államterületen a megalakuláskor mintegy 13,5 millióan éltek. E népesség mintegy háromnegyede, vagyis több mint tízmillió fő élt a történelmi Csehországon. Az első (az 1921. évi) csehszlovák népszámlálás szerint a lakosok közel kétharmada (8,8 millió fő) tartozott az államalkotó néphez, vagyis akik csehszlovákként lettek regisztrálva, közülük a szlovákok száma elérte a kétmilliót. A legnagyobb lélekszámú kisebbség a lakosság majdnem negyedét kitevő 3,1 milliós németiség volt, majd őket követték közel 6%-os részarányú (0,75 millió) a magyarok, az oroszok, ukránok és ruszinok együttes száma pedig majdnem elérte a félmilliót (3,5%). Az új állam a Monarchia területének ötödét, a népességnek pedig negyedét örökölte, ipari kapacitásának viszont a többsége került hozzá. A magyarok száma az 1910. évi népszámlálás alapján felül múlta az egy-milliót, a kárpátaljai részekkel együtt. Az 1921. évi kimutatások szerint viszont már háromnegyed millióra csökkent a felvidéki magyarság lélekszáma, amit számos tényező együttes hatása idézett elő. Az egyik, a dualizmus évtizedeiben elmagyarosodott vagy két-nyelvűvé vált szlovákok egy része előnyösebbnek látta, ha az új körülmények között az államalkotó nemzethez tartozónak vallja magát. Továbbá a magyar nemzetiségű lakosság állampolgárságának, illetve megélhetési lehetőségeinek megvonása, vagyis migrációra kényszerítése és a népszámlálási visszaélések egyaránt negatívan érintették a csehszlovák fennhatóság alá kerülő kisebbséget.³

A felvidéki (szlovákiai és kárpátaljai) magyarság döntő többsége a Csallóköztől a Bodrog-közig, illetve onnan a Tiszáig húzódó zömében alföldi, illetve dombsági tájakon élt (él). Ezek a területek a Kárpát-medence központi magyar lakosságú tömbjének a részei, attól csak a trianoni határ választotta (választja) el. Az összefüggő magyar nyelvterülettől távolabb, a korábbi közigazgatási központokban, főként megyeszékhelyeken (Nyitra, Pozsony, Besztercebánya stb.) is találunk még az államfordulatkor népesebb magyar közösségeket. Az első Csehszlovák Köztársaságban, főként a köztársaság nemzetiségi-etnikai összetétele miatt a centralizációs államszervezeti törekvések érvényesültek, a történelmi hagyományokat is figyelembe vevő tartományok, főként pedig az ehhez kapcsolódó autonómia csak a politikai szónoklatokban fordult elő. Sem a Szlovákia, sem pedig Kárpátalja nem kapott önállóságot, ami harmincas években már az államszerkezet felbomlásához is hozzájárult.

Az új államkeret nyújtotta lehetőségek és korlátok, kisebbségi válaszok

Az új állam politikai berendezkedését tekintve lényegében parlamentáris demokrácia volt, általános és titkos választójogot biztosított 21 éves korától minden polgárának nemre és nemzetiségre való tekintet nélkül, és természetesen engedelmezte a politikai pártok, egyesületek, köztük a kisebbségek által alapítottak működését is. Emellett Csehszlovákia is aláírta a békeszerződéshez kapcsolódó kisebbségvédelmi szerződést is, amelyik főként azokon a településeken éreztethette pozitív hatását, ahol egy-egy kisebbség, így a magyarság aránya elérte a 20%-ot. A csehszlovák kormányoknak így inkább abban maradt mozgástere, hogy a választókerületi beosztások manipulálásával csökkentse a kisebbségi képviselők számát, és egyre több településen, járásban szorítsa 20% alá a statisztikai magyar kisebbségek arányát. A korabeli elemzések szerint a magyarok lakta körzetekben mintegy 40%-kal több szavazat kellett egy-egy képviselői hely megszerzéséhez, mint a szlovákok lakta vidékeken.⁴ A más kisebbségivé váló Kárpát-medencei magyar közösségekhez hasonlóan a felvidéki magyarság is teljesen új körülmények közé került. Nemcsak az államszervezeti keretek miatt, hanem azért is, mert korábban (például Erdéllyel ellentétben) nem

alakultak ki e felső-magyarországi és Duna-melléki térségekben a regionális területszerveződés előzményei, Budapest térszervező ereje főként a dualizmus időszakától jelentős felső-magyarországi területeken is érvényesült.

A kisebbségi sorba került magyarok több alternatíva közül választhattak. Az egyik döntés lehetett a menekülés, az átköltözés a csonka országba. Főként hivatalnokok, a magyar állam egykori alkalmazottai éltek ezzel a lehetőséggel, amit a csehszlovák hatóságok erőteljesen támogattak, sőt maguk is aktívan közreműködtek abban, hogy az államalakulatot minél több magyar értelmiségi hagyja el. Az értelmiség számára az jelentette a választóvonalat, hogy képes-e egy új államalakulatban a kisebbségi sorsot legalább átmenetileg elfogadni, és a magyarságnak szellemi irányítóivá válni. A felvidéki magyarság legszámottevőbb részét a parasztság vagy tágabb értelemben az agárágazatban megélhetést találók jelentették. Ez a paraszti társadalom és a felvidéki magyar falu is természetesen sokféle volt. Közöttük az egykori kismemesi falvak éppúgy megtalálhatók, mint a korábbi jobbágyfalvakból öntudatosra váló gazdafalvak vagy a nagybirtokok árnyékában meghúzódó és ott részben megélhetést találó földnélküli rétegek, a majorok lakói. A nagybirtokos családok többsége visszahúzódott magyarországi birtokaira, de Esterházy János példája mutatja, közülük is akadtak olyanok, akik vállalták a kisebbségi sorsot és a magyarság megmaradásáért való küzdelmet.⁵ Relatív jelentős volt a városok, népesebb falvak magyar kisiparos rétege is, és nem elhanyagolható számú munkásréteg is a felvidéki kisebbségi magyar társadalom szerves részét képezte. A polgári és munkásrétegek között minden bizonnyal szép számmal találunk elmagyarosodott német és szlovák gyökerű családokat is, mint ezt Kassa vagy Pozsony, illetve a Szepesség példája is mutatta. A felvidéki magyarság mintegy nyolcadát az asszimilált zsidók jelentették, akik német vagy jiddis anyanyelvüket cserélték fel főként a kiegyezést követő évtizedekben magyarra. A magyar kultúrájú zsidóság egyik része alkalmazkodni próbált az új kihívásokhoz, vállalta a felkínált zsidó nemzetiséget, míg más részük továbbra is következetesen magyarnak vallotta magát, és a magyar kisebbségi kultúra következetes támogatója maradt.⁶

A sokszínű kisebbségi magyar társadalmakban egyszerre voltak jelen a passzivitás és aktivitás erői. Ez utóbbiak az új állam nyújtotta lehetőségeket kihasználva próbáltak meg küzdeni a kisebbségi jogokért, a magyarság fennmaradásáért. A Kós Károly és politikus társai 1921 januárjában az általuk megfogalmazott röpiratban, a „Kiáltó szóban” adták közre az erdélyi tennivalókat: „Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át munkárra. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”⁷ A felvidéki magyarság egy része pedig már egy évvel korábban, 1920 elején, tehát a trianoni békeszerződés aláírása előtt fél évvel fogalmazta meg céljait, a politikai realitásokat figyelembe véve: „De választási jogunk gyakorlása kötelességünk is, hogy népünk kultúrájának szabad fejlődését biztosítsuk, és törvény adta eszközökkel hivatalos képviselőinek révén a kisebbségek védelméről szóló törvényben biztosított jogainknak érvényt szerezzünk.” – jelent meg a keresztényszocialisták felhívása a Népakarat című lapban.⁸

A dualizmus kori pártszerveződések alapvetően a kiegyezésről vallott nézetek ütköztetése határozta meg. Mindössze a Katolikus Néppárt és a különböző rövid múltra visszatekintő agrárpártok (kisgazdapárt) jelentethettek vonzerőt a feltörekvő társadalmi rétegek (értelmiség, kispolgárság, parasztság) számára. Ez a pártstruktúra egészült ki még az első világháború előtt egyebek mellett a szociáldemokrácia és a polgári radikálisok megjelenésével, parlamenti képviseléssel azonban ez utóbbiak 1918 őszéig, az őszi forradalomig nem rendelkeztek. Az 1918/19. évi forradalmak teljesen szétzúzták a korábbi pártstruktúrát, így 1920 után felértékelődtek azok a pártok (kereszténypártok, kisgazdák), amelyek viszonylag jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkeztek, és ezzel együtt aktívan részt vettek a forradalmak okozta társadalmi és politikai instabilitás felszámolásában. A

felvidéki (szlovákiai) magyarság politikai aktivitásában is az említett konzervatív politikai erők (a néppárti hagyományokat követő Országos Keresztényszocialista Párt és a Nagyatádi-féle mozgalom alapján újjászerveződő Országos Magyar Kisgazdapárt) játszottak kezdeményező szerepet. Ez utóbbi szerveződés a későbbiekben Magyar Nemzeti Pártként élt tovább, egészen 1936-ig, amikor is a két párt összeolvadva, Egyesült Magyar Párt néven lépett a politikai küzdőtérbe.⁹ A magyar pártok a harmincas években 9 képviselőt küldhettek a 300 tagú prágai képviselőházba, és további 5 szenátort pedig a 150 fős szenátusba. A magyar politikai szerveződéseknek azzal kellett szembenézniük, hogy az ún. sérelmi politizálás mellett lehetőség szerint kedvező feltételeket teremtsenek a felvidéki magyar társadalom boldogulására, anyagi gyarapodására is, és emellett minél szélesebb körű kisebbségi összefogást alapozzanak meg.

A csehszlovák kormányzatoknak ugyanakkor alapvető érdeke volt, hogy sem az egyes kisebbségek között, sem pedig kisebbségi magyarság körében ne alakuljon ki széleskörű összefogás az államhatalommal szemben. A magyarokra vonatkoztatva ez az jelentette, hogy kisebbség ne váljék a trianoni békeszerződés miatt halálos ellenséggé vált kis Magyarország kinyújtott karjává. A felvidéki magyarság megosztására kedvező alkalmat kínált a mindenkori kormányzatok számára, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, jelentős baloldali, főként kommunista emigráció talált menedéket Csehszlovákia területén is.¹⁰ A szocialista időszak magyarországi történetírása igen pozitív szerepet tulajdonított e korszak felvidéki baloldali emigrációja forradalmi osztályharcos tevékenységének, tárgyilagosan szemlélve azonban inkább a megosztottságot erősítették. A másik lehetőséget a kisebbségi mozgalmak kordában tartására, befolyásolására az ún. kormánytámogató politikai mozgalmak szervezése, menedzselése jelentette, amire az ún. Csánki-párt rövid tevékenysége a példa. Az oktobrista hagyományokat képviselő Csánki Aladár megalapította a Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földművesek Szövetségét, főként a földhöz jutás és a paraszti társadalom felemelésének lehetőségével kecsegtette szavazóit, a párt azonban csak ideig-óráig tudott szerény befolyást gyakorolni paraszti szavazó bázisára.¹¹

Különösen fontos kérdéssé válik egy-egy állam esetében, ha önmagát még ráadásul polgári demokratikus berendezkedésűnek is tartja, hogy milyen mértékig avatkozhat bele a gazdasági életbe, egészen pontosan a tulajdonviszonyokba, főként pedig a tulajdonosok nemzeti szempontok szerinti kiválasztásába. Ez azért is érdekes kérdés, mert a nemzetiségi, főként pedig oktatáspolitikájáért egyébként alkalmasint joggal elmarasztalt dualista Magyarország politikusai a gazdasági életben a liberális elveket jórészt hagyták érvényesülni, államilag nem akadályozták nem magyar ajkú polgárok vállalkozásait, gazdasági gyarapodását, és arra is alig találunk példát, hogy a magyarságot segítő telepítéspolitikát folytattak volna. A Magyarországgal szomszédos utódállamok, köztük Csehszlovákia is azonban már az első perctől igyekezett elégtételt venni, vélt vagy valós évszázados nemzetiségi sérelmeikért, már ami a földkérdést illeti. Igaz a termőföldre, mint különleges és pótolhatatlan értékre, a modern államok többsége sajátos, más gazdasági ágazatokhoz képest eltérő szabályozást alkalmaz, és természetesen lehetnek jogos elvárások arra nézve is, hogy a földtulajdonviszonyokat a társadalmi igazságosság figyelembevételével rendezzék. A csehszlovák földreform azonban kizárólag nemzeti szempontokat vett figyelembe. Az 1920-as években Szlovákia és Kárpátalja területén több mint másfél millió ha föld cserélt gazdát az említett földreform keretében. A magyar többségű déli járásokban pedig 130 ezer ha került döntő részben a csehszlovák nemzetiségű új tulajdonosok kezébe. E reform része volt a telepítés is, aminek során szintén az államalkotó nemzethez tartozó földműves családok részére alakítottak mintegy 80 kolóniát, a felvidék főként színmagyar térségeiben.¹² A felvidéki magyar kisebbség számára is elengedhetetlen volt legalábbis részleges gazdasági önszerveződésének biztosítása, az önszerveződés hálózatait-területi elemeinek kiépítése. A

csehszlovák kormányzatok ez esetben is centralizációs és nemzeti jellegű politikát folytattak, így az önszereződés gazdasági pénzügyi alapjai legfeljebb csak mérsékelten álltak a kisebbség rendelkezése. Kisebb sikert a szövetségi mozgalom (Hanza) meghonosításában sikerült elérni.¹³

A két világháború közötti csehszlovák iskolapolitika a magyar kisebbséget mindenképpen hátrányosan érintette. A Felvidék egy viszonylag jól kiépített iskolahálózatot örökölt a felbomló dualista államtól, az intézmények részben állami fenntartásúak voltak, de igen jelentős felekezeti iskolahálózat is működött az országrészben. Az új állam „szlovenszkói” és kárpátaljai iskolapolitikáját kizárólag a korábbi évtizedek magyarosítási eredményeinek felszámolása határozta meg. Ez részben egy új csehszlovák nyelvű iskolahálózat kiépítését jelentette, legtöbb esetben új épületekkel, tárgyi és személyi infrastruktúrával együtt, de legalább ilyen szerepet játszott a tannyelv „csehszlovakizálása” is a már funkcionáló intézményekben. A Csehszlovák Állam kiterjesztette a nyolcosztályos kötelező képzést, ami öt elemi és három polgári foglalt magában. Az állami iskolaépítési akciónak kis részben magyar lakta települések is kedvezményezettjeivé váltak, de a magyar gyermekek oktatása az egyre nehezebb helyzetben levő felekezeti iskolákra hárult, és megoldatlan maradt a középiskolai oktatás, a szakképzés és a tanítóképzés is.¹⁴

Miként értékelhetjük a magyar kisebbség szempontjából az első republikát?

Összességében elmondható, hogy az első Csehszlovák Köztársaságban bizonyos korlátokkal érvényesülhettek a parlamenti demokrácia bizonyos elemei, így a magyar kisebbség, ha korlátozottan is, de kiépíthette politikai és gazdasági szerveződéseit, valamelyest megvédhette anyanyelvi oktatási-kulturális jogait és részben intézményhálózatát is, annak ellenére, hogy az államhatalom centralizációs és nacionalizálási törekvései az élet szinte minden területét behálózták a gazdaságtól a kultúráig át az oktatásig. A cseh gyáripár versenye hátrányosan érintette a szlovákiai és kárpátaljai országrész iparosait, ami természetszerűleg a felvidéki ipari kapacitás csökkenéséhez vezetett. A magyar polgári rétegek tehát nemcsak nemzeti sérelmeik miatt, hanem gazdasági okokból is nosztalgiával gondoltak a boldog békeévekre, a Monarchiára.¹⁵ A felvidéki magyar városi és falusi szegényebb sorsú fiatalok számára ugyanakkor egyfajta kitörési lehetőséget jelentett, hogy a népesebb csehországi iparvárosokba (Ostrava, Plzen, Prága) szegődtek el tanoncnak, betanított munkásnak, és lakatos, bádogos, mechanikus segédlevéllel kezükben érkeztek vissza szülőföldjükre, aminek birtokában azután többen saját vállalkozásba is fogtak. Az infrastruktúra-fejlesztések terén jelentős források áramoltak a felvidéki területekre, főként a stratégiaileg fontos határvidéki településekre és a régi-új közigazgatási központokba. Az infrastruktúra kiépítésének humán oldalát kizárólag nemzeti szempontok határozták meg, mivel a szlovák értelmiség, köztük a szakértelmiség lélekszáma az államfordulatkor elenyésző volt, így cseh szakemberekkel pótolták azokat, sőt előfordultak olyan esetek is a húszas években, hogy szlovákul nem tudó magyar bírák, akik vállalták az új állam szolgálatát, tovább folytatták tevékenységüket a magyarok lakta térségekben.¹⁶ A magyar nyelvű peranyaghoz ilyen esetekben egy „csehszlovák államnyelvű” összefoglalót mellékeltek.

Noha a felvidéki magyarság arányszáma alatt vett részt a középiskolai és felsőoktatásban, mégis kialakulhatott egy nagyobb részt kispolgári, paraszti és részben munkás származású új felvidéki (szlovenszkói) értelmiségi réteg, amelyik már a köztársaság időszakában szerezte meghatározó élményeit. A magyar kisebbség iránti elkötelezettségük szociális érzékenységgel párosult, és megpróbáltak egyfajta közvetítő szerepet is betölteni a két nép között, mint azt a Sarló-mozgalom példája is mutatta, jóllehet a kommunista mozgalomhoz

való közeledésük a szervezet felszámolódását jelentette.¹⁷ A magyar parasztságot, a falusi közösségeket ugyan kedvezőtlenül érintette a csehszlovák földreform, mégis ez a legszámtottevőbb felvidéki magyar társadalmi réteg vagy legalábbis annak egy része relatíve pozitívan érte meg az első csehszlovák időszakát. Több településen egyebek mellett az állam által biztosított földbérletek segítségével gyarapíthatta birtokát. A Közép-Európa legiparosodottabb államaként számon tartott Csehszlovákia belső piaca jelentős mennyiségű élelmiszert és mezőgazdasági nyersanyagot (ipari növényt) is igényelt. Számos felvidéki térségben (Csallóköz, Mátyusföld, Garam- és Ipoly-mente) a sok évtizedes múltra visszatekintő intenzív gazdálkodás (zöldség, gyümölcs, vetőmag) újabb lendületet vett a republika éveit alatt. A korszerű kisgépek alkalmazása, a biztonságos fogyasztópiac egyaránt emelte az ágazat jövedelmezőségét. A húszas-harmincas években a felvidéki magyar falvak lakásállománya is egyre korszerűbbé vált.¹⁸ A sors fintora, hogy a második világháború utáni lakosságcsere keretében áttelepítésre kijelölt magyar családok jó állagú ingatlanjaikat éppen ezekben az években építették, korszerűsítették.

JEGYZETEK

1. Az első Csehszlovák Köztársaság megalakulásának körülményei: Gyönyör J. 1992., a szerző egyebek mellett érinti a csehszlovák állameszme térhódítását is (108–117. o.). A témakör legújabb monográfiája: Popély Gy. (2010), aki többek között Beneš szerepét is elemzi az új állam létrehozásában. Beneš elnök államszervező tevékenységéről és a magyar–csehszlovák határ kialakításáról: Gulyás L. (2008): 158–162. o.
2. A csehországi németek és lengyelek önrendelkezési kísérleteiről: Popély Gy. (2010): 121–126. o.
3. Az új államra vonatkozó fontosabb statisztikai adatok: Gyönyör J. (1992): 200–212. o., Gulyás L. (2005): 66–77. o. A felvidéki magyarság fogyásának okait elemző tanulmány: Popély Gy. (1991): Az ún. „cseh demokrácia” elméleti megalapozásáról: Masaryk T. G. (1991): Szlovákia történetének rövid összefoglalója egyebek mellett az 1918–1938 közötti időszakról: Szarka L. (é. n.): 151–173. o.
4. Borsody I. (1938): 58. o.
5. Esterházy J. (2000).
6. Borsody I. (1938): 52–55. o.
7. Kós K.–Zágoni I.–Paál Á. (1921): 5. o.
8. Angyal B. (2004): 81–82. o.
9. A felvidéki magyar pártszerveződésekről: Ölvédi J. (1985): 48–51. o., Angyal B. (2002): 112–130. o., 182–213. o.,
10. A baloldali emigráció szerepéről eltérő értékelések: Mályusz E. (1931): 88–94. o., Arató E. (1975): 151–166. o.
11. Angyal B. (2002): 96–97. o.
12. A felvidéki agrárreform csehszlovák nemzeti jellegéről: MSTÁI (1938): 89–97. o., Simon A. (2003), Borsody I. (1938): 148–155. o.
13. A felvidéki magyarság gazdasági önszerveződéséről: MSTÁI (1938): 83–105. o., Vigh K. (é. n.): 59–65. o. A kérdéskör legújabb, széleskörű forrásbázison alapuló feldolgozása: Gaucsik I. (2005).
14. A felvidéki magyarság oktatási és művelődési lehetőségeiről: MSTÁI (1938): 44–69. o., Borsody I. (1938): 89–112. o., Ölvédi J. (1985): 99–124. o.
15. Arató E. (1975): 110–126. o., Gulyás L. (2005): 77–80. o.
16. Kugler J. (2007).
17. A Sarlóra vonatkozó széles körű szakirodalomból: Sándor L. (1978., 1988).
18. Az első Csehszlovák Köztársaság idején végbement falusi modernizációról: Fejérváryné (1988): 131–148. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angyal Béla (2002): Értékvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet, Lilium Aurum Kiadó.
- Angyal Béla (2004): Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó.
- Arató Endre (1977): Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. Budapest, Magvető Kiadó.
- Borsody István (szerk.) (1938): Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. (Reprintkiadás, Méry Ratio, Somorja, 2002).
- Esterházy János (2000): A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk. (Szerk. Molnár Imre). Budapest, Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda.
- Fehérváryné Nagy Magda (1988): Parasztgazdaság a XX. század első felében – gútai példa. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Gaucsik István (2005): Gazdasági szervezetépítés és értékvédelem. A csehszlovákiai magyarság a két világháború között. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 1–2. sz., 27–44. és 27–54. o.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásától napjainkig. Budapest, Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš – Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Gödöllő.
- Gyönyör József (1992): Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Pozsony, Madách Kiadó.
- Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád (1921): Kiáltó szó: A magyarság útja, a politikai aktivitás rendszere. (Reprintkiadás Kapu Könyvek, Budapest, felelős szerkesztő Brády Zoltán é. n.)
- Kugler József (2007): Felvidéki magyar értelmiségiek a második világháború utáni jogvédelemben. Boross Zoltán tevékenysége a nógrád-gömöri magyarság érdekében 1945–1948. (Vonatok északnak és délnek. – A magyar–szlovák lakosságcsere. Nemzetközi konferencia, 2007. október 4–5.)
- (MSTÁI) Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete (szerk.) 1938: A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Masaryk, Tomáš Garrique (1991): Demokrácia, nemzetiség. gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról. Budapest–Pozsony, Regio – Madách – Kalligram.
- Mályusz Elemér (1931): A vörös emigráció. Gödöllő, Attraktor Kiadó. (2006) Reprintkiadás.
- Ölvedi János (1985): Napfogyatkozás – Magyarok Szlovákiában. New York, Püski Kiadó.
- Popély Gyula (1991): Népfigyelés. (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.) Budapest, Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely – Regio, Popély Gyula (2010): Felvidék 1914–1921. Budapest, Magyar Napló – Fókusz Egyesület.
- Sándor László (szerk.) (1978): Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Sándor László (szerk.) (1988): A Sarló hatósugarában. Tanulmányok, cikkek dokumentumok. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Simon Attila (2003): Elképzelések és tervek Dél-Szlovákia szláv betelepítésére az első köztársaságban lezajló földreform keretén belül. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2. sz. 103–118. o.
- Szarka László (é. n.): A szlovákok története. Budapest, Bereményi Könyvkiadó.
- Vígh Károly (é. n.): A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest, Bereményi Kiadó.

CSÜLLÖG GÁBOR*

A FELVIDÉK TÖRTÉNETI RÉGIÓI

THE HISTORICAL REGIONS OF UPPER HUNGARY

ABSTRACT

Upper Hungary has been a region of great significance in Hungarian history. It simultaneously comprises a large geographical, cultural, linguistic, ethnic and ethnographic area. It is difficult to provide an exact definition for it or its borders since they depend on the particular historical era and field of science scrutinizing them. On the basis of both regionalism as well as the examination of the historical process of regionalization, it can be stated that this region has never been a uniform one since, in various historical periods, it has been divided into regional units of various character defined by connections in its spatial structure. Regionalization has never organized it into a separate region as it has Transylvania. Instead, several regions were formed from spatial connections during the past centuries. Moreover, in certain periods of history, the state itself formed a number of political regions as well. By the end of the 19th century, Upper Hungary had lost some of its earlier historical and spatial-structural character and, therefore, has been generally defined on the basis of its regional as well as complex ethnic characteristics.

1. Magyarország és a Felvidék regionális tagolódásának történeti jellemzői

A Felvidék meghatározó történeti tere Magyarország múltjának. Egyszerre jelent földrajzi, és sajátosan összetett kulturális, nyelvi, etnikai és néprajzi nagytájat. Pontos definícióját, kiterjedését nehéz meghatározni, hiszen az történeti kortól és tudományterülettől is függő. A regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatának vizsgálata alapján elmondható, hogy a térség soha nem volt egységes és a különböző történeti korszakokban az ország térszerkezeti összefüggései alapján több, részben eltérő jellegű téregységre, régióra tagolódva jelent meg.

Azonban a régió meghatározás sem egyértelmű. Ezt a fogalmat sok tudomány (földrajz, történelem, régészet, néprajz, gazdaságtudományok stb.) használja és az alapjelentésén – összefüggő, vagy összekapcsolható térség – túl, tudományomként más-más az értelmezése. Adott vizsgálatnál tehát szükséges definiálni a pontos értelmezést. A magyar történeti földrajzi szakirodalomban a Kárpát-medence történeti téregységeinek lehatárolásában két alapvető megközelítés létezik:

1. A nagytáji szerveződés funkcionális egységeire építő megfogalmazás hat nagy, kárpát¹-medencei régiót – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tengeremlék különít el. A hat régió között a kapcsolódást a vásárvonalak teremtik meg.
2. A különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás által teremtett gazdasági jellege adja a következő értelmezési lehetőséget. Térszerkezeti értelmezése (Budapest, mint központ, Kisalföld és Nyugat-Dunántúl, Közép- és Dél-Dunántúl, Alföld, Felvidék, Ruténföld, Erdély, Délvidék, Horvátország) a 19. század polgári és gazdasági átalakulási folyamataihoz kapcsolható.²

* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

Alapvető földrajzi megközelítésben a régiónak több, a térbeli összefüggést kifejező kriteriummal kell rendelkeznie:

- régióközpont, alközpontok,
- vonzásteretek,
- aktív téráramlások,
- domináns irányok csomópontokkal, mint térszerkezeti vonalak.

A régión belül a lokális terek között nem csak szomszédsági kapcsolat létezik, hanem a szerkezeti vonalakon, csomópontokon, vagy a régióközponton keresztül az egymástól távoliak közötti funkcionális térkapcsolatok is jellemzőek bizonyos gyakorisággal.³ Ebből adódóan a fő szerkezeti vonalakon és a régióközpont közelében a legerőteljesebbek és legösszetettebbek a térkapcsolatok, azoktól távolodva fokozatosan csökkennek. Kedvezőtlen természeti összetevők (zárt hegységek, nagyméretű árterek csekély települtsége) következtében a téráramlások jelentős mértékben lecsökkenhetnek és passzív, köztes, régiókhoz nem tartozó terek jöhetnek létre. Kedvezőbb esetben két jelentős központ vonzásterét összeérhet, így a térkapcsolatok alapján régióátfedések is kialakulhatnak. Az ilyen jellegű régiószerveződés több szinten megy végbe. Alapja a regionalitás és regionalizmus, a lokális terek gazdasági-társadalmi térkapcsolatainak szerveződése, majd ezek központ kialakító hierarchizálódása. Szabályozója és részbeni átformálója pedig az állam oldaláról megjelenő regionalizáció, amely elsősorban a központokon keresztül érvényesül (a központok vonzásterületére épül), azokat erősíti és bizonyos funkciókon keresztül konkrét területi keretet, lehatárolást is kialakít: vallási funkciók (egyházmegyék szervezése), gazdasági funkciók (pénzügyi kamarák létrehozása), közigazgatási funkciók (kerületek kialakítása). Ez utóbbi, a közigazgatási régió a magyar állam történetében ritkábban jelent meg (Habsburg főkapitányságok, II. József kerületei, a Bach korszak kerületei), elsősorban a bonyolult és összetett területi rendszer erőteljes politikai kötöttsége miatt.⁴ Mindezek alapján a régió állapotának a történeti Magyarországon három szintjét, formáját különíthetjük el:

1. **A térkapcsolati/funkcionális régió**, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínnek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége.⁵ Kiterjedése – rögzített és jogi határok nélkül – alapvetően a központok áramlási vonalakon keresztül érvényesülő hatóterének függvénye.
2. **A politikai régió** a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, a regionalitás téregységei fölé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalitás/regionalizmus által kialakított térségekhez (rögzített és jogi határokkal). Ilyenek voltak a dukátusok, a délvidéki bánóságok, az egyházmegyék, pénzügyi kamarák és a főkapitányságok, valamint a 18–19. században, katonai határőrvidékek, II. József kerületei és a Bach korszak közigazgatási beosztásának területi egységei.
3. Változó tartalmú és szerepű **tartományként** jelent meg a részben önálló politikai keretet kapó Erdély, Szlavónia és Horvátország, amelyek belső felépítése összetettebb volt mint az ország többi részének.

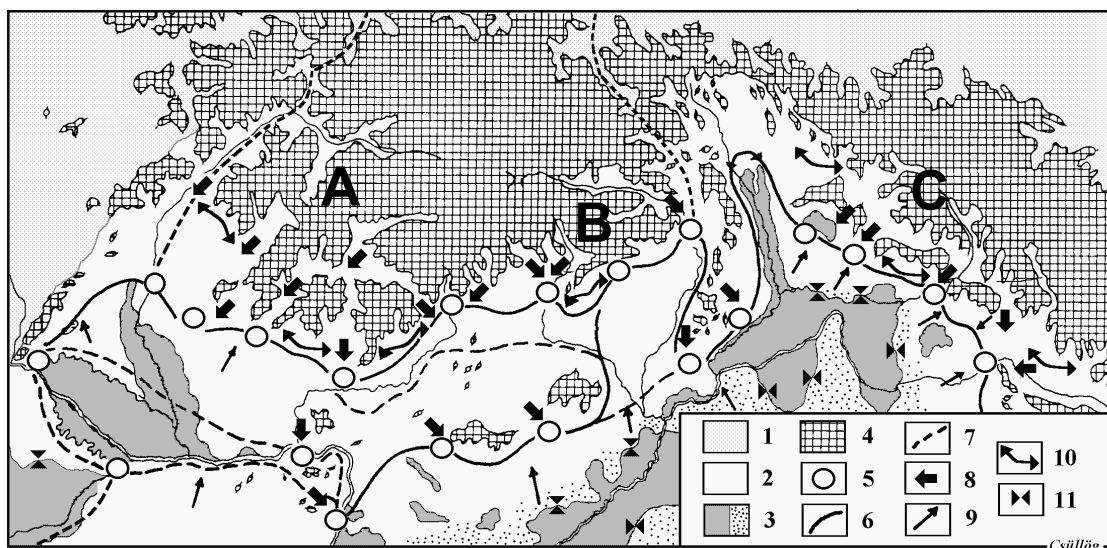
A Felvidék soha nem jelent meg a régiószerveződés egyik szintjeként sem egységes térségként. Térkapcsolati rendszere már a honfoglalás előtt is elkülönülő részekből állt és a magyar regionalizáció sem szervezte egy régióvá. Területén viszont már korán kialakult (a középkori magyar állam egységes kárpát-medencei térszerkezetébe illeszkedve) több meghatározó térkapcsolati régió és bizonyos korszakokban a hatalom politikai szándékaként megjelentek az ezekre épülő politikai régiók is.

2. Az államépítés meghatározó térségei: a Felvidék térszerkezete a 11–16. században

A táji felépítés, a folyóhálózattal összefüggő településrendszeri jellemzők, a központok vonzásterének irányai, a korábbi térszerkezeti hatások és a külső hatóterek érvényesülése alapján⁶ kialakuló térszerkezeti és áramlási vonalak a regionalizációs folyamatokkal együtt két nagyobb, jól elhatárolható (Dunáninnen és Nyugat-Tiszáninnen) és egy kisebb, sokszor nem is a Felvidékhez sorolt, kevésbé markánsan megjelenő (Kelet-Tiszáninnen) térszerkezeti egységre tagolta a térséget (1. ábra).⁷

1. ábra. A Felvidék térszerkezete a 11–15. században

Figure 1. The spatial structure of Upper Hungary during 11th–15th century

1. külső térségek; 2. aktív térállapotú településszónák; 3. előtér: árterek és ártérperemi települések;
 4. háttér: erdős hegyvidékek; 5. központok; 6. országos térszerkezeti vonalak;
 7. regionális térszerkezeti vonalak; 8. völgyi irányok; 9. település zónák vonzásirányai;
 10. központok közötti vonzásirányok; 11. ártérperemi érintkezési irányok

A) Dunáninnen, B) Nyugat-Tiszáninnen, C) Kelet-Tiszáninnen

(A szerző saját szerkesztése)

2.1. Dunáninnen

A Dunába futó Vág, Nyitra, Garam és az Ipoly folyók térségében a magyar területi szerveződés előtt is a Duna által közvetített folyamatos kelet–nyugati, valamint Itália felől, az Alpok keleti pereme mentén észak felé tartó évezredes áramlás határozta meg a népeségmozgások és letelepedések irányát. A kelta, germán és szláv népek az útvonalak leágazásai mentén jelentős letelepedési zónákat és hosszan fennmaradó területi struktúrákat alakítottak ki. Ezzel összefüggésben vált a terület a rómaiak által gazdaságilag befolyásolt előtérre. Ezek a térstruktúrák és a romanizációs gazdasági, majd vallási hatások kihatottak a morva szerveződésre, amely bizonyos vonatkozásokban előképe volt az itteni magyar térhasznosításnak.

A térség legkorábbi regionalizációs téregységei a Nyitrai Dukátus és az Esztergomi egyházmegye korai formája szinte teljesen lefedték a korai térfoglalás Morvától az Ipolyig terjedő völgyeit, valamint azok elő- és háttérét. A korai vármegyék magterületei a völgykapuknál (Nyitra, Bars, Hont) és a Dunánál (Komárom, Esztergom, Nógrád) szerveződtek, majd fokozatosan terjesztették hatóterületüket a magasabb térszínek belső völgyei és me-

dencéi felé, míg végül újabb vármegyék szerveződtek területükön. A 14. századra jelentőssé vált a Garam mentéhez kötődő alsó-magyarországi bányászat, így a bányavárosok (amelyek arany és ezüst bányászata meghatározó volt a középkori Európában), valamint a völgykapukban és Duna mellett rögzülő központok kereskedelmének fejlődése alakította ki azt az összefüggő térkapcsolati rendszert, amelyet leginkább a Körmöci Kamara területe fejezett ki. A hegységekből kifutó folyók völgykapui a Dunától távol helyezkednek el, ezért itt nagy kiterjedésű hordalékkúp felszín jött létre, amelynek alacsonyabb szintjeit csak a Csallóköz és a Vág alsó szakasza mellett borította állandó, vagy időszakos vízfelület. Ennek következtében a völgykapuk előtt jelentős kiterjedésű, folyóvölgyekkel tagolt sűrű települési zóna szerveződött. A hegyvidékek belsejébe hosszan benyúló völgyi folyók jelentős összekötő, illetve átvezető szerepet kaptak a magashegységeken túli külső térségek felé. Legmarkánsabb közöttük a Vág vonala, amely egyben az Észak-Itália és a lengyel térség közötti európai útvonalnak egyik ága. A régió fő térszerkezeti és áramlási vonalának egyik ága a völgykapuk centrumait fűzte fel, a másik a Duna, illetve ártere mellett (részben a Nyugat-Dunántúli régióhoz kapcsolódva) haladt és a régió központjává váló Pozsony térségében csatlakozott az előzőhöz. Ez a pont volt egyben Magyarország meghatározó nyugati kapuja is. Két belső régióval (Nyugat-Tiszaninnen, Nyugat-Dunántúl) való szomszédsága a legaktívabb hármas régióérintkezést alakította ki. Az egymást átfedő határok mentén mindhárom régióra közvetlenül kiható országos központok szerveződtek (Esztergom, Visegrád, Buda).⁸ Három meghatározó külső térséggel (Bécsi-medence, Morva-medence, Szilézia), való aktív érintkezése meghatározó gazdasági és politikai súlyt jelentett a középkor évszázadaiban. Regionalizációs téregységként először mint az Esztergomi Egyházmegye jelent meg, később az említett a Körmöci Kamara szerveződött térkapcsolataira.

2.2. Nyugat-Tiszaninnen

A Tiszába futó Zagyva, Tarna, Rima, Mura, Sajó, Bódva és Hernád térségében kevés nyoma maradt a korábbi szerveződések térbeli jellemzőinek. A római előtéri hatások igen szűrtlen jelentek meg, mivel fontos kereskedelmi útvonal nem vezetett erre. Kelta jellegű népességmaradványok mellett a germán szerveződések nyomai mutathatóak ki: a vandálok és gepidák főleg az alacsonyabb térszíneken, a folyókhoz kötődve jelentek meg. Több nyoma maradt az őket követő avarságnak, amely különösen a késő avar korban már a belsőbb térségek folyó menti területein is megtelepedett (Mátra-, Bükk-előtér, Sajó- és a Hernád-mente). Valószínűleg igen élénk érintkezési vonal alakult ki az egyre meghatározóbbá váló szlávssággal. A hálószerűen kialakuló térszerkezete sajátos központokat hozott létre. A Dunáninnenre jellemző fővölgykapuhoz kapcsolódás csak Eger, Borsod és Eperjes kapcsán jelent meg. Gyakoribb a fővölgyi irányokhoz kötődő, azok találkozásánál, vagy részben mellékvölgyek bejáratánál kialakuló központhelyzet (Rimaszombat/Rimabánya, Gömör, Vasvár, Torna, Kassa). A kétoldali hegységközi völgyek irányból építkező szerkezeti vonal több szakaszra osztva húzódott Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. A regionalizáció folyamatával együtt, a királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések rendszere, a magyarországi városfejlődés igen fontos vonalává vált. A régió jelentős kihatású központja kedvező földrajzi helyzeténél és ebből adódó közvetítő szerepénél fogva Kassa lett. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódtak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések voltak jellemzőek. A települések legnagyobb csoportját a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpain az allúvium kiterjedésétől függően csoportosan, vagy láncszerűen

megjelenő települések adták. A Tisza felé húzódó hegylábi település zónán a belső város-vonallal összekötő völgyi útvonalak leágazásaiban jöttek létre jelentős központok (Miskolc, Eger), amelyeket fontos, Budára vezető szerkezeti vonal kötött össze. A Tisza mentén, a Bodrog és a Zagyva torkolatai között a tiszántúlival összekapcsolódó ártér volt jellemző, amely nem jelentett éles határt, ezért a Tisza bal parti térsége a korszakon belül váltakozó szélességben a Nyugat-Tiszáninnen régióhoz szerveződött.⁹ Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a folyóvölgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmegmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei, amelyek már a honfoglalás- és árpád kori településfunkciókban is megmutatkoztak.¹⁰ A hegységek mellékvölgyeiben kialakuló felső-magyarországi bányavárosok és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelem (Kishont, Gömör, Torna, Szepes) voltak a megyék aktív térhasználatának gyors kiterjesztői. Nagyobb regionalizációs téregységként (rövidebb ideig) a Kelet-Tiszáninnen is magába foglaló Egri Egyházmegye, kicsit később az Abák tartományúri területe fogta össze a térséget. Tartósabb és fontosabb téregység volt az összefüggő gazdasági teret kifejező Szomolnokai (Kassai) Kamara.

2.3. Kelet-Tiszáninnen

A 18. századig a Kárpát–medence szerveződési irányainak fontos belső csomópontja és elosztó térsége volt a Felső-Tisza jobboldali mellékfolyóihoz szerveződő térség. A nyugati részhez hasonló, de egyszerűbb felépítésű, jóval kisebb terület térkapcsolati folyamataiban sokkal nagyobb szerepet játszottak az árterek és azok külső-belső ártérperemei. Az ártér és a hegyvidékek között elhelyezkedő települési zónája egyszerűbb tagolású, keskeny kiterjedésű volt. Hegyvidéki háttére sokkal passzívabb és zártabb volt, mint az előző régiók esetében. Ennek következtében térfolyamatai kevésbé különültek el a szomszédos térségektől, változó súllyal, de folyamatosan érvényesültek Felső-Magyarország, Tiszántúl és Erdély hatásai. Ez kifejeződött regionalizációs folyamataiban is. A korai időszakban területének egy része a Felső-Tiszavidék menti fejedelmi, majd másodlagos királyi központhoz tartozott. A megyék végleges területének kialakítása hosszabb idő alatt történt és elsősorban Ung, Bereg és Ugocsa síkvidéki és völgykapuk kötődő területei voltak szervezettek (Ung erőteljesebben kapcsolódott Felső-Magyarországhoz, míg Bereg és Ugocsa a Tiszántúlhoz). Máramaros pedig sokat megőrzött az Erdőelvéhez kötődő kora Doboka jellemzőiből és végig igen erőteljes volt Erdélyhez kötődése. A térség részben önálló regionalizációs térként való megjelenése a középkor folyamán csak a kamarai területek kialakításában mutatkozott, amikor a térkapcsolatokban a Tiszántúlhoz kötődő, de bányászatában európai jelentőségű nagybányai bányavidéket magába foglaló Szatmári Kamara területéhez tartozott. Köztes helyzete alapvetően a 16–17. századi folyamatok következtében előnyössé vált, amely ebben az időszakban igen fontos centrumtérséggé tette, ugyanakkor itt nem jött létre olyan domináns régióközpont mint az előzőek esetében, ez a szerep több jelentős település (Ungvár, Munkács, koronavárosok) között váltakozó súllyal osztódott meg az évszázadok során.

3. Két birodalom ütköző zónája: a Felvidék tagolódása a hódoltság idején

Az ország három részre szakadása nem nélkülözte a Kárpát-medence regionális tagolódásának sajátosságait, a Felvidék téregységeire is különböző mértékben hatott az ország regionalizációs hatalmi terének osztódása. A térségben, ha nem is egyenlő mértékben, de mind a három hatalom megjelent. A királyi uralom maradt a meghatározó a térség nagyobb részén, a tiszáninneneni megyék egy része az Erdélyi Fejedelemséghez került, de annak poli-

tikai, gazdasági és kulturális hatása a többire is végig erőteljes volt. A törökök 16. század közepi hadjárataival a Felvidék déli területein tartósan megjelent a török hatalom. Ezen az állapoton a későbbi hadjáratok és békekötések már csak kisebb mértékben változtattak. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését. Az országos fő szerkezeti vonalak változása kihatott a felvidéki térség súlyának növekedéséhez: kiesett a temesi és a dél-tiszántúli szakasz, viszont bekapcsolódott a Gyulafehérvár–Torda–Kolozsvár–Dés–Nagybánya vonal, amely a Felső-Tisza mentén a Hernád mentén folytatódott a Szepességig. A részben kieső hevesi, nógrádi, esztergomi zóna északabbra húzódva pótlódott, és ez is kihatott a Hernád, Garam és Vág menti áramlások erősödésére.

A királyi területeken kialakított főkapitányságok területe alapvetően igazodott a megmaradt regionális hatóterekhez. A Horvát, Vend, Szlavón, Balaton–Dráva közti és a Duna–Balaton közti Főkapitányságok mellett (amelyek komoly területet veszítő régiókból szerveződtek), sokkal nagyobb regionalizációs szerepet kapott a Dunáninnen régióra szerveződő Bányavárosi Főkapitányság, és a két Tiszáninnen régió területéből kialakított Felső-Magyarországi Főkapitányság. Ez utóbbinál kisebb változást hozott a királyi és a fejedelmi hatalom közötti területi osztozkodás, amely stratégiai és politikai okokból a Tiszántúl nagyobb részét és Máramarost Erdélyhez, Szabolcs és Szatmár megyéket a Főkapitánysághoz kapcsolta. A fő térszerkezeti vonal elvágása Esztergom és Eger között, illetve a délkeleti zónájának elhalása a Duna és Várád között egyrészt módosította az áramlásokat. Korábbi központok elhaltak, jelentőségüket veszítették, pl. Temesvár, Pécs, Székesfehérvár, Buda, Esztergom, később Várád, helyettük, főleg felvidékiek (Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Besztercebánya, Zólyom, Lőcse, Eperjes, Kassa, Munkács) és erdélyiek (Kolozsvár, Torda, Beszterce, Szeben, Brassó) váltak komoly térszervezővé. A korábbi áramlási struktúra megszakadása és az Erdélyi Fejedelemség politikai szerepe kétpólusúvá tette a királyi Magyarország területét, mégpedig úgy, hogy mind kettő a Felvidékhez kötődött. A nyugati centrum, a Bécshez kapcsolódó és kedvező fejlettségű Kisalföld, míg a másik pedig a Kelet-Tiszáninnen (Szepesség, Hernád völgye, Felső-Tisza vidék) volt. Komoly regionalizációs súlyt adtak a térségnek Bethlen Gábor és Thököly Imre politikai törekvései, utóbbinak fejedelmi területe szinte az egész Felvidéket lefedte 1682-ben.

4. A Felvidék térszerkezeti átalakulása a 18–19. században

A török kiűzését követően a külső hatásirányokból csak a nyugati maradt meghatározó. A Habsburg regionalizációhoz kapcsolódó betelepítések, az új nagybirtok rendszer, az országon kívüli, nyugatról érkező gazdasági expanzió és a katonai szerveződés átalakítása folyamatosan épült be az egységes államterület térszerkezeti rekonstrukciójába. Ez különösen kedvező volt a Dunáninnen polgárosodásának. Ekkor kezdődött egy hosszan tartó folyamat, amely először a felvidéki térségben hozott szembevető változásokat: a nyugati térségek gyorsabb és erőteljesebb fejlődése. A nemrég még országos centrumtérsként működő Tiszáninnen gyorsan veszített súlyából és szerepköréből. Ennek oka elsősorban a Habsburg területi politikában rejlett: amelynek több célja volt: a visszafoglalt területeken a hatalmi struktúra kiépítése, Erdély új szerepkörének megfogalmazása és hatóterének visszaszorítása, a délvidéki határőrvidékek megerősítése. Ugyanakkor nyilvánvaló törekvése volt az udvari politikának a Thököly és Rákóczi bázisának számító kelet-felvidéki térség hadi szerepének leépítése és a terület súlyának csökkentése. A 18. század végére erőteljessé vált a Habsburg regionalizáció központosító törekvése, amely a kárpát-medencei térfolyamatok felismerésére épült és az ország területi, működési egységének megőrzésére tö-

rekedve erősített fel, vagy fojtott el térfolyamatokat. Ez valósult meg II. József új regionalizációs tervalkításában 1785-ben. A megyegyűléseket felfüggesztette és az Erdély nélküli Magyarországot 10 kerületre osztotta fel, ezzel a regionális működési kereteket emelte be a politikai térstruktúrába, lefokozva egyúttal a megyék politikai szerepét. Ez a regionalizációs felosztás sem törekedett egységes tömbként kezelni a Felvidéket, bár a megyék alapján volt kialakítva, de a létező térkapcsolati egységeket jelenítette meg. A tíz kerületből álló közigazgatási struktúra 1790-es megszüntetése után a részben már módosult területű megyék visszakapták politikai rangjukat.

A gazdaság átalakulás, annak területi megjelenésében is jelentős változásokat hozott,¹¹ amely azonban a Felvidéket a 18. században csak közvetve érintette. A folyamatok elsősorban az Alföld korábban központ nélküli és részben az erővonalaktól távol eső térségét alakították át. A század közepére a bácskai városoktól a kun településeken át a hajdúvárosokig a mezővárosoknak összefüggő termelő és kereskedő zónája alakult ki. Kereskedelmük a területi munkamegosztás, és a kereskedelmi élelmiszer többlet révén ösztönzője lett a felvidéki bányásztérségek ipari átalakulásának, ahol elsősorban a Rima, Sajó és Hernád közti felső-magyarországi, érc és részben barnaszén bányászatra épülő vasipar, volt az ipari modernizáció megvalósítója. Az ország növekvő gazdasági teljesítőképessége, a nyugat-európai technológiai fejlődés hatásai, a népesség gyarapodásának gyorsulása, a városok növekedése, a hadsereg modernizálása, a szállítási utak kiépítése, lecsapolások és csatornaépítések stb. egyre nagyobb mennyiségben igényelték a hegyvidékből kitermelhető nyersanyagok (érc, szén, fa, kő stb.) kitermelését és ipari feldolgozását. A térkapcsolatokban kezdett elmosódni a korábbi évszázadok részbeni elkülönülése.

A szabadságharc leverése után – a korábbinál erőszakosabb politikai formában – újból megjelent a kerületi felosztásra törekvés. A Bach-korszak önkényuralmi területbeosztásában a kerületek kialakításakor a legfőbb politikai funkció természetesen a magyar egység akadályozása volt, de e mellett területi szempontok is érvényesültek. A Felvidék ekkor kapta a Pozsony és Kassa központú kerületekben a legvilágosabb határokkal (Heves és Nógrád megyék nélkül) kijelölt regionalizációs kereteit.¹² Az 1867-es kiegyezés követően a gazdasági növekedés felgyorsult és megindult a közigazgatás átalakítása, amely magával hozta a térszerkezet átalakulását. Ennek alapvetően négy meghatározó összetevője volt: elsőként a folyamatosan bővülő fő és mellékvonali vasúti hálózat említendő, másodikként az erőterei felhalmozásra épülő országos központ, a székesfőváros dinamikus fejlődése volt meghatározó, harmadikként az urbanizáció, a városi hierarchia szintek erőteljes átalakulása adott keretet a modernizációnak, negyedikként a gazdasági növekedés¹³ területi koncentrációja vált meghatározóvá, ezek a koncentrációk pedig – ha rövid időtartamban is – gazdasági régiókként értelmezhetők.

A felvidéki térség, elsősorban az iparosodó gömör-szepesi térség kitüntetett szerepet kapott a vasúthálózat kiépítésében. Miskolc és Kassa után a Sajó, Murány, Rima és Zagyva folyók völgyében is hamar megjelentek az ipari területeket feltáró vasútvonalak. Majd a Szepesség és Liptói-medence felé, illetve Bártfára, Mezőlaborcra és Ungváron, Munkácson keresztül Máramarosszigetre jutott el a vasút. A nyugati térségben lassabban haladt a vonalak kiépítése, a Vág völgyében is csak a nyolcvanas években épült ki a vonal teljesen, így jött létre a felvidéki körvasút és ekkor épült meg a keleti és nyugati részt Losoncon, Zólyomon és Túróczzsentsmártonon át Zsolnával összekötő vonal.

A három régió, a Dunáninnen, a Nyugat-Dunántúl és a Nyugat-Tiszaninnen áramlási csomópontjánál kiépített településegységes tudatos regionalizációs politika révén vált országos térszervező központtá, székesfővárossá, amely számos új, a politika struktúrájának megfelelő törvényhatósági, közigazgatási, kulturális, egészségügyi stb. funkcióval és intézménnyel bővült. A század végére pedig a feldolgozóipar, a távolsági kereskedelmi cé-

gek és pénzüzetek központjainak fontos megtelepedési helyévé vált. Ezek a folyamatok nagymértékű városnövekedéshez és infrastrukturális fejlesztésekhez vezettek, amelyek jelentős munkaerő beáramlással és népességnövekedéssel jártak. A felvidéki térség szempontjából mindez kedvező volt, mivel Budapest közelsége, fontos vonzerőt jelentet sőt a térség egy része Budapest közvetlen vonzásterébe került.

A dualizmus korának városhierarchijáról végzett vizsgálatok funkcióik alapján határozzák meg a városok rangsorát. A törvényhatósági, valamint rendezett tanácsú városok mellett figyelembe vett városi szerepkörű községekkel együtt 245 települést soroltak be a Budapest alatti öt hierarchia szintbe.¹⁴ A Felvidék esetében a nyugati (Pozsony) és a keleti (Kassa) régióközpontok történeti és gazdasági súlyát jelzi, hogy részleges központnak csak Miskolc értelmezhető, míg a többi fontos város alacsonyabb hierarchia szintű volt. A modernizáció elsősorban a régióközpontokat és a főbb szerkezeti vonalak menti városokat érintette, míg nagy kiterjedésű belső területek a térségben jelentős elmaradásban voltak. Ez kihatott a századfordulóra élesen megjelenő, korábban csak ritkán szerepet játszó etnikai, nyelvi tagolódás területi vonatkozásaira, amely főleg a szlovákság kulturális, majd politikai törekvéseiben vált elsődlegessé.¹⁵

Az országos központ, regionális központok, részleges regionális központok, valamint az őket összekötő áramlási szerkezeti vonalak eltérő funkciójú és fejlődési dinamikájú gazdasági téregységeket/régiókat jelenítettek meg. A gyorsan fejlődő gazdasági régiók modernizációs centrumokká váltak, a fejlődésből kimaradó köztes terek és határ menti peremek pedig perifériákká.¹⁶ Ugyanakkor valós közigazgatási régiókat a korábbi előzmények politikai vonzata, a megyerendszer megszilárdítása és a korszak politikai óvatossága miatt nem hoztak létre, de a statisztikai régiók kialakítása a térkapcsolati és gazdasági régiók leképezése alapján a századfordulóra megtörtént Hat különböző erősségű gazdasági magterület emelhető ki: kisalföldi, délvidéki, felvidéki, partiumi, erdélyi és horvátországi. A Felvidékhez kötődően két fontos gazdasági tér jött létre. A kisalföldi első Magyarország Budapest melletti legfontosabb gazdasági térsége volt. A Dunáninnen déli és a Dunántúl északi részének tér- és gazdasági folyamatai összefonódtak Pozsony központtal, amelyet a monarchia két központja közötti elhelyezkedés, a közöttük kialakuló áramlás és kapcsolatrendszer jelentősen erősített. A szinte szabályos medence szerkezet jelentős, már korábban is Bécset ellátó agrár térséget foglalt magába, ezt vette körbe a történeti városhálózat gyorsan megújult ipari és kereskedelemi funkciójú gyűrűje (Szombathely, Sopron, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Nyitra és Nagyszombat), amelyet a Dunához és az átlós vasúti erővonálhoz kapcsolódó központok (Győr, Komárom, Esztergom) egészítettek ki. Ehhez a térkapcsolati rendszerhez kapcsolódott a Vág és a Garam völgyének kisvárosokból és nagyközségekből álló ipari térsége.

A keleti részen az előbbihez képest kisebb és kevésbé összefüggően megjelenő, a Gömör-Szepesi-Érchegységhez, a Szepességhez és Kassához koncentrálódó gazdasági tér elsősorban bányászatra, fémipari feldolgozásra és ezek kiegészítő ágazataira épült. Nem is fedte le a korábbi Nyugat-Tiszaninnen teljes területét. Mindez azt jelenti, hogy a modernizáció a két térségben csak bizonyos területeken érvényesült és eltérően jelent meg, míg a nyugati részen észak-déli különbség, az utóbbi előnyére, a keleti részen pedig nyugat-keleti eltérés alakult ki az előbbi javára, de jelentős volt mindkét részen a városok és a falvak közötti különbség is. Ennek következtében az északi és a keleti határmenti területek perifériákká váltak, amelynek komoly kihatásai voltak a nemzetiségi törekvések előtérbe kerülésekor.

A felvidéki térség a 19. század végére az ország nagy részén érvényesülő folyamatok következtében veszített korábbi történeti és térszerkezeti karakteréből és az említett két gazdasági térkoncentrációtól eltekintve elsősorban táji jellemzői és összetett etnikai jellege miatt kapott mindennapos értelmezést a közgondolkodásban. Ezt a trianoni szerződés által

meghúzott határ (a szinte teljes terület leszakításával) felerősítette, alapvetően egységes történeti térként jelenítve meg, nagyrészt elfedve korábbi térszerkezeti funkcióit és tagolódását. A népesség sajátos, területekhez kötődő etnikai elrendeződése, a magyar és szlovák nyelvi-kulturális identitásnak a német mellé való felzárkózása élesebben kezdte kirajzolni regionális és földrajzi sajátosságokat. Ilyen volt a szlovákság erőteljesebb szerveződése a Dunáninnen középső és északi területein, a magyar népesség növekedése a Felvidék déli területeinek falvaiban és városaiban, a németiség koncentrációja a bányavidékeken és a városokban. Ebben a folyamatban nem igazán vett részt az erőteljes szlovák kulturális identitásból kimaradó, vagy azt nem vállaló tiszáninneri ruszin népesség. A regionalizációban hatalmon lévő etnikum (előbb a német, majd a dualizmusban a magyar) az egységesítésre törekedett, amelyre válaszul a többi etnikum a területi elkülönülést szorgalmazta. A különböző népek egymástól elváló kulturális építkezésnek földrajzi és funkcióterekhez való kötődése pedig komoly következményekkel járt a 20. század elejére.

JEGYZETEK

1. Frisnyák Sándor (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza, pp. 121–142.
2. Tóth József: A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 255–262.
3. Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs, pp. 44–50.
4. Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) A terület- és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 37–73.
5. Frisnyák Sándor: A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje. In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza pp. 168–173.
6. Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebenyi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, pp. 334–341.
7. Csüllög Gábor: Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243–253.
8. Csüllög Gábor (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám, 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71.
9. Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debrecen, p. 147.
10. Móga János: Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 481–491.
11. Gulyás László: A magyar gazdasági élet jellemzői a 18. század és a 19. század fordulóján. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 13–30.
12. Gulyás László (2009): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, pp. 45–59.
13. Gulyás László (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, pp. 93–99.
14. Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
15. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiatól napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 285 p.
16. Suba János (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között In: Suba J. (szerk.): „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest, pp. 102–107.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
- Csüllög G. (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243–253.
- Csüllög G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debrecen, 2007, p. 147.
- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
- Csüllög G. (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71.
- Frisnyák S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996. pp. 121–142.
- Frisnyák S. (2000): A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje. In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza pp. 168–173.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 285 p.
- Gulyás L. (2009): A magyar gazdasági élet jellemzői a 18. század és a 19. század fordulóján. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 13–30.
- Gulyás L. (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, 2009. pp. 93–99.
- Gulyás L. (2009): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 45–59.
- Kubinyi A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs, pp. 44–50.
- Móga J. (1998): Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 481–491.
- Suba J. (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között In: Suba J. (szerk.): „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest 2001, pp. 102–107.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) A terület-és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010 pp. 37–73.
- Tóth J. (1998): A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 255–262.

MURÁNYI PÉTER*

TÉRBELISÉG, TÁRSADALOM ÉS IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI A XX. SZÁZADI SZLOVÁKIÁBAN

CORRELATIONS BETWEEN SPATIALITY, SOCIETY AND IDENTITY IN 20TH CENTURY SLOVAKIA

ABSTRACT

The Slovak Republic is the youngest state in the Carpathian basin. Before World War I its territory was part of the Austro-Hungarian Empire. After the Peace Treaty of Trianon, it became part of the Czechoslovakian Republic which surely cannot be described as a 'country of one-nation'. The new state had to accommodate many different minorities, including Germans and Hungarians, within its borders. After World War II, the majority of the largest minorities were relocated from the newly re-formed country. Decades after sharing the same country with the Czechs, Slovaks finally decided to go their separate ways: In 1993 the Slovak Republic was born.

The country, that shares borders with Hungary, has always tried to identify itself as the national state of Slovaks. Furthermore, none of its governments have adopted an adequate law on minorities to date. While forming its own administrative structure and territorial division in the 20th century, Slovakia fully ignored its long-standing natural borders in order to adapt to Slavic traditions with no consideration for old and ossified ones. This paper attempts to reveal the correlations between spatial processes, society and collective (national) identity with the intention to let researchers from different areas rethink the topic mentioned above.

Témafelvétel

A Szlovák Köztársaság a legújabb államalakulat a Kárpát-medence térségében, amelynek önállósága – a csehszlovák föderáció fölbomlása eredményeképpen – 1993-ban valósult meg. Talán éppen ezért érdekes és érdemes foglalkoznunk vele. Nem beszélve arról, hogy a ma közel 5,4 millió lakost számláló ország leghosszabb határa Magyarországgal közös, így sokszor nem lehet megkerülni gazdasági, társadalmi, politikai törekvéseinkben. A javarészt közös történelmi múlt, a sokféle azonosság felvet egy sor olyan kérdést, amelyre az egyes korok és az eltérő nemzetiségű szakemberek, kutatók más-más választ adnak. A tanulmányban arra törekszünk, hogy a kialakult véleményeket, elképzeléseket egy csokorba gyűjtve képet adjunk ennek a közép-európai kis országnak a társadalmáról – különös tekintettel a területi identitás fogalmi körére.

A szlovák identitásfogalomról: nemzetté szervezés és kollektív identitás

Tamás Pál nemrég arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar, a szlovák és a horvát társadalom sok azonos vagy hasonló jegyet mutat magán.¹ Ismerve a Habsburg-kori előzményeket nem is lepődhetnénk meg ezen a kijelentésen, azonban az I. világháborút lezáró, a

* Egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar; PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola.

Kárpát-medencét politikailag ízeire szedő békeszerződések aláírása óta eltelt közel egy évszázad, és az eltérő politikai-hatalmi berendezkedésű (és főként nyelvű) országok társadalmának nem szükségszerűen kellett volna azonos fejlődési pályán maradniuk. A XX. század történései számos sebet ejtettek nemcsak az egyéni, hanem a kollektív identitáselemekben is.

A mai Szlovákia területét a XIX–XX. század fordulójáig Felvidéknek, Felföldnek vagy Felső-Magyarországnak nevezték. Egészen az 1861-es, a „felső-magyarországi szlávok nemzeti gyűlésének kívánságait” tartalmazó turócszentmártoni memorandum elfogadásáig ezeknek az elsősorban földrajzi neveknek nem tulajdoníthatunk identitásképző jelentőséget.² Igaz – mint ahogyan arra egy kiváló kétnyelvű tanulmánykötetben Kiss Gy. Csaba rámutat –, a tót atyafiakat és a jó palócokat irodalmunkban legjellemzőbben lefestő Mikszáth műveiben erőteljes mentális határvonal található az alföldi és az északi hegyvidéki Magyarország között.³

Különös jelentőséget nyer az a tény, hogy „a szlovák történetírás és a szlovák közgondolkodás a mai Szlovákia területét visszavetíti a múltba és a múltra vonatkoztatva is Szlovákiáról beszélnek, ami történeti szempontból nem fogadható el”.⁴ Egy, az Európai Unió által finanszírozott, több ország tudományos szcénáját mozgósító, átfogó, az ország-, a nemzethatárok és az identitás összefüggéseit vizsgáló kutatás beszámolója a szlovák nézőpontot is bemutatta.⁵ A Szlovák Tudományos Akadémia munkatársai megállapítják, hogy a nyugat-európai társadalomtudósok és szociológusok által nemzeti identitásként aposztrofált jelenséget az 1990 előtti szlovák történészek nemzeti öntudatra ébredésnek (national self-awareness) nevezték. A kilencvenes évektől kezdődően azonban sikerült a hivatalos elméletekbe is bevezetni három fogalmat: a kollektív, a vallási valamint a helyi (regionális) identitást. Ez nagy előrelépést jelent azok után, hogy a kelet-közép-európai társadalmakra a negyvenes évek végétől „rávetődő” szocialista társadalomszemlélet nem engedte a felszínre a nemzetiségi-kollektív önazonosságot, gátolta annak bármilyen manifesztációját.

A kollektív identitás kérdése Szlovákiában elsősorban az etnikai és a nemzeti identitásokat helyezi előtérbe. Érdekes módon a határokat nem mint politikai határokat, hanem mentális-szellemi választóvonalakként kezelik, amelyeket az egyes sztereotípiákkal hoznak összefüggésbe. A kilencvenes években sikerült csak szakítani a nacionalista szemléletű tradícióval, amikortól nem a nemzeti, hanem a társadalmi folyamatok értelmezési keretébe helyezték a kutatásokat, de még így is a témában publikált kötetek, tanulmányok többsége híján van adekvát elméleti alapoknak.

Elsősorban a nemzetközi kutatóprojektek hoztak némi áttörést, valamint Viera Bačová munkái. Talán a legjelentősebb ilyen jellegű projekt eredménye szlovák és osztrák történészek közös tanulmánykötete 1999-ből (*Collective Identities in Central Europe in Modern Times*). Szlovák kutatói perspektívából egyébiránt a határ-identitás összefüggésben leggyakrabban a zsidó, a roma és a magyar kisebbségek szerepelnek a „mások” kategóriában.⁶

Nem véletlenül ezek a „mások” kategóriái: „1920 óta Csehszlovákiának, 1993 óta Szlovákiának az a fő törekvése, politikai, gazdasági célja, hogy megbonthatatlan egységgé formálja a megszerzett országot”.⁷ Bernard Voutat több, a kilencvenes évek második felében megjelent kötetet felölelő kvázi-recenziójának bevezetőjében találóan írja, hogy mielőtt a nacionalista – vagy inkább írjuk azt itt, hogy „nemzetiesítő” – mozgalmak természetével szeretnénk foglalkozni, tisztáznunk szükséges a nemzet, az etnikai csoport és a régió fogalmait. „[Előbbie] emberi csoportok közötti választóvonalat jelentenek (etnikai csoportok, saját nemzethez és más nemzethez tartozók, kisebbség és többség között), és a történelmi-politikai körülmények által befolyásolt, többé-kevésbé elfogadott kritériumok alapján kategorizálnak.”⁸

Voutat arra a megállapításra jut, hogy a nemzeti kérdést számos tudományág vizsgálja ugyan, de egyik sem haladja meg saját fogalmi apparátusát. Azt javasolja, hogy soha ne

hagyjuk figyelmen kívül a nemzetiségi jelenségek legjellemzőbb közös vonását, miszerint az emberi társadalmak térben léteznek, ott definiálhatók, és hogy majdnem minden esetben társadalmi identitásuk fundamentumait képezik a területi elhelyezkedésük. Természetesen a nemzeti kérdés alapjául is szolgáló tér–identitás dichotómia a történelem során és az egyes népcsoportokat illetően is folyamatosan változott.

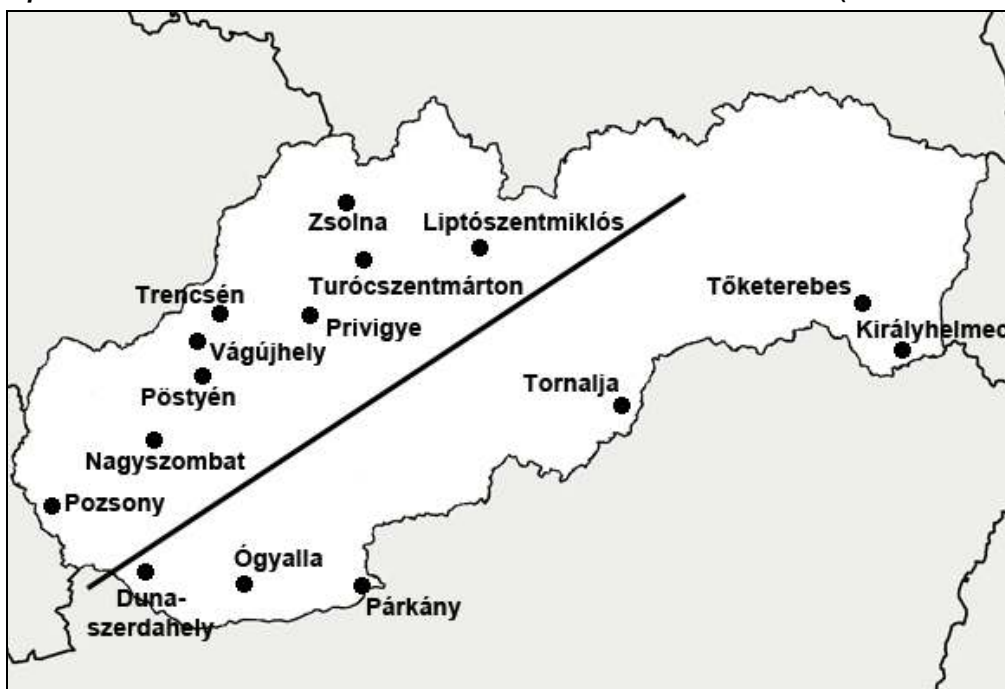
Fontos megjegyezni, hogy legyen bár etnikai vagy nemzeti identitásról szó, nem lehet csak kulturális értelemben vizsgálni azt; arra is tekintettel kell lenni, hogy az egyes társadalmi csoportok között milyen erőviszonyok uralkodnak. Az instrumentalista megközelítés pedig attól óv meg bennünket, hogy a kollektív identitás területi reprezentációjának vizsgálatakor az identifikáció folyamatára ne fektessünk túlzott hangsúlyt, azaz ne befolyásolhasanak bennünket azok az érintettek, akiknek ez érdekükben állhat.⁹

Csehszlovákia az állam- és identitásépítés útján (1919–1945)

Visszatérve a bemutatandó országhoz érdemes idézni Rudolf Chmelt, az egykori nagykövetet és minisztert egy eredetileg 1995-ben megjelent publikációjából: „Szlovákiának 1993 után meg kellett ragadnia saját identitását, s azt a teret is, amelyben az állam létezik. Ezt azonban nem lehet megtenni alapos történelmi, aktuális és távlati–politikai önvizsgálat nélkül.”¹⁰ Szlovákia mint állam a II. világháború alatt előállt speciális helyzettől eltekintve¹¹ 1993 előtt nem létezett, ráadásul jelenlegi területén évszázadokon keresztül több etnikum is él(t) egyszerre, és éppen ezért térségeként eltérő volt az egyes nemzetiségek dominanciája.¹² A nemzetállamiság paradigmája és a világháborút követő jóvátételi „hajrá” korában nem is lehetett volna más célja az újonnan létrejövő közép- és kelet-európai államoknak, mint a hatalmon lévők nemzetiségének, kollektív identitásának erőltetett konstruálása.

1. térkép. A városok jellegzetes elhelyezkedése az I. világháborút követően (válogatás)

Map 1. Location characteristics of cities in Slovakia after World War I (selected cities)

Forrás: saját szerk.

Ha végigtekintünk a mai Szlovákia területén 1920 után végbement folyamatokon, könnyen észrevehetjük, hogy valamennyi állam- és területszervezési döntést alárendeltek a fenti célnak. A két világháború között az alapvetően városhiányos térséget gyors ütemű, mesterséges városodással, az etnikai-nyelvi határok és arányok módosításával próbálták meg „csehszlovákosítani”. Előbbit főként azokra a térségekre koncentrálva tették meg, amelyeket a szlovák nemzet hagyományosan saját szálláshelyeként tart számon: ezt a területet ma is a fővárost követő legfejlettebb, attól északkeleti irányban fekvő városok és vonzáskörzeteik alkotják (Pöstyén, Vágújhely, Privigye, Turócszentmárton stb.). Mindamellet szükség volt a déli, alföldi tájakon is központokat létrehozni, így lett város és egyben agrárrellátó központ többek közt Dunaszerdahely, Ógyalla, Párkány, Tornalja és Királyhelmec is (az 1. térképen felrajzolt képzeletbeli egyenes is azt hivatott ábrázolni, hogy milyen éles különbség rajzolódik ki az északkeleti és a többi országrész között).

Az egykori Magyar Királyságtól elcsatolt területeken lévő (nagy)városok népessége rendkívül heterogén volt. A helyzeti energiára épült, sokszáz éves vásárvonalak települései (Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Eperjes) elsősorban kereskedőknek, iparosoknak szolgáltak lakhelyül, akik a legkülönbébb, az Osztrák–Magyar Birodalomban élő etnikumokból tevődtek össze. Ezek egy része az új politikai helyzet beálltakor elköltözött, más részük maradt. A csehszlovák nemzeti elképzelésekbe nem fért bele a multietnikumú ország eszménye, így egyrészt az extragyors várossá nyilvánításokkal, másrészt pedig a népszámlálások alkalmával a magukat a többségi nemzethez vallók arányának hirtelen megugr(at)ásával rövid idő alatt sikerült „ledolgozni” ezt a hátrányt.

A II. világháború egy ideig teret engedett a magyar revíziós törekvéseknek, amelynek azonban nagy ára volt a vereséget követően: a Beneš-dekrétumok által kollektív bűnösnek nyilvánított magyarok és németek tömeges kitelepítése hatalmas mértékű népmozgást idézett elő szerte Európában.¹³ Ez újabb nagy előrelépést jelentett a többségi nemzet dominanciája felé vezető úton: az 1910-es népszámláláson a mai Szlovákia területén mért 30,6%-os magyar és 6,7%-os német nemzetiségarányt 1950-ben 10,3% és 0,2% váltja fel: a németek közel teljes elűzése mellett a magyarok száma negyven év alatt a harmadára csökkent.

A szocialista korszak és a föderáció évei

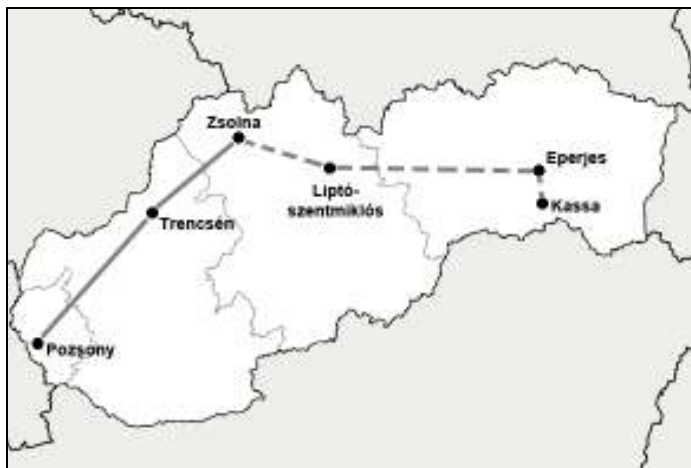
A viláégést követő korszak ismét az urbanizáció jegyében zajlott, hiszen a szovjet mintára bevezetett és erőltetett, a nagyiparra koncentráló területfejlesztés, továbbá a házigyári technológia elterjedésével a nagy kiterjedésű lakótelepek építése akarva-akaratlanul is a szlovákosításnak kedvezett. A kezdetektől fogva preferált, Pozsonytól északkeletre húzódó térség fejlesztésén túl a hatvanas évektől ismét megjelenik – a már a Monarchiában Miskolc egyre jelentősebb szerepe miatt háttérbe szorult – Kassa is, amely mind lakosság-számát, mind szerepét tekintve ma az ország második városaként Pozsony igazgatási ellépólusát képezi.

A kassa-bélai vasmű megépítésével egyrészt megoldották a környező, jellemzően agrárfalvak foglalkoztatási problémáját, másrészt pedig körvonalazódni látszott a Pozsony–Trencsén–Zsolna–Liptószentmiklós–Kassa közlekedési–fejlesztési ív is (2. ábra).

A (cseh)szlovák fejlesztéspolitika a hagyományos vásárvonalat messze elkerülve – egy, az elmúlt évtizedekben mesterségesen kialakított és túlnyomórészt szlovák nemzetiségű területeken átívelő – urbanizációs tengelyre kívánta felfűzni a preferált városokat. Ezzel szemben az eredetileg a trianoni döntésben is oroszlánrészt képező vasútvonalak mentén futó déli, alföldi térséget nem támogatta – nem beszélve a hányatott sorsú, Kárpátaljával szomszédos területekről.¹⁴

2. térkép. A Pozsony–Zsolna–Kassa vonal mentén kirajzolódó fejlesztési ív

Map 2. The 'development line running along Bratislava–Žilina–Košice

Forrás: saját szerk.

Nem kis részben a prágai tavasz eseményei következtében 1968. október 27-től föderációként működött tovább Csehszlovákia, amelynek tényleges központja továbbra is Prága maradt – Pozsony egyre nagyobb szerepe mellett. A már idézett Chmel ragadja meg a kialakult helyzetet talán a legjobban: „a XX. század során sem a szlovák politikusok, sem a politológusok nem gondolkodtak el azon, hogy milyen lenne Szlovákia helyzete Csehszlovákia keretein kívül. Törekvéseik legfeljebb arra irányultak, hogy a közös állam keretei között elérjék a cseh nemzettel való egyenjogúságot”.¹⁵

Ehhez társul az a tény, hogy a föderáción belül a szlovákok a felmérések szerint jóval elégedettebbek voltak a helyzetükkel, mint cseh honfitársaik, és V. Krivý előadásában arra is utalt, hogy a rendszerváltást követő első években a szlovák lakosság többsége nem szeretett volna változásokat a gazdasági rendszerben.¹⁶ Mindez annak ellenére vagy amellet történt, hogy a szocialista országok berendezkedésére amúgy is jellemző „rendkívül durva nacionalizmust” a csehek német-, a szlovákok pedig cseh-, német-, de különösen magyar-ellenes tartalommal bővítették.¹⁷

A rendszerváltás után

A „bársonyos forradalmat” követően 1990-ben megalakult a Cseh-Szlovák Szövetségi Köztársaság, amit azonban hamar szétfeszített az – egyébként alig létezett – egység hiánya. 1993-ban megszületett a két új állam, Csehország és Szlovákia. Hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz, Szlovákiában is – erős visszaesést és átrendeződést követően – beindult a növekedés, a gazdasági-politikai integráció folyamata az Európai Közösség felé. Amíg azonban a vizsgált ország 1994–97 között a térség legdinamikusabban növekvő államának minősült, addig 1998–2000 között mély strukturális válsággal kellett szembesülnie, sőt még EU-tagsága is veszélybe kerül a Mečiar-kormány politikájának következtében.¹⁸

Európa egyik legfiatalabb államának újra kellett gondolnia helyzetét, pozícióját – hasonlóan a többi térségbeli államhoz, amelyek a kétpólusú világrendszer felülről ellenőrzött ütközőzónájából egy szabad versenyes gazdasági rendszerben találták magukat. A hagyományos geopolitikai kötések meglazultak (pl. visegrádi négyek), jellemzően Nyugat felé orientálódtak az országok. Szlovákia azonban – felfogva és jobban használva földrajzi helyzetét – a „tranzitország” előnyeire kívánt és kíván ma is építkezni. Chmel – igaz, kriti-

kával illeti ennek az összekötő szerepnek az alakítását – mindenesetre jól szemlélteti az államban rejlő lehetőségeket, amikor Ján Čarnogurský-t idézve említi, hogy „a szláv identitással Szlovákia számára adott a történelmi orientáció iránya, míg vallási orientációja a Nyugat felé irányítja”.¹⁹ Az előzőek társadalmi–politikai vonulatát adja vissza Marcian Krol mondata, akit Grúber Károly idéz: „posztmodern világunkban a Nyugat posztdemokratikus válsága találkozik a kelet predemokratikus válságával”.²⁰

Térjünk azonban vissza a térszerkezet és a társadalom összefüggéseire. A 2001-es népszámláláskor 138 várost találunk Szlovákia területén, amelyben kevéssel több mint 3 millió fő él. Ez ugyan növekedést mutat a korábbi adatokhoz képest, azonban Mezei felhívja rá a figyelmet: 46 város – köztük a legnépesebbek – lélekszáma csökkent ez idő alatt. Ennek három okát látja: először is az önkormányzatiság rendszerváltás utáni megjelenésével – egyfajta divathullámként – több település(rész) is levált a városokról, így csökkentve az urbánus lakosság számát. Másrészt az ipari centrumok válsága és az emiatt elmaradó állami lakásépítések következtében lassul a városokba irányuló migráció, illetve – párhuzamosan az ekkor a kelet-közép-európai térségbe begyűrűző szuburbanizációs folyamatokkal – többen is kiköltöznek a városokból. Végül pedig a függetlenné váló önkormányzatok, a települések vezetői döntéseikkel, intézkedéseikkel hosszú távon meghatározhatják egy-egy település jövőjét, így közvetlenül is ráhatnak az ott élők mindennapjaira, azok későbbi döntéseire.²¹

Közigazgatás és területszervezés

Nem mindig volt azonban önállóságuk a települési önkormányzatoknak, és mint látni fogjuk, gyakran a területi politika sem kedvez az önkormányzatiságnak. Illés Iván látjegyzetben említi csupán, de témánk szempontjából különösen fontos megállapítás, hogy „az átszervezési rekordot csak Szlovákia dönti meg, ahol az 1996. évi területszervezési reform, csak az átfogókat számítva is a nyolcadik volt a csehszlovák állam 1918. évi megalakulása óta”.²²

1. táblázat. A közigazgatási rendszer alakulása a mai Szlovákia területén

Table 1. Changes in the territorial structure of public administration in today's Slovakia

Igazgatásszervezés dátuma (év)	Nagyobb területi egység	Kisebb területi egység (járás)
1918	8 vármegye + 12 töredék vármegye	97
1920	16 megye	95
1923	6 nagymegye	77 + Pozsony és Kassa
1928	1 tartomány	77 + Pozsony és Kassa
1939	6 megye	58 + Pozsony
1945	–	77 + Pozsony és Kassa
1949	6 kerület	90 + Pozsony és Kassa
1960	3 kerület	32
1969	4 kerület (Pozsony is)	37 (Kassa is)
1991	–	121 körzet (obvod)
1996	8 kerület (kraj)	79 járás (okres)
2004	8 kerület (kraj)	50 körzet (obvod)

Forrás: Mezei István (2008): A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok esélyei. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 41. old.

A hagyományos földrajzi munkamegosztásnak, a domborzati viszonyoknak megfelelően kialakított magyar királyi vármegyék helyébe folyamatosan próbálkozott a szlovák vezetés új igazgatási struktúrát kialakítani. Ahogyan az előbbi idézetből is kitűnik: inkább kevesebb, mint több sikerrel. A szlovák államépítés talán legmakacsabb és vissza-visszaté-

rő problémája az, hogy az újonnan kialakított államhatárokon belül megszervezze a térsztruktúrát – mindezt persze megspékelve a megfelelő identitástöbblettel. A törekvések folyamatos kudarcát feltehetően az okozza, hogy a szlovák politika nem logikus (tér)szervező elvek mentén gondolkodik, hanem a másikkal való görcsös szembenállás, elkülönülés, megkülönböztetés vezérli. A többnemzetiségű állam jellege miatt a szlovák vezetőknek „keresniük kellett azokat a fejlesztési, országépítési eljárásokat, amelyek minél hamarabb és minél jobban Magyarországtól eltérő, különálló állammá formálják ezt az új, korábban nem létezett (napjainkra két) országot”.²³

Rátekintve a térképre, egyértelműen kirajzolódik rajta a járások több szempontból is aránytalan kialakítása (3. ábra). Az egykori Magyar Királyság területéről részben vagy egészben elcsatolt vármegyék szerves egysége mindenütt megbomlott. Az átszervezések során mindvégig az lebeghetett a döntéshozók szeme előtt, hogy egyetlen területi igazgatási egységben se legyen jelentős számú (magyar) kisebbség. Ennek köszönhetően a földrajzi logikát követő igazgatási határokat átalakítva az ország déli, túlnyomórészt magyar többségű területeit észak-déli irányú választóvonalakkal és nagy egységekre szabdalták fel. Petőcz Kálmán kutatásaira hivatkozva olvashatjuk Mezeinél, hogy az átlagos dél-szlovákiai járás mérete és lakosságszáma is jóval nagyobb, mint egy észak-szlovákiaié, de ahol még viszonylag kis területű is a térség, ott központi funkciókkal alig rendelkező kisvárost tesznek meg székhelyül, vagy ha nagyobb is a város, mögé olyan nagy kiterjedésű járást helyeznek, amely kellő mértékben visszafoghatja fejlődőképességét. Nem beszélve a keleti periférikus térségekben jelentkező, a járási központtól való irreális távolságok előfordulásáról.²⁴

3. térkép. Szlovákia kerületi közigazgatási beosztása (krajok)

Map 3. The administrative division of Slovakia (kraje)

Forrás: saját szerk.

A közigazgatás ilyenén megszervezése minden bizonnyal a térségben hagyományosan erős kistáji identitás²⁵ befolyásolására, megváltoztatására törekedett. „Szlovákia lakosai történetük egyik legdöntőbb szakaszát élték át a 20. században településállományuk vonatkozásában is”: a tradicionális kisvárosias szövetet felváltja a jellemzően városias, ezzel is törekedve a minél koncentráltabb szlovák többségre.²⁶

A szocializmusban a regionalizmust, bármiféle decentralizációt alapvetően károsnak tartottak; Szlovákia azon országok táborát erősítette, akik joggal félhettek az etnikai alapú önrendelkezés esetleges negatív hatásaitól.²⁷ A szocialista hatalmi berendezkedés természetét ismerve ez nem jelenthetett konkrét veszélyt Csehszlovákia területi egységére.

A független Szlovák Köztársaság 1993-as megalakulását követően a térszervezést továbbra is a magyar struktúrával szembeni meghatározás, öndefiníciós útkeresés jellemezte. A Mečiar-féle kormány igazgatásszervezési módszertana még nemzetközi rosszállást is kiváltott, de a struktúra már olyannyira rögzült az I. világháború vége óta, hogy azon a

későbbi kormányok sem kívántak jelentős mértékben változtatni. A 2004-es EU-csatlakozást megelőzően – a strukturális alapok támogatásainak fogadása miatt – el kellett végezniük ugyan a NUTS-szintek beosztását, azonban – hasonlóan a magyarországi helyzethez – a kialakított új egységek jellemzően formálisak voltak, közigazgatási tartalommal, identitástöbblettel aligha bírnak.²⁸

Összegzés

A tanulmány arra törekedett, hogy a mai Szlovákia területén végbemenő térszervezési, és az ezzel szorosan összefüggő társadalmi kérdéseket új megvilágításba helyezze. A felkutatott és felhasznált hazai és külföldi irodalmak segítségével olyan összefüggéseket próbáltunk feltárni, amelyek a szlovák területfejlesztési elemek és a társadalmi berendezkedés között állnak fenn. Az itt felvázoltak mindegyike azonban csupán kiindulópontul szolgál egy-egy nagyobb témához, és jellemző általánosításokat nem kívánok megfogalmazni. A tanulmány elméleti–történeti alapvetésként azonban minden bizonnyal megállja a helyét, amelynek továbbgondolására ösztönzők valamennyi érdeklődőt.

JEGYZETEK

1. Elhangzott „A szlovák társadalom húsz év után (1989–2009)” c. pódiumbeszélgetésen (Piscová, M.–Krivý, V.–Tamás, P. Szlovák Intézet. Budapest. 2009. szept. 29-én)
2. Az eltérő elnevezések is igazolják, hogy egyféle területi alapú („nagy táji”) identitás kialakulására aligha következtethetünk. A három történeti-földrajzi fogalom közti különbségről részletesen ld. Mezei István (2008): A magyar-szlovák határ menti kapcsolatok esélyei. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 21–22. old.
3. Kiss Gy. Csaba (2007): Regionális magyar identitás a XIX. század végén. Felső-Magyarország, Felföld, Felvidék Mikszáth műveiben. In. Šutaj, Štefan–Szarka, László (eds): Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.–20. storočia. Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben. Universum. Prešov. 73–80. old.
4. Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs. 172–173. old.
5. Klusáková, Ludá–Ellis, Steven G. (eds) (2006): Frontiers and Identities. Exploring the Research Area. Edizioni Plus–Pisa University Press. Pisa.
6. Kowalská, Eva–Vörös, László (2006): Collective Identities and their Borders: a Slovak Perspective. In. Klusáková, L.–Ellis, S. G. (eds) (2006): i. m. 137–146. old.
7. Mezei István (2008): i. m. 22. old.
8. Voutat, Bernard (2000): Territorial Identity in Europe: the Political Processes of the Construction of Identities in Corsica, the Basque Country, Italy, Macedonia and the Swiss Jura. Contemporary European History. Vol. 9. 2. 286. old.
9. Voutat, Bernard (2000): i. m. 285–294. old.
10. Chmel, Rudolf (2005): Szlovákia Közép-Európában. In. Módos Péter (szerk.): Közép-európai olvasókönyv. Osiris. Budapest. 242. old.
11. Az első önálló Szlovák Állam 1939–45 között létezett, és ekkor volt elsőként Pozsony a fővárosa.
12. A XIX–XX. század fordulóján főként szlovák, magyar és német ajkú lakosság élt ezen a területen.
13. Érdekes adalék, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa, Vladimír Krivý szerint a szlovákiai magyar kisebbség körében a trianoni döntést követő tragédia messze alulmarad az 1945 utáni üldöztetés emlékeivel szemben.
14. A Losonctól Zomborig futó, vasúti félkörív jelentőségéről számos irodalom ír, mint ahogyan a „sokirányú perifériaképződés” jelensége is sokat elemzett tény [lásd bővebben: Baranyi Béla (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 19–37. old.].

15. Chmel, Rudolf (2005): i. m. 242. old.
16. Nem véletlen, hogy Csehszlovákia felbomlását megelőzően nem kérték ki a döntéshozók az állampolgárok véleményét.
17. Mezei István (2008): i. m. 36. old.
18. Illés Iván (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 153. old.
19. Chmel, Rudolf (2005): i. m. 240. old.
20. Grüber Károly (2002): Európai identitások: Régió, nemzet, integráció. Osiris–BIP. Budapest. 28. old.
21. Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): i. m. 201–203. old.
22. Illés Iván (2002): i. m. 125. old.
23. Mezei István (2008): i. m. 39. old.
24. Mezei István (2008): i. m. 46–47. old.
25. Kiváló áttekintést ad erről Halász Iván, aki többek között hangsúlyozza: „A jelenlegi szlovákiai tájidentitások sok tekintetben az évszázadok során kialakult megyei és nyelvjárási határokhoz kötődnek. Így létezik erős lipitói, árva, szepesi és más helyi és tájidentitás.” In: Halász Iván (2008): Bevezetés a modern Szlovákia tanulmányozásába. A modern Szlovákia kézikönyve. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Budapest–Piliscsaba. 24. old.
26. Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): i. m. 185. old.
27. A szlovák-magyar egyezmény aláírása többek közt ezért is nagy jelentőséggel bírt 1995-ben.
28. Érdekes azonban rávetnünk egy pillantást Szlovákia NUTS-2 szintű térségeinek nyugat-keleti irányú felfűződésére: látható, hogy Pozsony felől keleti irányba haladva egyre nagyobb kiterjedésű (és egyre fejlettebb) térségek következnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 19–37. old.
- Chmel, Rudolf (2005): Szlovákia Közép-Európában. In: Módos Péter (szerk.): Közép-európai olvasókönyv. Osiris. Budapest. 239–253. old.
- Grüber Károly (2002): Európai identitások: Régió, nemzet, integráció. Osiris–BIP. Budapest. 7–72. old.
- Halász Iván (2008): Bevezetés a modern Szlovákia tanulmányozásába. A modern Szlovákia kézikönyve. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Budapest–Piliscsaba.
- Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs. 169–215. old.
- Illés Iván (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 107–119., 127–155. old.
- Kiss Gy. Csaba (2007): Regionális magyar identitás a XIX. század végén. Felső-Magyarország, Felföld, Felvidék Mikszáth műveiben. In: Šutaj, Štefan–Szarka, László (eds): Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. –20. storočia. Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben. Universum. Prešov. 73–80. old.
- Klusáková, Luďa–Ellis, Steven G. (2006): Terms and Concepts: 'Frontier' and 'Identity' in Academic and Popular Usage. In: Klusáková, Luďa–Ellis, Steven G. (eds): Frontiers and Identities. Exploring the Research Area. Edizioni Plus–Pisa University Press. Pisa. 1–15. old.
- Kowalská, Eva–Vörös, László (2006): Collective Identities and their Borders: a Slovak Perspective. In: Klusáková, Luďa–Ellis, Steven G. (eds): i. m. 137–146. old.
- Mezei István (2008): A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok esélyei. Dialóg Campus. Budapest–Pécs.
- Voutat, Bernard (2000): Territorial Identity in Europe: the Political Processes of the Construction of Identities in Corsica, the Basque Country, Italy, Macedonia and the Swiss Jura. Contemporary European History. Vol. 9. 2. 285–294. old.

PÁSZTI-TÓTH ERZSÉBET*

GONDOLATOK A TERÜLETFEJLESZTÉS HATÉKONYSÁGÁRÓL

THOUGHTS ABOUT THE EFFICIENCY OF REGIONAL DEVELOPMENT

ABSTRACT

The aim of the study, titled „Thoughts about the efficiency of settlement-improvement” is to show connections and efficiency in domestic region-improvement/settlement-improvement, which appear in practice, emphasizing region politics, configuration, regulation background, organizational-institutional “system” and resource “system”, especially in connection to the local (settlement-) development.

Several areas of this question became the means of party politics which conceals puzzling relations and connections in some places. Therefore this study is only for an overview, showing the developed situation concerning this field, which may be a starting state according to region-improvement/settlement-improvement. For this reason I am searching for the answer for the following questions: In the practice of settlement-improvement to what extent do local interests, initiatives coming from below, principles of region-improvement – taken over from the EU – (programming, subsidiarity, partnership, addition, concentration) succeed? As well as: in what extent do region-improvement, configuration, region politics, the institutional and resource systems operated for this purpose serve the social-economical-environmental development, and what lessons might be drawn concerning settlement-improvement/region-improvement?

During the analysis Faragó László’s “The conceptual system of region-improvement” serves as a basis.

There is no chance for the full exposition of this topic here; therefore I confine myself to point out some lessons which might be drawn in connection to the development of the settlements’ current social-economical situation, under the aegis of the happenings of settlement-improvement/region-improvement.

The research divides into three chapters:

- The period after the change of regime,
- The period between 1996 and our joining to the European Union (May 1, 2004),
- The period after joining the European Union.

In every chapter I look through the region politics, the local regulation, the organizational and institutional systems; possibilities and anomalies on intermediate level and on the levels of cities (having county rights), small regions and settlements; sources and the practice of planning in the system of resources, and the dominant effects.

Finally I say a couple of words about the necessity of the bottom-up building’s adoption in region-development.

1. Bevezetés

A tanulmány célja bemutatni a hazai területfejlesztés/településfejlesztés főbb, a gyakorlatban megmutatkozó összefüggéseit, hatékonyságát, különös tekintettel a helyi (kiemelten a települési) fejlődést érintő területpolitikát, a térszerkezetet, szabályozási hátteret, a szervezeti-intézményi „rendszer” és az „eszközrendszert”. A térszerkezet korszerűsítésére irányuló „elképzelések”, a területpolitika, az eszközrendszer kialakítása és működtetése vajmi kevés összhangot, s még kevesebb célszerűséget mutat. A szölamok szintjén maradt

* PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar.

térszerkezet korszerűsítés nem a társadalmi-gazdasági-környezeti fejlődés eszköze, hanem látszólag az maga a cél. Így aztán még eltökélt szándék mellett is nehéz lenne megtalálni a kijelölt cél megvalósulását leginkább szolgáló megoldást.

Ennek egyik fő oka az, hogy e kérdéskör több területe a pártpolitika eszközévé vált, ami helyenként áttekinthetetlen viszonyokat és összefüggéseket rejt magában. Így e tanulmány csupán áttekintésre vállalkozhat, bemutatva az e területen kialakult állapotot, ami szintén kiindulási helyzetnek tekinthető a területfejlesztés/településfejlesztés tekintetében. Ennek okán választ keresek, vajon a területfejlesztés gyakorlatában, mennyiben érvényesülnek a helyi érdekek, az alulról való kezdeményezések, a területfejlesztés – EU-tól átvett – alapelvei (programozás, szubszidiaritás, partnerség, addíció, koncentráció), valamint az, hogy a területfejlesztés, a térszerkezet, a területpolitika, az e célból működtetett intézmény és eszközrendszer mennyiben szolgálja a társadalmi-gazdasági-környezeti fejlődést, s milyen tanulságok vonhatók le a településfejlesztés/területfejlesztés jövője tekintetében.

Az elemzésénél Faragó László: „A területfejlesztés fogalmi rendszere” című munkája szolgál alapul. E szerint „A területfejlesztés a „törvényi meghatározásnál” átfogóbb kategória, mindazt tartalmazza, ahogyan a közösségi szféra (parlament, kormány, önkormányzatok stb.) hatni próbál a különböző tevékenységek térbeli megoszlására. Racionálisabb terület-felhasználás, környezeti szempontokat szem előtt tartó kiegyensúlyozottabb fejlesztés, szerkezetátalakítás és egyéb társadalmi és gazdasági célok megvalósítására való törekvések, mind ide tartozhatnak. Nagyon röviden, lényegre törően megfogalmazva a területfejlesztés a térhasználat tudatos irányítását jelenti.”¹

2. A területfejlesztés hatékonysága

A „településfejlesztés/területfejlesztés” kettősség a területfejlesztést helyesen értelmezők számára tautológia, de azok számára, akik a jogszabályokat és a területfejlesztés gyakorlatát veszik alapul, még nem egyértelmű. Igaz, a település a szubszidiaritás elve érvényesíthetőségének alapszintje, az önkormányzati struktúra alapeleme mégis kimaradt a területfejlesztés rendszeréből, sőt a településfejlesztés sincs szabályozva.

A témakör teljes kifejtésére itt nincs lehetőség, így annak kiemelésére szorítkozom, ami a településfejlesztés/területfejlesztés égisze alatt történtek alapján a települések jelenlegi társadalmi-gazdasági állapotának kialakulásával összefüggésben tanulságként bemutatható.

A fejlett országok fordista rendszeréhez kapcsolódóan a területfejlesztési politika kétféle modellje alakult ki.²

- Az ún. „jóléti modell”, melyben a szociális szempontok kerültek előtérbe a gazdasági szempontokkal szemben, s az életminőségben lévő területi különbségek csökkentése a cél. Ez elsősorban infrastruktúra fejlesztésében és a jövedelmek kiegészítésében jelentkezik.
- A másik modellben a hangsúly a gazdaságfejlesztésre kerül, a szociális szempontok előtt.

Miután a hátrányosabb térségekben, településeken, elsősorban a munkahelyek hiánya és a viszonylag alacsony jövedelmek miatt a népességmegtartó képesség jelentősen csökken, főleg a fiatalok és a képzettebbek elvándorolnak, a két modell előnyeinek ötvözése mellett, e második modellre célszerű fókuszálni. A helyi KKV előnyben részesítésének – a helyi versenyképesség növelésében –, különösen hosszú távon, számos hozadéka lehet, mely a foglalkoztatás a keresetek növelésében, illetve az életminőség javulásában egyaránt megmutatkozik.

Napjainkban egyre inkább elfogadott az a szemlélet, mely szerint helyi programokkal, a területei szempontok és folyamatok alapulvételével megelőzhető a jelentős területi külön-

ségek kialakulása és tértudatos fejlesztéspolitikával magasabb szintű foglalkoztatás és nagyobb növekedés is elérhető.

A területfejlesztés hatékonyságának elemzése további magyarázatot adhat a helyi gazdaságélénkítő településfejlesztés/területfejlesztés szükségességének.

A területfejlesztés hatékonyságának vizsgálati szempontjai között a területfejlesztés általános jellemzői milyen arányt képviselnek, és hogyan érvényesül:

- a szakpolitikák és konkrét fejlesztések területi harmonizációja;
- a közösség nevében történő jövőorientált beavatkozások, s mennyiben közérdekűek;
- a kitűzött célokhoz viszonyítva a gazdaságpolitikai (hatékonysági, versenyképességi) és társadalompolitikai (méltányossági, szolidaritási, kohéziós) szempontok;
- a szubszidiaritás elve a területpolitika gyakorlásában;
- a területegységek, saját közösségi érdekeit megjelenítő célok;
- a társadalomtudományok, a területi tudományok elve, vagy egyéb szempontok vezérlik.

Az alábbiakban e szempontok alapján igyekszem képet adni a területfejlesztésről – fogalmi rendszerének logikáját követve – általános jellemzői, működési elvei, az alrendszerek által meghatározott feladatok ellátása, az eszközrendszer célszerű felhasználása, a megvalósulás, illetve a megmutatkozó társadalmi-gazdasági hatások összevetésével.

A vizsgálat három fejezetre tagolódik:

2.1. A rendszerváltást követő időszak 1996-ig,

2.2. 1996 és az Európai Unióhoz való csatlakozásunk (2004. május 1.) közötti időszak,

2.3. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk utáni időszak.

Fejezetenként áttekintem a területpolitikát, a területi szabályozást, a szervezeti és intézményi rendszert; a középszint, a megyei jogú városok, a kistérségek és a települések szintjén jelentkező lehetőségeket és anomáliákat; az eszközök rendszerében a forrásokat és a tervezés gyakorlatát, illetve a domináns hatásokat.

2.1. A rendszerváltást követő időszak 1996-ig

- Területpolitika: A rendszerváltást követő válsághelyzetre viszonylag gyorsan igyekezett reagálni a kormányzat, noha a területpolitika intézményrendszere és eszközrendszere kialakulatlan volt. A forrásokat főleg az északkeleti megyék gázvezeték-hálózat fejlesztésére fordították, így a gazdaság fejlesztésére és a többi térség felzárkóztatására nem jutott pénz.
- A területi szabályozás: A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény (Tftv.) megszületéséig a területfejlesztést az 1990. évi önkormányzati törvény (Ötv.) szabályozta.
- Szervezeti és intézményi rendszer: A rendszerváltozás utáni években ígéretes törekvések voltak a területfejlesztés intézményrendszer alapjainak lerakásában. Ez nem csak a szaktárca és a kapcsolódó szakmai szervezetek erőfeszítésében mutatkozott meg, hanem a megyéken belül, az erre irányuló szakmai munkában és az önkormányzatok, tárcák, parlamenti bizottságok együttműködésében is. Szakmai alapként a Regionális/Területi Tervezés Európai Chartájára (Torremolinos 1983) szolgált. Ennek megfelelően a kialakuló struktúra az EU csatlakozásra való felkészüléssel összhangban formálódott.
- Középszint: A rendszerváltást követő években az egyik sarkalatos kérdést a középszint meghatározása jelentette. Miközben többmegyés köztársasági megbízotti hivatalkák formájában megjelentek a közigazgatási régiók csírái, a területfejlesztés még nem kapott hangsúlyt. A megyei önkormányzatok többsége nyitottságot mutatott egy

új térstruktúra kialakításához, de megfelelő szakmailag előkészített programot várt el a tervezett rendszer szerkezeti és szervezeti felépítéséről, annak működéséről és várható hatékonyságáról. Ez a szakmai anyag azóta sem készült el, sőt a kérdés tisztázására vonatkozó igény is teljesen elhalványodni látszik. Mi több, a területfejlesztés eredeti célkitűzései is háttérbe szorultak.

- Megyei jogú városok (MJ városok): A térszerkezet és a társadalmi-gazdasági kohézió jelentős gyengítését, majd a megyei önkormányzati funkció torzulását eredményezte a megyei jogú városok és megyei közgyűlések szerepének ilyen sekélyes szabályozása. „Kiszakadt” a megyékből az a 23 MJ város, mely esetenként a megye lakóinak több mint felét jelentette, s ahol az intézményi – közigazgatási, gazdasági, szolgáltató, egészségügyi, oktatási, kulturális, innovációs, stb. – központok működtek, melyek szervesen kapcsolták össze eddig a falvakat, a kis és nagyvárosokat érdekközösségük alapján. Ez a további fejlődésre rányomta a bélyegét, különösen politikai különbségek esetén. A legyengített megyéknek nem volt eszközük a megye településeinek érdekeit képviselni.
- Kistérségek: Az önkormányzatok önállóságának hangsúlyozása mellett, a feladatmegosztás terén számos kérdés tisztázatlan volt, bár a városi intézmények szolgáltatásaival ellátták a vonzáskörzetükbe tartozó településeket. Területfejlesztésre vonatkozó együttműködések csak elvétve alakultak ki.
- Települések: „A magyar önkormányzati törvény évszázados mellőzöttségük után először adott elégtételt a településeknek, különösen a kisfalvaknak azzal, hogy a rendszer középpontjába a települési szintet helyezte.”³
Ebben az időszakban az önkormányzatok – átgondolatlan, forráshiányos – önállósága kapott nagyobb hangsúlyt, bár számos fejlesztés iránti elvárás is megfogalmazódott. A helyi gazdaságfejlesztés volt a legsürgetőbb – ha ez így nem is fogalmazódott meg célként – hiszen a nyomasztó munkanélküliség kezelésére nem voltak helyi eszközök. Inkább az infrastruktúra fejlesztésére lehetett némi támogatást nyerni. A külföldi tőke kapott behozhatatlan előnyt, aminek következményeként egyre kilátástalanabb helyzetbe kerültünk.
- Források: A területfejlesztésre fordítható forrásokról – intézményi háttér hiányában – központi döntések születtek. Itt említem meg a PHARE-t, az EU egyik előcsatlakozási programját (az ISPA és a SAPARD később nyíltak meg), mely 1990 és 1998 között mintegy 800 millió euró vissza nem térítendő támogatást jelentett. A területfejlesztéshez közvetlenül nem kapcsolódott, de e téren is sok hasznosítható ismeretet adott.
- Tervezés: Ezekben az években a területfejlesztés célrendszerének, az intézményi rendszer (előkészítő, döntéshozó) előkészítése folyt. Időközben több megyei önkormányzat elkezdte területfejlesztési tevékenységének megalapozását, elsősorban területfejlesztési tervek (helyzetértékelés, koncepció) formájában, melyek véleményezésre, széleskörű egyeztetéseken alapult. A megyei önkormányzatok az így szerzett tapasztalatok birtokában és az együttműködés szándékával vettek részt a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvényalkotás előkészítésében.
- Hatások: A globalizáció hatásai gyorsan átrendezték a tulajdonviszonyokat és a gazdasági folyamatokat, aminek következményeként a területi különbségek nőttek, a területfejlesztés a törvény megszületésével és intézményrendszerének kialakításával kezdett működni.

2.2. 1996 és az Európai Unióhoz való csatlakozásunk közötti időszak

- Területpolitika: Az 1996. évi XXI. Törvény (Tftv.) megszületése és a 2004. május 1. közötti időszak sok tekintetben nem minősíthető egységesnek, de megítélésem szerint a területfejlesztés szempontjából e két dátum közötti időszak a legjelentősebbek közé tartozik.

A Társulási Szerződés és az Európai Megállapodás ratifikálása után, 1997. december 12–13-i Luxemburgi csúcs alkalmával megindulhattak az előcsatlakozási tárgyalások és döntés született a 2000–2006 közötti időszakra vonatkozó Előcsatlakozási Alapokról. Ez szintén nagymértékben meghatározta hazánk területpolitikájának fő vonulatát. Az 1996 és a 2004 közötti időszak több jellegzetes szakaszra bontható, mely időszakok közötti főbb eltéréseket igyekszem kiemelni, különös tekintettel a területfejlesztésnek a helyi versenyképesség növelésével, gazdaságélénkítéssel összefüggő hatékonyságára.

A Tftv az első átfogó törvény a regionális politikában, amely ma már teljesen EU kompatibilis (módosítása az 1999. évi XCII. törvénnyel 2000. január 1-jei hatállyal történt.) A Tftv hibái ellenére több pozitív folyamatot indított el a területfejlesztési politikán túl is. Erősödni látszottak a területi szintek, az önkormányzatok és intézmények közötti együttműködések, keresték a közös csatlakozási pontokat. A Tftv. ekkor még a területpolitikát nagymértékben befolyásolta azzal, hogy a tv-ben meghatározott célokat és feladatokat a területfejlesztés alapjának tekintette. Igaz, nem sikerült e célok elérésében jelentősebb eredményeket elérni és a területi differenciálódás is tovább erősödött.

2000-től főként a Széchenyi terv fémjelezte a területfejlesztési politikát, de a korábban elkezdett területfejlesztési irányzat is tovább folyt. Kezdett megerősödni a regionális szemlélet, noha a regionalizmus ekkor sem volt még semmilyen formában megalapozva. Legfőképp a NUTS rendszerre és az EU elvárásaira való hivatkozás alapján hét régió vált a térszerkezet alapjául, bár több eleme sem az alkotmánnyal, sem a közigazgatási struktúrával nem mutatott összhangot. A területfejlesztési politikát egyre inkább kivonták a legitim önkormányzatok hatásköréből, miközben a területrendezési feladat ott maradt. Így valójában a területpolitika annak intézményi és eszközrendszerével együtt kikerült a társadalmi kontroll alól. A regionális célok első sorban a gazdaság és az innováció fejlesztésére irányultak, erősödött a KKV-kra irányuló figyelem, ugyanakkor több program készült a települések részére is.

2002-től az EU csatlakozásra való felkészülés határozta meg a területfejlesztési politikát. A hazai területfejlesztés feladatokról áttérlődik a figyelem az EU regionális politikájára, s intézményrendszerének kialakítására. A területi differenciálódás tovább nő, a figyelem a gazdasági növekedés és a leendő támogatásokkal kapcsolatos abszorpció előkészítésére irányul. 2002-ben befejeződött az EU csatlakozásunkkal kapcsolatos tárgyalások függőben lévő – az EU támogatások több mint 80%-át kitevő – három fejezete. A tárgyalások eredményességét jelzi, hogy az igényeinknek felét sem sikerült elérni.

- A területi szabályozás: Az 1996. évi XXI. törvénynek (Tftv.) – az 1999. évi XCII. tv által – EU kompatibilissá történő módosítása meghatározta az e tevékenységek kereteit és az abban résztvevők mozgásterét. Országos területfejlesztési koncepció készült, némi forrás is rendelkezésre állt, valamint megszerveződött és elkezdett működni a területfejlesztés intézményrendszere. Ugyanakkor továbbra is az ágazati szempontok érvényesültek mindaddig, amíg más politikai érdekek az ágazati szempontokat is felül nem írták. A településfejlesztésre vonatkozóan továbbra sincs szabá-

lyozás. A településrendezés keretében, annak megalapozásaként készülnek ugyan hosszú távra szóló koncepcionális fejezetek, de ezekben sem a helyi részvétel, sem a helyi érdekek, sem a gazdaságfejlesztése nem mutatkozik meg. A területfejlesztés jogszabályoknak való megfeleléségére, koherenciájára, hatékonyságára vonatkozóan nincs semmiféle érdemi kontroll. Hasznos lenne e stratégiai tervezés és megvalósítás folyamatába a döntéseket elősegítő controlling rendszer beépítése, ahol „A stratégiai menedzsment magába foglalja a stratégiai tervezést, a végrehajtás irányítását, a visszacsatolást, az eredmények értékelését.”⁴ A controller a célnak megfelelő rendszer révén ellátja a döntéshozókat a döntésekhez szükséges információval.

- Szervezeti és intézményi rendszer: Kezdetben számos gyermekbetegség kísérte a területfejlesztést. Hosszú ideig tisztázatlan volt a megyei területfejlesztési tanácsok munkaszervezeteinek formája, miközben már folyt a tervezés. Mire megjelent a 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelet a területfejlesztési koncepciók, programok és a területrendezési tervek tartalmi követelményeiről, már több megyében és kistérségben elkészült a területfejlesztési koncepció. Ennek ellenére a támogatások elnyerésére kiírt pályázatok – országos szabályozás alapján – fogalmazódtak meg, melyek csak véletlenszerűen illeszkedtek a már elfogadott megyei prioritásokhoz. Ez a gyakorlat még most is igen erősen tartja magát, amit csak tovább erősített a területfejlesztési tanács kistérségeket képviselő tagjainak egymás között, a háttérben előre megkötött – a források elosztásáról szóló – megállapodása. A deklarált területfejlesztési célok hatékony megvalósítására irányuló és a jelentősebb multiplikátor hatású pályázatok helyett a kapcsolati tőke érvényesült a bírálóknál. Az eltelt évek alatt ez a szemlélet vált a mindennapok gyakorlatává.

Az 1999. évi XCII. törvény által módosított Tftv révén jelentősen nőtt a centralizáció. A gazdasági kamarákat kizárták a területfejlesztési tanácsokból, s a kistérségeket képviselők száma is háromra csökkent, miközben szaporodott a kormány által delegáltak létszáma. Ekkor indult el igazán a területfejlesztés a társadalmi kontrolltól való eltávolodás útján. A döntés-előkészítés és az érdemi döntés a közvetlen legitimitással nem rendelkező, képviseleti alapon működő szervezetek, korporációk hatáskörébe megy át, miközben a háttéralkuk tovább folynak. A dekoncentrált szervezetek száma, működési területe szinte követhetetlené vált, melyek az ágazatok térnyerését növelte a területiséggel szemben.

- Források: A nagyobb volumenű fejlesztésekhez kapcsolódó támogatások központi elbírálás alapján történtek. A területfejlesztés szerény mértékű hazai forrásai 1999-től álltak a megyei területfejlesztési tanácsok rendelkezésére, egyre csökkenő mértékben. A regionális fejlesztési tanácsok 2000-től rendelkeztek támogatásokra fordítható forrásokkal, egyre növekvő mértékben. A kistérségi fejlesztési tanácsok és munkaszervezetei 2003-tól kapnak évente támogatást.

Noha az előcsatlakozási alapok nem kifejezetten területfejlesztési célokat szolgáltak, s ezek nem is voltak összehangoltak a területfejlesztést szolgáló tervekkel, mégis célszerű itt e forrásokat megemlíteni, mert az általuk megvalósult fejlesztések hozzájárultak az egyes térségek fejlődéséhez, ami új kiindulási alapot jelentett a területfejlesztés számára. A PHARE mellett 2000-től az EU másik két előcsatlakozási program támogatási eszközeivel is élhettünk. Az ISPA infrastruktúra, főleg közlekedésfejlesztés és a környezetvédelem – szennyvízkezelő és hulladékkezelő beruházások – céljait szolgálta. A SAPARD a mezőgazdaságot és vidékfejlesztést szolgáló program, ahol a támogatások főbb célterületei: a minőségjavítás, a feldolgozottság szintjének emelése, az agrár-környezetvédelem, valamint az alternatív jövedelemszerzés, a falu- és vidékfejlesztés támogatása. Az állatállomány növelése nem támogatott, pedig a

sertésállomány és a szarvasmarha állomány, valamint a szőlőterületek kisebb, mint felére zsugorodtak.

- Tervezés: Miután megszületett és módosításra került a Tftv., megszülettek a szükséges jogszabályok, ezek meghatározták a tevékenységek kereteit és az abban résztvevők mozgásterét, megszerveződött és elkezdett működni a területfejlesztés intézményrendszere.

Az Országgyűlés 1998-ban a 35/1998. (III. 20.) OGY határozattal elfogadta az Országos Területfejlesztési Konceptiót (OTK), mely 2005-ben az EU-hoz való csatlakozás okán módosult az OTK a 97/2005. (XII. 25.) OGY határozattal. Az OTK a Tftv.-nek megfelelően megfogalmazza az alapelveket, jövőképet, hosszú és középtávú célokat, feladatokat, erőforrásokat, eszközöket. A jogi szabályozás alapján elkezdődhetett a tervezés minden szinten, bár néhány kivételtől eltekintve nem voltak a célra képzett szakemberek, sem tervezői közösségek. A tervek, tartalom és szerkezet tekintetében rendkívül vegyesre sikerültek, főleg az infrastruktúra és az intézményi fejlesztésekre összpontosítottak, s – a helyzetértékelésen túl – nem tudtak mit kezdeni a gazdasággal.

A területi tervezés a regionális fejlesztési ügynökségeknél erősödött meg, noha inkább a központi instrukciók, mint a regionális érdekek jelentek meg a célok között. A megyei tervezés „elhalványult”, a kistérségi tervek is külső tervezők által készültek, nem alakultak ki helyi területfejlesztési „műhelyek”. A helyiek részvétele nélkül, az írásztalnál készült tervek megvalósításához nem kötődött helyi érdek, így a tervek túlnyomó többsége a „fiókokba került”. Kezdetben a SAPARD tervezésében igen aktív szerepet vállaltak a kistérségek, de a központilag megfogalmazott pályázati kiírások itt sem adtak lehetőséget a helyileg elfogadott prioritások érvényesíthetőségének. Ennek kedvezőtlen hatása a LEADER programban ma is erősen érződik, hiszen a helyi szereplőket már igen nehéz aktivitásra bírni. A vidékfejlesztés és a területfejlesztés közötti összehangolás – érthetetlen módon – évekig nem történt meg, pedig egy ideig mindkét feladat azonos tárcához tartozott.

- Települések: A legfurcsább és legkevesbé érthető az, hogy a települések kimaradtak a területfejlesztés rendszeréből azzal, hogy a területfejlesztés egyenél több településre vonatkozik. Ugyanakkor a településfejlesztés önmagában sem szabályozott, de az sem tisztázott, hogy a településfejlesztés mi módon kapcsolódik a területfejlesztés rendszeréhez. Így a hierarchikus területfejlesztés rendszerében nincs az önkormányzatoknak lehetőségük a településük érdekeinek érvényesítésére, sőt az utóbbi időben az érdemi véleményezésre sem.

Rendkívül méltánytalan és nagyon sok hátránnyal is jár, hogy a vállalkozói társadalom érdemben nem vehet részt sem a területfejlesztésben, sem a településfejlesztésben. Azok, akiktől a gazdaság fejlődése, a foglalkoztatás bővülése és a bérek növelése várható, valójában kívül rekedtek a tervezés, véleményezés és a megvalósulás folyamatán.

Amellett, hogy ezzel a területfejlesztés – EU-tól átvett – több alapelve sérül, a hatékonyság sem kielégítő, emellett az egyébként is szétzilált társadalmi kohézió tovább gyengül, s egyre kevesebb esély marad az együttműködésre alapuló közösségi fejlesztésekre. Társadalmi kohézió nélkül pedig nem számíthatunk hosszú távra szólóan sem eredményes településfejlesztésre, sem sikeres területfejlesztésre.

2.3. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk utáni időszak

- Területpolitika: A területpolitika az EU-hoz való csatlakozásunkkal sok tekintetben megváltozott hazánkban. A legfőbb figyelem az uniós források felhasználására irányult. E tevékenység koordinálására különböző elnevezésű tárca nélküli miniszteri státuszokat létesítettek. 2006-tól látszólag stabil helyre, az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium (ÖTM) hatáskörébe, illetve az ÖTM felügyelete alá tartozó Országos Területfejlesztési Hivatalhoz (OTH) került mind a hazai területpolitika, annak intézményi és eszközrendszere, mind pedig az EU-s források koordinálása. Ebben a felállásban a területfejlesztés hatékonyságát tekintve kedvező lehetőségek kínálkoztak, ám e feladatkör valami okból újabb szervezet/ek hatáskörébe került.

A Tftv – 2004. évi LXXV. tv általi – módosításával a területfejlesztés döntő szintje a régió lett; átalakult a területfejlesztési tanácsok összetétele; létrejöttek a kistérségi területfejlesztési tanácsok; megváltozott a pénzügyi finanszírozás; a megyék szerepe tovább csökkent, holott ez az egyetlen legitim középszint, hiszen a régió és a kistérség kategóriája az alkotmányunkban nem szerepel, így legitimitással sem rendelkezik. Az EU szempontjából megtörtént ugyan a decentralizáció, bár az EU nem az országok régióit, hanem a kormányzatokat tekintette a területpolitikában partnernek. Ettől kezdve elszaporodtak a területfejlesztéssel foglalkozó intézmények, közreműködő szervezetek, melyek többségének részvétele, felelőssége és hitelessége csak politikai érvekkel indokolható.

Mivel az elsőrendű szempont a források felhasználása lett, a gazdaság fejlődése és a területi különbségek csökkentése háttérbe szorult.

2005-ben a II. Országos Területfejlesztési Konceptió (II. OTK) kerül elfogadásra, kifejezetten regionalizációs irányultsággal, mely 2007-2013 időtávra szól. Úgy értékelem, hogy az ebben megfogalmazott alapelvek közül egyet sem sikerült megvalósítani, sőt a decentralizáció helyett a centralizáció és a dekoncentráció erősödött meg; jelentősen sérült a hatékonyság, a koncentráció, a nyilvánosság és az átláthatóság elve; a szubszidiaritás és a partnerség elvének pedig még a látszatát sem sikerült megőrizni. A 2013-ig szóló középtávú fejlesztési célok közül, a „versenyképes budapesti metropolisz térség” fejlesztésére fordult kiemelt figyelem. Ezzel összefüggésben sokak számára gyakorta megfogalmazódik, vajon meddig kell a vidéknek egyoldalúan áldozatokat hozni Budapest fejlődéséért? Miért nincs összehasonlító elemzés, vajon más területpolitika nem előnyösebb-e az ország fejlődését tekintve, illetve mikor és milyen formában térül meg ez a történelmi távlatú áldozatvállalás a vidék számára.

„Összességében jelentősek az ország gazdaságában mért különbségek, a dinamizmus az ország kisebbik részére, illetve néhány városra (főleg a budapesti agglomerációra) korlátozódik, míg az ország nagyobb része gyenge gazdasági kapacitásokkal, erőtlen versenyképességgel rendelkezik. Az egy főre jutó GDP szerint a régiók között 2,4-szeres, a megyék (jelen esetben Budapest és Nógrád megye) között 3,6-szoros, a kistérségek (Szentgotthárd és Pétervására) szélsőértékei között 13-szoros volt a különbség 2001-ben.”⁵⁵ Az itt bemutatott különbségek nagy valószínűséggel azóta sem csökkentek.

- Szervezeti és intézményi rendszer: Kialakítása és működtetése a tagállamok kormányainak feladata és felelőssége. A 2005-ben elfogadott – 2007-2013 időtávra szóló – II. OTK ennek tudatában megfogalmazta a területfejlesztéshez szükséges eszköz- és intézményrendszert is. A hatékonyság és az eredményesség mégsem kérhető számon az intézményrendszeren, hiszen – különösen 2006 után – a politikai szempontok domináltak a döntéseknél, az intézményi rendszer mindössze a végrehajtás eszköze

volt. A megyék, kistérségek, települések legfeljebb formálisan vettek részt a véleményezésben, de érdekérvényesítő lehetőségük megszűnt.

Az intézményi rendszer kialakítására, működésére és eredményességre vonatkozóan részletes értékelést ad „Az Állami Számvevőszék jelentése a Területfejlesztés fejezet működésének ellenőrzéséről”.⁶ Ebből idézek néhány – általam fontosnak ítélt – részletet.

- A Területfejlesztés fejezet szervezeti kialakítása, irányítása, felügyelete a hazai államigazgatási gyakorlatban példa nélküli. A XVII. Területfejlesztés fejezet felügyeleti szerve a Magyar Terület- és Regionális Fejlesztési Hivatal (MTRFH), vezetője az MTRFH elnöke, a fejezet irányítója a tárca nélküli miniszter. A tárca nélküli miniszter és az MTRFH (OTH) vezetője által gyakorolt irányítási, felügyeleti jogkörök az Áht. és az Ámr. 2004. évi módosításában foglaltak alapján nem határolhatók el egyértelműen. A tárca nélküli miniszter feladat- és felelősségi köre a költségvetési- és ellenőrzési tevékenységre vonatkozó szabályokkal nincs összhangban. Mindezek következtében a jelenlegi szervezeti keretek között a feladatok és a felelősségi körök összhangja, és a törvényes működés nehezen biztosítható...
- A fejezetirányítás hatékonyságának eszközrendszere – jogi háttér, döntéseket elősegítő monitoring, megfelelően kezelt, aktualizált, ellenőrzött adatbázis, elemző mélységű beszámolási rendszer – nem volt biztosított. A hiányosságok a fejezet létrehozása előtt is fennálltak – egy részét korábbi Állami Számvevőszéki vizsgálatok is megállapították – ezért kifogásolható, hogy ezeket nem szüntették meg...
- A regionális fejlesztési tanácsoknak a területfejlesztési koncepciók és programok, valamint a területrendezési tervek egyeztetésével és elfogadásával kapcsolatos feladatok végrehajtását alátámasztó dokumentumot nem tudtak bemutatni.
- Az Regionális Fejlesztési Tanácsokban a minisztériumok állandó megbízottakkal vesznek részt, ugyanakkor kockázatos, hogy (a Pénzügyminisztérium és a területfejlesztési miniszter képviselője kivételével) nem a minisztérium vagy a központi közigazgatás állományába tartozó köztisztviselők a résztvevők. Ezért a Tftv. szabályai szerint nem beszámoltathatók, és felelősségre sem vonhatók, ill. kétséges a felkészültségük a szakmai képviselőre.

„Több mutató – GDP, versenyképesség, foglalkoztatás, keresetek – alapján megállapítható, hogy Magyarország kivételével valamennyi újonnan csatlakozó ország, képes volt hasznára fordítani az uniós tagságát, és az unió által biztosított támogatásokat. A megfelelő ütemű forráslehívás ugyanis csak feltétele, de nem garanciája a támogatások eredményes és hatékony felhasználásának. A forrásfelhasználás pedig hazánkban nagy valószínűséggel nem volt sem hatékony, sem eredményes.”⁷

- Források: A területfejlesztésre fordítható források hazai forrásokra és EU támogatásra osztható, bár az EU támogatások többsége a hazánk által az EU költségvetéséhez történő hozzájárulásból – feltételek mellett való – visszajuttatás. Emellett a programok sajátosságának megfelelően hazai forrást is biztosítani kell.
- Hazai pénzforrások: Az évente meghatározott költségvetési fejezetek összegei, melyeket a Minisztériumok és a minisztériumok dekoncentrált szervei osztanak el, illetve a decentralizáció szintjein a nemzeti forrásokból rendelkezésükre álló források. Ez utóbbi túlnyomórészt, a régiók szintjén jelentkeznek.
- Uniós pénzforrások
 - Közösségi Kezdeményezések, 2000-2006 között négy EU program működött hazánkat érintően. (*Interreg, Leader, EQUAL, Urban.*)
 - Előcsatlakozási Alapok. (*ISPA, SAPARD.*)

- A területfejlesztés dokumentumai: A 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelet szabályozza a tervek tartalmi követelményeit, tehát elvárható a tervek koherenciája. Mégsem a különböző szinteken elfogadott tervekben leírt célok valósultak meg. Minden lényeges kérdés felső szinten és politikai „megfontolások” alapján dőlt el.
- Területfejlesztési koncepciók: Az ország, vagy térség hosszú távú, összehangolt társadalmi-gazdasági-környezeti fejlesztését megalapozó tervdokumentum, mely helyi adottságokra épülő helyi közösségi célokat szolgál. Országos szinten az Országgyűlés, a többi szinten a Területfejlesztési Tanácsok fogadják el.
- Az I. OTK-t 1998-ban, II. OTK-t (2007–2013) 2005-ben fogadták el. Ahogyan a területpolitika fejezet részletezi, nem sikerült a tervekben megfogalmazott elveket foganatosítani, sem az abban foglalt célokat megvalósítani. Ezért elsősorban nem a tervek, hanem a szándék, a döntési mechanizmus és az e célra kialakított szervezeti és intézményi rendszer okolható.
- A regionális területfejlesztési koncepciók már 1996–2000 között elkészültek, melyeket a II. OTK-nak megfelelően átdolgoztak. Az alulról építkező területfejlesztési tervezés helyett a régiók szintjén is a központi célkitűzések és szándékok érvényesülnek, amit a terveket elfogadó Regionális Területfejlesztési Tanácsok összetétele szavatolt.
- Megyei területfejlesztési koncepciók 1996–2000 között szintén elkészültek. Azon túl, hogy a megyei területrendezési tervnek a megyei területfejlesztési koncepció szolgál alapul, gyakorlatilag nincs értelme megyei területfejlesztési koncepció elkészítésének. Az abban megfogalmazott célokat ugyanis a magasabb szintű tervekben nem lehetett foganatosítani, sem megyei szintű döntés alapján megvalósítani, hiszen nincs megyei fejlesztési forrás.
- Kistérségi területfejlesztési koncepciók: Tapasztalatom szerint, az elkészített koncepciók többsége a fiókba került, az érintett települések érdemben nem is ismerik, nem-hogy követnék azokat, az ott célként megfogalmazottak megvalósítására nincs eszükük.
- A területfejlesztési programok a területfejlesztési koncepció alapján kidolgozott középtávú (7 év) stratégiai és az abból lebontott rövidtávú (2 év) operatív programok. Minden szinten készültek területfejlesztési programok, melyek többé-kevésbé a már elfogadott területfejlesztési koncepciókra épültek. Ennek megfelelően céljaik a koncepciókban elfogadott célokat részletezik, melyek szintén pártpolitikai irányultságúak.
Csaknem mindenütt készültek különböző elnevezésű területfejlesztési koncepciók és programok (OTK, NFT, ÚMFT, stb.), de alulról építkező, széles társadalmi bázisra épülő, nemzeti érdekek mentén megfogalmazott országos területfejlesztési tervek készítésére és elfogadására még nem került sor. Ezzel kapcsolatosan a következő idézet világos értékelést ad. „(...) megalapozott hazai stratégiák hiányában, nem is készülhetett a hazai fejlesztéspolitikával összehangolt koherens fejlesztési terv. Ha azonban hiányzik a stratégiai célok egyértelmű meghatározása, és nincsenek olyan mechanizmusok, melyek ebbe az irányba „terelik” a résztvevőket, az intézményrendszer szereplőit a feljük közvetített közvetlen és rövid távú célok mozgatják (...). Felelőséget és kockázatot sem a vezetők, sem a munkatársak nem vállaltak, de ezt nem is követelte meg tőlük a rendszer”.⁸
- Településfejlesztési koncepciók, programok: A települések többsége rendelkezik valamilyen szintű településfejlesztést érintő koncepcióval. Ezek tartalma, terjedelme, kidolgozottsága és a helyi sajátosságokhoz való kötődése a szabályozatlanság okán igen színes képet mutat. Jogilag a településfejlesztés nem része a területfejlesztésnek,

ami ellentmond minden ésszerűségnek, de az eredményességnek és a hatékonyságnak is. Itt ismét csorbul az önkormányzatiság elve, hiszen egy legitim önkormányzatnak a saját településével kapcsolatosan el kell fogadnia egy alkotmányban sem szereplő térség, nem választott korporációjának döntéseit, még ha az általa képviselt település érdekeivel az nem is azonos. Emellett az uniós alapelveket is sérti ez az állapot, hiszen sem a partnerség, sem a szubszidiaritás elve nem érvényesül. Meg kell jegyezni, hogy húsz év óta nem született jogszabály a településfejlesztési tevékenység szabályozására. Mivel a legerősebb társadalmi kohézióval rendelkező térszerkezeti elem rekedt kívül a területfejlesztésből, amely egyben a szubszidiaritás érvényesíthetőségének alapeleme, nem is számíthatunk olyan egységes fejlesztési koncepciókra, amelyekben a hosszú távú célok valós és erős közösségi érdekekre alapulnak, s megvalósulásuknak reális esélye van.

- A területrendezési terv az ország, illetve az egyes térségek nagytávlatú műszaki-fizikai szerkezetét meghatározó dokumentuma. 2002-ben országos szinten, 2005-ig a regionális és a megyei tervek elkészültek. Kistérségi szinten nem kötelező elkészíteni. Itt ismét sérül az önkormányzatiság elve. Több szinten önkormányzatok felett, nem önkormányzati korporációk döntenek a koncepciók tartalmáról, ami a területrendezési terv alapja, miközben az elfogadó a megyei, illetve a települési önkormányzat. E mellett nincs kihasználva annak lehetősége, mely szerint a térségi feladatokat ellátó intézmények, szakmai szempontok szerinti optimális elhelyezésére e terv keretében lehetne javaslatot tenni, különös tekintettel a funkció hiányos kistérségi központokra. Hasonló a helyzet a nagyobb ipari parkok, üdülőtérületek, fürdőhelyek, hulladékkezelők, szennyvízkezelők kijelölésével is. Így talán el lehetne kerülni a kevésbé gazdaságosan üzemeltethető és fenntartható fejlesztéseket, illetve csökkenhetnének a kevésbé ellátott területek, s a csökkenő népességű kistérségek.
- A településrendezési tervek jogcíme a többször módosított 1997. évi LXXVIII. törvény, az épített környezet alakításáról és védelméről (építési törvény vagy Étv.). E tekintetben a legtöbb településen rendellenes tervezési gyakorlat alakult ki. A településfejlesztési koncepció a település fejlesztésének és egyben a településrendezés alapja. Általában nem készülnek a helyi adottságokra épülő, a település lakóinak, vállalkozóinak, intézményeinek támogatottságát élvező – társadalmi-gazdasági-környezeti fejlődést szolgáló – koncepciók, amelyek valós alapot biztosíthatnának a településrendezési tervnek. Sok esetben a településrendezési terv készítője – a statisztikai adatok és a korábbi rendezési terv adataira építve – produkál egy néhány oldalas koncepciót, s arra épül a rendezési terv. Mivel a koncepció készítésében a helyiek érdemben így nem vesznek részt, a terv nem tükrözheti a helyi fejlesztéssel kapcsolatos közösségi érdekeket, nem szolgálhatja a helyi érdekek szerinti fejlesztést, s nem is ösztönzi a helyi társadalmat a célok megvalósítására. A fejlesztési és rendezési tervek elfogadása – ismeretek nem lévén – teljesen formális, ahogyan a fejlesztési tervek hasznosulása és számon kérhetősége is. Ilyen formában a településfejlesztés és a ráépülő településrendezés kérdésköre kicsúszik a képviselőtestület, így a település kezéből.
- Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS) integrált – középtávra (7-8 év) szóló – városfejlesztési alapidokumentum, amelynek célja a területi szemléletű tervezés és megvalósítás gyakorlatának elterjesztése. (Alkalmazása nem kötelező, de a pályázás feltétele.) Tervezési segédletként kézikönyv szolgál.
Bár a kézikönyvben szerepel „Az IVS dokumentumban a városoknak a megvalósítás pénzügyi és szervezeti feltételeiről is számot kell adni” kutató munkám során nem találtam egyetlen tervet sem, mely – a helyzetértékelésen túl – a gazdaságfejlesztést

kidolgozta volna, vagy olyan dokumentumra való hivatkozást, ami ezt pótolná. A versenyképesség növelése, mint kifejezés ugyan több helyen is szerepel, de a megvalósítás módját sehol sem részletezik. Felmerül a kérdés, hogy miből valósulnak meg ezek az IVS-ben tervezett fejlesztések a jelenlegi gazdasági erőviszonyok mellett? Miből fogják a városok biztosítani a saját erőt? Miből lehet majd ezeket a fejlesztéseket üzemeltetni, fenntartani? Különösen érdeemi a kérdés, ha a gazdaságunk a jelenlegi trendet követi, a gazdaságpolitika ilyen végzetesen eredménytelen marad, illetve a települések – esetünkben a városok – fejlesztési és pénzügyi tervei a továbbiakban is, csupán a források felhasználására szorítkoznak. Egyre szembetűnőbb, hogy a városközpontok szépülnek, ezzel szemben a foglalkoztatási és a jövedelmi viszonyok romlanak. Ha IVS készítésének a külső befektetők vonzása a célja, akkor azt gondolom veszélyes vizekre tévedünk, hiszen a már így is elszegényedett önkormányzatok, városok kiszolgáltatottsága visszafordíthatatlanná válhat.

Szorosan idetartozik az IVS antiszegregáció megoldására vonatkozó része. A magyar társadalom – mint eddig is – készséget mutat mindazok befogadására, akik a társadalom által gyakorolt, írott és íratlan szabályokat elfogadják. Ennek egyik alapja a munkajövedelem, mely biztosítja az életfeltételeket, s bizonyítja a jogok és kötelezettségek hasonló módon történő vállalását. Ehhez azonban munkaalkalmakat kell biztosítani, melyek növelése csak a gazdaságfejlesztés révén lehetséges. Enélkül az antiszegregáció kezelése csak formális lehet, a szegregáltak esetleges széttelepítésével a feszültség fog növekedni, de széles körű társadalmi befogadásra aligha számíthatunk. A fejlesztési típusú tervekben – a fentiek okán – kiemelt figyelmet kell fordítani a gazdaságfejlesztésre, a helyi versenyképesség valóságos növelésére. Az integrált városfejlesztési politika – ilyen értelmezése és gyakorlata mellett – a közösségi fenntartható fejlesztési stratégia végrehajtásának kulcsfontosságú előfeltétele lehet.

Az IVS-ek legnagyobb hiányosságát abban látom, hogy nem integráló hatásúak. Ezek mentén nemigen találni olyan közös érdekeket kifejező célokat, melyek ösztönöznének, vagy legalább alkalmasak lennének az érdeazonosságra épülő, városok közötti együttműködésre. Még kevésbé erősíti a társadalmi kohéziót egy kistérségen belül, hiszen az IVS csak városokra vonatkozik, s nehéz a kistérség községeinek ebben – számukra is előnyös – közös érdekeknek megfelelő célokat felfedezni, így esetenként inkább ellenszenvet válthatnak ki az egyoldalú előnyök.

3. Összegzés

Számos településen készültek, s készülnek településfejlesztést szolgáló tervek annak elenére, hogy a területfejlesztés hierarchikus és átpolitizált rendszere miatt, a helyi adottságokra épülő közösségi érdekeknek csak ritkán és körülményes módon lehet érvényt szerezni. Ugyanakkor a helyi önkormányzatoknak – az EU rendszerében – jóval nagyobb lenne a mozgásterük a gazdaságfejlesztés tekintetében, mint a kormányoknak. Ezen túl is minden ésszerűség amellet szól, hogy az alulról történő építkezés jegyében, a településfejlesztést a területfejlesztéssel egységben, az önkormányzati rendszerre építve, a decentralizáció megvalósításával kell kialakítani. Ezt annak tudatában is fontos hangsúlyozni, hogy a legtöbb fejlesztéssel kapcsolatos kérdéskör nem oldható meg hatékonyan településenként. Fontosnak tartom, hogy minden település rendelkezzen a helyi adottságokra és a helyi érdekekre épülő, önmaga által megfogalmazott gazdaságélénkítő településfejlesztési tervvel, mert így érdeazonosság alapján, könnyebb az együttműködést kialakítani, mint egy általánosabb célokat tartalmazó térségi terv bemutatásával. Az így kialakított együttműkö-

dések tehetik megalapozottá a funkcionális városi térségek, valamint azok hálózatának kialakulását és megerősödését, mely nélkül a méretgazdaságosság szintje nem érhető el.

El kell jutnunk addig, hogy a települések saját értékrendjük alapján dönthessék el, milyen szinten, mely településekkel alakítanak ki szorosabb érdekszövetséget érdekazonosságuk alapján. A tervek alapján csak akkor lehet közös nevezőt kialakítani, ha azok azonos szerkezetben, s azonos követelményrendszer mellett készülnek. Mivel a rendszer hierarchikus, láthatóvá kell tenni azt, hogy a település hogyan, miképp érvényesítheti az érdekeit az önállóság, a szubszidiaritás elveinek érvényesülése mellett.

JEGYZETEK

1. Faragó László (2010). A területfejlesztés fogalmi rendszere. In: Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2010): Területfejlesztési fogalomtár: 7. old.
2. Illés Iván (2001): Területfejlesztés Magyarországon a XX. században. In.: Barta Györgyi: A szolidaritás vagy hatékonyság dilemmája a területfejlesztési politikában a rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig. Polgári Szemle 2005. március – 1. évfolyam. 2. szám.
3. Pálné, Kovács Ilona (2002): Politikai regionalizáció esélyei Magyarországon. Comitatus 2002/1–2 sz. 8. old.
4. Hanyecz Lajos (2009): Controlling és üzleti tervezés. Kiadja a SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt. Budapest. 141. old.
5. Barta Györgyi (2005): A szolidaritás vagy hatékonyság dilemmája a területfejlesztési politikában a rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig. Polgári Szemle 2005. március – 1. évfolyam. 2. szám. 4. old.
6. ÁSZ (2006): Az Állami Számvevőszék Jelentése. A területfejlesztés fejezet működésének ellenőrzéséről (Részletek). Szín 11. évf. 3. sz. (2006. június) 13. old.
7. Perger Éva (2009): Alapok mellé épült ház. Az EU támogatások felhasználásához kapcsolódó intézményrendszer a hazai közigazgatási struktúrában. Polgári Szemle 2009. október – 5. évfolyam, 5. szám. 3. old.
8. Perger Éva (2009): Alapok mellé épült ház. Polgári Szemle 5. évfolyam, 5. szám. 7. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Buday-Sántha Attila (2009): Új agrárstratégia alapjai. Gazdálkodás. Agrárökonómiai Tudományos Folyóirat. 2009. 02. szám.
- Csatári Bálint (2008): Néhány pontosító megjegyzés a mai magyar vidékfejlesztésről. A Falu 2008. tél.
- Csath Magdolna (2004): 2003, a fekete év. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Enyedi György (2003): Városfejlődés a globalizáció korában. Városi Világ. Sümegi Nyomdaipari Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Pécs.
- Faragó László (2007): Térstruktúra. Tér és Társadalom XXI. évf. 2007 /4. 35. o.
- Horváth Gyula (2006): Régiók és települések versenyképessége. A gazdasági tér versenyképességének elemei. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Lengyel Imre (2010): A regionális gazdaságfejlesztés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lóránt Károly (2009): A magyar gazdaság helyzete és perspektívái. www.mkt.hu/docs/2009-11-04-20-56-22-Melleklet-klorant2091117.pdf
- Losoncz Miklós (2005): A magyar EU-tagság gazdaságpolitikai kihívásai. Európai Tükör. 2005/10.
- Rechnitzer János (1998): Területi stratégiák. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Simai Mihály (2009): Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei. KÖZ-GAZDASÁG, 2009/1.
- Szalai Erzsébet (2005): A kormányváltás politikai gazdaságtana. Kritika, június, 1–6.
- Szalai Erzsébet (2010): Nem kell újabb megszorítás. 168 óra, 2010. március 31.

SCHMIDT ANDREA*

TÖRTÉNELMI BEÁGYAZÓDOTTSÁG ÉS RÉGIÓFEJLŐDÉS – LENGYELORSZÁG TERÜLETI MEGOSZTOTTSÁGA

PATH DEPENDENCY AND REGIONAL DEVELOPMENT – THE REGIONAL DISPARITIES IN POLAND

ABSTRACT

The essay deals with the territorial disparities of Poland and the new aspects of regional development. According to the general opinion, there are two types of explanation of the differences of the level of regional development. According to the evolutionist perception, the roots of the regional differences are the consequents of the cleavages coming from the historical past. On the other hand, the other opinion is based on the 'big bang' of the economic and political transformation. There are different perceptions of the phenomenon 'region', some of the authors concentrate on the regional identity and the region as a historical phenomenon. The regions have different historical past in the Central and Eastern European countries where the role of the central government had greater influence. Finally, the essay deals with the cleavages of Poland and the several approaches made in order to eliminate these differences, and the role of the regional development programmes and practices.

1. Bevezetés

A tanulmány Lengyelország térfejlődésével, a területi különbségekkel, azok csökkentésére tett kísérletekkel kíván foglalkozni. Az eltérésekből adódó ellentmondások, esetleges szakadékok csökkentésének problémája napjaink egyik fontos kérdésévé vált. Az Európai Unió regionális fejlesztési politikája e problémák áthidalásának lehetőségeit keresi, miközben az egyes államok hosszú távú fejlesztési stratégiák megalkotásával kísérlelnek meg ajánlásokat adni a jövőt illetően. Az Európai Unióhoz csatkozott egykori szocialista országok hasonló gazdasági és politikai kihívásokkal voltak kénytelenek szembesülni. A rendszerváltás átalakulási folyamataira vonatkoztatva két eltérő értelmezés született. Közülük az első a folyamatot egy zéró összegű játszmaként értelmezte, ahol az egyik győzelme óhatatlanul a másik lerombolásával jár. E felfogás szerint a társadalmi intézmények fejlődése a forradalmi logikát követi, ahol a régi rezsim politikai és gazdasági intézményeinek kiiktatása nélkül lehetetlen a piacgazdaságra jellemző intézmények teljes körű kiépítése. E nézetet vallók kevésbé tartották jelentősnek az egyéni és a kollektív viselkedést irányító társadalmi és kulturális szabályzók sokféleségét.¹

Ezzel szemben állt, a másik nézet, mely elutasítja az átalakulás „intézményi vákuum” szemléletét, ez a megközelítés felismeri a kialakult új piaci intézmények bejárt úttól való függőségét, azaz a fejlődést történelmi kontextusba helyezve segít megérteni a térség poszt-szocialista gazdasági fejlődési útvonalak különbözőségét, legyen az országok között fennálló, vagy országon belül tapasztalható. Az egyes területek versenyképességét, a fel-

* Egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Politikai Tanulmányok Tanszék.

zárkózás esélyeit latolgatva az „útfüggőség” fogalma gyakran szolgál magyarázatként az eltérésekre – a fennálló adottságokat történelmileg meghatározottként értelmezve.

Az 1990-től napjainkig tartó időszak elemzésének tapasztalatai azt mutatták, hogy a társadalmi-gazdasági változások komplexitásának értelmezésében az evolucionista megközelítések alkalmasabbak, mint a „big bang”, vagy az instant kapitalizmus elméletei, sőt az útfüggőség, azaz a történelmi adottságok és a jelen helyzete közötti összefüggések keresése újra reneszánszukat élik.² E kérdések az összehasonlító közgazdaságtan, a szociológia, jogtudomány, geográfia, valamint a politikatudomány vizsgálatának középpontjában álltak. Mára elfogadott tény, hogy Lengyelország esetében az evolucionista elméletnek nagyobb a létjogosultsága, ugyanis számos tény, adat, statisztikai mutató arra enged következtetni, hogy a napjainkban tapasztalt fejlettségbeli, s mentalitás-beli különbségek – különösen amit az Európai Unióhoz való ambivalens lengyel viszonyt érzékeltet – történelmi okokra vezethetők vissza, évszázadokkal korábban kialakult adottságokkal magyarázhatók. Ahhoz azonban, hogy az ezeket alaposabban feltárjuk, szükséges néhány fogalmi problémát tisztáznunk.

2. Régióértelmezések térben és időben

Számos megfogalmazás született a régió értelmezés területén. A különböző diszciplínák tudósai saját tudományágaiknak megfelelő, azok fogalom-eszköztárát felvonultató definíciókat kreáltak a régiók szerepére, kialakulására, jellegére vonatkozóan. Jelen tanulmány e sokszínű halmazból tér és funkció helyett az idő szerepére kíván koncentrálni. Az identitás és a történelmi beágyazódottság kerül figyelmünk középpontjába egyetértve azon felfogással, mely szerint a régiót nem a tér teszi, hanem az idő, a történelem.³ A regionális kötődés vizsgálatára vonatkozó módszerek egyike Győri Róbert nevéhez köthető. Ő a regionális kötődést az alábbi öt alapelveen szemlélteti; gazdasági, társadalmi, kulturális, infrastrukturális, valamint természeti kapcsolódások.⁴ A fogalom nem statikus, mint ahogy a kötődések, kapcsolódások is dinamikusak, időben változ(hat)nak. Megállapítása közel áll a nemzetközi irodalomban az ún. regionális transzformáció-ként megfogalmazott folyamathoz, mely fogalom magyarázata Paasi finn geográfus nevéhez fűződik. Ő vizsgálta meg a régiók intézményesülésének elméletét, a régiók kialakulásának dimenzióit, s fogalmazta meg a régióformálódás logikáját és történetiségét. Paasi⁵ és a lengyel-angol Luiza Bialasiewicz értelmezése szerint a regionális tudat, a regionális identitás keletkezése és léte számos tulajdonsággal jellemezhető, egyebek mellett a területi jelképek meglétével, de magával az elnevezéssel is. Ezek mindegyike egységteremtő képességgel rendelkező fogalom, melyhez az összetartozás képzete köthető. Ugyanakkor magában hordozza az egymásra utaltság kérdését is, mely a közép-európai régióban szoros kapcsolatban áll a történelem kiemelt szerepével, az egyéni és a kollektív – ez utóbbit nevezi Bialasiewicz nemzetinek – történelmi tapasztalattal. A régiók hosszú történelmi folyamat eredményeként jönnek létre, amelynek során a régió polgáraiban sajátos összetartozás tudat fejlődik ki. Ahol a teret belakó emberek karaktere, identitása, mozgása, értéktudata a meghatározó, ott a történelmi idő adja meg valamely földrajzi egység zsánerét, s válik a többtől megkülönböztethetővé.⁶

A néprajz és a történelmi geográfia mezsgyéjén mozgó szimbolikus földrajzzal, a tájak szimbolikájával foglalkozó iskola a térbeliség egy másik modelljét, a történelem, a történelmi narratívák „tájba írását”, valamint a konstruált táj és a konkrét földrajzi terekben tárgyiasuló szimbolika összhangját vizsgálja. Feltételezésük⁷ szerint a tájak a kulturális, mentális emlékezet részei, a nemzeti lét ikonográfiájának esszenciális részei, a nemzethez, régióhoz való kötődés kialakulhat spontán módon, de az állam erőszakos úton is kikényszerítheti a nemzethez tartozás egyenletes, folyamatos és homogén területét.⁸ A szimboli-

kus földrajz vizsgálati módszerét alkalmazva választ találhatunk napjainkban is létező számos, történelmi múltból eredő problémára. E kérdéssel hozható kapcsolatba az a felfogás, mely szerint ahhoz, hogy egy tájat egy nemzet magáénak érezzen nem okvetlenül kell annak földrajzi, politikai és történelmi határokhoz köthetőnek lennie. Lengyelországban, talán éppen a hosszan tartó ország nélküli nemzeti összetartás szükségessége, valamint a gyakran változó államhatárok miatt, kiemelt jelentősége van a kollektív történelmi emlékezetnek. Jó példa erre a Bialasiewicz által is kutatott Galícia mítosz, vagy a lengyel történelmi földrajzban szinte közhelynek számító Kresy (Végek) – az egykor Lengyelországhoz, 1945-öt követően Szovjetunióhoz, majd Ukrajnához tartozó területek esete. Míg az előbbi a lengyel történelmi szimbolikában az önálló, független állam születésének bölcsője, „lengyel Piemont”, addig Kresy az elvesztett, illetve megszerzett területek együttes halmaza. Míg Galíciát viszonylag könnyen be lehet határolni a történelmi térképeken a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia egyik tartományaként, Kresy olyan terület, mely a történelem folyamán a kollektív emlékezetben manifesztálódott.⁹ A lengyelség hazafelfogását és Lengyelország identitásképző szerepét jól érzékelteti Adam Mickiewicz nemzetfelfogása. „E szavak (...nincs még veszve Lengyelország...) azt jelentik, hogy azok az emberek, akik megőrzik magukban azt, ami a lengyel nemzetiség lényegét képezi, függetlenül bármi politikai körülménytől, képesek a haza létét meghosszabbítani és törekedni tudnak visszaszerzésére. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy a haza lengyel eszméje nincs összekapcsolva az ország eszméjével.”¹⁰

A régiók más-más szerepet töltek be Nyugat- és Kelet-Közép-Európa történetében. Térségünkben a feudális rendszer Nyugat-Európához képest mintegy 500 évvel később alakult ki, a hűbéri hierarchia sem jött létre Nyugat-Európához hasonló mélységben és tagoltságban, a királyi hatalom kezdetől domináns szerepet játszott. A nemesség megpróbálta saját függőségi területeit és rendszerét kiépíteni, de ez általában csak ideiglenesen sikerült. A nagy birodalmak hódításai révén a korábbi arisztokrácia, oligarchia teljesen eltűnt egyes vidékeken mielőtt bármilyen tartós uralmi területet kialakíthatott volna. A birodalmak megszűnését követően a nyugat-európai trendekhez igazodva, nem a regionalizáció, hanem az egységes nemzetállam megteremtése került napirendre. A nemzeti egységprogram igen mély gyökeret eresztett a közösségi emlékezetben akadályozva a regionalizmust, a regionális identitás fölülről, azaz államilag vagy éppen az Európai Unió irányából történő megszervezési kísérletét.¹¹

Az ideális területi egységeket számba véve vizsgált térségünkben, Közép-Európában az identifikációs hatóerővel rendelkező szintnek a középnemesség szerveződési szintje – Magyarországon és Horvátországban a megye, Lengyelországban a vajdaság, Ausztriában és Csehországban a koronátartomány – bizonyult. A falusi közösségeknek – lévén hosszú ideig a nemesség birtokai voltak – önszerveződési és identitásképző szempontból kisebb jelentőségük volt, mint a Balkánon.¹² A nagy birodalmak tartományai jelenthettek még identitásteremtő szintet, különösen, ha meghatározott mértékű önkormányzattal rendelkeztek. Ilyen volt a Habsburg Birodalmon belül Galícia, mely az 1869-es megegyezést követően önálló tartományi gyűléssel rendelkezett a birodalmon belül, követeket küldhetett a bécsi osztrák Landtagba is. A történelem, a nemzeti ébredés eszméi és a mozaikos etnikai jelleg, a 20. század első harmadában létrejött nemzetállamok hosszú időre felülírták a létező, vagy születő regionális identitásokat, a második világháborút követő szocialista rendszer a maga sajátos állami szerepvállalásával új értelmet adott a regionális identitás gondolatának. A régiók mint gazdasági egységek léteztek, a tervek végrehajtásának területi egységei voltak. A tervekben megfogalmazásra került a falu-város közti fejlettségbeli ellentét felszámolásának igénye, az elmaradott területek felzárkóztatásának lehetősége, s a régió fogalmának újraértelmezése.¹³ A kívülről irányított politikai változások, valamint a nemze-

ti sajátosságok háttérbe szorítását magával hozó uniformizálási kísérletek összhangban voltak az erőltetett iparosítás, valamint a tervutasításos gazdaság eszméjével.

A régió egyben az állami szervezet része lett, ami a totálisan államosított kommunista rendszerbe jól beilleszthető volt, s a vállalat és az ágazati minisztérium mellett a központi erőforrásokért folytatott harc egyik, állandóan legitimált alanya, szubjektuma lett. Ezt segítette elő az is, hogy az uralkodó párt (állampárt) mindenütt regionális, nem pedig szektorális alapon szerveződött. Jellemző módon a szocialista-kommunista állam többnyire a már történelmileg kialakult területi egységeket vette át és igyekezett azokat új tartalommal, főként ideológiával megtölteni. Voltak ugyan területátszervezési kísérletek, de előbb-utóbb általában visszatértek a hagyományosabb régiókhoz. A szocialista időkben a keleti blokk országaiban, nem, vagy csak alig beszélhetünk regionalizmusról, hiszen az államközpontúság, az etatista szemlélet egyeduralkodója nem engedte – a hatalom megtartása, a társadalom feletti teljes ellenőrzés igénye miatt nem is engedhette – meg ezen „mezoszint” kialakulását.

A regionális kötődés új megvilágítást kapott az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamataiban. Az egykori szocialista országokban többnyire nem belső fejlődés hatására születtek régiók. Adrian Smith „Regions, territories and diverse economies in the “new Europe””, című tanulmányában¹⁴ Paasi álláspontjával egyetértve a közép-európai regionalizációs folyamatot vizsgálva azt az álláspontot kritizálja, mely szerint a régióépítés célja a „Strukturális Alapokból érkező támogatások maximális kihasználásának lehetőségének megteremtése”. Hasonló megfogalmazást tesz Süli Zakar István is, aki a regionalizációt, mint egy felülről lefelé irányított mesterséges közigazgatási-politikai folyamatot értelmezi, melynek során földrajzilag egymáshoz közel fekvő területek, önkormányzatok politikusok irányításának hatására egyesülnek. Szerinte a regionalizáció folyamatának sikerességében az egyes országok sajátos intézményi és politikai fejlődése tükröződik. A magyar és közép-európai helyzetből kiindulva Hajdú Zoltán is a „kívülről” felvetett régióalkotási kísérletben látja a veszélyt. Faragó László is azt az álláspontot fogalmazza meg, hogy a kívülről (felülről) végrehajtott regionalizációs kísérletek nem minden esetben érték el kívánt eredményt. Az új intézményrendszer kialakítására az újonnan taggá vált országokban hathat jobban az Európai Unió, hiszen azokat a támogatások megszerzésének feltételei közé sorolhatja. Ezek a régiók nem alulról felfelé építkeznek, nem természetes fejlődés következtében jönnek létre, nem szabadnak születnek, hanem egy szigorú hierarchiába, működési rendbe illeszkednek, nekik szánt bizonyos funkciók ellátására hozzák létre őket!¹⁵

Az uniós közös gazdaságpolitika régiókra gyakorolt hatásai között megjelent a versengés mint kihívás. Nem az egyes országok, hanem azok régiói váltak versenytársakká. A gazdasági integráció által leomlott államhatárok és a közös európai piac megjelenése pedig nemhogy csökkentette volna, hanem ellenkezőleg, növelte a regionális különbségeket a belső fejlődési adottságok és a külső tényezők különbsége által. Az új gazdasági körülmények között a lokális adottságok jelentősége, így a helyi munkaerőpiac összetétele, a lakosság képzettségbeli állapota, a tudományos kutatóközpontok közelsége, megléte, a térség megközelíthetősége, a kommunikációs csatornákkal való ellátottság, a természeti környezet adottságai, az életminőség, valamint a kulturális és turisztikai adottságok mind-mind meghatározókká váltak. A közös gazdasági tér és piac megnövelte az egyes régiók, s legfőképpen a helyi hatalom szerepvállalását, mely egyebek mellett a befektetéseknek kedvező környezet kialakítását és a befektetőknek a régióba csalogatását foglalta magába. Az új tagállamok regionális szerkezete nagyvárosi és nem nagyvárosi körzetekre osztódott, amely további területi különbség-növekedést eredményezett.¹⁶

A gazdasági növekedés, az emberiség természettől való függetlenedése a fizikai határok lebontásának folyamatát is felgyorsították. Az ezredfordulón ismertté vált „földrajztudomány vége” (End of Geography) fogalom a globalizáció, a távolságtól és ez által a fizikai

határoktól függetlenedő emberiség társadalmi expanzióját volt hivatott alátámasztani. A kulturális jellegzetességek uniformizáltsága, a mcdonaldizáció, a tömegkultúra megjelenése mérsékelni próbálta a modern világ politikai és nemzeti törésvonalait. A politikai és gazdasági integráció, azaz maga az Európai Unió létrejötte és létjogosultsága háttérbe szorítja a politikai határokat, mint a személyek, a tőke és az áruk szabad mozgását akadályozó tényezőket.

3. A lengyel régiók történelmi adottságai

Az egykori szocialista tábor tagja, Lengyelország a rendszerváltás során kénytelen volt szembesülni az új kihívásokkal. A kontinensünkön tapasztalható geográfiai és időbeli eltérés mint alaphelyzet további megoldásra váró problémát jelenthet a fejlesztéspolitika számára,¹⁷ ami nem kis mértékben nehezíti meg a kiegyenlített fejlődésre való törekvést. Lengyelország területének s határainak alakulása az elmúlt évszázadok politikai döntéseinek eredménye. Ezek nemzetközi megegyezés (Szent Szövetség), vagy néhány nagyhatalom (Poroszország, Habsburg Birodalom, illetve Oroszország) megegyezésén alapultak. Közös jellemzőjük, hogy felülről, illetve kívülről, önkényes módon hajtották végre, legtöbbször figyelmen kívül hagyva a természetes földrajzi határokat.¹⁸ Függetlenül attól, melyik nagyhatalom alá került a lengyelség, egyaránt annak perifériájára szorult messze kerülve a hatalmi-döntéshozatali centrumoktól. A közel másfél évszázadot felölelő megosztottságból, az önálló állam hiányából adódóan az összetartó erőt a vallás, valamint a lengyel nemzethez tartozás tudta biztosítani. A katolikus vallás és a latin nyelvű kultúrához való tartozás határokon túlmenő kohéziós erőként tudott funkcionálni. A nemesi köztársaság idején elterjedt szólás: *Polonus sum nobilis Latine loquor* – lengyel nemes vagyok, latinul beszélek volt a viszonyítási pont a három felosztó birodalom lakossága körében.

Az általánosan elfogadott nézet napjaink Lengyelországát négy nagyrégióra osztja, melyek közül három a lengyel állam születése óta létezik. E középkorban kialakult terület, Nagylengyelország (*Wielkopolska*), Kislengyelország (*Małopolska*), valamint Mazóvia (*Mazowsze*) együttműködése évszázadokra vezethető vissza. Ekkor épült ki az egyes régiókat összekötő úthálózat, különültek el a gazdasági munkamegosztás kívánalmainak megfelelően az egyes területek és ez a térség tekinthető a lengyel kultúra és államiság bölcsőjének, melynek fejlődése az 1569-es nemesi alkotmányban, mint lengyel–litván–belarusz–ukrán „Államszövetség” megalakulásában teljesedett ki.

E három egykori történelmi régió a felosztást követően 1795 után részben eltérő fejlődésbeli utat követett. Az egyes birodalmak perifériájához tartoztak és a nagyhatalmak gazdasági helyzetéből adódó különbségeknek köszönhetően a három birodalomba beékelődő részek lakossága eltérő politikai kultúrával rendelkezett. Míg a galíciai lengyelség a Habsburg Birodalomban autonómiát élvezett, nyelvét és vallását szabadon gyakorolhatta, nemzeti identitását megőrizhette, addig a Németországhoz csatolt Nagylengyelország lengyeliségének meg kellett tapasztalnia a 19. század hetvenes éveiben zajló Kulturkampf keretei közt jelentkező erőteljes germanizálódási kényszert, Mazóviát és környékét pedig 1864 után bekebelezte az Orosz Birodalom. A lengyel nyelv használatát az 1863-as felkelés leveréséig engedélyezték, majd egy évvel később igyekeztek az oroszsal felváltani a közigazgatás hivatalos nyelvét – felemás sikerrel.

A 19. század végére Galícia egyre nagyobb autonómiára tett szert, ami működő parlament, felsőoktatás, virágzó lengyel irodalmi-kulturális életet jelentett – Lwów (Lemberg) központtal.¹⁹ A nemzeti nyelv mint identitásképző eszköz sajátos helyzetbe került az osztrákok által birtokolt területen. A háromfelé tagolódás tekintetében a nemzeti függetlenség gondolata, valamint a megosztottsággal szembeni kritika csak Galíciában tudott megfogalmazódni.

A második világháborút követően Lengyelország a területi változások következtében az eddigi három régió mellett egy újabb, viszonylag kompakt területi egységgel gyarapodott. A potsdami döntés értelmében Németország területéből kapott nyugati területtel, amely a köznap szöveghasználatban az „új terület – nowe terytorium” elnevezést viselte. A háborút és a területi döntéseket követően már 1945-ben megkezdődött a lakosságcsere Lengyelországban, az új terület lakosságának túlnyomó többségét a keletről idetelepített lengyelsége adja.²⁰ Az idetelepült lengyelség zömmel a fiatal generáció tagjai közül került ki, ennek köszönhetően itt magasabb értékeket mutatott a természetes szaporulat és a születések aránya.

4. Lengyelország belső határai

A világosan kivehető politikai határok mellett léteznek láthatatlan belső határok, melyek méltán tartanak számot érdeklődésre a közgazdászok és a szociológusok körében. Ezek olyan területeket jelölnek, melyek a területi egyenlőtlenségek, vagy a szomszédos közösségek közötti különbségekre mutatnak rá. Lengyelországot – átmeneti helyzetéből adódóan – történelme során egyszerre értek keleti és nyugati hatások sajátos társadalmi, gazdasági és térbeli struktúrákat kialakítva. A múltban gyökerező eltérések mind a mai napig megfigyelhetők, statisztikai adatokkal alátámaszthatók.

Varsó, Lódz és Krakkó kivételével²¹ a külföldi tőkekoncentráció legnagyobb arányban az egykori porosz területekre, valamint a Németországtól a második világháborút követően megszerzett területekre koncentrálódik. Hasonló tendencia figyelhető meg a külföldi partnerekkel (pl. testvérvárosi kapcsolatok kiépítése) való együttműködés terén is. Az előző rezsim esetében az erőltetett iparosítás gyakran felülírta a városiasodás kívánalmait, a semmiből nőttek fel hagyományokkal nem rendelkező iparvárosok.

Az úgy nevezett belső perifériális törésvonal az egykori felosztott területek határvidékein napjainkban is érzékelhető.²² A szocializmus idején kialakult fejlettségbeli különbség megosztotta Lengyelországot észak-dél irányban az ország keleti határvidéke mentén. A történeti földrajzi adottságok alapján a perifériára került egykori területek a valamikori Lengyelország központi területeit alkották az egykor keleti irányban húzódó ország fél-perifériájaként a mezőgazdasági ágazat túlsúlyával. A 20. század harmincas éveitől kezdve alakították ki itt a Központi Iparvidéket s telepítettek ide számos stratégiai jelentőségű ipari üzemet, melyek a háború végével vagy megsemmisültek, vagy pedig a határváltozás következtében elvesztették a hátszágukat. Az erőszakos szövetkeztetés miatt a földjeiktől megfosztott gazdák nem váltak érdekeltté a mezőgazdaság modernizálásában. A szocialista Lengyelország az egész keleti övezettel mostohán bánt, a területet kihagyták az egész országot érintő fejlesztési programokból is. A keleti határ közelsége, viszonylagos zártsága nem tette lehetővé a további fejlődés lehetőségét, a szomszédos országokkal folytatott kereskedelem sem kapott újabb impulzusokat. A terület gazdasági mutatóinak, adottságainak, lehetőségeinek számbavételét követően nem véletlenül kapta a „Polska B” elnevezést – szemben a fejlettebb és urbanizáltabb „Polska A-val”.

A nagyváros – többi országrész dichotómia a korábban érvényes falu-város megosztáson alapul. A nyertesek közé a sokoldalú, diverzifikált ipari és szolgáltató szektorral, megfelelő infrastruktúrával, telekommunikációs háttérrel és magasan képzett munkaerővel, kellően fejlett kutatásfejlesztési háttérrel rendelkező városok sorolhatók. E kritériumoknak Lengyelországban összességében a fővároson kívül további négy város felel meg; Krakkó, Wrocław, Poznań, illetve Trójmiasto – azaz a Gdańsk, Gdynia és Sopot alkotta városhalmaz. A mai lengyel állam területén található városok meglehetősen egyenlőtlenül helyezkednek el a térképen. Legsűrűbben a nyugati, déli területeken találhatóak nagyvárosok miközben a keleti területek e tekintetben „üresek”.

A nyugati-keleti megosztottság hosszú történelmi múltra tekinthet vissza. Az államalapítást követő századokban is nagy különbségek voltak megfigyelhetők a nyugati területek javára, a nyugati civilizációs hatások egyik ismérvének tartott román stílus meg sem jelent a Visztula vonalától keletre.

A rendszerváltáskor Kelet-Lengyelország strukturális átalakulása kisebb áldozattal járt, a leszakadás 1990-es évek közepétől erősödött, a nyugati területekhez képest kevésbé tudott bekapcsolódni a nyitottabb, a versenynek nagyobb lehetőséget biztosító gazdasági folyamatokba. A keleti területek regressziója inkább ennek a megkésett fejlődésnek a következményének tudható be, s hasonló okokkal magyarázható az a tendencia is, hogy a nagyvárosi agglomeráción kívül eső központi régiók sem képesek megfelelni a modern, nyitott gazdaság diktálta kihívásoknak. A később alapított városok szerepe nem mérhető a középkori társaikhoz, nem tudtak érdemben hozzájárulni a regionális különbségek csökkentéséhez.

A Lengyel Kereskedelmi és Iparkamara elnökének állítása szerint Lengyelország hagyományos kettészakadása immár (2008-ban) háromosztatúvá vált, s a területi megosztottság kiegészült településtípusból adódó ellentétekkel. A hagyományos, Visztula által lehatárolt Polska A és B helyett a tulajdonképpen A-ba a nagyvárosi agglomerációk kerültek, miközben az eddigi fejlettebb terület (a régi Polska A nagyvárosok nélkül) Polska B-ként értelmezhető, leginkább elmaradott vidék pedig Polska C.²³

1. ábra. Lengyel nagyvárosok adottságai

Figure 1. Conditions of the Polish cities

Európai gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás lehetősége	I. csoport legkedvezőbb helyzetben lévők	II. csoport kedvező helyzetben lévők	III. csoport kevésbé tud élni a nagyváros adta lehetőségekkel
Városok	Varsó, Poznań, Wrocław	Krakkó, Gdansk	Łódz, Katowice

Gorzelak nyomán szerk. Schmidt Andrea

Az egyes országok adaptációs készsége nem köthető szigorúan vett államhatárokhöz, hiszen az egyes államokon belül található régiók eltérő módon voltak képesek alkalmazkodni az új kihívásokhoz. Az egész lengyel keleti határszél mély recessziója szoros kapcsolatban állt a gazdasági transzformáció sikertelenségével. Az újjáépítés időszakában sem tudott a térség ebből kilábalni, s néhány sikeres próbálkozástól eltekintve (a turizmus terén, s egyes nagyobb városok dinamizáló hatásából adódóan) rendre az országos átlag alatt teljesített.

2. ábra. A EU 27 tagállamának 1 főre jutó GDP értéke a leggazdagabb és a legszegényebb NUTS2 szinteken (vásárlóerő paritáson számolva (PPS), EU27 = 100)

Figure 2. GDP per capita among the richest and poorest NUTS2 regions of the EU 27 member states (calculated upon PPS EU27=100)

A húsz leggazdagabb			A húsz legszegényebb:		
1	Inner London (UK)	336	1	Nord-Est (RO)	25
2	Luxembourg (LU)	267	2	Severozapaden (BG)	25
3	Bruxelles-Cap. / Brussels Hfdst. (BE)	233	3	Severen tsentralen (BG)	27
4	Hamburg (DE)	200	4	Yuzhen tsentralen (BG)	28
5	Groningen (NL)	174	5	Sud-Vest Oltenia (RO)	30
6	Île de France (FR)	170	6	Yugoiztochen (BG)	31
7	Oberbayern (DE)	168	7	Severoiztochen (BG)	32
8	Wien (AT)	166	8	Sud-Muntenia (RO)	32
9	Stockholm (SE)	166	9	Sud-Est (RO)	33

A húsz leggazdagabb			A húsz legszegényebb:		
10	Berkshire, Buckinghamshire & Oxfordshire (UK)	164	10	Lubelskie (PL)	35
11	Southern & Eastern (IE)	163	11	Podkarpackie (PL)	36
12	Praha (CZ)	162	12	Nord-Vest (RO)	36
13	Darmstadt (DE)	158	13	Centru (RO)	38
14	Bremen (DE)	157	14	Podlaskie (PL)	38
15	Utrecht (NL)	156	15	Warmińsko-Mazurskie (PL)	40
16	Hovedstaden (DK)	155	16	Świętokrzyskie (PL)	40
17	North Eastern Scotland (UK)	153	17	Észak-Alföld (HU)	40
18	Noord-Holland (NL)	151	18	Észak-Magyarország (HU)	41
19	Bratislavský Kraj (SK)	149	19	Opolskie (PL)	42
20	Åland (FI)	147	20	Dél-Alföld (HU)	42

Jelmagyarázat: A vastagított betűkkel szedett lengyel vajdaságok Kelet-Lengyelországban találhatók!

Forrás: Eurostat News Release, 2009 February

Az elmaradottságra utaló mutatók igen sokféle összetevőből állnak. Ezek közül egyik legfontosabb a lakosság foglalkoztatottságának szektorális megoszlása. A nagyvárosi környezetben, valamint a fejlettebb, jobb gazdasági mutatókkal rendelkező nyugati vajdaságokban sokkal nagyobb arányban dolgoznak a szolgáltató szektorban, míg a legelmaradottabb keleti területeken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a domináns.

3. ábra. Az aktív lakosság foglalkoztatottságának szektorális és térségi eloszlása 2006-ban

Figure 3. The sectoral distribution of the active population in 2006

	Összes foglalkoztatott	Mezőgazdaság/ Halászat	Ipar/építőipar	Szolgáltatások
		Százalékos megoszlás az egészhez képest		
Lengyelország összesen	14 594	15,8	30,0	54,2
Régióként és vajdaságként				
Központi régió	3 272	13,8	25,8	60,4
Łódzkie	1 129	16,1	30,6	53,3
Mazowieckie	2 144	12,7	23,3	64,0
Déli régió	3 010	10,8	34,4	54,8
Małopolskie	1 307	19,9	27,5	52,6
Śląskie	1 704	3,8	39,8	56,4
Keleti régió	2 660	31,4	23,7	44,9
Lubelskie	915	35,8	19,8	44,4
Podkarpackie	783	25,2	28,6	46,2
Podlaskie	421	29,7	23,0	47,3
Świętokrzyskie	542	34,0	23,7	42,3
Északnyugati régió	2 256	12,2	34,0	53,8
Lubuskie	419	9,8	34,4	55,8
Wielkopolskie	1 295	14,4	36,2	49,4
Zachodniopomorskie	542	8,7	28,4	62,9
Délnyugati régió	1 456	9,3	34,1	56,6
Dolnośląskie	1 100	6,9	34,7	58,4
Opolskie	356	16,9	32,1	51,0
Északi régió	1 940	14,5	31,0	54,5
Kujawsko-pomorskie	727	18,5	31,0	50,5
Pomorskie	703	9,7	32,3	58,0
Warmińsko-mazurskie	509	15,5	29,3	55,2

Forrás: GUS (Główny Urząd Statystyczny), szerk: Schmidt Andrea

Az adatok arra engednek következtetni, hogy azon vajdaságokban, melyekben hiányoznak a nagyvárosok, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak százalékos aránya és az egy főre jutó bruttó hazai jövedelem között fordított arányosság mutatható ki.

A posztszocialista átmenet másik mutatója a külföldi tőkebefektetések alakulása, annak térbeli megoszlása. Ha összevetjük a legnagyobb bevétellel rendelkező gminákat (NUTS IV szint) a külföldi tőkebefektetés koncentrációjával, ismételten egyenes arányosságot fedezhetünk fel, azaz minél tehetősebb egy terület, annál nagyobb a tőkevonzó képessége, s viszont. Minél kisebb a mezőgazdaság hátránya s nagyobb a rendelkezésre álló szakképzett munkavállaló száma, s minél nagyobb az ipari termelés hagyománya, annál eredményesebben vonzhatja a terület a megtelepedni kívánó külföldi vállaltokat. A külföldi tőkekoncentráció tehát legnagyobb arányban az egykori porosz területekre, valamint a Németországtól a második világháborút követően megszerzett területekre koncentrálódik.

5. Fejlesztésprogramok Lengyelországban

„A ma Lengyelországa elérkezett történelmének legnagyobb szabású projektjének megvalósításához.” – írta Danuta Hübner, az Európai Unió Regionális politikájáért egykor felelős biztosa a 2007–13-as időszakra vonatkozó fejlesztési program ajánlásában. A Nemzeti Stratégiai Referencia Keret által megfogalmazott elvek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a hátrányos helyzetben lévő területeknek. Célként fogalmazták meg a lengyel régiók versenyképességének növelését. A kohéziós politika különös figyelmet szentelt a leginkább hátrányos helyzetben lévő vajdaságoknak, a Kelet-Lengyelország Operatív Program által. Figyelembe véve az ágazati és regionális operatív programokat a legelmaradottabb öt keleti vajdaságra kívánt koncentrálni.

A szándék dicsérendő, a kimenetele kétes. A jelenlegi tendenciák arra engednek következtetni, hogy minden bizonnyal a nagyvárosi régiók (metropolitan regions), valamint a nyugati határhoz közel eső területek lesznek a csatlakozás és az azzal járó új versenyhelyzet nyertesei. Keleten a regionális polarizáció markánsabban jelentkezett, s nagy valószínűséggel a kohéziós politika sem változtathat ezen érdemben.

Lengyelország esélyét tovább ronthatja, hogy a gyengébben fejlett nyugati régiók felzárkóztatása és az elmaradott keletiek helyzetbe hozása között is ellentmondás mutatkozik – ti. mindkét esetben nagy a forrásigény, ami további feszültségek okozója lehet. Amint azt a 2008-as válság előtt látni lehetett, a gazdasági liberalizáció tovább mélyítette uniós szinten a szakadékot a gazdag és szegényebb tagállamok között. A kedvezőbb adottsággal, így nagyobb tőkevonzó képességgel rendelkező területeken a tőkebefektetések óhatatlanul megnövekedhetnek, a s előre vetíthető a nagyvárosi környezet előretörése a régiókkal és az országokkal szemben. A posztszocialista átalakulás az eddigi tapasztalatok szerint ott volt eredményes, ahol a gyors deindusztrializáció és a magas szintű szolgáltatói szektor kialakulása egyszerre volt megfigyelhető. A modern szolgáltatói szektor a legjobb feltételeket a nagyvárosi régiókban találta meg, tehát a nagyvárosi környezettel rendelkező területek előnyösebb helyzetbe kerültek. A nagyvárossal nem rendelkező ipari körzetek, amelyek megtapasztalták az iparuk gyors összeomlását, nem tudták olyan gyorsan felfejleszteni a szolgáltató szektorukat, amely e régiók késleltetett növekedését eredményezte. Végül pedig az elmaradott rurális és periferiális helyzetben lévő régiók nem váltak vonzóvá a külföldi tőkebefektetések számára, s nem mutattak megfelelő belső potenciált a gyors növekedéshez. A 2009-ben elfogadott, Lengyelország 2010 és 2020 közötti hosszú távú fejlesztési programja továbbmutat a korábban megszokottakon. Első ízben szakít azzal a feltételezés-

sel, hogy a területi különbségek áthidalhatók. A meglévő eltéréseket történelmi és földrajzi adottságként kezeli, s a fejlesztési programban legalább akkora hangsúlyt kívánnak helyezni az uniós stratégiákra, mint a lengyel sajátosságokra.

JEGYZETEK

1. Makó Csaba–Illésy Miklós (2008): Gazdasági modernizáció Magyarországon az „útfüggőség” és az „új fejlődési pálya” teremtődése között. In: Makó Csaba–Moerel, Hans–Illésy Miklós–Csizmadia Péter (szerk.): Új fejlődési utak lehetőségei a tanuló gazdaságban, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen.
2. Borkowska, Iwona: Polska Polsce nierówna In: <http://wiadomosci.polska.pl/spedlapolski/article,id.331312.htm>
3. Történeti régiónak nevezzük azt a földrajzi-történeti egységet, melyet a történelem folyamán tartományként kezeltek, és/vagy területi-közigazgatási autonómiát élvezett és a régió léte meghatározott időtartamra igazolható Győri Róbert: Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön, In: Tér és Társadalom, 1999/4.
4. Győri Róbert: A történeti régió fogalma, In: *Comitatus* 2006/5 pp. 6–14.
5. Paasi, A: Place and Region: Regional Worlds and Words, In: *Progress in Human Geography* 21, 2002, pp. 802–811.
6. Kovács Tibor: Regionalizáció és regionalizmus két átalakuló posztiszocialista ország, Magyarország és az egykori NDK példáján (doktori értekezés), Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003.
7. Magyarországon Ilyés Zoltán néprajz és a geográfia határmezsgyéjén mozgó írásai, a nemzetközi szakirodalomban Maurice Halbwachs és Arjun Appadurai munkássága köthető ide
8. Ez különösen fontos Közép-Európa térségében. Ha a történelmi tapasztalatot tekintjük meghatározónak, akkor azonnal szembetaláljuk magunkat a nemzetfejlődés problematikájával, azaz a Montesquieu-i alapokon nyugvó „államnemzet”, illetve a Fichte-i gondolatot továbbvivő, Magyarországon inkább Herder, valamint Schelling nevéhez köthető „kultúrnemzet” fogalom értelmezésével. A történelmi tapasztalatok alapján a régió népei az államnemzet fogalommal kevéssé, a kultúrnemzet problémával lényegesen gyakrabban voltak kénytelenek szembesülni. Bojtár: „Hazát és népet álmodánk...”, Typotex, Budapest, 2008.
9. Ezt az álláspontot vallja Andreas Lorek: Poland’s role in the development of an ‘Eastern dimension’ of the European Union, című disszertációjában, a történészeknél hasonló megállapításra jut Gerő András is, aki a megélt történelem és a „kitalált” történelem közötti kapcsolatot vizsgálta. Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest, ELTE-PolgArt, 2004. A szimbolikus földrajz elvei jól melleleg jól összeegyeztethetők a fejlesztéspolitikai kérdésekkel is. Elég csak a turizmus, idegenforgalom szolgálatába állított eszközökre, szálláshelyekre, programokra, illetve a hozzá kreált, vagy létező történelmi (vagy történelmi-es) múltra és ennek „piacosítási” lehetőségeire gondolni.
10. Bojtár Endre szerint, bár ez a felfogás kényelmes megoldás a 19. században az állammal éppen nem rendelkező nemzetek számára, ugyanakkor a kollektív én és mi körből bármikor ki lehet rekeszteni népcsoportokat, mint ahogy arra a 19. századtól napjainkig is számos példa utal.
11. Elég ez esetben a magyar vármegyerendszer fennmaradásának folyamatát végigkísérni. ... Az 1848-as forradalom és szabadságharc alatt született közigazgatási reformterveket a háború ki-robbanása, majd az osztrák önkényuralom söpörte félre. Magyarország 1867–68-ban kettős rendezettségű föderatív állammá vált, s ekkor indult meg a nagytérégi struktúrák kialakulása – elsősorban az egyes területek közötti munkamegosztás jelentőségét hangsúlyozva (Hajdú, 2004).
12. A falvak évszázadokon át nem is voltak a közjog alanyai, a nemesség gondoskodott a bíraskodásról, az adószedésről, az akkori értelemben vett szociális ellátásokról.
13. A régió olyan összefüggő földrajzi és gazdasági terület egység legyen, amely közös, jellegzetes természeti adottságokkal, ehhez mért népsűrűséggel, kellő szervezethez, olyan általános politikai kultúrával bír, ami a népgazdasági terv révén a rá kiosztott szerepnek a lehető legjobb betöltésére képesíti. Evvel nemcsak a saját, hanem az egész ország lakosságának az életszínvona-

- lát a leghatékonyabban emeli. (Faragó, 2004 – idézi: Fürst János: A regionális tervezés általános kérdései c. 1954-ben megjelent tankönyvét.)
14. Smith, Adrian: Regions, Spaces of Economic Practice and Diverse Economies in the 'New Europe' In: European Urban and Regional Studies, 2004/11 PP. 9–25.
 15. A kiemelés Faragó Lászlótól származik!
 16. A korábban csatlakozott uniós tagállamok is hasonló folyamatokat tapasztaltak az elmúlt évtizedekben, noha a területi és a növekedés különbségében kisebb volt az eltérés fejlettebb és elmaradottabb régiók között, mint az új tagállamokban.
 17. Különösen abban az esetben, ha a felzárkóztatást, szintre hozást tűzték ki célul.
 18. Itt különbséget kell tennünk földrajzi és politikai határ között. A földrajzi határ a hegységek középvonalán, a hegyvidék és síkság összetalálkozásánál húzódik, szemben a politikaival, melyek folyók, vagy mesterséges tárgyak, települések mentén. Eberhardt, Piotr: Polska I jej granice – z historii polskiej geografii politycznej, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2004
 19. Megkockáztathatom azt a kijelentést, hogy a viszonylag liberális Ausztriának köszönhetjük a függetlenséget, legalább is az osztrák fennhatóság alá került országgrszben alakították ki a lengyelség új formáját, ott teremtették meg a hadsereg és a közigazgatás személyi hátterét Brakoniecki, Kazimierz: Világtan, IN: *Magyar Lettre Internationale*, 2003 www.c3.hu/scripta/lettre/web/index.htm
 20. A két szomszédos ország kapcsolatának ez a döntés nem tett jót. Amíg létezett az NDK, a lakosságcsere és a lengyel nyugati, német keleti határt illetően csak a Német Szövetségi Köztársaság hallatta hangját, a rendszerváltást és Németország egyesülését követően ismét felmerült ez a probléma.
 21. Melyek közül az előbbi kettő Oroszországhoz tartozott.
 22. Azaz a porosz-osztrák, orosz-osztrák 1918 óta belső határok továbbra is őrzik a határ jellegüket. A lengyel önkormányzati és országgyűlési választásokon való részvételi hajlandóság tekintetében is tapasztaltak ilyen törést – elsősorban a vidéki lakosság választási részvételi hajlandóságát vizsgálva, hiszen a nagyvárosi környezet módosítja a képet. Erre vonatkozóan Tomasz Komornicki végzett felméréseket. Másik érdekes vizsgálat a krakkói külső agglomerációban zajlott 2003 körül. Itt húzódott az egykori orosz-osztrák határ. A vizsgálat során azt tapasztalták, hogy az újraegyesítés óta eltelt mintegy hét és fél évtized és a nagyvárosból kiköltözők eredményeként bekövetkező lakosság összetételbeli változás ellenére is kicsi az átjárás, átházasodási hajlandóság a két terület között, noha a települések között alig néhány km a távolság. Hasonlóan élesen kirajzolódtak a törésvonalak a legutóbbi köztársaságielnök-választás területi megosztottságát illetően, de az Unióból érkező források fogadásának képessége is erőteljes különbségekre világít rá.
 23. Lásd erről: Borkowska i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Appadurai, Arjun (2008): Különválások és különbségek a globális kulturális gazdaságban, In: Niedermüller Péter (szerk.): Sokféle modernitás, A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban, pp. 238–262. L'Harmattan, Budapest.
- Assumptions to the National Development of Poland www.funduszeztrulturalne.pl
- Bialasiewicz, Luiza (1999): Reordering Europe's Eastern Frontier: Galician Identities and Political Cartographies on the Polish-Ukrainian Border, manuscript.
- Bojtár, Endre (2008): „Hazát és népet álmodánk...”, Typotex, Budapest.
- Borowska, Iwona (2008): Polska Polsce nierówna. In: <http://wiadomosci.polska.pl/specdlapolski/article,,id,331312.htm>
- Brakoniecki, Kazimierz (2003): Világtan, IN: *Magyar Lettre Internationale*, www.c3.hu/scripta/lettre/web/index.htm
- Eberhardt, Piotr (2004): Polska I jej granice – z historii polskiej geografii politycznej, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

- Éger György (2000): Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában Osiris Budapest.
- Faragó László (2003): A tér-kép egy olvasata és a területi tervezés, In: Tér és Társadalom, 2003/1. sz. pp. 19–40.
- Faragó László (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon In: Tér és Társadalom 2004/3. pp. 1–23.
- Gerő András (2004): Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest, ELTE-PolgArt.
- Gorzelak, Grzegorz (1998): Regional and Local Potential for Transformation of Poland, EURO-REG, Warszawa.
- Gorzelak, Grzegorz – Jałowiecki, Bohdan (2002): Unity or Division of the Continent? Regional Studies, Vol. 36. 4. 2002, pp. 409–419.
- Gorzelak, G. (2004): Polska polityka regionalna – cele, uwarunkowania, instytucje, instrumenty, w: Grosse T. G. ed: Polsak wobec nowej polityki spójności Unii Europejskiej, Warszawa.
- Gorzelak, Grzegorz (2007): Rozwój, region, polityka, In: Rozwój, region, przestrzeń, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
- Grüber Károly (2002): Európai identitások: régió, nemzet, integráció, Pro Minoritate Könyvek, Osiris-BIP, Budapest
- Győri Róbert (1999): Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön, In: Tér és Társadalom, 1999/4. pp. 77–106.
- Győri Róbert (2006): A történeti régió fogalma, In: Comitatus 2006/5 pp. 6–14.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza, Campus-Dialóg, Budapest–Pécs.
- Kovács Tibor (2003): Regionalizáció és regionalizmus két átalakuló poszt szocialista ország, Magyarország és az egykori NDK példáján (doktori értekezés), Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Komornicki, Tomasz (2007): Międzynarodowe relacje Polski w ujęciu regionalnym, In: Rozwój, region, przestrzeń, szerk: G. Gorzelak, A. Tucholska, pp. 289–306.
- Lorek, Andreas: Poland's role in the development of an 'Eastern dimension' of the European Union, thesis http://books.google.hu/books?id=lsmgmbbKD9MC&pg=PA23&lpg=PA23&dq=giedroyc+doctrine&source=bl&ots=D5D8UsXMEM&sig=_2lDob2iupF6Kp0WjS-GP0TumS0&hl=hu&ei=XcUTSvP_IJePsAbY4syCDg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=5#PPP1,M1 letöltés ideje: 2009. június 25.
- Paasi, A (2002): Place and Region: Regional Worlds and Words, In: Progress in Human Geography 21, 2002, pp. 802–811.
- Regiony Polski (2007), Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Smith, Adrian (2004): Regions, Spaces of Economic Practice and Diverse Economies in the 'New Europe' In: European Urban and Regional Studies, 2004/11. pp. 9–25.
- Süli-Zakar István (1999): A régiók Európában és Magyarországon, In: Debreceni Szemle 3. Debrecen, 1999. pp. 1–16.
- Szczerski, Krzysztof (2001): Zdecentralizowana Unia Europejska – wnioski dla Polski, In: Do jakiej Unii zmierzamy? Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 2001. pp. 167–180.

VÍZI LÁSZLÓ TAMÁS*

AZ ESZTERGOM KÖZPONTÚ RÉGIÓ MÚLTJA ÉS JELENE

THE ESZTERGOM CENTERED REGION'S PAST AND FUTURE

ABSTRACT

Esztergom, which was the center of the smallest castle-county of the historical Hungary, felt political, economical and cultural integrated part for centuries. It had jointed the Danube's right and left side and the western part of Garam. Nevertheless the Peace treaty of Trianon cut the county in two: it annexed the left coast of the Danube to Czechoslovakia. Hereby they cut Esztergom from its naturally evolved allurements-district, and bereaved it from its economical opportunities. It managed to significant retrogression in the 20th years. This situation only changed through the first Viennese Resolution in 1938, when the Danube's left coast's left part was reunited to Hungary. After the II. World War in point of Esztergom, the Trianon border was set back and Esztergom got to periphery again. It lost its county center role, and as an archbishop became a continuous target of the communist masteries. The force punished the town for decades. Moreover because of the lock of the political ordinance, the Maria Valeria bridge, that conjugate the two parts of Danube, and that were exploded by the withdrawn German forces in 1944, wasn't resettled. Accordingly the direct physical connection between the in times past coherent areas also ceased. After the Regime Change a significant integration progress set off, which effected the rebuilt of the bridge in 2001. It gave a huge buoyancy, and opened a new perspective for the cooperation between the disrupted areas. The Ister-Granum inboarder little-region, and than the Ister-Granum Euro-region in 2003 was the effect of this. With this the opportunity of a more qualified cooperation opened. In the past few years several projects and successful applications confirmed the initiation's justness. The Ister-Granum Euro-region transformed in 2008. It became a corporation, and assumed the name of Ister-Granum European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC). In this context, they opened more boundless opportunities for the residents of the Danube both sides. This study analysis and presents this process.

1. A történelmi Magyarország legkisebb vármegyéje

A Gönczy Pál által tervezett és 1890-ben megjelent Magyarország kézi atlaszának¹ adatai szerint, a maga 1123 km²-nyi területével Esztergom vármegye volt a történelmi Magyarország legkisebb kiterjedésű vármegyéje.² A térképekhez kapcsolódó szöveges magyarázatokat Thirring Gusztáv³ készítette, aki Esztergom vármegyéről az alábbiakat tartotta fontosnak közölni: „Esztergom vármegye (Területe 1123.30 km². – Lakóimnak száma 78,378.) A Duna folyam által két részre osztott vármegye déli részét a Gerece (633 m.) és Pilis hegység hálózta be; északi része igen termékeny róna és dombvidék, melyet a Garam és a Párisi csatorna öntöz. A hegyekben gazdag barnaszén- és márványbányák vannak. A rónán kitűnő gabona, a hegyek lejtőin jó bor terem. A lakosok közt van 62,505 magyar, 8941 német és 6432 tót; hitfelekezetre nézve túlnyomó részben katolikusok. A lakosság a földművelésen és állattenyésztésen kívül bányászattal foglalkozik; az ipart a cement- és téglagyárak képviselik. A közlekedés a Dunán és a 115 km.-nyi vasúti hálózaton élénk; állami útja 33, törvényhatósági útja 238 km. A Garamon élénk tutajozás folyik. Közművelődés tekintetében Esztergom a kedvezőbb helyzetű vármegyék közé tartozik; van 88 nép-

* PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Társadalomtudományi Tanszék.

és 9 egyéb iskolája. A vármegye két járásra oszlik; Van benne egy rendezett tanácsu város (Esztergom), 27 nagy és 25 kisközség. Legnépesebb *Esztergom* rendezett tanácsu város 9349 (a vele összeépült 3 községgel való egyesítés óta 15,749) lakossal, egyúttal a vármegye székhelye.”⁴

1. térkép. A történelmi Magyarország vármegyéi. 1123 km²-nyi területével Esztergom vármegye volt a legkisebb

Map 1. The historical Hungary's castle-counties. Esztergom castle-county was the smallest with it's 1123 km² territory

Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/vmlista.htm>
(a letöltés dátuma: 2010. november)

Esztergom vármegyéjét nyugatról Komárom, északról Bars, keletről Hont, délről pedig Komárom és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyék határolták. A vármegyén áthaladó három legfontosabb vasútvonalából kettő a Duna bal, egy pedig a Duna jobb partján futott. Az északi oldalon a Budapestet Pozsonnyal és Béccsel, valamint a Párkányt Lévával, a déli oldalon pedig a Budapestet Győrrel összekötő vasúti pálya. Ezek a vasútvonalak Esztergom vármegyéjét összekapcsolták egyrészt a fővárossal, másrészt a Felvidék nyugati és középső területeivel, valamint a Duna jobb partján fekvő gazdasági központokkal. Az 1895-re kiépített 46 km hosszú Esztergom-Budapest vasútvonal, valamint az Esztergom és Párkány közt megépült Mária Valéria-híd tovább javította a megye és megyeközpont lehetőségeit. Előbbi a fővárossal, utóbbi pedig a Duna két partja közti kapcsolatot fűzte még szorosabbra. Ezzel téve teljessé a Duna által kettészelt vármegye két részének szerves kapcsolatát, elősegítve a két szomszédos település, Esztergom és Párkány regionális piaci központtá válását.

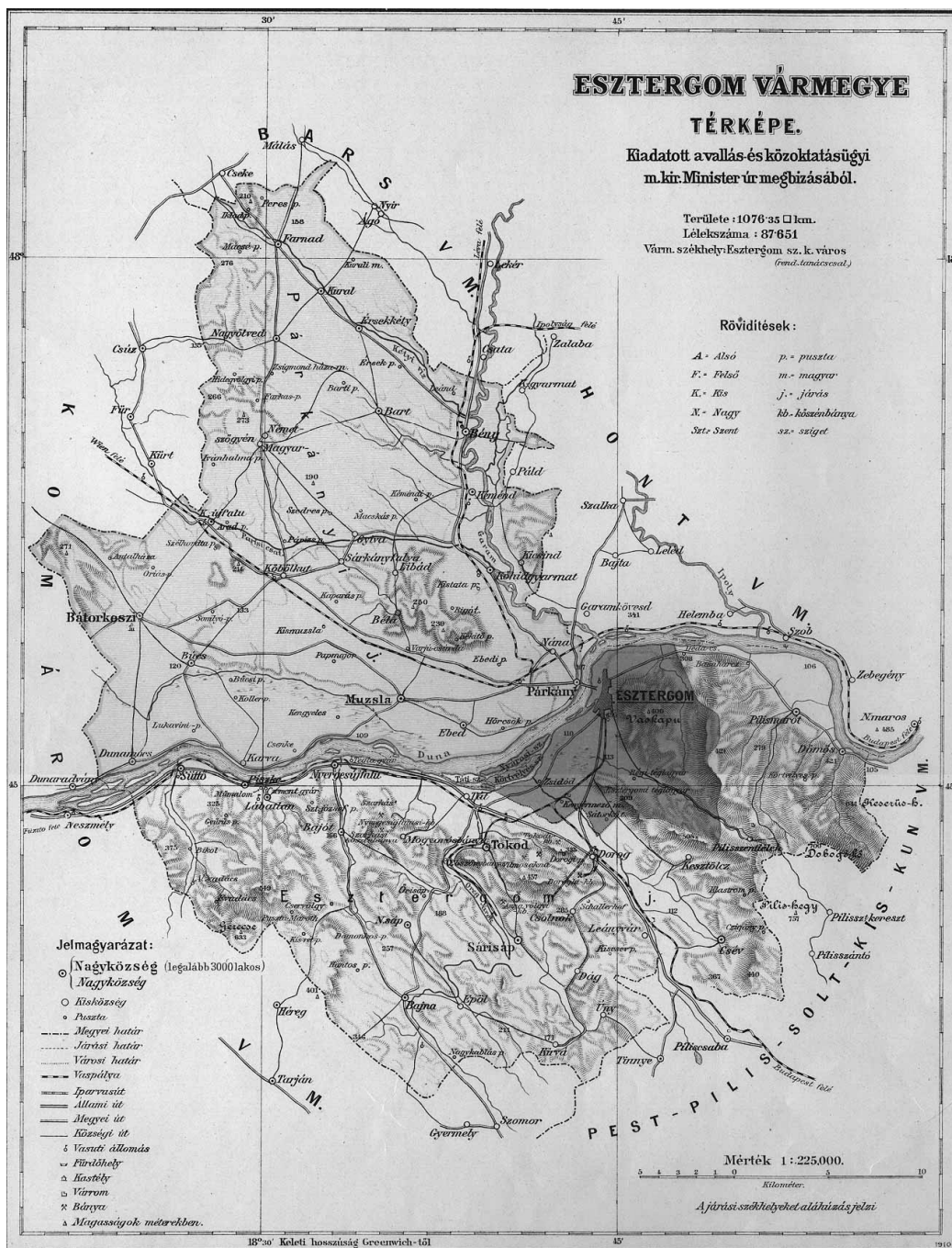
A vármegye gazdasági fejlődésében nagy szerepet játszott a dunai hajózás, melyet az 1830-ban alapított Dunagőzhajózási Társaság irányított. A személyforgalmon kívül ők bonyolították le a bányákban kitermelt márvány, kőszén, valamint a lábatlani, piszkei,

nyergesújfalui, cementgyárak és az esztergomi téglagyár termékeinek fuvarozását Budapest irányába.

De nem csak a bányászati és ipari termékek jelentették a vármegye fő kereskedelmi cikkei. A Duna bal partján és a lankás domboldalakon megtermelt mezőgazdasági termékek, főként a gabona, a szőlő, a bor és a gyümölcs egyaránt keresett árucikkek voltak a helyi és a fővárosi piacoknak.

2. térkép. Esztergom vármegye a 19–20. század fordulóján

Map 2. Esztergom castle-county on the round of the 19th and 20th centuries

Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/eszterg.jpg>
(a letöltés dátuma: 2010. november)

2. Trianon után

Az 1867-es kiegyezés után meginduló és a századfordulón további jelentős gazdasági fellendülést hozó időszakot kettétörte a háborús vereség, s az azt követő trianoni békeszerződés, amely Esztergom vármegye északi, Duna bal parti területeit Csehszlovákiához csatolta. Csak a Duna jobb partjának 22 települése maradt meg az országhatárokon belül. A mesterségesen, a nagyhatalmak akaratából meghúzott határvonal⁵ egy csapásra szétválasztotta azt a jól működő gazdasági és igazgatási térséget, amit évszázadok történelmi hagyományai, és a szerves gazdasági fejlődés létrehozott és kialakított.⁶ A bajt tovább tetézte a csehszlovák légionáriusok 1919-es gyalázatos tette, a Mária Valéria-híd felrobbantása, ami az Esztergom-Párkány közötti kapcsolatot egészen a híd 1927-es helyreállításáig csaknem teljesen lehetetlenné tette.

A trianoni diktátum következményeként megcsonkított Esztergom vármegye elvesztette helyi piacait, mezőgazdasági területeinek túlnyomó többségét, a Duna bal partján futó vasútvonalait. Esztergom és Párkány pedig természetes gazdasági vonzáskörzetét. A gazdaságilag mindeddig összetartozó, egymást a gazdasági munkamegosztás során jól kiegészítő városok egyik napról a másikra határvárossá váltak és ezzel együtt határ menti perifériára kerültek.⁷ Az évszázadokig jól működő, szervesen összeforrt területek fejlődését a határ megvonása hosszú évekre visszavetette, amit az ugrásszerűen megnövekedő munkanélküliség reprezentált leginkább. A dorogi bányák kínálta munkalehetőségek ezt a helyzetet csak tompítani tudták, de megoldani nem.

Hasonló helyzet jellemezte az Esztergom melletti Komárom vármegyét is. A Duna bal parti területeit ez a vármegye is elvesztette. A két, megcsonkított szomszédos vármegye ideiglenes összekapcsolása és egy közigazgatási térségbe történő összevonása az 1920-as évek elején tehát átmeneti jelleggel, de megoldási alternatívának tűnt. Az 1923. évi 35. törvénycikk II. fejezetének 11. és 12. §-a úgy próbálta kezelni a kialakult helyzetet, hogy létrehozta a három járásból álló, Esztergom központú „Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék”-et. A törvény rendelkezései szerint „a közigazgatásilag egyesített vármegyéket közigazgatási szerveik szempontjából úgy kell tekinteni, mintha az egyesített vármegyék együtt alkotnának egy-egy vármegyét.”⁸

A két vármegye ideiglenes összekapcsolása az 1938. november 2-i első bécsi döntésig tartott, amikor a német-olasz döntőbíráskodás eredményeként a Felvidék és a Kárpátalja déli területeit visszacsatolták Magyarországhoz. Ez lehetővé tette a Trianonban elcsatolt két történelmi vármegye újbóli megalakítását, melynek jótékony gazdasági következményei már a harmincas, negyvenes évek fordulóján kézzelfogható eredményeket hoztak.⁹

3. A párizsi békeszerződés, és ami utána következett...

Az újabb fordulatot a második világháború és azt lezáró párizsi békeszerződés hozott, amely mind Komárom, mind pedig Esztergom vármegyék vonatkozásában visszaállította a trianoni határokat. Esztergom vármegye ismételten az 1920-as állapotba került, amely a harmincas évek közepétől kibontakozó gazdasági gyarapodást újfent megszakította és évtizedekre visszavetette. A helyzet kísértetiesen hasonlóan alakult, mint az első világháború végén. Elveszett a Duna bal partjának gazdasági potenciálja, beszűkültek a piaci lehetőségek, Esztergom és Párkány újra perifériára szorult határváros lett, s a két szomszédos település közötti átjárást a Mária Valéria-híd 1944-es felrobbantása miatt csak a dunai kishajó forgalommal lehetett megoldani. A híd csonkán álló pillérei jól reprezentálták évtizedeken keresztül a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság közötti ál-

szent internacionalista barátságot. Miközben a pártvezetők a nemzetiségek híd szerepét hangoztatták, a Mária Valéria-híd újjáépítése érdekében semmit sem tettek.

1945. augusztus 28-án Esztergom központtal Komárom-Esztergom vármegye néven ismételtén összevonásra került a két szomszédos vármegye, amely ezúttal három járást (esztergomi, tatai, gesztesi) foglalt magába. Az 1950-es közigazgatási átalakítás során egy 1949-ben született döntés nyomán 1950-ben Esztergom nevének elhagyásával, Tatabánya székhellyel alakították meg Komárom megyét. Ezzel egyidejűleg az esztergomi járás székhelyét Dorogra helyezték át. Nevét Dorogi járásra változtatták. A gesztesi járás nevét pedig komáromira változtatták. Esztergom ezzel egy csapásra elvesztette megyeközpont és járási központ szerepét egyaránt. Nevét száműzték a megyei és járási közigazgatási térképekről.

Ennek oka a kommunista hatalomnak Esztergommal szembeni nagyfokú ellenszenvéből és averziójából eredt. Esztergom ugyanis, mint a magyar katolicizmus fellegvára tüske volt a kommunista Magyarország pártvezetőinek a szemében. Esztergomra, mint a klerikális reakció fő hazai fészke tekintettek, amely város nem érdemel támogatást, hanem csak büntetést és mellőzést. A „bűnös várost” legszívesebben leradírozták volna a térképről. Tervként még nevének Dózsafalvára történő megváltoztatása is komolyan felmerült. A határ menti, gazdasági és politikai perifériára szorított Esztergom történetének legsivárabb évtizedeit élte a szocializmus időszakában.¹⁰

4. A rendszerváltás kínálta lehetőségek

a) Az első tíz év (1990–2000)

Az 1989–90-es rendszerváltás jelentős, addig aligha remélt fordulatot hozott Esztergom és megye életében. Az új idők első jeleként, az 1990-ben életbe lépett önkormányzati törvény¹¹ értelmében Esztergom neve ismét megjelent a megye elnevezésében, bár központja továbbra is Tatabánya maradt. A térség új alapokon történő átszervezése is ezzel párhuzamosan indult meg. 1994. január 1-jétől a Kistérségi Területi Statisztikai Beosztást szabályozó KSH elnöki közlemény¹² értelmében, a megyében előbb hat kistérséget alakítottak ki, majd 1997-ben a Dorog-Esztergomi kistérség szétválasztásával a kistérségek száma hétre növekedett. A Területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény¹³ már a megyék régióvá szerveződésének igényét is megfogalmazta. A jogszabály azonban ekkor még nem rögzítette a megalkotandó régiók számát. Ezt csak a XXXV/1998. III. 20. számú Országgyűlési határozat¹⁴ pontosította. Az Országgyűlés által elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepció (OTK) volt az első olyan legitim fejlesztéspolitikai dokumentum, amely meghatározta a hosszú távú átfogó területfejlesztési célokat, a fejlesztési programok kidolgozásához szükséges területi irányelveket, és orientáló információkat biztosított az ágazati és kapcsolódó területi tervezés, valamint a területfejlesztés szereplői számára.¹⁵ Így jött létre a Komárom-Esztergom, Fejér és Veszprém megyéket magában foglaló Közép-Dunántúli Régió.

A kistérségi és regionalizációs folyamattal párhuzamosan kapott mind nagyobb teret a határokon átnyúló integrációs törekvés igénye, amely összhangban állt az Európai Unió törekvéseivel. Stratégiai célként fogalmazódott meg egy a jelenlegi határokon átvívelő és a korábbi évszázadok során szervesen összetartozott gazdasági, társadalmi, kulturális identitással bíró területek újbóli összekapcsolásának történelmi lehetősége, s ezáltal a határok mintegy spiritualizálása.

Az 1999-es év ebből a szempontból jelentős áttörést hozott. 1999. július 3-án Tatabánya székhellyel hivatalosan is megalakult a Komárom-Esztergom és Pest megyéket valamint a szlovákiai Nyitra Kerületet magában foglaló Vág–Duna–Ipoly Eurorégió, melyhez még ebben az évben csatlakozott Fejér és Veszprém megye is. 1999. szeptember 16-án a ma-

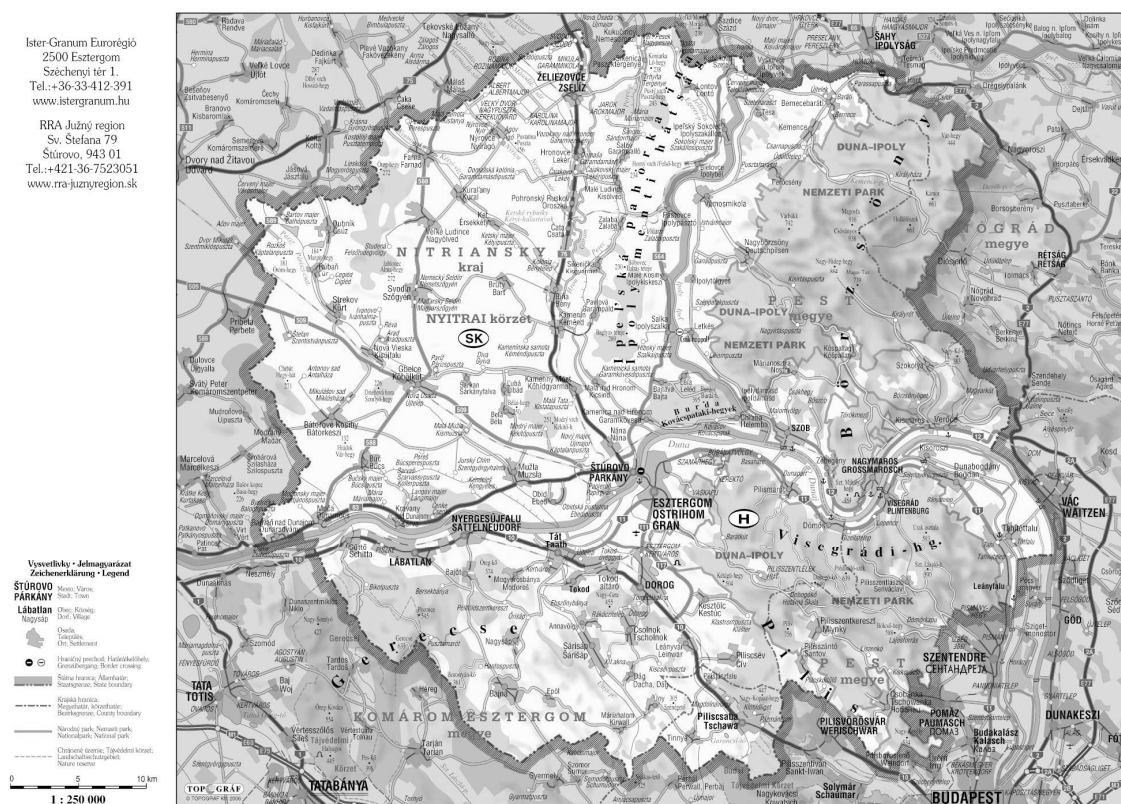
gyar és a szlovák miniszterelnök (Orbán Viktor és Mikuláš Dzurinda) kormányközi megállapodást kötött a Mária Valéria-híd újjáépítéséről, ami megteremtette az Esztergom és Párkány központú regionális együttműködés lehetőségeit. Az erről szóló szándéknyilatkozatot a két polgármester (Meggyes Tamás és Ján Oravec) 1999. december 8-án látta el kézjeggyel. Ezekkel a megállapodásokkal a térségi szerveződés egy minőségileg új szakaszba lépett. Nem maradt meg az országhatárokon belüli együttműködési formának, hanem átlépve a határokat új távlatokat nyitott, s ha virtuálisan is, de lehetővé tette a Trianonban szétszakított megyék gazdasági, kulturális újraegyesítését.¹⁶

b) Az ezredforduló utáni évtized

Esztergom és Párkány együttműködése a két város vonzáskörzetének, 22 szlovákiai és 11 magyarországi településnek a regionális kapcsolatait is szorosabbra fűzte. Az esztergomi és a párkányi régiók az erről szóló határozatot 2000. október 13-án közös nyilatkozatban hozták nyilvánosságra, majd pedig 2001. május 31-én a konzultatív tanács ülésén az együttműködés felvette az Ister-Granum határ menti kistérség nevet. A Duna és a Garam ökori, latin elnevezését a nevében megjelenítő kistérség azonban nem érte be az integrációnak ezzel a szintjével. 2003. november 17-én a régiót magában foglaló százket település polgármestere szándéknyilatkozatot fogadott el a határ menti kistérség Eurorégióvá alakításáról. Ezzel megszületett a 2200 km² területű Ister-Granum Eurorégió, amely új lehetőségeket és távlatokat nyitott meg az Eurorégió mintegy 220 ezer főt számláló lakossága előtt.

3. térkép. Az Ister-Granum Eurorégió

Map 3. The Ister-Granum Euro-region

Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/eszterg.jpg>
(a letöltés dátuma: 2010. november)

Esztergom ezzel visszanyerte a Trianonban elcsatolt északi, a Duna bal partján fekvő gazdasági és kulturális vonzáskörzetét. Az Ister-Granum Eurorégió ugyanis magába foglalja az egykori történeti Esztergom vármegye teljes területét, és további mintegy 830 km²-t. Így a Garam bal partjának szlovákiai és magyarországi részeit, a Börzsöny-hegységgel és annak Nemzeti Parkjával együtt. Szükséges azonban megjegyezni, hogy az így létrejött Ister-Granum Eurorégió, akárcsak a többi hasonló ilyen szerveződés, nem tekinthető önálló közigazgatási egységnek. Viszont olyan stratégia együttműködés, amely összehangolja gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységét a határ menti térségek leghatékonyabb fejlesztése érdekében. Közös társulásokat alakítanak, fejlesztési programokat készítenek, pályázatokat írnak, segítik a térség gazdasági szereplőinek, a kis- és középvállalkozások hatékony együttműködését, az önkormányzatok kooperációját stb.¹⁷

Az Ister-Granum Eurorégió első öt éve a regionális fejlesztési programok kidolgozásának, megalkotásának és részben megvalósításának az időszaka volt. A mintegy félszáz tematikus program felölelte az élet csaknem minden területét, a turizmus fejlesztésétől a környezetvédelemig. A programok koordinálást az önálló régiófejlesztési ügynökség irányította. Sikeres tevékenységét jelzi, hogy 2005 őszén az Unióhoz csatlakozott országok közül elsőként ez az Eurorégió mutatkozhatott be és ismertethette fejlesztési programját az Európai Parlamentben.¹⁸

Az Ister-Granum Eurorégió történetében 2008. május 6-án új fejezet kezdődött. 47 magyarországi és 39 szlovákiai önkormányzat az Európai Parlament és a Tanács által még 2006-ban elfogadott rendeletére¹⁹ hivatkozva megalakította az Ister-Granum Európai Területi Együttműködési Csoportosulást. (EGTC). A térség előtt ezzel új távlatok, új jogi keretek és ennek köszönhetően szélesebb mozgástér nyílt meg. Az EGTC (European Grouping of Territorial Cooperation) olyan önálló jogi személyiséggel rendelkező alakulat, amely közhasznú szervezeteket, nonprofit vállalkozásokat, nemzetközi projektársulatokat hozhat létre annak érdekében, hogy közös regionális intézményeket (pl. tűzoltóság, mentők stb.) tartson fenn, valamint regionális szociális, egészségügyi, kulturális, oktatási stb. rendszereket működtessen, projekteket, pályázatokat készítsen, s azokat többoldalú, nemzetközi szintre emelje. Miután mind Magyarország (2007. aug. 1.) mind pedig Szlovákia (2008. máj. 5.) beépítette saját jogrendjébe az EGTC-re vonatkozó uniós szabályokat, az Ister-Granum EGTC megkezdhette működését és kidolgozhatta 2013-ig tartó fejlesztési programját.²⁰

5. A konklúzió

Az Ister-Granum Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (EGTC) természetesen nem oldja meg, mert nem is oldhatja meg a Trianonban elcsatolt országrészek évtizedeken keresztül felhalmozódott problémáját. De kijelölheti azokat a továbblépési irányokat és fejlesztési lehetőségeket, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az évszázadok során szervesen összetartozó, de az országhatárok által mesterségesen szétválasztott területek a jövőben ne perifériák, hanem dinamikusan fejlődő térségek lehessenek. Elősegítve ezzel a határok tényleges lebontását, a Duna partján élő népek életkörülményeinek javítását, gazdasági és kulturális gyarapodásukat.

JEGYZETEK

1. Gönczy Pál (1890): Magyarország kézi atlasza. Palla Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. E hatalmas vállalkozás kezdeményezője, mentora és tervezője Gönczy Pál volt, de a térképeket a később híressé váló kartográfus, Kogutowicz Manó készítette. Kogutowicz neve

- azonban sem a borítón, sem a térképeken nem szerepel. Lásd erre vonatkozóan: http://www.magyarmercurius.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=5 (a letöltés dátuma: 2010. november)
2. A Gönczy Pál által tervezett Esztergom vármegye térképet lásd: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/esztergom.htm> (a letöltés dátuma: 2010. november).
 3. Thirring Gusztáv földrajz és természettudós. (Sopron, 1861. december 25. – Budapest, 1941. március 31.)
 4. <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/esztergom.htm> (a letöltés dátuma: 2010. november)
 5. A magyar–csehszlovák határvonal megállapítására lásd Sallai János (2004): Az államhatárok. Változó Világ 58. Press Publica. Budapest. 60., 67., 68–70.
 6. Gulyás László (2010): Trianon hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. In.: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2010/4. No. 11. 140–147. old.
 7. Ez a perifériára szorulás természetesen nem csak Esztergom-Párkány vonatkozásában érvényesült, hanem a trianoni határ mentén mindenhol érzékelhető volt. Lásd erre példaként Lőrinczné Bencze Edit (2010): Trianon és Magyarország déli határregiói. In. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2010/4. No. 11. 69–76. old.
 8. 1923. évi XXXV. törvénycikk a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7575> (a letöltés dátuma: 2010. november)
 9. Vizi László Tamás (2010): Perifériából régióközpont. Esztergom és az Ister-Granum Eurorégió. In. Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és Európai Unió tagságunk következtében. MTA VEAB, Budapesti Gazdasági Főiskola, Komárom város, Széchenyi István Egyetem. Veszprém. 250–251. old.
 10. Vizi László Tamás (2010) 251. old.; Bárdos István (2009): Hagyományokból a jelenen át a jövő felé. <http://www.kemoh.hu/index.php?fmp=1&masoldal=1&oldal=../statikusoldal/soldal88.inc> (a letöltés dátuma: 2010. november).
 11. 1990. évi LXV. törvény az Önkormányzatokról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8721> (a letöltés dátuma: 2010. november)
 12. A kistérségek reneszánsza. http://www.onkorkep.hu/14_0304/7-10.htm (a letöltés dátuma: 2010. november)
 13. 1996. évi XXI. törvény a Területfejlesztésről és területrendezésről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9309> (a letöltés dátuma: 2010. november)
 14. 35/1998. (III. 20.) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Konceptióról. <http://www.complex.hu/kzldat/o98h0035.htm/o98h0035.htm> (a letöltés dátuma: 2010. november).
 15. Az 1998-ban elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió 2005.évi felülvizsgálata. <http://www.vati.hu/static/otk/hun/letoltesekhun.html> (a letöltés dátuma: 2010. november)
 16. Vizi László Tamás (2010) 252. old.
 17. Vizi László Tamás (2010) 253–257. old.
 18. Vizi László Tamás (2010) 257–258. old.
 19. 1082/2006/EK rendelet az európai területi együttműködési csoportosulásokról (2006. július 5.) Megjelent 2006. július 31-én, az Európai Unió Hivatalos lapjában. http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:0YsPnq_ZLN8J:www.otm.gov.hu/web/egtc.nsf/html/ekrendelet.html/%24FILE/Rendelet_magyarul.pdf%3FOpenElement+1082/2006/EK+rendelet+az+eur%C3%B3pai+ter%C3%BCleti+egy%C3%BCttm%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9si+csoportosul%C3%A1sokr%C3%B3l&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESi7c2JHq9mu64QPamDGd8CIqf9Iqa0pVbUhgc5qefLraM2Yq_jVQ2FozKdirrBhqGerr_w0vmjqWVHhHbwKorRbmNOzIproY22y76ul8E-m1gW8JwNgip65qbdj6grikkebsx&sig=AHIEtBRg-w7FWHwK9hilRFfsYoLceykfXQ (a letöltés dátuma: 2010. november)
 20. Vizi László Tamás (2010) 258–262. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről. 1923. évi XXXV. törvénycikk. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7575>
- A Területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9309>
- Az európai területi együttműködési csoportosulásokról szóló 1082/2006/EK rendelet. http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:0YsPnq_ZLN8J:www.otm.gov.hu/web/egtc.nsf/html/ekrendelet.html/%24FILE/Rendelet_magyarul.pdf%3FOpenElement+1082/2006/EK+rendelet+az+eur%C3%B3pai+ter%C3%BCleti+egy%C3%BCttm%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9si+csoportosul%C3%A1sokr%C3%B3l&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESi7c2JHq9mu64QPamDGd8CIqf9Iqa0opVbUhgc5qefLraM2Yq_jVQ2FozKdirrBhqGerr_w0vmjqWVHhHbwKorRbmNOzIproY22y76ul8E-m1gW8JwNgip65qbdj6grikkebsx&sig=AHIEtbRg-w7FWHwK9hilRFfsYoLceykfXQ
- Az 1998-ban elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió 2005. évi felülvizsgálata. <http://www.vati.hu/static/otk/hun/letoltesekhun.html>
- Az Országos Területfejlesztési Konceptióról 35/1998. (III. 20.) számú Országgyűlési határozat <http://www.complex.hu/kzldat/o98h0035.htm/o98h0035.htm>
- Az Önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8721>
- Bárdos István (2009): Hagyományokból a jelenen át a jövő felé. <http://www.kemoh.hu/index.php?fmp=1&masoldal=1&oldal=../statikusoldal/soldal88.inc>
- Békássy Jenő szerk. (1930): Komárom és Esztergom vármegyék újjáépítése Trianon után. Budapest.
- Gönczy Pál (1890): Magyarország kézi atlasza. Palla Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest.
- Gulyás László (2010): Trianon hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. In. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2010/4. No. 11.
- Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr– Pécs.
- Lőrinczné Bencze Edit (2010): Trianon és Magyarország déli határrégiói. In. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2010/4. No. 11.
- Sallai János (2004): Az államhatárok. Változó Világ 58. Press Publica. Budapest.
- Székely Andrea (2010): Az Eurorégiók szerepe a határok lebontásában. In.: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2010/3. No. 10.
- Vizi László Tamás (2010): Perifériából régióközpont. Esztergom és az Ister-Granum Eurorégió. In. Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és Európai Unió tagságunk következtében. MTA VEAB, Budapesti Gazdasági Főiskola, Komárom város, Széchenyi István Egyetem. Veszprém.

CSEHNÉ PAPP IMOLA*

A MUNKAERŐPIAC REGIONÁLIS STRUKTÚRÁJA

THE REGIONAL STRUCTURE OF LABOUR MARKET

ABSTRACT

At the beginning of the 90's, in Hungary approximately 1.5 millions jobs were terminated, the production in the former industrial centers declined, and the reorganization of the economical system started. All these afflicted the areas with the highest working power, so the crises in the different sectors of economy widened out into regional crises. Losing the Eastern markets in agriculture also destabilized the former structural and productional system, which were even deepened by the political decisions concerning the reorganization of the proprietorships. The regional differences in economical development by regions, counties and settlement types have grown significantly. There is a significant difference between the two parts of Hungary.

In my study I assume, that notable regional differences in the economy and their constant presence are strictly reflected on the labor market as well.

1. Bevezetés

Magyarországon a rendszerváltozás utáni időszakra a korábban is meglévő területi egyenlőtlenségek fokozódása volt a jellemző, melyet a gazdaság területileg differenciált növekedési pályára állítása indukált. Ez idő tájt a településközi kapcsolatok átalakultak, új növekedési pólusok és depressziós övezetek jelentek meg. A társadalom válaszai a gazdasági kihívásokra igen sokrétűek voltak.¹ A transzformáció legfontosabb következménye az egyenlőtlenségek növekedése volt, melyek legélesebben a jövedelmi különbségek és az életkörülmények területén mutatkoztak be. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek növekedése alapjaiban változtatták meg az ország térszerkezetét. Közismertek ma már a nyugat-kelet, főváros-vidék, város-falu dichotómiák, s az is, hogy mindezek együtt teszik igazán mozaikossá Magyarország területi térképét.² A jelentős területi különbségek a munkaerőpiacra is jellemzőek, a munkanélküliség területi megoszlása tekintetében.

2. A munkanélküliség magyarországi elterjedése

A munkanélküliség, mint társadalmi jelenség, a gazdasági-társadalmi rendszerváltozással egyidejűleg jelent meg Magyarországon. Hazánkban az első munkanélkülieket 1988-ban regisztrálták, ekkor számuk még csak 5000 fő volt, de egy évvel később, 1989-ben 16 000-re emelkedett. Azonban igazi növekedés a munkanélküliek számában a privatizáció elkezdése után, 1991-ben és 1992-ben következett be, majd 1993-ra érte el a legmagasabb értéket, amikor 680 000 főt regisztráltak. E rövid idő alatt a munkanélküliségi ráta olyan magas szintre szökött fel (1991. január: 2,1%; 1993. február: 13,6%), amilyen a fejlett piacgazdaságok között is csak ritkán fordul elő (*1. ábra*). Azóta a munkanélküliek száma

* PhD, egyetemi docens, Szent István Egyetem Gödöllő, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Munkagazdaságtani Tanszék.

folyamatosan csökkent 2001-ig, majd ismét lassú emelkedés következett. A regisztrált munkanélküliek, illetve mai szóhasználattal élve a nyilvántartott álláskeresők száma, a 2008-as válságot követően igen magas, 564 094 fő, 12,5% (2010. augusztus). A munkanélküliség mérése – más országokhoz hasonlóan – Magyarországon is állandó vitatéma. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ, jogelődje az OMK) nyilvántartásait azért kérdőjelezzik meg sokan, mert csak a regisztrált munkanélküliekről ad képet. Tanulmányomban, ezeket az adatokat használom.

1. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása a rendszerváltozás után (%)

Fig. 1. Fluctuation of unemployment rate after the political system change in Hungary (%)

Forrás: ÁFSZ, saját szerkesztés

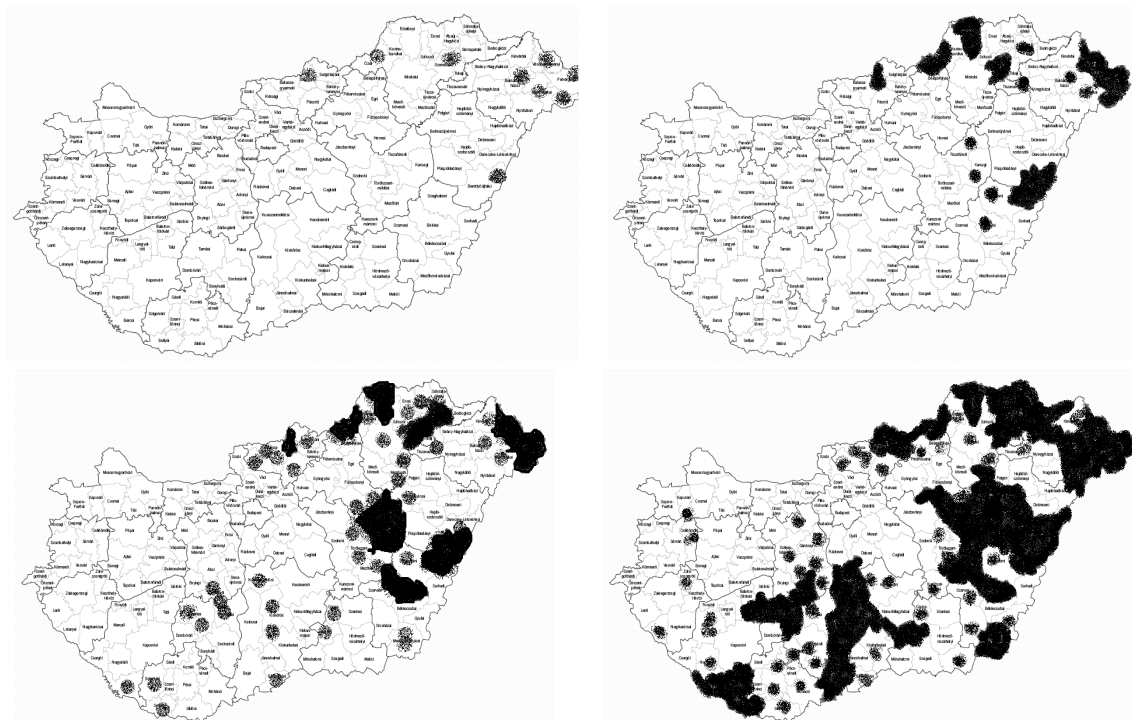
A munkanélküliség elterjedését a 2. ábrán található térképek mutatják be, amelyek negyedéves állapotokat illusztrálnak (1991 márciusától 1992 decemberéig). Feketével jelöltek azok a térségek, illetve települések, ahol a munkanélküliségi ráta nagysága már meghaladta a 10%-os mértéket. A hazai munkanélküliség eddigi története azt mutatja, hogy terjedése a hierarchikus expanzió logikájának felel meg. A 10%-ot meghaladó munkanélküliségi rátával jellemezhető körzetek ugyanis egymás szomszédságában sorakoztak fel. Az újonnan belépő, nem szomszédos körzetek szinte kivétel nélkül olyan munkaerő-piaci vonzáskörzetek, amelynek központja nem város, vagy fejlettségében alig nevezhető annak. Ezek a városi funkcióval alig rendelkező körzetek minden megyében elsőként a legmagasabb munkanélküliségű körzetek közé tartoznak. A körzetek nagysága, a körzetközpont nagysága és fejlettsége, valamint a munkanélküliség nagysága között szoros az összefüggés. Ehhez még hozzátehetjük az országon belüli nyugat-kelet irányú földrajzi helyzetből adódó erős meghatározottságot. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a munkanélküliség terjedése, valamint a magas munkanélküliség a nyugat-keleti irányultság és a településnagyság függvénye.

2. ábra. A munkanélküliség elterjedésének folyamata

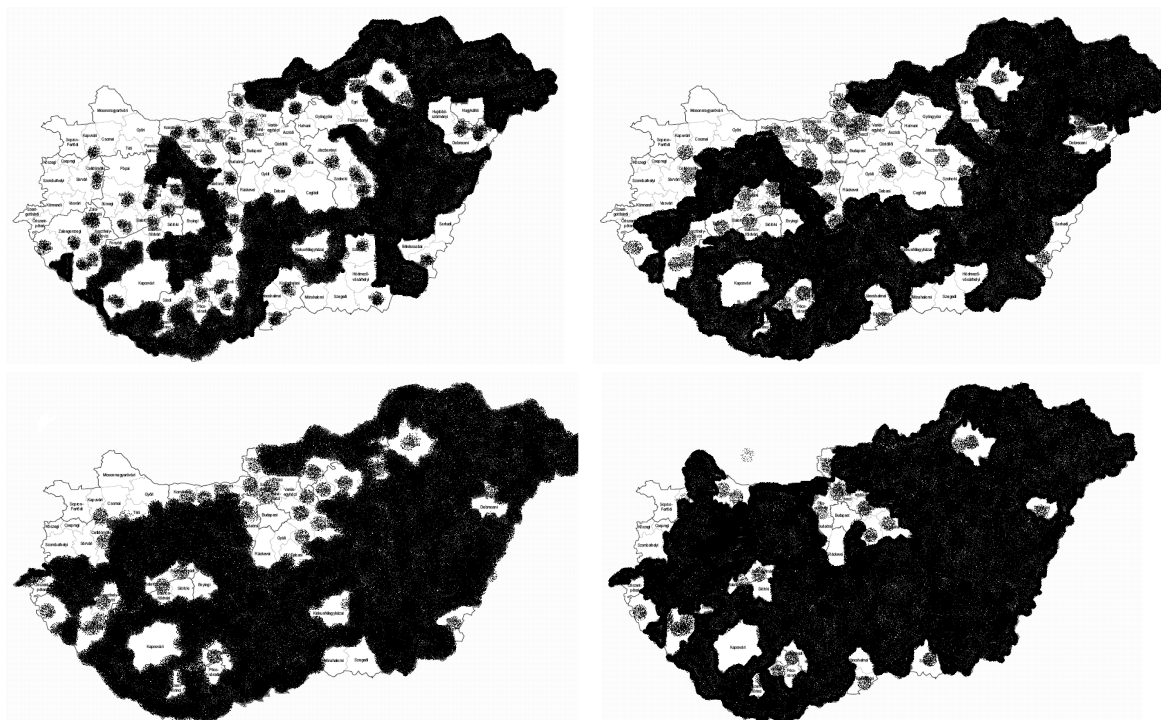
Fig. 2. The spread of unemployment.

Labour-market zones with an unemployment rate over than 10%

1991

1992

Forrás: OMK, 1995, saját szerkesztés

3. Az ország jelenlegi munkanélküliségi helyzete

A munkaerőpiac regionális struktúrájának megvilágításához az aktuális (2010. augusztus) munkanélküliségi helyzetet három szempontból célszerű illusztrálni: régióként, megyénként és településenként. Magyarország az EU tagja lett 2004. május 1-jével, ami az EU ötfokozatú területi beosztási rendszerének megfelelő hazai területi rendszer kialakítását feltételezte. Így a NUTS 2 rendszernek megfelelően 7 db tervezési-statisztikai régió került kialakításra, amely megfelel a területbeosztás európai gyakorlatának (3. ábra).³

3. ábra. Magyarország régiói

Fig. 3. Regions of Hungary

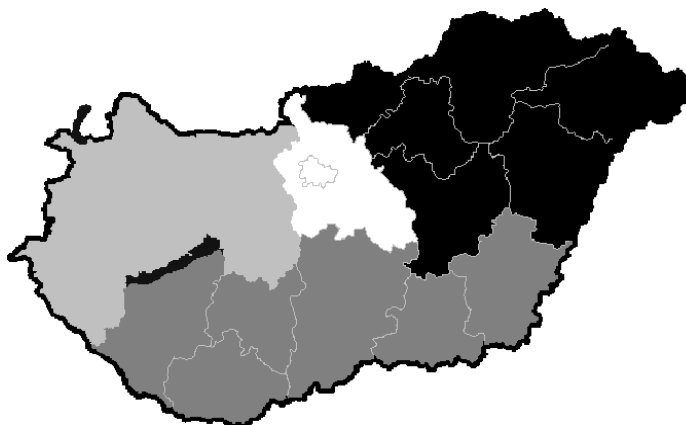

Forrás: KSH

A 4. térkép a régiók szerinti munkanélküliségi állapotot mutatja be. Az ország 7 régiója 4 kategóriába sorolható be a munkanélküliségi ráta nagysága alapján. A legjobb helyzetű régió (fehér színű, 5%-os munkanélküliségi rátaig) Közép-Magyarország, eléggé alacsony értékkel rendelkezik (világosszürke, 5–10%) Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl, meglehetősen magas a munkanélküliek aránya (sötétszürke, 10–15% között) Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön, a legrosszabb helyzetű (fekete színű, 15–20%-os munkanélküliségi ráta) régió pedig Észak-Magyarország és Észak-Alföld.

4. ábra. A munkanélküliségi ráta nagysága régióként

Fig. 4. Unemployment rate by region

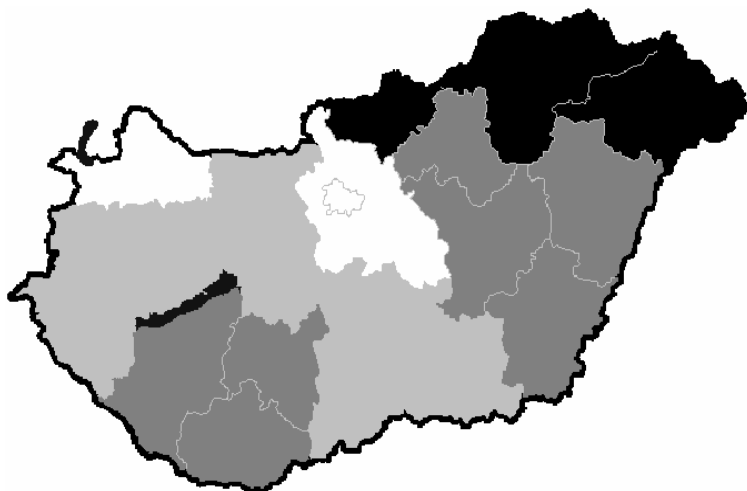
Forrás: Saját feldolgozás

Az egyes régiók gazdasági potenciáljának összehasonlítása érdekében számított munkaerő-piaci mutató három alapvető jelenségre hívja fel a figyelmet: egyrészt, a főváros-vidék, illetve a központi régió kontra egyéb régiók közötti szakadék továbbra is jelentős; másrészt, a Nyugat-Dunántúli és a Közép-Dunántúli régiók lassú felzárkózása megindult; végül pedig, a nyugat kontra kelet, illetve déli régiók közötti diszparitás viszont tovább nőtt.

A megyék munkaerő-piaci helyzetét összevetve (5. ábra) még markánsabb különbségeket kapunk. A munkanélküliségi ráták nagysága és a színek ugyanazok, mint a régiók esetében. A megyei szintű munkanélküliségi adatok jelzik, hogy a megyei rangsorban lényegi változás az elmúlt több mint tíz évben nem következett be, a térségi különbségek makacsul stabilak, és a leszakadással küszködő térségek helyzete, a területfejlesztési eszköztár fejlődése ellenére sem tudott számottevően javulni. A legrosszabb helyzetű megye (Szabolcs-Szatmár-Bereg) és Budapest között – a munkanélküliségi ráta alapján számolva – 7-szeres a különbség.

5. ábra. A munkanélküliségi ráta nagysága megyénként

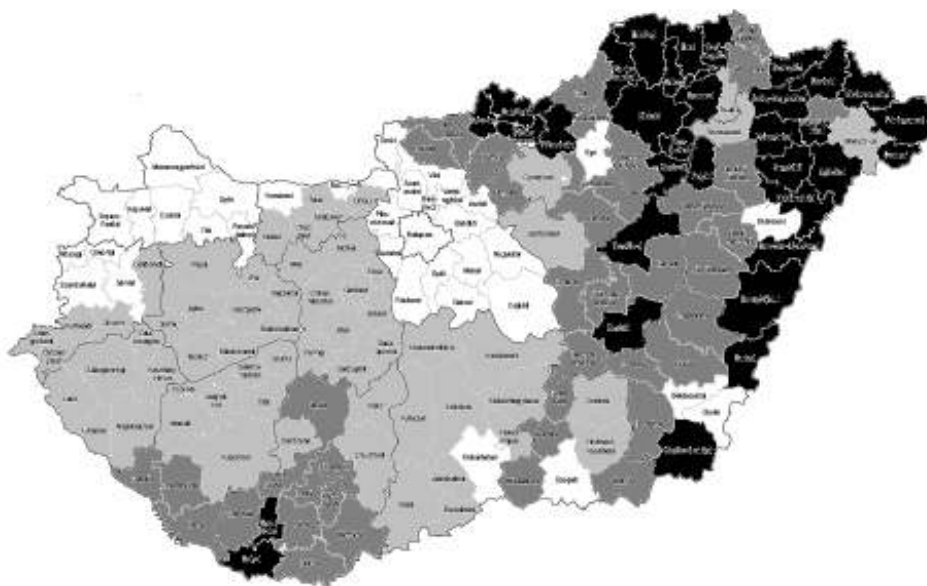
Fig. 5. Unemployment rate by counties

Forrás: Saját feldolgozás

A legjobb helyzetű megyék, (fehér) ahol a munkanélküliségi ráta 5% alatt van, Győr-Moson-Sopron és Pest megye, valamint Budapest. A 15–20% közöttiek (fekete), egyben a legrosszabb helyzetű megyék: Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg. Szembetűnő tehát a különbség az ország két szélé között. Amint nyugatról keletre haladunk, úgy emelkedik a munkanélküliek száma.

Amennyiben az elemzés arra terjed ki, hogy miként alakult a munkanélküliség az ország egyes kistérségeiben, akkor feltárul, hogy a kistérségek együtödében a munkanélküliek aránya (azaz a munkanélküliségi ráta) eléri a foglalkoztatottak legalább egynegyedét, s igazán alacsony, 5% alatti munkanélküliséget a településeknek mindössze egyötödében láthatunk (6. sz. ábra). A munkanélküliségi ráták nagysága és a színek ugyanazok, mint a régiók esetében.

6. ábra. A munkanélküliségi ráta nagysága kistérségenként**Fig. 6. Unemployment rate by settlement***Forrás: Saját feldolgozás*

A fentiekkel összefüggésben a legalacsonyabb és legmagasabb munkanélküliségi rátával rendelkező településeket az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ, 2010. augusztus), által kiadott statisztika tartalmazza. Eszerint (7. ábra) 5% alatti munkanélküliségi rátával rendelkezik Budaörs (2,8%), Sopron (3,7%), Mosonmagyaróvár (3,7%), és Vác (3,8%). Gödöllőn a ráta 4,9%-os értéket mutat. Ugyanakkor, 15% feletti munkanélküliségi ráta jellemzi Gönc (20,2%), Encs (19,5%), Vásárosnamény (18,1%), és Baktalórántháza (17,2%) településeket.

7. ábra. Legmagasabb és legalacsonyabb munkanélküliségi rátával rendelkező települések**Fig. 7. Settlements described by the lowest and the highest unemployment rate***Forrás: Saját feldolgozás*

4. A regionális különbségek okai

A regionális folyamatok szempontjából a 20. század nem tekinthető egységes időszaknak. Annál is inkább, mivel a területi egyenlőtlenségek okait keresve, a múltba kell visszanyúlni. Már az Osztrák–Magyar Monarchia idején megjelentek a birodalmon belül a regionális fejlettségi különbségek, hiszen gyorsabban fejlődtek azok a települések, amelyek Bécshez, az akkori fővároshoz közelebb voltak. Ezt az egyenlőtlenséget tovább növelte (kronológiai sorrendben haladva): a trianoni békediktátum 1920-ban, majd a mezőgazdasági területek piacvesztése a Szovjetunió összeomlása következtében, 1989-től, illetve a nehézipar válsága a '90-es évektől.

Az első világháborút követően a győztes országok igényt tartottak a vasútvonalra, amely az akkori magyar nagyvárosokat kötötte össze Kassától Temesvárig. Ennek következtében a mai Magyarország keleti részén két jelentős nagyságú város maradt, Miskolc és Debrecen. Tudvalevő, hogy Nyíregyháza és Békéscsaba fejlesztése csupán később indult meg. Mindezek következtében jelentős határ-közelbeli település városi központ nélkül maradt, mely akadályozta a gazdasági fejlődést.

A 20. század utolsó évtizedének első felét a korábbi rendszer struktúráinak leépülését kísérő krízisjelenségek uralták. Ebben az időszakban (1993–1994-ig) döntően a válságelemek (jövedelemcsökkenés, beruházások radikális visszaesése, a munkanélküliség) egyenlőtlen térbeli megjelenése dominálta a területi folyamatokat, míg mára ezek a tényezők világosan szétterültek az országban. A kilencvenes évek közepétől kezdve érzékelhetően megjelentek a megújulás jelei. Ekkor a korábbi gyors jövedelmi, fejlettségi polarizáció vált jellemzővé minden térségi szinten, majd az évtized közepétől kezdve magas szinten stabilizálódtak az egyenlőtlenségek. 2000-től kezdődően az egyenlőtlenség jelei mutatkoznak. Ennek következtében a lakossági jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes évek eleji szintre mérséklődtek, de mértékük még jóval felette van a rendszerváltozás előtti tagoltságának.⁴

Ami a foglalkoztatottak megoszlását illeti a főbb nemzetgazdasági ágak szerint, 1990–1997 között a legnagyobb létszámvesztés két kétségtelenül a mezőgazdaságot érte. A foglalkoztatottak összességének 11%-os csökkenésével szemben ebben az ágazatban egyharmaddal fogyott a munkaerő-állomány. Ez csak részben magyarázható szervezeti átalakulással, a korábbi nem mezőgazdasági jellegű melléküzemági tevékenységek leválásával és önállósulásával. Ennél nagyobb szerepe volt annak a termelés-csökkenésnek, ami az ágazat tradicionális külpiaacainak elvesztésével, a belföldi fogyasztás visszaesésével és a kiéleződő versennyel függ össze. A mezőgazdaság gazdasági nehézsége elsősorban a keleti ország-részt érintette.

Az iparban foglalkoztatottak száma 1990–1994 között 13%-kal lett kevesebb. Az első időszakban a feldolgozóipar és az építőipar munkaerő-állománya zsugorodott, ugyanakkor a villamosenergia-, gáz-, és hőellátásban dolgozók létszáma változatlan maradt. A nehézipar válsága súlyosabban az észak-keleti vidékek munkaerőpiacára hatott.⁵

5. A regionális különbségek sajátosságai

A munkanélküliség országon belüli regionális különbségeit vizsgálva alapvető sajátosságokkal találkozunk, mint: a stabilitás a térségi különbségekben, a nyugat-kelet irányú dualizmus, a fordított irányú összefüggés a település nagyság és a munkanélküliség mértéke között.^{6,7}

A hazai munkaerőpiac regionális folyamatait az állandóság, a stabil megosztó dimenziók jelenléte jellemzi. 1990-től folyamatosan nyomon követve a hazai munkanélküliség

változását megállapítható, hogy sem a régiók, sem a megyék, de a munkaerő-piaci körzetek szintjén sem történt jelentős relatív elmozdulás. Térségi szempontból elmondható, hogy az 1991. év végén ismert térségi különbségek tovább konzerválódtak. A legkedvezőbb helyzetűek a nagyvárosok, valamint a Nyugat-Dunántúl és turisztikai jelentőséggel bíró körzetek. A munkanélküliség által leginkább érintett körzetek az ország észak-keleti és keleti részén összefüggő térségeket alkotnak, míg az Alföld többi részén, illetve a Dunántúlon szétszórta helyezkednek el.

Az ország nyugati és keleti részei közötti különbség nem új keletű. Több évszázados, számos történelmi okkal magyarázható területi egyenlőtlenségről van szó, ami mögött jelentős természetföldrajzi sajátosságok is meghúzódnak. A statisztikailag leírható infrastrukturális és társadalmi mutatók egyöntetűen utalnak a keleti országrész relatív elmaradottságára, a fejlettebb Dunántúlhoz viszonyítva.

A munkanélküliség kezdetétől megfigyelhető a két alapvető településtípus: a városok és falvak közötti esélykülönbség. A falusi munkanélküliségi ráta kétszerese a városokban regisztráltak. Ennek alapvető oka, hogy a falvak jelentős része a korábbi évtizedekben is munkahelyhiányos térségnek számított. A falusi munkanélküliek feltehetően nagyobbik része a korábban ingázók köréből került ki. Ugyanakkor jelentősen megnőtt az agrár-munkanélküliség is. Megállapítható, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb a munkanélküliség mértéke.

6. Következtetések

A kilencvenes évek nagy gazdasági és munkaerő-piaci átrendeződése mögött az egyes régiókat, megyéket, térségeket eltérő mértékben érintő átalakulások zajlottak. A magas munkanélküliség lényegében egybeesik a regionális fejlettségi kategóriák különbségeivel. Ez tehát a regionális politika megoldandó feladata. Nyilvánvaló, hogy a regionális kutatásoknak – főleg az Európai Unióval összefüggésben – napjainkban több tényező is különös aktualitást ad. Mivel az EU-ban is fontos szerepet kap a regionális politika, van remény arra, hogy ezek a regionális különbségek idővel csökkenjenek.

JEGYZETEK

1. Csete László (2005): Az agrár és vidékfejlesztés fenntartható rendszere. Gazdálkodás. 2. sz., 3–16. p.
2. Rechnitzer János (2005): Miért élnek jobban az emberek a Dunántúlon, mint az Alföldön? Regionális különbségek és kezelési technikák, Mindentudás Egyeteme, VII. szemeszter, 11. előadás – 2005. november 23.
3. Marsalek Sándor–Vajsz Tivadar–Pummer László (2005): Magyarország régióinak összehasonlítása, a különbséget okozó tényezők vizsgálata. Környezetvédelmi, regionális versenyképesség, fenntartható fejlődés, Nemzetközi Tudományos Konferencia, Pécs. III. 49–58. p.
4. Nemes Nagy József (2005): fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai, in: Dövényi Z.–Schweizer F. szerk. A földrajz dimenziói, MTA FKI, Bp. 141–158. p.
5. Schwertner János (1994): Regionális feszültségek a magyar munkaerőpiacon, Munkaügyi Minisztérium, kézirat.
6. Schwertner János (2002): A foglalkoztatás helye a területfejlesztésben, Munkaügyi Szemle, 3. sz. 19–21. p.
7. Vajsz Tivadar–Pummer László (2004): Regionális különbségek Magyarországon, az eltérések elemzése, www.nkfp014.hu/dokumentumok/nkfp/krf260; letöltés: 2007. július 3.

HARTL MÓNKA*

AZ ISTER-GRANUM EURORÉGIÓ FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁI

DEVELOPMENT STRATEGIES IN THE ISTER-GRANUM EUROREGION

ABSTRACT

In my research I am looking for the prominent opportunities of the Slovak-Hungarian border. I would like to stress that the development of the regional economy is absolutely necessary regarding the improvement of the tourism sector since it will create opportunities to retail local goods. In order to improve tourism it is also vital to have a high standard in infrastructure and in services. The border destinations can be very tempting for investing capital and in this way the multiplier effect can be realised. I also examine the motivations to cross the border. I try to call attention how underused the euro region's potentials are and that it is essential to form a unified tourism marketing and marketing communication. Developments, strategies: An inventory of the Euroregion has been completed with all of the conditions that are useful for tourism taken stock of. Village tourism, cultural tourism and spa tourism can all be branches of tourism developments building on the excellent conditions. They would like to popularise the natural and touristic values of the Euroregion in publications, professional forums and exhibitions.

1. Bevezető

A szlovák–magyar határ menti terület kitörési lehetőségeit keresem a turizmus dimenziójában. A határ menti területeket a gazdasági, társadalmi különbségek mozaikszerűsége jellemzi. A területi egyenlőtlenségek kialakulásának előidézői a gazdasági folyamatok, infrastruktúra, a megközelíthetőség, és a humán tőke állapota.

Az EU-csatlakozással felértékelődött a vidéki lakosság helyben maradását elősegítő gazdaság. A lehetőségek egyike: a természettel szoros összhangban lévő ökoturizmus, falusi és agrárturizmus fejlesztése. A turizmus fejlesztése kiemelt a szlovák–magyar határ menti terület gazdaságának diverzifikációjában. A Mária Valéria-híd szimbolikus híd. A hídszerep kiteljesedése függ a határ átjárhatóságától a határon átívelő kapcsolatok sokszínűségétől.

2. A határ menti együttműködés az Európai Unióban

Az idők folyamán a határok funkciói és jellemzői folyamatosan változnak. A határfogalom értelmezése sokrétű fogalom. Az államhatár olyan övezet, sáv, vonal, amely az államok területét egymástól elválasztja.¹

A határ mentén fekvő települések életét, lehetőségeit meghatározza a határ jellege. A határ elválaszt és egyben összeköt, előnyöket és hátrányokat is jelenthet a határ két oldalán élők számára. A határok ambivalens megítélése változik, ahol a határ elválaszt, ott a periférikus jelleg dominál, ahol az összekötő szerep erős, ott az átjárhatóság jellemző nyomon követhető helyi fejlesztésekben, térségi együttműködésekben, valamint az együttműködő határregiókban.²

* Főiskolai adjunktus, PPKE VJK; PhD-hallgató, PTE.

A határ menti terület fogalma: „A természetes tér azon részére vonatkozik, ahol a gazdasági és társadalmi életet direkt módon és jelentősen befolyásolja egy nemzetközi határ jelenléte. Ebben az értelemben megkülönböztetünk nyitott vagy potenciálisan nyitott régiókat, elzárt régiókat”.³

A zárt határ periférikus folyamatokat indít el földrajzi, gazdasági és társadalmi dimenzióban. A védekező politika megakadályozza az infrastrukturális, gazdasági beruházásokat, gátolja a piackörzetek kialakulását. A határellenőrzések nehezítik a lakosság határátlépéseit. Periférikus területté alakul a határmenti terület, jellemzője a lakosság elvándorlása, elöregedése, a romló életkörülmények kialakulása.

A nyitott határ olyan államhatár, ahol a lakosság üzleti-, gazdasági kapcsolata és a határátlépés nincs korlátozva. Ebben az értelemben a határ nem akadályt jelent, hanem fejlődési potenciált. Háromféle kategória állítható fel milyen térségek találhatók a határ két oldalán: periféria találkozik perifériával, periféria-centrummal, vagy centrum találkozik centrummal.⁴

A periférikus térségek esetében a kapcsolatok ritkábbak. Két ország között a településközi kapcsolatokat segítik a határátkelők, melyek indukálják a természetes térségi interakciókat. Jól példázza az interakció erősödését a Mária Valéria híd megnyitása. A legmagasabb szintű együttműködési struktúrának az eurorégiókat tekintjük,

3. Szlovák–magyar határmenti együttműködések

A 679 km hosszú szlovák–magyar határ mentén négy eurorégiós szerveződés alakult. A magyar és a szlovák törvények támogatják az önkormányzatok együttműködését (testvérvárosi, kistérségi és regionális szinten). A határon átnyúló együttműködéseknek nem csupán diplomáciai, protokoll-szerepük van, hanem az eurorégió egy adott térben a társadalmi-, gazdasági integrálódást, fejlődést elősegítő formaként működik. Az eurorégiók létrejöttét, működését, fejlődését az Európai Unió támogatja. Az egyes eurorégiós szervezetek működése, feladata sokban eltér egymástól.

Az eurorégiók az államhatáron átvívelő együttműködésnek Magyarország és Szlovákia eurorégiós kapcsolatainak az 1995. március 19-én Párizsban aláírt alapszerződés ad keretet. Az alapidokumentum segíti a határ menti kapcsolatok alakulását és az Európai Unióhoz való csatlakozást. Az alapidokumentum elismeri a határok átjárhatóságát.

4. A határon átnyúló turisztikai fejlesztési programok az Ister– Granum eurorégióban

Geológiaiilag hasonló adottságúak, de a határ jelenléte nem gerjesztette, sőt gátolta az infrastrukturális és gazdasági fejlesztéseket. A határtérségből jelentőssé vált az elvándorlás a centrumterületek irányába. Az egymáshoz kapcsolódó gazdasági, politikai, technológiai, infrastrukturális, demográfiai, szociális és kulturális folyamatok közül a fejlődést elsősorban a gazdasági folyamatok gerjesztik.

A térségfejlődés, -fejlesztés egyik tényezője a turizmus.

Az országhatárok jelenléte negatívan befolyásolja az idegenforgalom alakulását. A közlekedési és gazdasági infrastruktúra hiánya miatt a határ menti területek fizikai elérhetősége igen rossz. A határ növelte a határátlépési nehézségeket, ezen hatások összeadódása miatt a terület halmozottan hátrányossá vált az idegenforgalom szempontjából is. A határ menti fejlesztésekben lassító tényezőként szerepel e térségek felkészületlensége, információhiánya, és a marketingfolyamatok kihasználatlansága. Legtöbbször nincsenek meg a

hálózati kapcsolatok a határ két oldalán lévő közintézmények, idegenforgalmi képviseletek között. A turizmus globálissá válásával erősödik a szomszédos desztinációk egymásra utaltsága, hiszen csak így maradhatnak állva az egyre terjedő piacon.

A fogadó terület, azaz a desztináció egy komplex, sajátos termék, amely több másik termékkel van szoros kapcsolatban.

A desztináció marketing a turizmus marketing alapja, hajtóereje a turisztikai ágazatok marketingjének.

A határ menti terület speciális desztináció. A határmenti területek fejlesztésénél a legfontosabb feladat együttműködés kialakítása, a közös tervek kidolgozása, a közös turisztikai termék kialakítása és a közös turisztikai stratégiák megvalósítása.

A regionális gazdaság fejlesztésében elengedhetetlen tényező a turizmus, mely lehetőséget teremt a helyi áruk és szolgáltatások értékesítésére pl. falusi turizmus, ökoturizmus. Az idegenforgalomnak magas a humántőke igénye, így pozitív hatással van a regionális munkaerőpiacra is. Az idegenforgalom fejlesztéshez elengedhetetlen az infrastruktúra és a szolgáltatások magas színvonala.

A határ menti desztinációk további vonzerőt tudnak gyakorolni a külső befektetőkre, vállalkozásokra, ezáltal teljessé válik a turizmusnak az adott régióra vonatkozó multiplikátor hatása.

A határon átnyúló desztináció esetében a fogadóterület attrakció ellátottsága eltérő, infrastrukturális kiépítettsége változó. A határon átnyúló desztináció esetében összehangolt szolgáltatási csomagot turisztikai terméket kell kínálni. Ki kell alakítani a határ két oldalán lévő eltérő terület egységes desztináció image-t, márka potenciálját.

5. Az Ister–Granum eurorégió

Az Ister–Granum eurorégió egy határ menti együttműködés, mely 2003. okt. 13-án kötött (Ister–Granum Önkormányzati Társulás, Déli Régió Önkormányzati Társulás 100 település önkormányzati társulása), területe meghaladja a 2000 km²-t. 2/3-a Magyarországhoz, 1/3-a Szlovákiához tartozik. Lakossága 216 ezer fő. Központja Esztergom, aminek egyre erősödik a regionális szerepe az újjáépült híd révén.

Az Ister-Granum Eurorégió a magyar–szlovák határon fekszik. Európa második legnagyobb folyójába itt torkollik a Garam és az Ipoly. A Mária Valéria híd 2001-ben történt átadása hívta életre az Esztergom–Párkány központú eurorégiót.

5.1. Az együttműködés célja a régió vonzóbbá tétele

A gazdaság és idegenforgalom összehangolt fejlesztése oktatási, tudományos és innovációs bázisok közötti kapcsolat fejlesztése, területfejlesztés és a területrendezés összehangolása, együttműködés a természet környezet és vízvédalom, katasztrófák elhárítása területén, közlekedésfejlesztés összehangolása, humanitárius és szociális együttműködés biztosítása. A térség két nagy európai fejlődési övezet találkozásában helyezkedik el: egyrészt a Bécs–Budapest tengely, másrészt a Velence–Trieszt–Ljubljana–Budapest tengely.

Jellemző továbbá, hogy Nyitra kerülete a Nyugat Szlovákiai régió része, ami Szlovákia második legdinamikusabb gazdasági térsége – gazdasági politikai és kulturális életben fontos helyet foglal el. Dinamizmusa a pozsonyi régiót követi.

A terület gazdasági potenciálja igen erős dinamikus, fejlődési pozíciója igen jó. Komárom-Esztergom megye az eurorégió gazdasági-társzerkezeti fejlődésének rugója.

Az Ister–Granum eurorégió várhatóan a gazdasági piacképesség tájszerkezete szerint alakul. Az Ister–Granum eurorégió szempontjából a Duna nem elválaszt, hanem összeköti

a térségeket, régiókat, a Duna mint VII. korridor, növekedési hatóerő, hiszen a történelem során társadalmi-gazdasági erőkoncentráció szerepe volt, kultúrák halmozódtak fel, mely ezt a térséget meghatározó térszerkezeti elemmé tette. Napjainkat a gazdasági modernizáció jellemzi. A gazdasági fejlődés, növekedés katalizátora a fejlett feldolgozóipar mellett a szolgáltató üzleti szektor, elsősorban a fejlett szolgáltatások, így a turizmus.

Természetesen nemcsak a termelő és üzleti szolgáltatások gyakorolhatnak hatást a régió gazdasági növekedésére. Az Ister–Granum eurorégió kedvező lehetőségeket tudhat magának. A vonzó földrajzi környezet nem csupán tájképi szépséget, kellemes természeti környezetet jelent, hanem attraktív hatásai igen jelentősek. A Duna, mint folyó hozzájárul az attrakció erősséghez.

5.2. Az Ister–Granum eurorégió turisztikai dimenziója

1989 után Szlovákiában jelentős volt a turizmus extenzív fejlődése. Az érdeklődést fokozta az újonnan alakult ország iránti kíváncsiság, illetve a nyitott határ és a Szlovákia területén lévő természeti vonzerő. A jól működő idegenforgalom feltétele a kedvező geológiai, geomorfológiai viszonyok a flóra, fauna, természetes és mesterséges tavak, hévízforrások és számos történelmi-kulturális nevezetesség. A régió idegenforgalmi adottságai kedvezőek mégis látogatottsága alul marad. Az Ister–Granum eurorégió számos turisztikai célterülettel rendelkezik. A természetjáró turizmus, az üdülő-, vízparti és vízi turizmus, vadász- és kirándulóturizmus, kulturális- és örökségturizmus, gasztroturizmus, de a feltételei megvannak a falusi turizmusnak is.

Az eurorégióban a sok műemlék és pezsgő kulturális élet adja a fő attrakciót, és fontos szerepet tölt be a gyógyturizmus is (Párkány). Nyitra kerületét 2002-ben 190 447 turista kereste fel, az eltöltött éjszakák száma 2,9.

A szálláshelyek legnagyobb részt a nagyvárosokban vannak: a Szlovák oldalon a tradicionális fürdővárosokban, a járási székhelyeken, Magyarországon is elsősorban a városokhoz köthető.

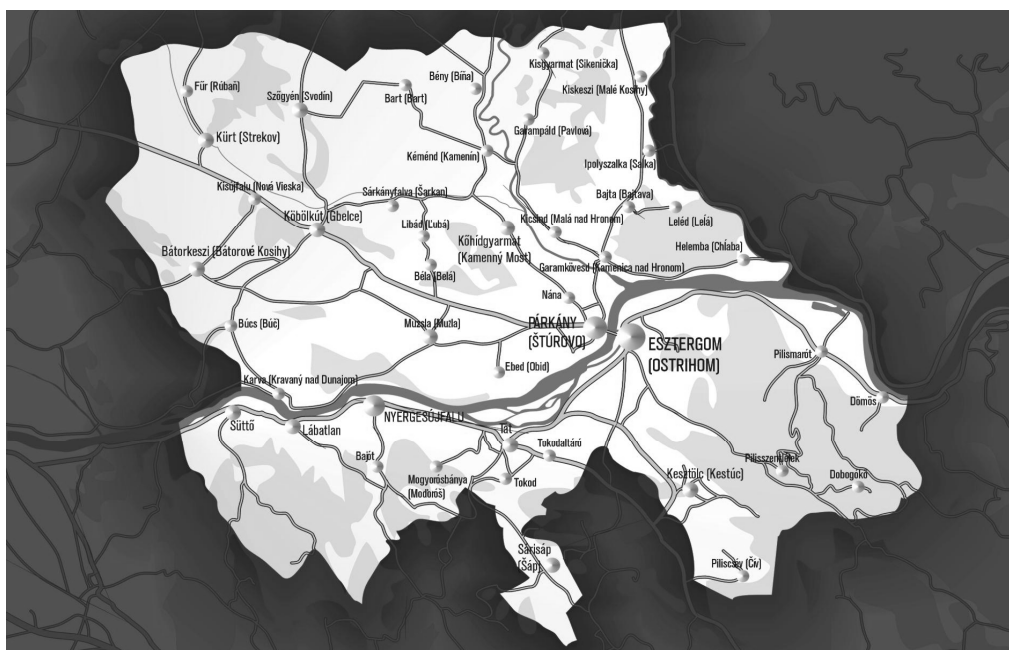
Az országhatárt átlépő utazási motiváció tranzit és üzleti célú utak, illetve rokonok és barátok felkeresése, ezt követi a szabadidős célú utazás, amit a vízhez kötődő rekreációs igény motivál. A víz mellett üdülők egyaránt keresik fel a környező hegyeket, történelmi emlékeket, jelentős a gyógyhelyek gyógyászati és wellness szolgáltatások felkeresése, a termál és gyógyturizmus elsősorban a családok és idős korosztály számára igen hangsúlyos. Az Ister–Granum eurorégió szempontjából jelentős fogyasztói célcsoportot alkot a kerékpáros és természetjáró turizmus, valamint erősödő motivációt mutat a kulturális örökség turizmus is.

Nagy lehetőség rejlik az üzleti, ill. konferencia turizmusban is.

A rendszerváltást követően csökken a diszkrecionális jövedelem, amit a szabadidős kiadásokra fordíthatnak a családok, felszámolódott a szociális üdülési rendszer. A határok megnyitásával a fizetőképes turista rétegek sok esetben tengerparti, vagy exkluzív környezetet választottak kikapcsolódásuk színhelyévé. A belföldi vendégforgalom jelentősen visszaesett, elsősorban az erős desztináció image-ra területekre koncentráldott – ezzel tovább szélesíti a kínálatban nyomon követhető területi különbségeket – még súlyosabban érinti a határmenti depressziós területeket.

A turisztikai termék sajátos ága, hogy az idegenforgalmi vállalkozás csak részben képes azt előállítani. A turizmus a terciér szektor reményteljesebb ágazata, mert a turista nem magáért a szállodai szállás szolgáltatásért indul útnak, hanem a desztináció faktorát (táj, éghajlat) veszi mérvadóként. Az idegenforgalmi kereslet fontos pontja a fogadóterület, amihez alkalmazkodnak a turisztikai szolgáltatások.

A turizmus és a kapcsolódó szektorok a GDP és a foglalkoztatás 7%-átadták. Egy főre jutó idegenforgalmi bevételhez 2001-ben elérték a 120 eurót Szlovákia a világ idegenforgalmi bevételének 0,7%-átadja.

Forrás: Ister–Granum eurorégió honlap

6. Fejlesztési stratégiák

Stratégiai célkitűzések:

A tervezési időszak legfontosabb stratégiai célkitűzései a következők:

- gazdasági és idegenforgalmi szempontból fejlett eurorégió kialakítása,
- a hosszú távra szóló fenntartható turizmusfejlesztési politika kialakítása és alkalmazása,
- a települések közötti kohézió erősítése az ágazat segítségével.

A célkitűzések megvalósíthatóságát követik a fejlesztési programban alkalmazandó prioritások és az ezekhez kapcsolódó intézkedések és konkrét projektek is.

Prioritások

A) Az eurorégió turisztikai célterületté való kialakítása és megismertetése, sajátos idegenforgalmi arculatának megteremtése.

B) A régióban élők életminőségének javítása.

C) A régió belüli kapcsolatok javítása, a települések összehangolt fejlesztési lehetőségeinek megteremtése.

Projektek

Megvalósult és folyamatban lévő projektek:

1. A regionális és civil szféra erősítése (2002–2003). A projekt célja: a határ két oldalán működő nonprofit szervezetek közötti kapcsolat fejlesztése. A regionális identitástudat elsajátítása.
2. Információs térképtáblák (2003–2004). A projekt célja: az ide látogató turisták számára minél teljesebb körű tájékoztatást nyújtani a régió idegenforgalmi adottságairól, ezzel is növelni az itt eltöltött időtartalmat.
3. Pilisi túrakerékpár- útvonalak (2003–2004). A projekt célja: az útvonalak kijelölésével a szolgáltatások körének bővítése, az erdei közlekedés szabályozása.
4. Regionális gazdasági portál (2004–2005). A projekt célja: a határ két oldalán működő gazdasági vállalkozások közötti kapcsolatok, az információáramlás biztosítása. Ezáltal a régió gazdasági életének élénkítése.
5. Ister–Granum vállalkezési-logisztikai övezet, az új Duna-híd (2005–). A projekt célja: az eurórégió ipari magterületéhez kapcsolódó logisztikai háttér megteremtése. Az új Duna-híd tervezési munkálatainak megkezdése.
6. Lánc-híd: az Ister–Granum eurórégió civil portáljának létrehozása (2005–). A projekt célja: az eurórégióban működő civil szervezetek közötti interakciók számának, intenzitásának növelése.
7. Civil szervezetek és kapcsolatok az Ister–Granum eurórégióban (2006–2007). A projekt célja: a régióban működő civil szervezetek anyagi potenciáljának és kapcsolatrendszerének vizsgálat. Milyen esélye van a régió Ipoly-hidak újratervezésének.
8. Hidak az Ipolyon (2006–). A projekt célja: az Ipoly-völgy két partja közötti integrációs folyamatok elindítása, a hidak újja építésének előkészítése.
9. Hallépcsők az Ipolyon (2006–2007). A projekt célja: a halak vándorlását elősegítő hallépcső létrehozása. Az Ipoly folyó szabályozása következtében kialakult természeti károk mérséklése.
10. Regionális civil parlament (2006–2007). A projekt célja: a régió civil társadalmának közös fórum létrehozása. Közös projektek, közös rendezvények működtetése, a regionalizmus társadalmasítása.
11. Komp-kulturális, oktatási, multietnikus program (2006–2008). A projekt célja: a regionális civil integráció, a szektorok közötti együttműködés erősítése, valamint a civil szektor professzionalizmusának és érdekérvényesítő képességének fejlesztése.
12. EGTC. URBACT-projekt (2008/2010). A projekt célja: a határ menti együttműködéseknél meglévő tapasztalatok megosztása, valamint az együttműködések szilárdabb intézményi háttérének megteremtéséhez szükséges vizsgálatok elvégzése; végső soron az Európai Unió döntéshozóinak befolyásolása a nemzeti kompetenciák gyengítése, a határon átnyúló együttműködések szervezet erősödése érdekében.

7. Összegzés

A régió turizmusfejlesztési programjának alapvető célja a terület egységes, kooperatív, jól működő idegenforgalmi régióvá történő kialakítása. A fejlesztési program célkitűzései megpróbálják erősíteni a települések életében az idegenforgalom szerepét, egymás közötti kapcsolataik erősítését. Mivel a régió megfelelő alapokkal rendelkezik az ágazat igényeinek kielégítéséhez, így az idegenforgalom alapvető változásokat idézhet elő a régió gazdasági-társadalmi életében.

Az Ister–Granum eurorégió turizmusa figyelemre méltó, hiszen Magyarország és Szlovákia turista forgalmának jelentős részét adja. Az eurorégió idegenforgalmi adottságai alulhasznosítottak, fejlesztendő az idegenforgalmi marketingtevékenység, marketing-kommunikáció, egységes arculat kialakítás. Hangsúlyozni kell az összefogások, -hálózatos szolgáltatások fontosságát, a tematikus kínálati csomagok kidolgozását.

A gyógyturizmus, wellnes programok, a kulturális turizmus, a falusi turizmus és a borturizmus a települések számára fejlődést, munkahelyek létesítését jelentheti. Az eurorégió ereje a nemzetközi fellépésben rejlik. A közös célok megfogalmazása és megvalósítása erősíti az eurorégió gazdasági stabilizálódását.

Az eurorégió együttműködésének fő célja a regionális fejlesztés, mely Európa pénzügyi támogatásokkal valósítható meg.

Az államhatár már nem akadályozza a térszerkezeti vonalak összekapcsolódását, ezt segítik a térségben létrehozott eurorégiók sokasága.

JEGYZETEK

1. Süli-Zakar I. (szerk.) (2003): A terület és településfejlesztés alapjai. Budapest–Pécs MTA RKK. Dialóg Campus Kiadó. 233–264. old.
2. Rechitzer, J. (2000): A határ menti regionális együttműködések sajátosságai és a fejlesztés lehetséges irányai. Pro mimorate könyvek, Osiris Kiadó, Budapest. 7–23. old.
3. Hansen, N. (1977): Border regions: a critique of spatial thlory and a Europoean case study Annaes of Regional Science 15. 255–270. old.
4. Hardi T. (1999): Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. Szerk. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón MTA RKK, Pécs 600–601. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hansen, N. (1977): Border regions: a critique of spatial thlory and a Europoean case study Annaes of Regional Science 15. 255–270. old.
- Hardi T. (1999): Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. Szerk. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón MTA RKK, Pécs 600–601. old.
- Rechitzer, J. (2000): A határ menti regionális együttműködések sajátosságai és a fejlesztés lehetséges irányai. Pro mimorate könyvek, Osiris Kiadó, Budapest. 7–23. old.
- Süli-Zakar I. (szerk.) (2003): A terület és településfejlesztés alapjai. Budapest–Pécs MTA RKK. Dialóg Campus Kiadó. 233–264. old.

KIS KRISZTIÁN*

A LEADER-TÉRSÉGEK FEJLŐDÉSÉT AKADÁLYOZÓ TÉNYEZŐK ÉRTÉKELÉSE ÉS A HELYI AKCIÓCSOPORTOK SZEREPE A HELYI FEJLŐDÉSBEN

THE ANALYSIS OF OBSTACLES TO DEVELOPMENT OF LEADER TERRITORIES AND THE ROLE OF LOCAL ACTION GROUPS IN THE LOCAL DEVELOPMENT PROCESS

ABSTRACT

During the 2007–2013 programming period in Hungary 96 Local Action Groups (LAGs) have got the opportunity to contribute to the local development process using LEADER approach, based on the concept of endogenous development. The nationwide survey carried out among Hungarian LAGs indicates that human resources (rural people and their communities) are not only factors of rural economies, but also areas of improvement.

The LAGs are basic institutions of implementing the LEADER Programme, and according to their proactive operations they play a crucial role in local rural development. Through their functions and activities the LAGs generate synergy effect, which actually means the positive contribution of LAGs to the territorial processes. In this way the synergy is the added value of the LAGs' operation, a joint effect, which can be realized through improving relations between the stakeholders.

1. Bevezetés

Az urbanizáció, és újabban a globalizáció vezérelte folyamatok eredményeként az elmúlt évtizedekben Európa vidéki térségeiben mélyreható, s a vidék társadalmát, a vidékgazdaságokat sok vonatkozásban negatívan érintő változások zajlottak le. Nem kivétel ez alól Magyarország sem, ahol az utóbbi évtizedek társadalmi-gazdasági változásai hatványozottan sújtották a vidéket. Tulajdonképpen az előbbiekből vezethető le a vidékfejlesztés célja, ami nem más, mint a változás, mely célt a társadalmi-gazdasági változások idéznek elő, illetve kényszerítenek ki. Pontosabban fogalmazva a vidékfejlesztés a területi egyenlőtlenségek mérséklése, a vidéki térségek leszakadásának megakadályozása érdekében a vidék adottságainak és sajátosságainak megfelelően a spontán térbeli folyamatokba történő tudatos, megtervezett korrekciós beavatkozások láncolataként fogható fel, amely megteremti e térségek fenntartható fejlődésének esélyét. A cél minden esetben a vidéki térségekben élők életminőségének javítása, oly módon, hogy a fejlesztések a fenntarthatóság szempontjainak figyelembevételével párosulnak a vidékgazdaság versenyképességére való törekvésekkel.

Az EU vidékfejlesztési politikájának célja a vidéki térségek társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásoknak való megfelelésének segítése, ezzel hozzájárulni, hogy e térségek sajátos funkcióikat hosszú távon fenntartsák, illetve fejlesszék. Mindez összefüggésben áll azzal az alapgondolattal, hogy azok a vidéki közösségek, települések és térségek fejlődhetnek és lehetnek sikeresek, amelyek képesek alkalmazkodni, reagálni az új kihívásokra,

* Adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

illetve képesek a változó társadalmi-gazdasági és természeti környezet változásainak kezelésére.

A '80-as, '90-es években Nyugat-Európa vidéki térségeiben zajló jelentős változások eredményeként egyre nőtt az igény a vidékfejlesztés új megközelítése iránt.¹ Ezzel párhuzamosan az Európai Unióban politikai párbeszéd indult arra vonatkozóan, hogy a támogatáspolitikát a szektorális megközelítésről mindinkább a területi megközelítés felé irányuljon.² Ennek eredményeként a hangsúly egyre inkább az endogénfejlesztés alkalmazásának irányába tolódott, amely azt hangsúlyozza, hogy a vidéki térségek kapacitásépítés, partnerség építés és közösségi kezdeményezések révén képesek önmaguk megsegítésére. Az EU-ban az endogénfejlesztési megközelítés alkalmazása a LEADER³-program keretében került széleskörűen bevezetésre.

2. A LEADER-program és alapkonceptiója, az endogénfejlesztés

Az EU vidékkel kapcsolatos fejlesztéspolitikájában 1988-ban lényeges változás történt. A Strukturális Alapok reformja során az Európai Bizottság ebben az évben publikálta „A vidéki társadalom jövője”⁴ című dokumentumot, amely lefektette az új fejlesztéspolitikai közelítésmóddal kapcsolatos alapelveket. A vidéki térségek sajátos fejlesztési igénye kapcsán a dokumentumban foglaltakkal a Bizottság elkötelezte magát a területalapú vidékfejlesztés mellett, ugyanis a későbbi reformtörekvések alapjául szolgáló dokumentum elsőként tett említést az endogén, alulról szerveződő vidékfejlesztés fontosságáról és előmozdításának szükségességéről.⁵ Ennek eredményeként az európai vidékfejlesztési politika új modellje az endogénfejlesztés lett, melynek alapelve az alulról építkezés, a döntéshozatal decentralizációja, az érintett szereplők együttműködése és partnerségi kapcsolata lett. Ezzel a dokumentummal a Bizottság a hivatalos politika rangjára emelte a vidékfejlesztés endogén megközelítésének alkalmazását a vidéki térségek fejlesztésében. A bizottsági dokumentum deklarálta azt az álláspontot miszerint a vidékfejlesztésben a vidéki térségek belső eredetű fejlődési potenciáljának kihasználása kulcsszerepet játszik. Ennek megfelelően a vidéki térségek fejlesztése során az ott élő embereknek, közösségeknek kell esélyt adni a társadalmi-gazdasági fejlődésre. Ehhez kínál innovatív megoldást az Európai Bizottság által életre hívott LEADER-program, melynek legfőbb jellemvonása a belső erőforrásokra és a helyi közösségekre építő, részvételen alapuló, alulról szerveződő, ún. endogénfejlesztési megközelítés.

2.1. Az endogénfejlesztés

Az endogénfejlesztés a helyi erőforrások helyreállítására, létrehozására és értékelésére fókuszál. Magában foglalja mindazt az emberek képességébe vetett hitet, miszerint képesek felismerni magukban és lakókörnyezetükben azokat az erőforrásokat, amelyekkel társadalmi-gazdasági jólétüket fokozhatják. Az endogénfejlesztésben a helyi tudás (ismeretek, kultúra) mellett központi szerepet játszik a helyi köz-, magán- és civil szféra szereplőinek részvétele a fejlesztések tervezésében és végrehajtásában.⁶ Ray (2000) szerint az endogénfejlesztés lényegét nem a tárgyiasult, kézzelfogható, azonnali és közvetlen eredmények jelentik, sokkal inkább az általa elindított folyamatok.⁷ Más megfogalmazásában az endogénfejlesztés egy olyan hatékony beavatkozás, mely során a fejlesztő munka arra irányul, hogy a helyi erőforrások kihasználásával maximalizáljuk az eredményeket.⁹ Barke és Newton (1997) endogénfejlesztés alatt olyan folyamatot értenek, amely magában foglalja a helyi társadalom mobilizálását és olyan szervezeti struktúrát igényel, mely összehozza a különböző érdekeket a közös célok megvalósítása érdekében. A fejlesztés folyamata helyi

irányítás alatt áll, melynek irányait helyben határozzák meg, és eredményei helyi szinten realizálódnak. A folyamat középpontjában a helyi kapacitások (készségek és kompetenciák) fejlesztése áll.¹⁰ Ezzel összefüggésben az endogénfejlesztés legfőbb jellemzői: a fejlesztési célok megfogalmazásában és megvalósításában való részvétel, a gazdasági és társadalmi fejlődés összhangba hozása, valamint a közösség cselekvőképességének előtérbe helyezése.¹¹ Ray (1999) szerint egyre inkább elfogadottá válik, hogy az endogénfejlesztés hatékonyabban képes a fejlődés előmozdítására, mint a szektorális jellemzőkkel bíró exogénfejlesztés.¹²

2.2. A LEADER-program kialakulása és térnyerése

Korábban a döntéshozók a vidéki térségeket olyan homogén területeknek tekintették, amelyekben ugyanazon korlátozó tényezők és lehetőségek határozzák meg azok fejlődését. Amint arra az Európai Területfejlesztési Perspektíva¹³ is rámutat, ez a szemlélet ma már nem felel meg az EU realitásának, hiszen az európai vidékre a változatosság, a sokszínűség a jellemző, amely megmutatkozik az emberek és közösségeik, a környezet, a táj és a tevékenységek sokféleségében.¹⁴ A vidék tehát nem csupán a város ellentéte, illetve nemcsak a mezőgazdasági termelés színtere, még ha e területekre jellemző is a mezőgazdasági földhasználat és foglalkoztatottság esetenként magas aránya, hanem a társadalom, a gazdaság és természet sajátos, komplex és igen változatos téregysége. Ebből adódóan a vidéki térségek fejlődési lehetőségei és pályái jelentős eltéréseket mutatnak. Mindezek alapján a fejlesztési programoknak és intézkedéseknek figyelembe kell venniük a helyi adottságokat és sajátosságokat. Ebből adódóan fejlesztésükre szükségszerűen más politikákat, más eszközöket kell alkalmazni. Szörényiné Kukorelli (2005) szerint a vidéki térségek erős differenciációja szerepet játszott abban, hogy a kilencvenes években a vidék fejlesztésének e jellegzetes európai modellje alakuljon ki, ami a helyi fejlesztést helyezi előtérbe a bottom-up politika alkalmazásával. Ebből következően a helyi konszenzuson alapuló fenntartható vidékfejlesztés csak a helyi társadalom erősítésével, érdekérvényesítő képességének fokozásával lehetséges, ebből következően olyan megoldások, stratégiák alkalmazása szükséges, melyek a fentieket erősítik.¹⁵

Az immáron negyedik programozási időszakában lévő LEADER-program mint vidékfejlesztési Községi Kezdeményezés a Strukturális Alapok 1988-as reformja során, a vidékfejlesztési politika főáramának kiegészítése céljából jött létre – és került bevezetésre a vidékfejlesztés gyakorlatába.

A LEADER-program kísérleti jelleggel indult 1991-ben, azzal a szándékkal, hogy az akkor még csak a retorika szintjén létező, de az Európai Unió szintjén még soha ki nem próbált alulról szerveződő (bottom-up), a szubszidiaritás elvének megfelelő vidékfejlesztési lehetőségeiről nyújtson tapasztalatokat.¹⁶ Az Európai Bizottság a LEADER-megközelítést nem előre kijelölt és elrendelt, technokrata szemléletű, szektorális intézkedésként, hanem bizonyos alapelvek gyűjteményeként határozta meg.¹⁷ A program fő célja, hogy a kistérségek belső erőforrásaira építve, az ott élőket támogassa térségük hosszabb távú fejlődési lehetőségeinek átgondolásában, és a közösen kidolgozott tervek megvalósításában. A LEADER program új alapokra helyezi a fejlesztést. A szubszidiaritás elvének megfelelően a fejlesztési program kidolgozói a kistérségi szinten megalakult fejlesztő csoportok (helyi akciócsoportok), amelyek a térség vállalkozóinak, civil szervezeteinek és a közszférának a képviselőit fogják össze az ott élők bevonásával.

A LEADER a vidéki térségek legfőbb értékének a helybeli lakosságot tekinti, és a program megkülönböztető jellegzetessége az, hogy bízik a vidéken élő emberekben, hogy megtalálják a környezetükhöz, kultúrájukhoz, munkavégzésükhöz, hagyományaikhoz és készségeikhez legjobban illeszkedő megoldásokat.¹⁸

A LEADER tehát szakít a centralizált, központilag irányított, felülről lefelé (top-down) kialakított támogatási rendszerekkel, amelyek egyik sajátossága, hogy a helyi problémák, lehetőségek és megoldások központi szinten nem ismertek, így azok sok esetben nem kínálnak reális fejlődési utat, mivel nem teszik lehetővé a helyi igényekre alapozott fejlesztési programok megvalósítását.

Kovács (2000) a LEADER-megközelítést a vidékfejlesztési politika olyan új, fejlett modelljeként értékeli, amely kísérletet tesz arra, hogy a hierarchikus beavatkozásokat a helyi fejlesztések olyan rendszere váltsa fel, melynek fő jellemzője a helyi részvétel és partnerség. Értelmezése szerint a LEADER az európai vidékfejlesztés megreformálásának módja, és a LEADER-t úgy tekinti, mint az EU vidékfejlesztési politikájának esszenciáját.¹⁹

Az előbbi folyamatok eredményeként az endogénfejlesztés, avagy a LEADER-megközelítés alkalmazása szerves részévé vált az európai vidékfejlesztési politikának. A LEADER ez idáig három programozási időszakon van túl, indulásától kezdve, Községi szinten mérve igen szerény költségvetéssel rendelkezik, mégis a program egyértelmű sikertörténet, a vidékfejlesztés legjobb, legalkalmasabb módja, hiszen fontossága az általa megvalósított gyakorlatban rejlik, ami messze túlmutat a forrásokból kapott részesedésén. Ray (2000) szerint a LEADER lényege éppen az, hogy az EU költségvetésének nagyon kis hányadát felhasználva serkentse a társadalmi-gazdasági fejlődést az érintett vidéki területeken Európa-szerte.²⁰

3. A kutatás

A 93/2007. FVM rendelet²¹ 2007. szeptember elseji hatályba lépésével elindult a 2007–2013-as időszakra vonatkozó új, negyedik generációs LEADER-program magyarországi megvalósításának folyamata. Az intézményesülési és tervezési folyamatot követően az Irányító Hatóság szerepét betöltő minisztérium²² 96 előzetesen elismert vidékfejlesztési akciócsoportnak ítélte oda a LEADER akciócsoport elismerést és ezzel a jogosultságot a III-as és a IV-es tengely²³ forrásainak felhasználására, a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák (HVS) megvalósítására. A LEADER HACCS címet a helyi közösségek képviselői 2008. szeptember 26-án, az I. Magyar Vidék Napján, ünnepélyes keretek között vehették át. Ezt követően elkezdődött egy meglehetősen lassúnak bizonyuló folyamat a HVS-ekben foglaltak végrehajtására, melynek első lépcsőjét a 2008 októberében megnyíló pályázati rendszer jelentette.

A tanulmány elkészítése során a LEADER-tengely keretében Magyarországon megalakult helyi akciócsoportok körében 2010 márciusában Szekeresné Köteles Rita kolléganőmmel együtt elvégzett,²⁴ csaknem teljes körű, az akciócsoportok 94%-ára (N = 90) kiterjedő kérdőíves felmérés részeredményeire támaszkodom.

A tanulmány két kulcsterületre fókuszál, melyek nagymértékben befolyásolják a LEADER-program helyi szintű megvalósításának sikerét. Ennek megfelelően a következő kérdésekre keresem a választ:

- Melyek a HACCS-ok által lefedett térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezők a LEADER-program filozófiájával, alapelveivel összefüggésben?
- Melyek a HACCS-ok legfontosabb feladatai a LEADER-program sikeres megvalósításában?

3.1. A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők

Ismét fontos hangsúlyozni, hogy a vidékfejlesztés a vidéki térségekben élők életminőségének javítását jelenti. Egy olyan összetett tevékenységről van szó, melynek révén javulnak a vidéki településeken élők életfeltételei és a vidék fenntartható módon képes különböző funkcióinak ellátására. Azt azonban fontos figyelembe vennünk, „hogy a vidékfejlesztés tértől, kultúrától, hagyományoktól behatárolt lehetőség, ami a jelen adottságainak és a múltbeli fejlődés dinamikájának függvénye, de a jövőbeli lehetőségek felismerésén alapszik”.²⁵

A vidéki térségek fejlesztésének tervezésénél tehát mindenképpen figyelembe kell venni az adottságokat, feltételeket, lehetőségeket és igényeket, és ezek együttes figyelembevételével alakítható ki az a stratégia, amely hosszútávon szolgálhatja az ott élők életminőségének javulását. A vidékfejlesztési célok megvalósítását – összefüggésben a vidéki térségek jellemző változatos társadalmi-gazdasági helyzetre és környezeti feltételekre – azonban számos tényező gátolja, illetve hátráltatja. E tényezők, szűk keresztmetszetek ismerete mindenképpen szükséges, ugyanis a problémák számbavétele és azok megfelelő összefüggésben való értékelése vezethet el bennünket a helyes utak megtalálásának irányába. Ezen információkra és tudásra alapozva meghatározható az a reális koncepció, fejlesztési terv, melynek fő célja kell, hogy legyen a vidéki emberek életminőségének javítása.

Annak érdekében, hogy meghatározzuk a LEADER-térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezőket a HACS-ok munkaszervezet vezetőit arra kértük, hogy az *1. táblázatban* feltüntetett 16 válaszlehetőség közül, a térségük szempontjából releváns tényezőket fontosságuk, jelentőségük szerint rangsorolják (ahol az 1 a térség fejlődésének legfontosabb akadályozó tényezőjét jelöli).²⁶ A felmérés eredményét az *1. táblázat* mutatja.

1. táblázat. A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők fontossági sorrendje
Table 1. The obstacles to development of areas covered by LAGs according to their importancy

Sorszám	Akadályozó tényezők	Átlagos pontérték	Szórás	Fontosság
1	Tőkehiány	1.8	1.50	Fontos
2	Támogatási források hiánya	2.7	2.19	Fontos
3	Együttműködési készség hiánya	3.4	2.26	Fontos
4	Fejletlen infrastruktúra	3.6	2.89	Fontos
5	Ismeretek hiánya	3.6	2.74	Fontos
6	Érdektelenség	4.2	3.00	Fontos
7	Innovativitás hiánya	4.3	2.27	Fontos
8	Jogszabályi korlátok	4.7	3.51	Kevésbé fontos
9	Bizalom hiánya	4.7	3.44	Kevésbé fontos
10	Kulcsfontosságú személyek/kulcsemberek hiánya	4.7	2.93	Kevésbé fontos
11	Információk hiánya	5.0	3.23	Kevésbé fontos
12	Kedvezőtlen földrajzi adottságok	5.7	5.13	Kevésbé fontos
13	Nagyobb térségi vagy országos politikai viszonyok	5.9	4.77	Kevésbé fontos
14	Elkötelezettség hiánya	6.4	4.83	Kevésbé fontos
15	Helyi politikai viszonyok	6.6	4.38	Kevésbé fontos
16	Kedvezőtlen természeti adottságok	7.0	5.98	Kevésbé fontos

Forrás: Saját adatgyűjtés alapján a szerző saját szerkesztése.

Megjegyzés: a fontos és kevésbé fontos fejlődést akadályozó tényezők közötti törésvonal (7/8) nem más, mint az átlagos pontértékek átlaga (töréspont = 4,6).

A válaszadók véleményének összesítéséből kiderül, hogy hét olyan tényező van, ami leginkább akadályozza a LEADER-térségek fejlődését: a tőke-, a támogatások, az együttműködési készség, az innovativitás és az ismeretek hiánya, továbbá a fejletlen infrastruktúra, valamint az érdektelenség.

Lévén, hogy a táblázatban szereplő tényezők nem függetlenek egymástól, és azok egyenként történő értékelése, a közöttük lévő összefüggések feltárása területi korlátok miatt ehelyütt nem lehetséges, ezért a továbbiakban a LEADER-program alapelveivel, filozófiájával összefüggésben a térbeli fejlődést meghatározó ún. szoft tényezők, a vidéki emberek és közösségeik jellemzőivel foglalkozom (l. a táblázatban vastagon szedve). Fehér (2005) a vidékgazdaság erőforrásainak vizsgálata kapcsán foglalkozik a vidéki térségek humán erőforrásaival. Véleménye szerint a vidéki emberek és az általuk létrehozott közösségek a vidéki térségek fejlődésének fontos erőforrását jelentik.²⁷ Ebből következően a humán erőforrások, azok összes jellemzőjével együtt a vidéki térségek fejlődésének meghatározó tényezői. A vidéki térségek fejlődése, fejleszthetősége és a fejlesztések eredményessége tehát nagymértékben függ attól, hogy milyen a helyi társadalom együttműködési készsége; milyen a társadalmi kohézió, az egyének és a közösségek közötti összetartó erő; mennyire aktív a helyi közösség; léteznek-e működő közösségek; az egyének, a közösség akar-e tenni a település, a kistérség társadalmi-gazdasági fejlődéséért; vagy, hogy van-e egyáltalán igény a fejlettebb életminőség iránt.

Az együttműködésnek, az arra való készségnek igen nagy jelentősége van a vidéki térségek fejlődésében, különösen igaz ez, amikor a LEADER-típusú fejlesztésekről beszélünk, melynek egyik alapeleme, alapelve az együttműködés, a partnerség. Az embereknek az együttműködésre való képessége kéz a kézben jár a társadalmi tőke megteremtésével, létrehozásával. A társadalmi tőke, akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok változnak meg úgy, hogy elősegítsék a cselekvést. A társadalmi tőke a közösségek, partnerségek erőforrása és egyben indikátora a társadalomban és a gazdaságban létrejövő kapcsolatoknak, együttműködéseknek. Az előbbiekből következően a társadalmi tőke egyfajta fokmérője egy közösség, illetve a társadalom összetartozásának, s mint ilyen, a közösségekben és a társadalomban létező kohézió kifejezője, mely megnyilvánul az emberek, a közösségek közötti kapcsolatokban, normákban, bizalomban, együttműködésben a közös érdek és haszon elérése érdekében.

Coleman (1994) szerint a társadalmi tőke egy olyan „termelő” erőforrás, ami lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok elérését. A tőke ezen formája nem lelhető fel sem a cselekvőkben, sem pedig a termelés anyagi eszközeiben, mivel az a cselekvők közötti viszonyok struktúrájában ölt testet.²⁸ Putnam szerint a társadalmi tőke alapfoglata, hogy a társadalmi hálózatoknak – az egyes cselekvők (személyi és testületi aktorok) közötti kapcsolatoknak – értéke van és azok jelentős erőforrásként szolgálhatnak az egyének és közösségeik számára.²⁹ A társadalmi tőke a különböző relációkkal jellemezhető társadalmi struktúrák egy olyan erőforrása, amelynek társadalmi és gazdasági konzekvenciái vannak. A társadalmi tőke, tőkeként való definiálása magában hordozza azt a feltevést, hogy a társadalmi hálózatok erőforrásként szolgálhatnak az egyének és közösségeik számára. Ezzel együtt az is kifejezésre kerül, hogy a társadalmi tőke tulajdonképpen társadalmi hálózatokba ágyazottan létezik, tehát ez a fajta erőforrás kizárólag hálózatok útján, hálózaton keresztül hozható létre és válhat hasznosítható tényezővé.³⁰

Az együttműködés nem más, mint a kölcsönös hasznok és előnyök realizálása érdekében emberek (egyének) és szervezetek közötti összehangolt kapcsolatok és tevékenységek rendszere. Esetünkben a fő cél az adott vidéki térségben élő emberek életminőségének javítása, amihez a LEADER-program egyfajta keretet biztosít. Az együttműködés és a bizalom egymással szorosan összefüggő rendszert alkotnak, ugyanis az együttműködés

alapja a bizalom. Általános tapasztalat, hogy akkor vagyunk készek másokkal együttműködni, ha azokban megbízunk, legyen az akár egy másik ember vagy egy szervezet. Ennek megfelelően az együttműködések kialakulásának, fejlődésének és fennmaradásának legfőbb akadálya a különböző okokra (csalódottság, ismeretek és információk hiánya stb.) visszavezethető bizalomhiány.

A vidéki térségek alkalmazkodásának sikere nagymértékben múlik az érintettek felkészültségén. E tekintetben kiemelendő az ismeretek és az információk megléte vagy hiánya. Font (1998) véleménye szerint „A jövőjét önállóan alakítani képes polgárrá... csak az válhat, akit tudása, teljesítménye, tisztessége azzá tesz”.³¹ A tudásalapú társadalom korában az korszerű, jól hasznosítható és konvertálható ismeretek felértékelődtek. Ez azt jelenti, hogy a humán erőforrás minőségi jellemzői (képzettség, szaktudás, munkastílus és -morál, motiváció stb.) kerültek előtérbe szemben a mennyiségi jellemzőkkel. Ennek megfelelően az ismeretek, a készségek és képességek a korábbiaknál jobban befolyásolják a térségek fejlődését.

Napjainkban az információnak nagy jelentősége van. Az információ befolyásolja a személyek és szervezetek döntéseit és cselekedeteit, azokon keresztül pedig kihat a gazdaság és a társadalom működésére, ami befolyásolja a területi fejlődést. Éppen ezért az információ, illetve annak megléte vagy hiánya (alulinformáltság) nagymértékű differenciáló tényező, mind az egyes területi szereplők, mind a különböző térségek szintjén. Éppen ezért az információk áramlása, a kommunikáció ugyancsak fontos szerepet játszik az egyének és közösségeik felkészültségének javításában.

Az emberek közösségi ügyek – és ha valami az, akkor az alulról építkező vidékfejlesztés tényleg az – iránt tanúsított érdektelensége többféle forrásból táplálkozhat. Ezek között említhetjük meg a csalódottságot, a bizalomhiányt, az ismeretek és az információk hiányát, valamint az elégedettség, az egyéni kötődés és a perspektíva hiányát. A közügyek iránti érdektelenség kedvezőtlenül befolyásolja a civil aktivitást és a társadalmi részvételt, ami nem kedvez a témánk szempontjából kitüntetett jelentőségű együttműködések kialakulásának és kibontakozásának, ami visszaveti a társadalmi versenyképességet és rövidebb-hosszabb távon a helyi társadalom fenntarthatósága kérdőjeleződik meg. Az alulról építkező, közösségi irányítású (vidék)fejlesztési programok tervezése és megvalósítása során igen fontosak az egyéni, illetve közösségi kezdeményezések. Ahhoz azonban, hogy közösségi kezdeményezésekről beszélhessünk, mindenekelőtt lenniük kell közösségeknek, ami aktív, tenni akaró emberek részvételét és együttműködését feltételezi.

Böhm (2002) az egyén és a helyi társadalom kapcsolatának vizsgálata során megállapítja, hogy az egyén személyes indítatású viszonya a lakóhellyel való elégedettség, a helyhez való kötődés minőségileg egyre fejlettebb viszonyokon keresztül vezet az adott társadalom életében való tevékeny részvételig. Az integráció tehát a helyi lakosság együttélésének és együttműködésének a fejlődési folyamata, melynek során a lakosság bizonyos kooperációs képességeken keresztül juthat el az integráltságig, ami az egyén és a társadalom közötti kapcsolat legmagasabb rendű fokozata. Az integráció kialakultságától, fokozatától függően változik a lakossági részvétel módja, valamint a részvétel minősége és mennyisége.³²

Egyetértünk Font (1998) azon állításával, miszerint a vidékfejlesztés nem –, de legalábbis nem elsősorban – technikai, gazdasági kérdés – már ami a feltételeket illeti –, hanem elsősorban a humán erők mozgásba hozása, ami lendületet adhat a megrekedt fejlődésnek.³³

Ebben fontos szerepe van a közösségi értékek és érdekek elfogadásának, az azokkal való azonosulásnak. Ehhez szükség van párbeszédre, kommunikációra, az információk megfelelő áramlására, az ismeretek gyarapítására, mások elfogadására, bizalomra, kölcsönösségre és tenni akarásra, amelyek segítségével javítható, fejleszthető a közösség kezdeményező-, cselekvő- és érdekérvényesítő képessége. Ez az alapja annak, hogy az emberek,

illetve közösségeik képesek legyenek megfogalmazni jövőjüket és tenni annak megvalósítása érdekében.

A gazdasági és társadalmi változások megkövetelik a területi folyamatok szereplőitől a folyamatos alkalmazkodást, amely csak újításokkal, megújulással biztosított. A megújulás alapja pedig az innováció, illetve az innovációra való képesség, fogékonyság. Az innováció „melegágya” az együttműködés, ami megfelelő keretet biztosít a különböző partnerek találkozására, eszmecseréjére, tevékenységeik összehangolt elvégzésére.

Az innováció –, amely új ötleteket, új termékeket, új erőforrás-kombinációkat, új szervezeteket, új tevékenységeket, valamint új emberi és közösségi viselkedési módokat jelent – irányulhat termékre és tevékenységre, de az újítások nemcsak a gazdaság életben, hanem a társadalmi és politikai szférában is érvényesülhetnek. Az innovációk a korábbiaktól eltérő, azok megváltoztatásából, átalakításából következő jelenségek vagy objektumok; egyénektől, illetve csoportoktól erednek, és egyre szélesebb társadalmi, gazdasági csoportokban kerülnek bevezetésre és alkalmazásra. Adaptálásukkal a befogadók más, vélhetően magasabb szinten végzik tevékenységüket.³⁴ Ezért az innovációk, illetve az innovációra való képesség jelentős versenyelőnyöket biztosítanak az egyes településeknek, térségeknek.

A modernizálódó társadalmakban az életminőség alakulására egyre nagyobb mértékben hatnak a helyi közösségek, meghatározóvá válik aktivitásuk és befolyásuk.³⁵ A helyi közösségek, helyi társadalmak szerepének jelentőségéről Kulcsár (1998) a következőket írja: „Azok a vidéki közösségek, amelyek nem mutatják meg magukat mint sajátos identitást képviselő csoportok, amelyekben nincsenek közösségi kezdeményezések a gazdaság, a kultúra, az életmód, a környezetvédelem, a hagyományok stb. terén, hosszabb távon életképességüket veszítik el, és nem tudják betölteni a társadalmi funkciójukat”.³⁶ Kovács (2003) rámutat arra, hogy a helyi fejlesztésekben megnőtt az innovatív, modernizációra képes, helyi érdekeket képviselő egyének (innovatív vezetők, ügyes vállalkozók) és – az érdekeiket érvényesíteni képes – közösségek szerepe.³⁷

A LEADER átvitt értelemben egyrészt egy hatékony, célravezető vidékfejlesztési filozófiát, vezérelvet jelent, másrészt pedig – az előbbiekkal összefüggésben – egy vezető erő létét feltételező programot. Vezető erőre azért van szükség, mert segítségével a helyi társadalom mozgósítható, cselekvésre ösztönözhető, a helyi szereplők kapcsolatai, tevékenysége szervezhető, ezáltal megnő a helyi közösségek cselekvőképessége. A vezető erő szerepét betölthetik mindazon helyi érdekeket képviselő személyek, vállalkozók, önkormányzati és civil szervezetek, amelyek elkötelezettek közösségük együttműködésen alapuló, fenntartható fejlesztésének megvalósításában.³⁸

Az új kihívásokra való reagálásban, a vidéki térségek alkalmazkodási folyamatában tehát fontos szerephez jut a humán erőforrások mindkét dimenziója. Ugyanakkor látható, hogy a humán erőforrások nem csak tényezői a vidéki térségek gazdaságának, hanem fejlesztendő területei is egyben. A fentiek rámutatnak arra, hogy az egyes tényezők nem függetlenek egymástól, azok sokszor komplexen, együtt és egymásra is hatva fejtik ki kedvezőtlen vagy – jellegük pozitív megváltozása esetén – kedvező hatásukat a térségek fejlődésére. A halmozott körforgás okozati elve alapján a társadalmi-gazdasági folyamatok viszszahatnak az azokat befolyásoló tényezőkre, amelyek kedvezőtlen tendenciák érvényesülése esetén kedvezőtlenebb folyamatokat eredményeznek.

3.2. A HACS-ok feladatai a LEADER-program sikeres megvalósításában

A vidékfejlesztési politikát érvényre juttató intézményrendszer fontos elemei – a LEADER-program keretében – a vidéki térségekben Európa-szerte megalakult fejlesztő szervezetek, a HACS-ok, melyek feladata a fenntartható fejlődésre irányuló helyi straté-

giák kialakítása és végrehajtása. Az előbbiekből adódóan, működésükkel a HACS-ok fontos szerepet játszanak a vidékpolitikai célok helyi szintű megvalósításában. A HACS-ok szerepe a források hatékony felhasználásában – összhangban a stratégia megvalósításával – azonban nem ér véget a tervezéssel, a (kis)terségi fejlesztési stratégiák kialakításával. Mivel a források felhasználása, a konkrét tevékenységek, fejlesztések megvalósulása projekt-szinten történik, a fejlesztési források sikeres és hatékony felhasználásának megalapozásához szükség van a helyi szereplők kapacitásépítésére, cselekvőkészségének fokozására. A stratégia hatékony végrehajtása, az adott vidéki térség fejlődésének előmozdítása tehát folyamatos, aktív munkát igényel, melynek során a HACS-oknak térségük fejlődésének valós szervező erőivé kell válniuk.³⁹

Az országos felmérésben csokorba szedtuk azokat a feladatokat, teendőket, amelyeket véleményünk szerint fel kell vállalniuk a HACS-oknak annak érdekében, hogy az előbbi kihívásnak megfeleljenek.⁴⁰ A felmérés eredményei rámutatnak arra, hogy az akciócsoportok legfontosabb feladatuknak a pályázatok finanszírozását, támogatások nyújtását gondolják. Véleményem szerint a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák megvalósításában az akciócsoportok szerepe nem szűkülhet be csupán az általuk koordinált fejlesztési források elosztására, működésük jóval szélesebb tevékenységi kört fog át, melyben a partnerségépítés, az együttműködések generálása, a képességek fejlesztése, a fenntartható fejlődés előmozdítása, a fejlesztések összekapcsolására, komplexitására való törekvés fontos szempontként kell, hogy megjelenjenek. A stratégia hatékony végrehajtásához ugyanis szükség van a helyi szereplők cselekvőkészségének és együttműködésének fokozására, amely többféle feladat ellátását teszi szükségessé.

Fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy a vidékfejlesztés, helyi fejlesztés egy folyamat, melynek eredményeként realizálhatók a kitűzött célok. A LEADER-program megvalósítása során a folyamatnak tehát legalább akkora jelentősége van, mint magának a mérhető, számszerűsíthető eredményeknek.

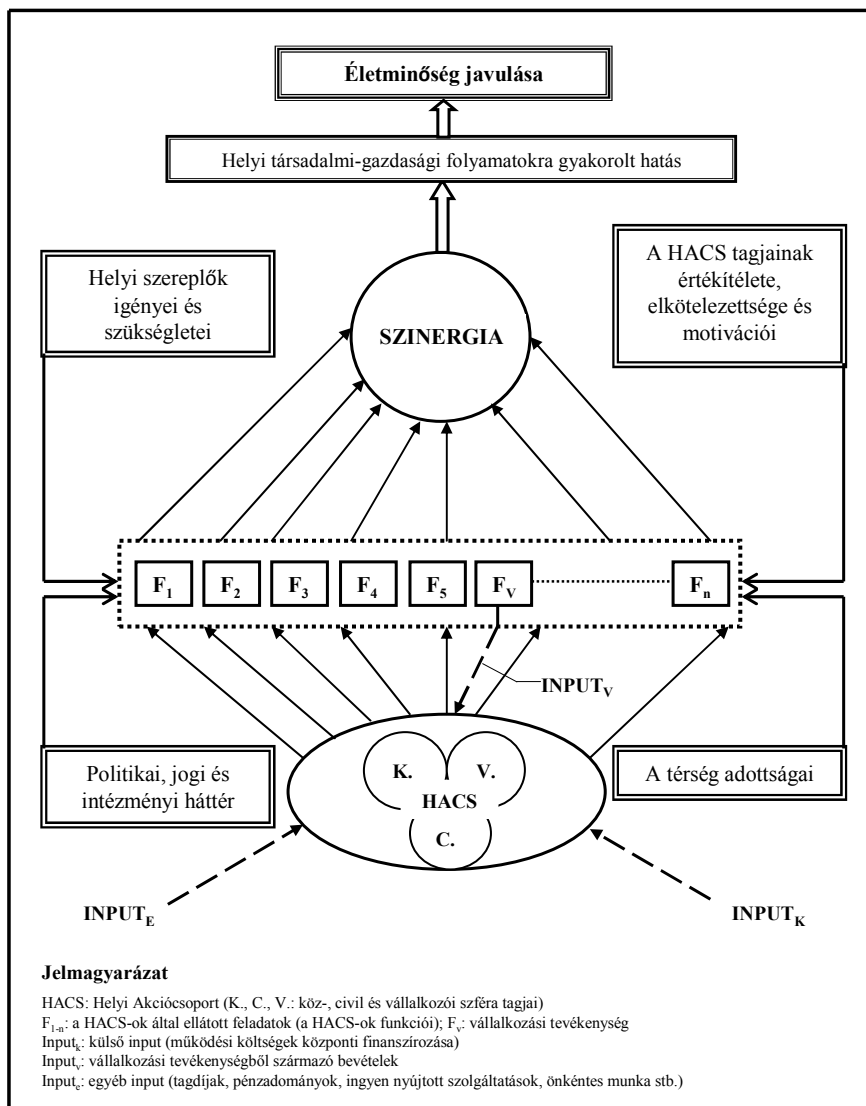
Az endogén-típusú fejlesztések, mint amilyen a LEADER is különösen fontos eleme a kapacitásépítés és/vagy a közösségfejlesztés,⁴¹ melynek eredményeként javul a közösség cselekvő- és érdekérvényesítő képessége. A közösségfejlesztés a helyi erőforrásokból, alulról építkezik és közösségi úton a civil szervezetekkel, az aktív helyi állampolgárokkal tárja fel a helyi közösség szükségleteit és azok kielégítésének módjait, miközben elkötelezi a helyieket saját problémáik közösségi megoldására és a helyi cselekvés mellett.⁴² A közösségfejlesztés lényege tehát az egyének, az állampolgárok aktivizálásában, részvételük fokozásában és az együttműködésük generálásában jelölhető meg, amelyek révén működő hálózatok jönnek létre, ennek következményeként nő az egyének és a közösség számára hozzáférhető társadalmi tőke. Kapacitásépítés alatt olyan folyamatot értünk, amelyben egyének, csoportok, szervezetek, intézmények és társadalmak egyénileg vagy kollektíven fejlesztik képességeiket annak érdekében, hogy különböző feladatokat lássanak el, problémákat oldjanak meg, célokat tűzzenek ki és valósítsanak meg.⁴³ Kapacitásépítésre azért van szükség, mert általa fokozható a közösség cselekvőképessége. A kapacitásépítés lényege Shucksmith (2000) szerint nem más, mint a társadalmi tőke létrehozása és fejlesztése, ami az egész közösség számára előnyt jelent.⁴⁴

A társadalmi tőke a közösségek erőforrása, és mint ilyen a közjó része, lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok megvalósulását. A társadalmi tőke hasznosítása, tényleges erőforrásként való felhasználása a felek közötti együttműködésen alapulhat. Az együttműködéssel lehetővé válik a társadalmi tőke, mint cselekvést elősegítő erőforrás bevonása a területi folyamatokba, létrehozva ezzel az erőforrások egy új kombinációját, ami jelentősen hozzájárulhat a LEADER-program sikeréhez, illetve a HACS-ok által érintett települések és térségek belső erőforrásokon alapuló fejlődéséhez.

Az előbbiek is alátámasztják, hogy a LEADER-program –, melynek jellemzője a részvétel, az együttműködés, partnerség, közösségi kezdeményezések – esetében a közösségfejlesztésnek és a kapacitásépítésnek (a készségek kialakításának és fejlesztésének) szükségszerűen meg kell előznie, illetve ki kell egészítenie a helyi fejlesztési stratégiák végrehajtását. Először ugyanis biztosítani kell a széleskörű részvételt, be kell vonni az embereket és szervezeteket a fejlesztés folyamatába; közösségeket, együttműködéseket, partnereket kell létrehozni és megerősíteni, majd képessé kell tenni a közösséget saját jövőjének alakítására, sorsának irányítására. Ezt követően várható, hogy a helyi fejlesztőmunka ténylegesen és hatékonyan szolgálja az igények kielégítését, az ott élők életminőségének javulását. A LEADER filozófiájának alapeleme a helyi közösségekbe vetett hit, hogy azok képesek saját problémáik közösségi megoldására. Ehhez azonban cselekvőképes közösségekre van szükség, melyek létrehozatalában nyújt segítséget a közösségfejlesztés és a kapacitásépítés.

A következőkben az 1. ábra segítségével mutatom be a HACS-ok működésének hatásmechanizmusát és a működésüket meghatározó tényezőket.

1. ábra. A HACS-ok működésének determinációi és hatásmechanizmusa
Figure 1. The impact mechanism and determinations of the operation of LAGs

A vidéki térségekre jellemző, hogy megannyi kihívással kell szembenézniük, és az adott feltételek között kell megtalálniuk a fejlődéshez vezető utat. Ebben az útkeresésben van meghatározó szerepe az önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, vállalkozásoknak és a közöttük hatékonyan működő kapcsolatrendszerekre alapozott együttműködéseknek, melyek intézményesült formáját a LEADER-programon belül megalakult HACS-ok jelentik.

A HACS-ok működésükhöz többféle inputot használhatnak fel s az általuk ellátott vagy ellátandó feladatok körét több tényező befolyásolja, amelyeket jellegük szerint négy fő csoportba sorolhatunk: 1. a térség adottságai; 2. helyi szereplők igényei és szükségletei; 3. politikai, jogi és intézményi háttér; 4. a HACS tagjainak értékítélete, elkötelezettsége és motivációi.

A konkrét feladatok természetesen helyben realizálódnak, hiszen a térség adottságai, a fejlesztési szükségletek, a HACS-ot alkotó tagok elkötelezettsége, motivációi településenként, térségenként változhatnak. Így nehéz azokat konkrétan leírni, megfogalmazni. A HACS-ok működését, így módon a LEADER-módszer alkalmazásának sikerét, nagymértékben befolyásolja a vidékfejlesztési program megvalósítását irányító minisztérium (IH) és az abban közreműködő szervezet, a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) jogszabályalkotó- és alkalmazó, valamint együttműködő és koordináló szerepe is. Mégis elmondhatjuk, hogy adott keretek között a LEADER-program sikere nagymértékben a helyi társadalom cselekvőképességén, érdekérvényesítő képességén múlik, ezért mindenképpen szükséges ennek előmozdítása, amelyben a HACS-oknak kiemelt szerepe van.

A HACS-ok proaktív működése lehetővé teszi, illetve hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi változások segítsék a gazdasági célok megvalósítását, ami hatékonyabb és produktívabb fejlesztőmunkát eredményez. A HACS-ok tevékenységeik, feladataik, funkcióik révén szinergiahatást váltanak ki, ami voltaképpen a HACS-ok pozitív hozzájárulását jelenti a területi folyamatok alakításához. Ilyen módon a szinergia a HACS-ok működésének hozzáadott értéke, az érintettek közötti kapcsolatok javítása révén létrejövő többleteredmény, együttes hatás. A hozzáadott érték természetesen nem egyenlő a HACS-ok forráselosztó szerepével, ennél többről van szó. Ez a többlet vagy szinergikus hatás pedig a közösségfejlesztéssel és kapacitásépítéssel hozható létre. A szinergia eredményeként új struktúrák jönnek létre, új mechanizmusok indulnak be, amelyek a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt kedvező hatásuk révén az életminőség javulását eredményezik.

A helyi fejlesztésben játszott szerepük révén a HACS-ok tehát jelentős közösségsszervező erőt jelentenek. E szerepüknél fogva fontos intézményei a helyi fejlesztéseknek, a vidékfejlesztés helyi megvalósításának.

4. Összegzés

Nyugat-Európa vidéki térségeiben a '80-as, '90-es években lezajlott jelentős társadalmi-gazdasági változások kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozása, az új kihívásoknak való megfelelés és a vidéki térségek sajátos fejlesztési igénye kapcsán megnőtt az igény a vidékfejlesztés új megközelítése iránt. Ennek eredményeként az EU vidékkel kapcsolatos fejlesztéspolitikájában a hangsúly az endogénfejlesztés alkalmazásának irányába tolódott el, amely a LEADER-program keretében került bevezetésre a vidékfejlesztés gyakorlatába. A LEADER mint a vidékfejlesztési politika új modellje, a fejlesztés egy új paradigmája a részvételre, az együttműködésre, valamint a helyi erőforrások hasznosítására helyezi a hangsúlyt.

A magyarországi HACS-ok körében végzett országos felmérésből kiderül, hogy az általuk lefedett térségek fejlődését több vonatkozásban a humán erőforrásokat (vidéki emberek

és közösségeik) jellemző hiányosságok gátolják, illetve hátráltatják. Ebből következően a humán erőforrások nemcsak tényezői a vidéki térségek gazdaságának, hanem fejlesztendő területei is egyben.

A LEADER-program megvalósításának alapintézményei a HACS-ok, amelyek proaktív működésükkel fontos szerepet játszanak a helyi fejlesztésekben. Véleményem szerint a HACS-ok legfontosabb feladata, az adott térségben hozzáférhető társadalmi tőke fejlesztése, melynek tényleges erőforrásként való hasznosítása a területi szereplők együttműködésén alapul. Az együttműködéssel lehetővé válik a társadalmi tőke, mint cselekvést elősegítő erőforrás bevonása a területi folyamatokba, létrehozva ezzel az erőforrások egy új kombinációját, ami jelentősen hozzájárulhat a LEADER-program sikeréhez, illetve a HACS-ok által érintett települések és térségek belső erőforrásokon alapuló fejlődéséhez.

A társadalmi tőke létrehozásában és fejlesztésében nyújt segítséget a közösségfejlesztés és a kapacitásépítés, melyek eredményeként erőforrásként hasznosítható kapcsolatrendszer, azaz működő és cselekvőképes közösségek jönnek létre, melynek során az ott élő emberek és működő szervezetek közötti kapcsolatrendszer fejlődik a területi szereplők közötti kapcsolatok számának bővülése és minőségének javulása révén.

Ahhoz, hogy a HACS-ok térségük valós szervező erőivé váljanak, egyfajta katalizátor szerepet kell betölteniük, ami által létrehozható az a szinergiahatás, mely a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt kedvező hatása révén az életminőség javulását eredményezi. A szinergiahatás nagysága attól függ, hogy a HACS-ok milyen hatékonyan segítik elő, illetve járulnak hozzá a kapcsolatok kialakulásához és fejlesztéséhez.

JEGYZETEK

1. Storey, David (1999).
2. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001).
3. Mozaikszó, mely a program francia elnevezésének (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) kezdőbetűiből származik. A program elnevezése magyarul: Akciók közötti kapcsolat a vidék gazdasági fejlesztéséért.
4. The future of rural society.
5. Commission of the European Communities (CEC) (1998).
6. Ray, Christopher (2000).
7. Ray, Christopher (2000) i. m.
9. Ray, Christopher (1999).
10. Barke, Michael–Newton, Michael (1997).
11. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001).
12. Ray, Christopher (1999) i. m.
13. European Spatial Development Perspective.
14. Commission of the European Communities (CEC) (1999).
15. Szörényiné Kukorelli Irén (2005).
16. Nemes Gusztáv (2000).
17. Ray, Christopher (1998).
18. Bryden, John (2006).
19. Kovách, Imre (2000).
20. Ray, Christopher (2000) i. m.
21. 93/2007. (VIII. 29.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK tanácsi rendelet III. és IV. tengelyének keretében megalakuló helyi akciócsoportok elismerési rendjével kapcsolatos egyes kérdésekről.
22. Akkori megnevezése: Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium.
23. A tengely – mint rendező elv – fogalma az új vidékfejlesztési rendelet megalkotásának folyamatában merült fel. A tengely nem más, mint összefüggő intézkedések csoportja, együvé tartó

zó intézkedések olyan halmaza, amelyek egy vagy több célkitűzés megvalósításához járulnak hozzá. A vidékfejlesztési rendelet által meghatározott tengelyek: a mezőgazdasági és erdészeti ágazat versenyképességének javítása (I. tengely), a környezet és a vidék fejlesztése (II. tengely), a vidéken élők életminőségének javítása és a vidékgazdaság diverzifikálása (III. tengely), LEADER (IV. tengely).

24. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010).
25. Vincze Mária (2005).
26. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
27. Fehér Alajos (2005).
28. Coleman, James S. (1994).
29. OECD (2004).
30. Kis Krisztián (2006).
31. Font Erzsébet (1998).
32. Böhm Antal (2002).
33. Font Erzsébet (1998) i. m.
34. Rechnitzer János (1994).
35. Rechnitzer János–Smahó Melinda (2005).
36. Kulcsár László (1998).
37. Kovács Teréz (2003).
38. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2008).
39. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
40. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
41. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001) i. m.
42. Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1998).
43. Kumin Ferenc (2006).
44. Shucksmith, Mark (2000).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barke, Michael–Newton, Michael (1997): The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain. *Journal of Rural Studies*. 1997/3. szám. 319–341. old.
- Böhm Antal (2002): Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés. Agroiinform Kiadóház. Budapest. 127. old.
- Bryden, John (2006): A LEADER I-től a LEADER+-ig es azon túl – egészen a LEADER-tengelyig. *LEADER+ Magazine*. 2006/6. szám. 8–12. old.
- Coleman, James S. (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó. Budapest. 99–127. old.
- CEC (1998): The future of rural society. European Commission. Luxembourg. 67. old.
- CEC (1999): European Spatial Development Perspective. European Commission. Luxembourg. 82. old.
- Fehér Alajos (2005): *A vidékgazdaság és a mezőgazdaság*. Agroiinform Kiadó. Budapest. 336. old.
- Font Erzsébet (1998): A vidék gondja globális vagy lokális kérdés? *A falu*. 2008/3. szám. 27–35. old.
- Kis Krisztián (2006): A társadalmi tőke, mint a társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásoló erőforrás. *Agrártudományi Közlemények – Acta Agraria Debreceniensis*. 20. szám. 69–73. old.
- Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2008): A negyedik generációs LEADER-tervezés tapasztalatai a Hódmezővásárhelyi kistérségben. – *A falu*. 2008/3. szám. 17–29. old.
- Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010): A Helyi Akciócsoportok szerepe a versenyképes és fenntartható vidékfejlesztés megvalósításában. *Tér és Társadalom*. 2010/3. szám. (megjelenés alatt).
- Kovács, Imre (2000): LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*. 2000/2. szám. 181–189. old.
- Kovács Teréz (2003): Vidékfejlesztési politika. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 284. old.

- Kulcsár László (1998): Vidékfejlesztés és Vidékpolitika Magyarországon. A Falu. 1998/2. szám. 5–15. old.
- Kumin Ferenc (2006): Kapacitásépítés – új törésvonalak a világgazdaságban. Világosság. 2006/5. szám. 57–66. old.
- Nemes Gusztáv (2000): Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – az integrált vidékfejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle. 2000/6. szám. 459–474. old.
- OECD (2004): Bowling together. OECD Observer. 2004/3. szám. http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/1215/Bowling_together.html
- Ray, Christopher (1998): Territory, Structures and Interpretation – Two Case Studies of the European Union’s LEADER I Programme. Journal of Rural Studies, Vol. 14. No. 1.
- Ray, Christopher (1999): Endogenous Development in the Era of Reflexive Modernity. Journal of Rural Studies. 1999/3. szám. 257–267. old.
- Ray, Christopher (2000): Endogenous socio-economic development in the European union – issues of evaluation. Journal of Rural Studies. 2000 /4. szám. 447–458. old.
- Rechnitzer János (1994): Az erőforrások, áruk mobilitása; a gazdasági jelenségek terjedése a térben. In. Rechnitzer János (szerk.): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs. 103–141. old.
- Rechnitzer János–Smahó Melinda (2005): A humán erőforrások sajátosságai az átmenetben. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest. 83. old.
- Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001): Rural development in practice: issues arising in Scotland and Northern Ireland. Community Development Journal. 2001/2. szám. 122–133. old.
- Shucksmith, Mark (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK. Sociologia Ruralis. 2000/2. szám. 208–218. old.
- Storey, David (1999): Issues of Integration, Participation and Empowerment in Rural Development: The Case of LEADER in the Republic of Ireland. Journal of Rural Studies. 1999/3. szám. 307–315. old.
- Szörényiné Kukorelli Irén (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. Tér és Társadalom. 2005/3–4. szám. 111–137. old.
- Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1998): Közösségfejlesztés. Magyar Művelődési Intézet. Budapest. 293. old.
- Vincze Mária (2005): Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 62. old.

GERGELY ÉVA*

AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓBAN VÉGZETT TELJESÍTMÉNY- MENEDZSMENT-VIZSGÁLAT EGY MÓDSZERÉNEK ISMERTETÉSE A VERSENY- ÉS KÖZSZFÉRÁBAN

INTRODUCING ONE OF THE METHODS FOR EXAMINING PERFORMANCE MANAGEMENT IN THE COMPETITIVE AND PUBLIC SPHERES DONE IN THE NORTHERN GREAT PLAIN REGION

ABSTRACT

I carry out my research within the research program “Functional Investigation of Enterprise Management” constructed by the Institute of Management and Organization in the University of Debrecen, Centre for Agricultural and Applied Economic Sciences, Faculty of Applied Economics and Rural Development. The research topic consists of three bigger subtopics, such as Investigation of Organization Management, Investigation of Human Resource Management and Investigation of Process Management. The research field of investigating performance management belongs to the Investigation of Human Resource Management. I have been investigating the system of performance management for six years; I have been using the finalized formal questionnaire constructed for the structural data collection, worked over for several times for three years. By the help of questionnaires limited companies and local governments are examined relating to the similarities and differences of the two spheres in connection with the system of performance evaluation. The questionnaire contains the following comprehensive fields:

- Evaluating the importance of performance management among the other HRM functions,
- Methods of performance management used,
- Aims of performance evaluation,
- Aspects and competences to be evaluated during performance evaluation,
- Measuring the expected performance objectives,
- Factors causing the biggest problems during performance evaluation, detectable mistakes in the systems of performance management.

The aim of this study is to detail the content of the questionnaire and the examined issues. I am going to introduce the questionnaire, which was constructed by me, and is used in my research for examining performance evaluation, and to detail the structure and the content of the questionnaire.

1. Bevezetés

Kutatásom középpontjában a teljesítménymenedzsment-rendszerek vizsgálata áll. Céлом megvizsgálni az Észak-alföldi Régióban a közszféra szervezetein belül az önkormányzatok, míg a versenyszférán belül a kft-k és bt-k egy részét. A reprezentativitásra ezen két ismerv mentén törekedtem. A vizsgálataim elvégzéséhez saját készítésű kérdőívet alkalmazok, melynek megalkotásához az adott terület szakirodalmának ismerete és mélyebb kutatómódszertani ismeretek szükségesek. A teljesítmény-menedzsment szakirodalmi hátterét

* PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma, Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet, Emberi Erőforrás Menedzsment Tanszék.

megismerve, a két szféra alapvető eltéréseit feltérképezve megalkottam a hipotéziseimet, melyek alapján a kérdéscsoportokat fel lehetett állítani. Ezeket követte a kérdőív létrehozása, tesztelése, véglegesítése, majd a kérdőívezés. Az utolsó feladatcsoport a kérdőívek szűrése, számítógépes rögzítése és statisztikai elemzések készítése. Jelen tanulmányban céloom az előbbieken felvázolt munkamenet részletes ismertetése.

2. Elméleti áttekintés

A kérdőív összeállítását megelőzte a téma szakirodalmának mély elemzése. Ahhoz, hogy egy egységes kérdőív összeálljon, meg kellett alaposan ismerni az önkormányzatoknál és a profitorientált szervezeteknél uralkodó teljesítményértékelő rendszereket, azok működését. A két szférában alapvető eltérések mutathatók ki, viszont meg kellett találnom azokat a közös pontokat, melyek mentén megalkotható egy részletes kérdőív ebben a témában. Az egységes szerkezetet az indokolja, hogy az elemző munkafázisra is szükségszerű gondolni, és csak ebben az esetben lehet összehasonlításokat végezni, különbségeket feltárni.

A profitorientált szervezeteken kívül a közszféra, és ezen belül az önkormányzatok teljesítményértékelési rendszere is egyre inkább a középpontba került. Az önkormányzatok esetében igen nehéz feladatot jelent a teljesítmények számszerű és objektív mérhetősége. Ugyanakkor a szférával szemben támasztott követelmények (gazdaságosság, eredményesség, költséghatékonyság, ügyfélközpontúság stb.) mégis ebbe az irányba kényszerítik az értékelőket. A közszféra dolgozói fontosabbnak tartják a szabályok betartását, mint a hatékonyság kérdéskörét.¹

A Köztisztviselők jogállásáról szóló 1992. évi XXIII. törvény, 2001. évi XXXVI. törvénnyel történt módosítását követően, 2002. január 1-jétől kezdődően kötelezővé vált a közszolgálatban dolgozók teljesítményének éves rendszerességgel történő értékelése.

„A köztisztviselő munkateljesítményét munkakörének és a közigazgatási szerv kiemelt céljainak figyelembevételével meghatározott teljesítménykövetelmények alapján a munkáltatói jogkör gyakorlója évente mérlegelési jogkörében eljárva írásban értékeli. A közigazgatási minőségpolitikáért és személyzetpolitikáért felelős miniszter ajánlást adhat az alkalmazandó módszerre.”²

A közigazgatás-, valamint ezen keresztül a közigazgatásban dolgozók teljesítményértékelésének reformjára mindenképpen szükség van, hiszen az adófizetők pénzéből finanszírozott hivatalnokapparátus rendszeresen társadalmi támadások keresztüzében áll. A leggyakrabban megfogalmazott kritika, hogy a törvény által bebetonozott előmeneteli rendszer alulmotiválttá teszi az alkalmazottakat, hiszen bármennyit is, és legfőképpen bárhol is dolgoznak, havi jövedelmük illetve előmenetelük biztosítva van, pusztán az évek múlásával.³

Felmerülhet a kérdés: Jó-e, ha az önkormányzatok esetében is alkalmazzák a piaci szférában működő teljesítményértékelési rendszereket? Több tényező is amellet szól, hogy érdemes változtatni: az Európai Unióhoz való csatlakozás, ami a szakmailag egyre képzetesebb köztisztviselők iránti igényt, a teljesítményekhez igazodó, differenciáltabb bérezést vonja maga után. A változást alátámasztja ezen kívül az állampolgárok egyre növekvő igénye és a forráshiányból való kiút keresés.⁴

Az önkormányzati értékelő rendszerrel kapcsolatban Linder⁵ a következőképpen fogalmaz: A nemzetközi gyakorlatban általános problémaként merül fel a vezetők részéről, hogy a teljesítményértékelés és a hozzá kötött illetményeltérítés túl nagymértékű adminisztrációs terheket ró rájuk. Megfelelő költségvetési fedezet híján nem áll módjukban

illetménynövekedést kapcsolni hozzá, így az értékelési folyamatot, mintegy önmagáért elvégzendő, felesleges pluszt ítéli meg, nem mint egy, a teljesítmény növelését célzó vezetési eszközt.

A magánszektor és a közszféra szervezeteihez tradicionálisan kapcsolódó értékrendszer alapvetően eltérő, ami a szervezet, a vezetés és az emberi erőforrások menedzselési környezetének lényegi különbségeit eredményezi. A privát cégek inkább a fiatalokat részesítik előnyben, a legidősebb alkalmazottak is legfeljebb ötven év körüliek. A közszféra foglalkoztatottjai ezzel szemben pályakezdők, vagy már az ötödik évtizedüket betöltött tapasztaltabb dolgozók, egészen a nyugdíj korhatárig. Sok szervezetnél fellelhető az élethosszig tartó alkalmazás – ez jellemző a magyar közszférára is, míg más szervezetek inkább csak egy bizonyos pozícióra veszik fel az alkalmazottat – ez utóbbi inkább jellemző a magánszektorra.⁶

Ugyancsak célszerű alaposabban feltárni a közszolgáltatási menedzsment specialitásait, miután ilyen sajátos környezeti feltételek között az üzleti szférában kialakult (és jól bevált) menedzsment módszerek, elvek és gyakorlati fogások nem vehetők át egy az egyben. Sőt megkockáztatható a megállapítás, hogy az esetleges átvétel során olyan jelentős mértékű adaptációs feladat állhat előttünk, ami már egyenértékű új megoldások kidolgozásával.⁷

Egyre fontosabbá válik a teljesítmények motivációval való összekapcsolása. A teljesítményhez kapcsolódó ösztönzés a javadalmazást egy előre rögzített teljesítményszinthez köti. Célja a szervezeti teljesítmény fokozása, melynek érdekében motiválja a dolgozókat, növeli lojalitásukat, megerősíti a teljesítményorientált szervezeti kultúrát, differenciál a teljesítmény alapján, segít a teljesítményorientált munkaerő megszerzésében, illetve megtartásában.⁸

A fenti szerzők véleményei alapján is beigazolódnak, hogy a két szféra teljesítményértékelésének vizsgálata időszerű és szükséges, egyidejű vizsgálata pedig érdekes eredményekkel szolgálhat.

Megbízható következtetéseket csak akkor tudok hozni, ha nagy elemszámmal, nagy adatbázissal dolgozok. Ehhez a legmegfelelőbb eljárás a kérdőívezés. A vizsgált témában, melynek specialitása az, hogy egy kérdőív vonatkozik mindkét szférára, nem állt rendelkezésemre kérdőív, így annak indokolt volt saját szerkesztése.

A közvetlenül nem megfigyelhető jelenségek és jellemzők feltárására a legdirektebb eljárás a kérdezés. Ha pedig viszonylag gyorsan szeretnénk sok információhoz jutni, akkor a legmegfelelőbb módszer az, ha kérdőívet készítünk. A kérdőív összefoglaló kategória az olyan típusú kutatásokra, amelyek egy előre meghatározott és egységesen feltett kérdéssor segítségével, kvantitatívan írnak le változókat egy meghatározott populációra vonatkozóan. A kérdőíves interjú a kérdőív személyes, standardizált módon folytatott lekérdezése. A nagy volumenű felmérések keretében alkalmazott szóbeli kikérdezést felmérő interjúnak is nevezik. Ez utóbbiak során a kutatók gyakran több tucat kérdezőt (kérdezőbiztost) alkalmaznak, akik felkeresik a vizsgálati személyeket.

A kérdőív alapszerkezetét a bevezető szöveg, a tartalmi rész és a zárórész adja. A bevezető rész röviden ismerteti a vizsgálat célját és hangsúlyozza a válaszadás fontosságát. A zárórész a kérdezés levezetésére szolgál, mindenképpen tartalmazza a köszönetnyilvánítást. A tartalmi rész a főkérdéseket, a szűrőkérdéseket és a kiegészítő kérdéseket tartalmazza. A kiegészítő kérdések az elemzési lehetőségek növeléséhez szolgáltatnak adatokat, ilyenek a demográfiai kérdések, bemelegítő kérdések és kontrollkérdések.⁹

A válaszadás kötöttsége szempontjából a kérdések lehetnek nyíltak vagy zártak. A nyílt kérdések lehetőséget adnak arra, hogy a válaszadó saját maga fogalmazza meg válaszát. A zárt kérdések csak arra adnak lehetőséget, hogy a kérdőívet kitöltő személy előre megfogalmazott válaszokra reagáljon.¹⁰

A választható felelettipusok a következők lehetnek: kényszerválasztás (nominális skála), kategórialista (nominális skála), rangsorolás (ordinális skála) és becslési skála (intervallumskála). A becslési skála formailag kétféle lehet: numerikus és grafikus skála. A numerikus skála olyan általában 3–7 fok között mozgó skála, amelyen a megjelölt érték a válasz intenzitását vagy gyakoriságát jelzi.¹¹

A mintavételi technikák egyik gyakran alkalmazott típusa a rétegzett mintavétel. Ez véletlen mintavételnek minősül, két lépcsőből álló folyamatot alkalmaznak. Először a sokaságot részsokaságokra vagy rétegekre osztják, majd minden egyes rétegből véletlen eljárással választják ki a mintaelemeket. Azokat a változókat, amelyek alapján a sokaságot rétegekre bontjuk, réteggépző ismérveknek nevezzük. A rétegzett mintavétel abban különbözik a kvótás mintavételtől, hogy a mintaelemeket véletlenszerűen, és nem önkényesen választjuk ki.¹²

Látható, hogy ahhoz, hogy megbízható, szakmailag helyes kérdőívet szerkesszék, több tudományterület ismerete is szükséges. A továbbiakban ismertetem a kutatás háttérét, a kérdőív összeállításának folyamatát és tartalmát.

3. A kutatás háttere

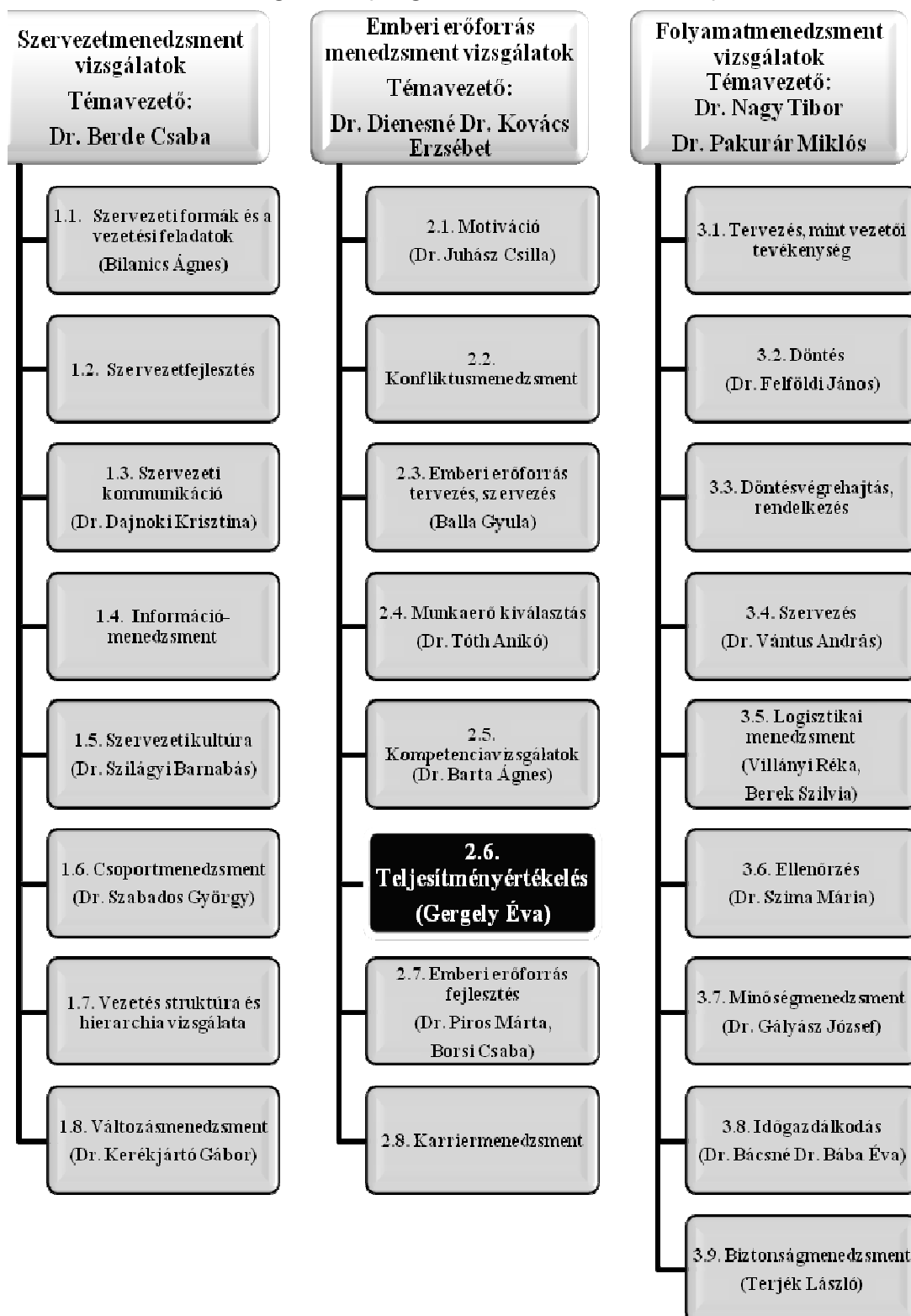
A Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi Kar Vezetési és Munkatudományi Tanszékén a '90-es évek elején beindított egységes kutatási munka célja a vezetési funkciók tartalmának és összefüggéseinek feltárása volt. A kutatási programba felvállalt témakörök a vezetési folyamat egy-egy jól elhatárolt, önállóan is vizsgálható funkciói. A vezetési funkciók három nagy területe: a szervezet, az emberi erőforrás és a folyamat menedzselésével kapcsolatos feladatok.¹³

A kutatási program jellegzetessége a moduláris felépítés, amely a vezetési feladatok vizsgálatára épül. A további résztémákra bontás lehetővé teszi egy-egy terület alaposabb, részletesebb vizsgálatát, vagyis a vizsgált témakörök szűkíthetők. Ugyanakkor az egyes részterületek kutatási eredményei folyamatosan beépíthetők, bevonhatók egy nagyobb témakör vizsgálatába is. Tehát a kutatási program témái, résztémái mind horizontálisan, mind vertikálisan szűkíthetők, illetve bővíthetők. A kutatási program másik jellegzetessége, hogy a témák egymásra épülésének köszönhetően megállapítások tehetők időrendiség alapján is, valamint egy vizsgált téma eltérő időszakának eredményei alapján biztosítható az időbeli folytonosság.¹⁴ A felosztást az *1. ábra* szemlélteti.

Az általam kutatott teljesítmény-menedzsment az emberi erőforrás menedzsment feladatcsoporthoz sorolható.

1. ábra. „A menedzsment funkcionális vizsgálata” című kutatási program felépítése és kutatói struktúrája (Programvezető: Dr. Berde Csaba)

Figure 1. The Buildup and Structure of the Research Program “Functional Investigation of Management” (Program leader: Dr. Csaba Berde)

Forrás: Berde Csaba (2010): Funkcionalizmus a vezetésben: A magyarországi kutatás eredményei. Közép-Európai Közlemények. 2010/1. szám. 7–13. old.

4. A vizsgálat módszertanának kialakítása, a kérdőív létrehozása

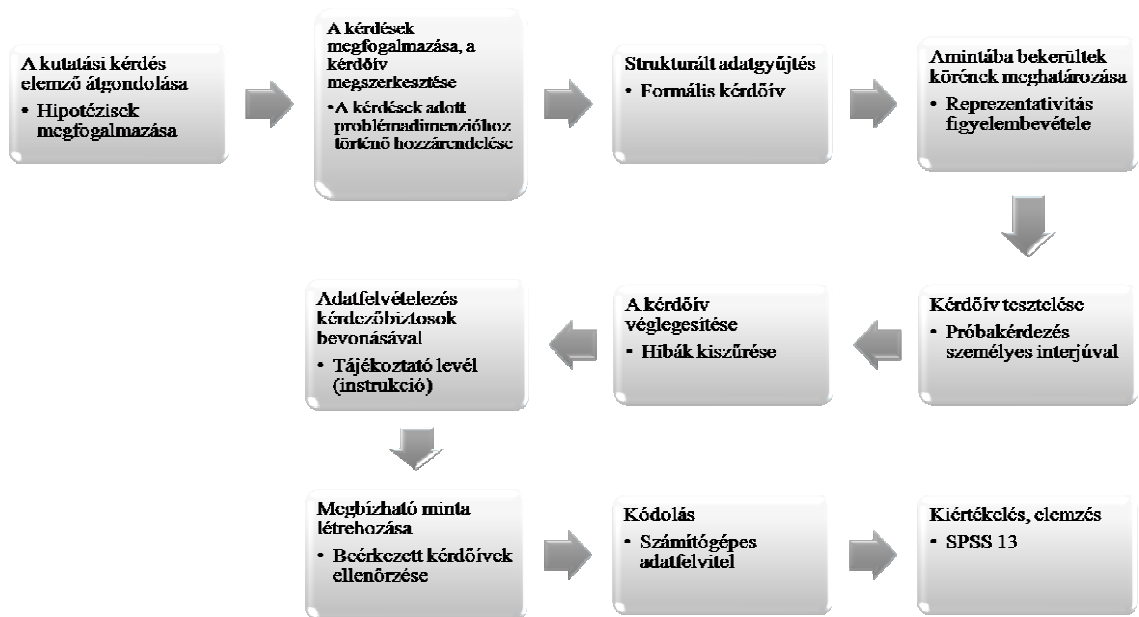
A kérdőív létrehozása előtt megismerkedtem a teljesítménymenedzsment szakirodalmi hátterével, ami fontos kiindulópontja volt annak, hogy hipotéziseket tudjak megfogalmazni. A hipotézisek megalkotása az egyik legfontosabb előmunka a kérdőív létrehozása során, ennek megfelelően kell kialakítani a kérdéscsoportok körét.

Kutatásaim során a következő hipotéziseket vizsgálom:

- Eltérő szerepet tulajdonítanak az emberi erőforrás menedzsment funkciók között a teljesítménymenedzsmentnek a vizsgálatba bevont szervezetek.
A profitorientált szervezetek alkalmazottai számára fontosabb terület a teljesítménymenedzsment.
- Az alkalmazott teljesítményértékelési módszereket tekintve különbségek tapasztalhatóak a profitorientált és a közszférában működő szervezeteknél.
- A teljesítménymenedzsment fázisai eltérő fontosságúak.
- A teljesítményértékelő rendszer működése eltérő a két szférát tekintve.
A felkészült vezetők, tréningek biztosítása és a kapcsolat az anyagi elismeréssel inkább a profit orientált szférára jellemző.
Az adminisztráció hatékonysága az önkormányzatoknál a fontosabb. Kevésbé tisztáztak a célok az önkormányzatok esetében.
- A teljesítményértékelés céljai eltérőek a két szférát tekintve.
Az ösztönzés, a teljesítmények összekapcsolása a bérezéssel és a fejlesztések feltérképezése inkább a profitorientált cégekre jellemző.
Az adatszolgáltatás és az előírásoknak való megfelelés az önkormányzatokra jellemzőbb.
- A teljesítményértékelés során értékelendő szempontok eltérőek a két szférában működő szervezeteknél.
- Az elvárt teljesítmények értékelése más-más a két szférában.
- A teljesítménymenedzsment rendszerekben fellelhetőek hibák különbözőek.
- A teljesítményértékelő interjú céljainak értékelése más eredményt hoz a profitorientált szervezeteknél, mint a közszférában.
A két szféra alkalmazottainak más-más motivációs igényeik vannak és mások a lehetőségek is a motiválásra.
- Az alkalmazotti elégedettséget vizsgálva különbségek tárhatók fel a két szférát vizsgálva.

A 2. ábra a kérdőív létrehozásának folyamatát szemlélteti, melynek első állomása a kutatási kérdés átgondolása, melynek módszere a hipotézisek állítása. Az ábra minden lépése egy feladatot (Mit?) jelöl, mely alatt megtalálható a feladat végrehajtásához szükséges módszer (Hogyan?).

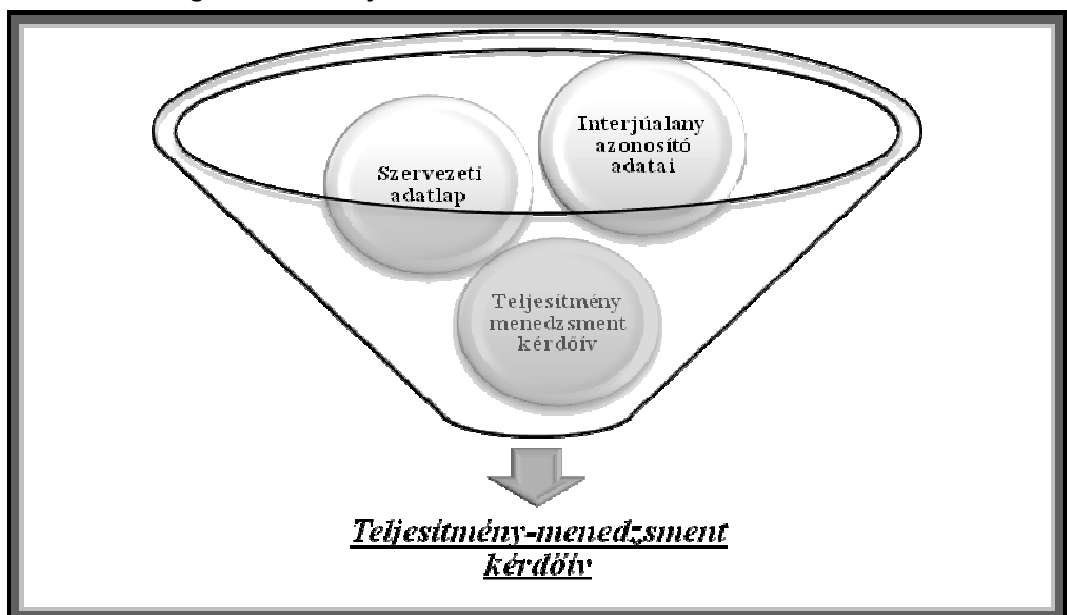
2. ábra. A kérdőív létrehozásának 10 fázisa a „Mit?” és „Hogyan?” kérdéscsoportok mentén
Figure 2. 10 Phases of Creating the Questionnaire along the Questions “What?” and “How?”

Forrás: Saját vizsgálat

Második lépésként a kérdőív összeállításához a kérdéscsoportok megfogalmazása volt a feladat, majd ezt követte a strukturált adatgyűjtés a létrehozott formális kérdőív segítségével. A „Kérdőív a teljesítménymenedzsment-vizsgálathoz” című kérdőív fő szerkezeti elemeit a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra. A kérdőív fő szerkezeti elemei
Figure 3. The Major Structural Elements of the Questionnaire

Forrás: Saját vizsgálat

A kérdőív első része általános adatokra vonatkozik szervezeti és egyéni szinten, a második rész tartalmazza a teljesítménymenedzsment rendszerrel kapcsolatos kérdéseket. A kérdőív szerkesztése során többnyire zárt kérdéseket, azon belül alternatív, de többnyire szelektív kérdéseket alkalmazok. A skálakérdések fontos szerepet töltenek be kérdőívben, amelyek egy célszemély véleményét és a vélemény intenzitását, erősségét mérik. Például a Likert-skála az egyetértés minőségét méri egy kijelentéssel kapcsolatban. 7 fokozatú skálát alkalmazok, melynek véleményem szerint az az előnye az 5 fokozatú skálával szemben, hogy nagyobb teret enged a differenciálásnak. A próbakérdezés során alkalmaztam 5 fokozatú skálát is, de azt tapasztaltam, hogy a hagyományos iskolai érdemjegyeket kötik a skála értékeihez és sok esetben közepesnek minősítettek egy-egy állítást. A 7 skála alkalmazásával nagyobb szóródásokat kaphatunk egy-egy tényező értékelésekor.

A negyedik lépés a mintába kerülők körének meghatározása. A kutatást az Észak-alföldi régióban végzem, a mintába kft-ék, bt-ék és önkormányzatok kerülnek. Ennek megfelelően kétrétegű mintavételezést alkalmazok, egyik rétegtípus ismérve a régió, a másik a működési forma. A kutatás során törekszem a reprezentativitásra.

Az ötödik lépés a próbakérdezés végrehajtása, ami a kérdőívnek a válaszadókból álló kisebb mintán történő kipróbálását jelenti. Ennek célja, hogy meghatározzam és kiküszöböljem a lehetséges hibákat. A kérdőívet minden vonatkozásban ki kell próbálni, beleértve a kérdések tartalmát, megfogalmazását, sorrendjét, formáját, külalakját, a kérdések nehézségi fokát és az instrukciókat is. A próbakérdezés legalkalmasabb módja a személyes interjú, mert így lehetőség nyílik a válaszadók reakcióinak megfigyelésére. A próbakérdezés mintanagysága kicsi, 45 főt kérdeztem meg.

A hatodik lépés a próbakérdezés eredményének felhasználásával véglegesíteni a kérdőívet és létrehozni a végleges változatot.

A hetedik lépés a kérdezőbiztosok bevonása a kérdőívezésbe. A kérdőív összeállításához ezért szorosan kapcsolódik egy, a kérdezőbiztosoknak szóló levél, amely olyan instrukciókat tartalmaz, amelyeket a kutatás során figyelembe kell venni. A kérdőív nehezebben értelmezhető részeinek magyarázatát is tartalmazza.

A nyolcadik lépés a megkérdezettek válaszainak statisztikai feldolgozásra alkalmasságának tétele. Először a kérdőívek formai és tartalmi ellenőrzését végzem el, majd kilencedik lépésként következik a kódolás és a számítógépes adatfeldolgozás.

A tizedik fázis a kérdőívek összesítése SPSS 13. szoftver segítségével, majd kiértékelés, statisztikai elemzések elvégzése.

5. „Kérdőív a teljesítménymenedzsment-vizsgálathoz” című kérdőív bemutatása

A kérdőív három részből tevődik össze: szervezeti adatlap, az interjúalany azonosító adatai és a teljesítménymenedzsment-kérdőív.

A kérdőív részletes felépítését, struktúráját a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra. „Kérdőív a teljesítménymenedzsment-vizsgálathoz” című kérdőív struktúrája
Figure 4. The Structure of Questionnaire titled “Questionnaire for Examining Performance Management”

EEM területek fontossága
Értékeltek köre
Értékelők köre
Az értékelés gyakorisága
Értékelő technikák
Teljesítménymenedzsment-rendszer működése
Teljesítménymenedzsment fázisai

Teljesítményértékelés céljai
Személyes kompetenciák
Szociális kompetenciák
Elvárt magatartás
Elvárt eredmény
Elvárt teljesítménycélok

Teljesítménymenedzsment-rendszer hatékonysága
Értékelő rendszer menedzselése
Teljesítményértékelő interjú célja
Teljesítményértékelő interjú hiáforrásai
Motivációs tényezők fontossága
Elégedettségi tényezők

Teljesítménymenedzsment kérdőív

Interjúalany azonosító adatai

Nem
Életkor
Beosztás
Munkakör
Iskolai végzettség
Munkahelyen eltöltött évek száma
Munkahely változtatások száma
Munkahely változtatások oka
Bérezési forma

Szervezeti adatlap

Székhely	Működési forma	Megalapítás éve	Megye
Alkalmazotti létszám	Árbevétel	Tevékenységi terület	

Forrás: Saját vizsgálat

A szervezeti adatlap a székhelyet, a megyét, az alkalmazotti létszámot, önkormányzat esetén a létszámkeretet, az árbevételt, önkormányzat esetén a támogatásokat és saját bevételeket, a tevékenységi területet, a működési formát és a megalapítás évét tartalmazza.

Az interjúalany azonosító adatai a nemre, életkorra, beosztásra, munkakörre, iskolai végzettségre, munkahelyen eltöltött évek számára, munkahely változtatások számára, munkahely változtatások okára és a bérezési formára kérdez rá.

A teljesítménymenedzsment-kérdőív a következő átfogó területeket érinti:

- A teljesítménymenedzsment fontosságának megítélése a többi EEM funkció között.
- Az alkalmazott teljesítménymenedzsment módszerek.
- A teljesítménymenedzsment fázisainak értékelése.
- A teljesítményértékelés céljai.
- Értékelendő szempontok, kompetenciák a teljesítményértékelés során.
- Az elvárt teljesítménycélok értékelése.
- A legnagyobb problémát okozó tényezők a teljesítményértékelés során, fellelhető hibák a teljesítménymenedzsment rendszerekben.

A kérdőív több tesztelési fázison esett át, a tapasztalatoknak megfelelően átalakítottam, kiegészítettem kérdésekkel és hagytam is el kérdéseket. Több esetben pontosítani kellett a kérdéseket, ahhoz, hogy mindenki megértse és konkrétan arra válaszoljon, amire gondolok. A végleges, fentiekben ismertetett kérdőív két éve esett át az utolsó átalakításon, azóta folyamatosan alkalmazom és gyarapítom az adatbázisomat. A beérkezett kérdőíveket folyamatosan feldolgozom, a részeredményeket publikálom.

JEGYZETEK

1. Gyökér Ilona–Finna Henrietta (2007): Teljesítménymenedzsment. Oktatási segédlet közgazdász hallgatók számára. Budapest, 78–87. old.
2. 1992. évi XXIII. törvény a köztisztviselők jogállásáról.
3. Fehér M. A. (2008): A teljesítményértékelés és annak munkajogi vonatkozásai. Szakdolgozat, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 42. old.
4. Lásd 1. végjegyzet
5. Linder Viktória (2006): Egyéni teljesítményértékelés és kompetencia alapú emberi erőforrás-gazdálkodás a közszolgálatban. In: Humánpolitikai Szemle. XVII. évf., 10. szám, 30–45. old.
6. Poór J.–Barta Zs.–Karoliny M.-né (2006): A közigazgatás hatékonyságát segítő HR menedzsment technikák és módszerek. In: Humánpolitikai Szemle. XVII. évf., 9. szám, 3–22. old.
7. Dinya László (2002): Közszolgáltatás és menedzsment. A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. (Szerk.: Hetesi E.) JATEPress, Szeged, 235–242. old.
8. Gergely Éva–Dienesné Kovács Erzsébet (2009): The analysis of some issues concerning performance management and motivation. In: International congress on the aspects and visions of applied economics and informatics (AVA 4). Debrecen. 26–27. March 2009. ISBN: 978-963-502-897-9 (Szerk.: Nábrádi, A., Lazányi, J., Fenyves, V.) 785–792. old.
9. Szokolszky Ágnes (2004): Kutatómunka a pszichológiában. Osiris Kiadó. Budapest. 320–355. old.
10. Veres Zoltán–Hoffman Márta–Kozák Ákos (2006): Bevezetés a piackutatásba. Akadémiai Kiadó. Budapest. 66. old.
11. Lásd 9. végjegyzet.
12. Malhotra, Naresh K. (2009): Marketingkutatás. Akadémiai Kiadó. Budapest. 378. old.
13. Berde Csaba (2010): Funkcionalizmus a vezetésben: A magyarországi kutatás eredményei. Közép-Európai Közlemények. 2010/1. szám. 7–13. old.
14. Dajnoki Krisztina (2006): Szakmai, szervezeti és vezetői kommunikáció vizsgálata a mezőgazdaságban. Doktori értekezés. Debrecen. 43. old.

CEHLA BÉLA*

A KERESZTEZÉS EREDMÉNYRE GYAKOROLT HATÁSA AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓ ÁRUTERMELŐ JUHÁSZATAIBAN

THE EFFECT OF CROSSBREEDING ON PROFIT IN NORTH GREAT PLAIN REGION SHEEP FARMS PRODUCING FOR MARKET

ABSTRACT

The present problems of the Hungarian sheep farms may be classified in three fields from the point of view of sustainability. The first field is the social problems, the second one is economic and market problems, and the third group contains environmental problems. In my investigation, within the economic problems I dealt with the unfavourable breed structure, which considerably contributes to the low yields typical to Hungary nowadays. For solving the problem, improving the production and breed structure may be a specific objective. Its expected results are developing breeding programs and growing yields. The effect of crossbreeding, being one of the several possibilities of increasing yields as a separately activity, on the economic result were investigated.

A calculation model was constructed, which made the effect of the change of input data calculable for the operation of the modeled farm producing for the market. The modeling reflected the improving effect of the crossbreeding on the results. The effect of crossbreeding was modeled on the basis of input prices of the year 2009 in case of farms of 5, 10, 20 and 30 ESU.

When preparing scenarios, the natural input data of the model was changed on the basis of results of previous researches, such as yield, weight gain, feed conversion, milk producing ability of ewes; that is every feature influencing the production which is changed by the effect of crossbreeding. The positive effects of crossbreeding were evaluated. Other factors (other input parameters) were not changed during running the scenarios.

Sheep farms of every firm size in Hungary may reach positive results only by profit supplementing subsidies. In this way it was a relevant issue of my calculation that whether only crossbreeding may result in an extra yield, by which the Hungarian sheep production for the market may be viable, even without profit supplementing subsidies.

1. Bevezetés

A magyarországi juhászat napjainkban jelentős ágazati problémákkal küzd. Nábrádi¹ szerint a központi probléma az, hogy a magyar juhászat versenyképessége tovább gyengül, hozzáadott értékben, innovációban alacsony hatékonyságú, így hosszútávon nem fenntartható. Az alapproblémát alapvetően három területre bonthatjuk: első a társadalmi és szociális problémák, a második a gazdasági-piaci problémák és a harmadik a környezeti problémák. Vizsgálataimban a gazdasági problémákon belül a kedvezőtlen fajtaszerkezet kérdésével foglalkoztam – Jávor és Oláh [5] már korábban definiálta a probléma jellegét – ami jelentősen hozzájárul a jelenleg Magyarországra jellemző alacsony hozamokhoz. Az alacsony hozamok vezettek az ágazat napjainkra jellemző alacsony jövedelemtermelő képességéhez, amit Beládi és Kertész,² valamint Cehla³ gazdasági kalkulációi is alátámasztanak.

* PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma, Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar Gazdálkodástudományi Intézet, Vállalatgazdaságtani Tanszék.

A probléma megoldásában specifikus célként fogalmazható meg a termelési és fajtaszerkezet javítása, amitől a várt eredmény a tenyésztési programok kidolgozása és hozamnövelés. A hozamnövelésnek számos lehetőségei közül a keresztezéssel, mint önálló tevékenységnek a gazdasági eredményre gyakorolt hatásával foglalkoztam.

A keresztezés sikerét több tényező is befolyásolja Jávor és Oláh⁴ szerint:

- a kiinduló fajták genetikai stabilitása, homogenitása;
- a fajták közötti genetikai távolság;
- kombinálódó képesség;
- nagy additív genetikai érték, képesség.

A keresztezés típusának megválasztását alapvetően az ország törzstenyészeiben fellelhető fajták létszáma is befolyásolja. A Magyar Juh- és Kecsketenyésztők Szövetségének⁵ adatai alapján a törzstenyészetekben jelentősebb létszámban a lacaune, német húsmerinó, ile de france, suffolk és bábolna tetra fajták találhatók. Mindez azt jelenti, hogy a közvetett haszonállat-előállító keresztezéshez az anyai vonal kialakítása során a lacaune jöhet szóba, az F1 utódok keresztezésére pedig bármely húshasznú fajta.

A közvetlen haszonállat-előállító keresztezés a következő lehetőség, amely során a merinó anyákat húshasznú fajtákkal keresztezzük, javítva az utódok termelési paramétereit. A létszámadatok alapján a merinó anyákat a német húsmerinóval, bábolna tetra, ile de france és suffolk fajtákkal keresztezhetjük. A német húsmerinóval történő keresztezés a két fajta közötti kis genetikai távolság miatt nem kedvező, így az ile de france, suffolk és bábolna tetrával történő keresztezés marad, ami a gyakorlatban is megvalósítható lenne.

Korábbi kutatások alapján a magyar merinó javítására a brit tejelő és az ile de france fajta alkalmas kiváló testformáik miatt.⁶ Jávor⁷ a S/EUROP minősítés szerint a merinó húsának javítására a brit tejelő és az ile de france fajtát javasolja. Jakubec⁸ a merinó fajtánál szükségesnek tartja a terminál apai fajták alkalmazását minőségi bárányok előállításához. A suffolk, az ile de france fajtákat javasolja.

Jakubec,⁹ Pajor et al.¹⁰ és Póti et al.¹¹ ajánlásainak és kísérleti adatainak felhasználásával a keresztezés pozitív hatásait vizsgálom a merinó anyák ile de france és suffolk fajtákkal történő keresztezése esetén, emellett pedig megvizsgálom a takarmányértékesítés változásának hatását is. Összefoglalva vizsgálataim általános célja a keresztezés és a takarmányértékesítés eredményre gyakorolt hatásának kimutatása.

2. Anyag és módszer

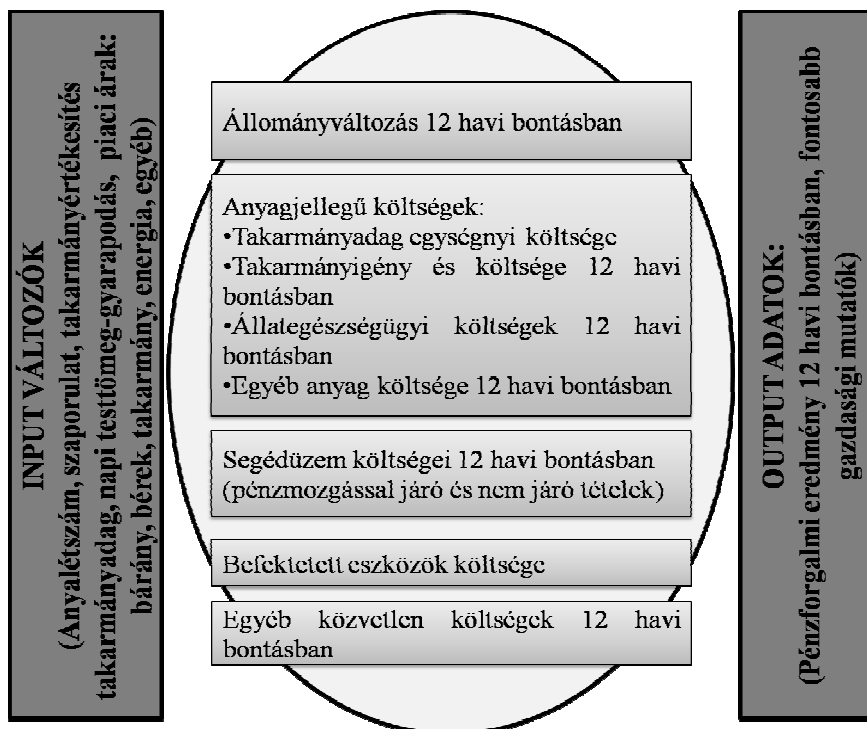
Az ökonómiai üzemméret szerinti összehasonlítás elvégzéséhez egy, az árutermelő juhászatok működését reprezentáló modellt állítottam össze. A modell összeállításánál figyelembe vettem Nábrádi¹² ajánlásait az ágazat problémáinak megoldására és Szöllösi¹³ modellépítésnél alkalmazott szemléletét. Vizsgálataimhoz 2009 évre jellemző piaci adatokat használtam fel (*1. ábra*).

A modellbe beépítésre kerültek az árutermelő juhászatokra jellemző technológiai sajátosságok, amelyek lehetővé tették, hogy a takarmányértékesítési mutató és az adott fajtára jellemző testtömeg-gyarapodás mutatójának változtatását számszerűen ki tudjam mutatni. A vizsgált üzemméretekre jellemző alapadatok az *1. táblázatban* kerülnek bemutatásra.

Az ökonómiai üzemméretek megválasztásánál figyelembe vettem, hogy a juhtartók több mint 99%-a 1000 alatti állatlétszámmal rendelkezik. Az átlagos telepméret 145 anyajuh/telep.¹⁴

1. ábra. Árutermelő juhászatok működését reprezentáló modell

Figure 1. Model Representing the Operation of Sheep Farms Producing for the Market

Forrás: Saját szerkesztés

1. táblázat. A vizsgált üzemméretek alapadatai

Table 1. Basic Data of the Investigated Firm Sizes

Megnevezés/Üzemméret	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Növendék jerke (egyed)	21	42	84	126
Anyajuh (egyed)	127	253	505	756
Kos (egyed)	2	5	10	15
Gyepterület (ha)	19,05	37,95	75,75	113,4

Forrás: Saját kutatás

A merinó esetén az alapmodellt alkalmaztam. A közvetlen haszonállat-előállító keresztezés esetén az alkalmazott technológia némileg eltér a gyakorlatban a megszokottól, így egy külön modellváltozatot kellett kialakítanom a keresztezett állományokra. Az átalakításra az állatállomány változási tervben és a napi testtömeg-gyarapodás számolásának meneténel volt szükség.

A magyar merinó juhok esetén saját kísérleti eredmények alapján a báránykori súlygyarapodás 250 g/nap, míg a választott bárányok súlygyarapodása 280 g/nap. Póti et al.¹⁵ eredményei alapján az Ile de France F1 választott bárányok súlygyarapodása 360,5 g/nap, míg a Suffolk F1 választott bárányoké 358,5 g/nap.

3. A keresztezés hatása az eredményre

A vizsgálat egyik célja a keresztezés gazdasági mutatókra gyakorolt hatásának kimutatása volt a különböző üzemméretű gazdaságok esetén. Vizsgálataimban az Ile de France F1 és Suffolk F1 bárányok előállításának gazdasági mutatókra gyakorolt hatását mutattam ki. A viszonyítási alap a magyar merinó volt. A modell futtatása során 3,3 kg/kg fajlagos takarmányértékesítés került be inputadatként. A futtatás eredményét a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. A magyar merinó árutermelő telep fontosabb gazdasági mutatói a vizsgált üzemméreteken 2009-ben

Table 2. The Major Economic Indicators of Hungarian Merino Farm Producing for the Market in the Investigated Firm Sizes in the year 2009

Merinó	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/anyajuh)	25,46	18,28	22,58	31,27
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	55,47	56,06	55,96	56,62
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	111,62	112,20	112,13	111,74
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	83,13	102,62	96,71	85,81
Nettó jövedelem (NJ) (EUR/ anyajuh)	28,49	9,58	15,42	25,93
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	-27,66	-46,57	-40,74	-29,18
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	-16,81	-35,71	-29,89	-19,40
NJ saját föld.& juh tám. (EUR/ anyajuh)	-13,49	-32,39	-26,56	-16,07

Forrás: Saját kutatás

Értékelve a táblázat adatait elmondható, hogy a pénzforgalmi eredmény a 30 EUME méretű gazdaság esetén alakul a legkedvezőbbben. Ugyanakkor egyidejűleg az is megfigyelhető, hogy bizonyos üzemméretek esetében eltérően alakulnak az egyes mutatók (a pénzforgalom 10 EUME esetén a legalacsonyabb, NJ 5 EUME esetén a legmagasabb). Mindennek hátterében a lépcsőzetesen változó költségek állnak, amelyek a modellezett telep anyajuhlétszámának változásán keresztül módosítják a telep eredményét.

Vizsgálataim célja a keresztezés javító hatásának gazdasági értékelése volt, amelyet a szakirodalmi adatok és az általam összeállított gyakorlati sarokszámokon alapuló modell alapján végeztem el. A 3. táblázatban az Ile de France fajta keresztezésének eredményre gyakorolt hatása látható.

3. táblázat. Az Ile de France keresztezés hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméreteken 2009-ben

Table 3. The Effect of Ile de France Cross-Breeding on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the Year 2009

Ile de France F1	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	5,13	1,39	-0,48	-1,08
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	11,87	11,78	11,86	11,93
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	2,23	2,15	2,21	2,27
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	-1,15	1,85	3,53	4,09
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	3,38	0,30	-1,31	-1,82
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	13,02	9,93	8,33	7,85
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	13,02	9,93	8,33	7,85
NJ saját föld. & juh tám. (EUR/ anyajuh)	13,02	9,93	8,33	7,85

Forrás: Saját kutatás

A táblázatban nem a lefuttatott modell eredményei, hanem a merinó állományhoz viszonyított többleteredmény, illetve költségcsökkenés került összefoglalásra. A pénzforgalmat értékelve megállapítható, hogy csak az 5 és 10 EUME üzemméretű gazdaságok esetén növelte az egyenleget a keresztezés, míg a 20 és a 30 EUME méretű gazdaság esetén csökkentette. Szembetűnik a táblázatból, hogy az árbevételt jelentős mértékben növelte a keresztezés. A magyarázat egyszerű, a keresztezés hatására javul a bárányok tömeggyarapodása és egységnyi idő alatt nagyobb a bárányokra ráhizlalt súly, ami magasabb „hozam”-ot eredményez a merinóhoz képest és ebből kifolyólag változik az árbevétel is. A költségek esetén csak az 5 EUME méretű gazdaság esetén csökkent a költség a keresztezés hatására, míg a többi üzemméret esetén nőtt. A jövedelem értékét valamennyi scenárió esetén azonosan érintette a keresztezés, 7,8–13,2 EUR/anyajuh csökkentette a veszteséget a vizsgált üzemméreteknél.

A Suffolk F1 végtermék esetén az Ile de France-hoz hasonló eredményeket kaptam (4. táblázat). A kapott eredmények hátterében az áll, hogy az input adatok esetén a két fajta keresztezésének eredményeül született F1 bárányok paraméterei csak kismértékben tértek el egymástól.

4. táblázat. A Suffolk keresztezés hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméreteknél 2009-ben

Table 4. The Effect of Suffolk Cross-Breeding on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the Year 2009

Suffolk F1	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	5,16	1,42	-0,45	-1,05
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	11,85	11,76	11,84	11,91
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	2,21	2,13	2,19	2,25
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	-1,19	1,80	3,48	4,04
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	3,40	0,32	-1,29	-1,79
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	13,04	9,95	8,36	7,87
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	13,04	9,95	8,36	7,87
NJ saját föld. & juh tám. (EUR/ anyajuh)	13,04	9,95	8,36	7,87

Forrás: Saját kutatás

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a céltudatos keresztezés az árutermelő állományos esetében a fentiekben ismertetett mértékben (árbevétel: 11–11,9 EUR/anya) módosíthatja az adott telep eredményét. Mindehhez a gyakorlatban nem kell semmit tennie a juhászoknak, csak az adott fajta törzskönyvezett kosait alkalmazni üzetésre. Egyik kimutatható eredménye a keresztezésnek, hogy növeli a telep által előállított hozamot „bárányok átlagsúlyát” Ezzel egy időben pedig csökkenti a hizlalási periódus hosszát, vagyis a merinóhoz képest jóval rövidebb idő alatt érik el a keresztezett bárányok az értékesítési átlagsúlyukat. Ugyan nem látszik a kapott eredményekben, de a hizlalási periódus hosszának csökkenése a takarmányozás költségeit csökkenti. A költség csökkenése azért nem látszik az adatokban, mert a keresztezés eredményeképpen némileg módosul a technológia is, és mindez átalakítja a vállalkozás belső költségszerkezetét. Az említett költségváltozást okozó események a következők:

- csökken a hizlalási periódus hossza – csökken a takarmányadagok száma – csökken a takarmányköltség.
- mivel a végtermék előállító keresztezés F1 bárányai értékesítésre kerülnek, ezért a modell nem számol növendék jerke csoporttal, ami egyrészt növeli az árbevétel mértékét és egyben csökkenti a takarmányozás költségeit, de ugyanakkor növeli a kiadásokat is, mert az állományfrissítés külső forrásból történik.

Összességében a keresztezés pozitívan érinti valamennyi árutermelő telep működését.

4. A takarmányértékesítés hatása az eredményre

Következő kritikus pontja a minőségi és gazdaságos vágóbárány-előállításnak az a takarmányértékesítés. A modellel lehetőségem nyílt a takarmányértékesítés költségekre és egyben eredményre gyakorolt hatásának kimutatására is. Két esetben futtattam le a modellt, az egyik esetben 3,3 kg/kg takarmányértékesítéssel, a másik esetben pedig 4 kg/kg-ot határoztam meg input adatként. A két szcenárió összehasonlítása lehetővé tette annak kimutatását, hogy milyen mértékben érinti a takarmányértékesítés romlása a realizált eredményt és milyen irányú költségváltozást idéz elő.

A magyar merinó takarmányértékesítés romlásának hatását az 5. táblázatban foglaltam össze.

5. táblázat. A takarmányértékesítés romlásának hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméretekben 2009-ben merinó állomány esetében

Table 5. The Effect of Decline in Feed Conversion on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the year 2009 in case of Merino flock

Merinó	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	-1,60	-1,59	-1,60	-2,05
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	1,30	1,30	1,34	1,35
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,30	-1,34	-1,35
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,30	-1,34	-1,35
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,30	-1,34	-1,35
NJ saját föld.& juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,30	-1,34	-1,35

Forrás: Saját kutatás

A merinó esetén a pénzforgalmat a 0,7 kg/kg romlás 1,6–2 EUR/anya értékkel csökkenti. A költségek növekedése 1,3–1,35 EUR/anya és ugyanilyen mértékben érinti a takarmányértékesítés romlása a jövedelmet is.

Hasonló értékek figyelhetők meg a 6. és a 7. táblázatban is, ahol is az Ile de France F1 vizsgáltam.

6. táblázat. A takarmányértékesítés romlásának hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméretekben 2009-ben Ile de France F1 állomány esetében

Table 6. The Effect of Decline in Feed Conversion on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the year 2009 in case of Ile de France F1 flock

Ile de France F1	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	-1,99	-2,01	-2,04	-2,06
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	1,30	1,64	1,71	1,73
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,64	-1,71	-1,73
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,64	-1,71	-1,73
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,64	-1,71	-1,73
NJ saját föld.& juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,30	-1,64	-1,71	-1,73

Forrás: Saját kutatás

7. táblázat. A takarmányértékesítés romlásának hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméretekben 2009-ben, Suffolk F1 állomány esetében

Table 7. The Effect of Decline in Feed Conversion on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the year 2009 in case of Suffolk F1 flock

Suffolk F1	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	-1,98	-2,00	-2,03	-2,05
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	0,00	0,00	0,00	0,00
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	1,61	1,63	1,70	1,72
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	-1,61	-1,63	-1,70	-1,72
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	-1,61	-1,63	-1,70	-1,72
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,61	-1,63	-1,70	-1,72
NJ saját föld. & juh tám. (EUR/ anyajuh)	-1,61	-1,63	-1,70	-1,72

Forrás: Saját kutatás

A keresztezett állományok esetén és azon belül is a 10 EUME üzemméretű gazdaságoktól nagyobb telepeken a takarmányértékesítés romlása nagyobb mértékben növeli a költséget, mint a merinó állományok esetén. Mindez azt jelenti, hogy a keresztezés alkalmazása esetén biztosítani kell a keresztezett fajta igényeinek megfelelő hizlalási körülményeket és hizlalási technológiát.

5. Főbb következtetések

A vizsgálat eredményei alapján megállapítható, hogy a merinó anyák hús típusú kosokkal történő keresztezés eredményeként valamennyi gazdasági mutató esetében növekedés figyelhető meg. A költségek ugyan nőnek (8. táblázat), de a termelési érték nagyobb mértékben változik, így a változás eredménye pozitív 10 EUME üzemméretig.

8. táblázat. A keresztezés hatása a főbb gazdasági mutatókra a vizsgált üzemméretekben 2009-ben

Table 8. The Effect of Cross-Breeding on the Major Economic Indicators in the Investigated Firm Sizes in the year 2009

	5 EUME	10 EUME	20 EUME	30 EUME
Cash Flow (EUR/ anyajuh)	+	+	-	-
Árbevétel (EUR/ anyajuh)	+	+	+	+
Termelési érték (EUR/ anyajuh)	+	+	+	+
Termelési költség (EUR/ anyajuh)	+	-	-	-
Nettó jövedelem (EUR/ anyajuh)	+	+	-	-
NJ tám. nélk. (EUR/ anyajuh)	+	+	+	+
NJ juh tám. (EUR/ anyajuh)	+	+	+	+
NJ saját föld. & juh tám. (EUR/ anyajuh)	+	+	+	+

Forrás: Saját kutatás

Ugyan pozitívan érinti a keresztezés az eredményt, de még nem elegendő ahhoz, hogy támogatás nélkül is versenyképes legyen a magyar ártermelő juhászat. A változás mértéke viszont kiemelendő, ugyanis a keresztezés többleteredménye csaknem felére csökkenti a juhászok veszteségét (7–13 EUR/anyajuh üzemmérettől függően).

A takarmányértékesítés változásának számszerűsítése alapján elmondható, hogy a takarmányértékesítés romlása a merinó állományok esetén nem realizál akkora kiadásnövekedést, mint a keresztezett állományoknál. A takarmányértékesítés javulása esetén a ke-

resztezéssel nagyobb eredménytöbblet érhető el, mint alapesetben merinó állománnyal. Mindez arra enged következtetni, hogy nem elég csupán keresztezni, hanem biztosítani szükséges a végtermék bárányok igényeinek megfelelő körülményeket, mivel csak így érhető el a keresztezéssel elérhető többlethozam/többleteredmény.

JEGYZETEK

1. Nábrádi A. (2009): Az átfogó stratégia kialakításának elemei, elméleti és gyakorlati megvalósíthatóság. In: A juhágazat stratégiai kutatási terve. Kukovis S.–Jávor A. (szerk), Kiadó: K-OVI-CAP Bt, Érd, ISBN 978-963-8030-65-8.
2. Beládi K.–Kertész R. (2009): A főbb mezőgazdasági ágazatok költség- és jövedelemhelyezete a tesztüzemek adatai alapján 2008-ban. Agrárgazdasági Információk, Budapest. Kiadó: Agrárgazdasági Kutatóintézet, 155. old. ISBN 978 963 491 540 9.
3. Cehla B. (2010): An economically viable plant size in meat producing shepherd stock farms. Agrár- és Vidékfejlesztési Szemle. CD issue, Hódmezővásárhely, 5 évf. 49. old. ISSN 1788-5345.
4. Jávor A., Oláh J. (2006): Juhtenyésztési kalauz: fajtákról, tenyésztésről. Őstermelő. 2006/5. 69–73. old.
5. Magyar juh- és Kecsketenyésztők Szövetsége, 14 Időszaki tájékoztató, Budapest, 81–95. old.
6. Molnár Gy. (1999): A magyar juhok vágott test és húsmínősége, valamint az S/EUROP minősítés. Állattenyésztés és Takarmányozás. 48., 702–703. old. HU ISSN 02301814.
7. Jávor A. (2002): Innovációs lehetőségek a juhtenyésztésben. Magyar juhászat és kecsketenyésztés, 11., 11–14. old.
8. Jakubec V. (1977): Livest. Prod. Sci., 4., 379–392. old.
9. Lásd 8. végjegyzet.
10. Pajor F., Láczo E., Erdős O., Póti P. (2009): Effects of crossbreeding Hungarian Merino sheep with Suffolk and Ile de France on carcass traits, In: Archiv Tierzucht 52/2, Research Institute for the Biology of Farm Animals (FBN) Dummerdorf, Germany, 169–176. old.
11. Póti P., Pajor F., Láczo E. (2005): Magyar merinó, ile de france F1 és suffolk F1 bárányok hizlalási és vágási teljesítményének vizsgálata. ActaAgraria Debreceniensis, Debrecen, 2005/18, 16–23. old. HU-ISSN 1587-1282.
12. Lásd 1. végjegyzet.
13. Szöllősi L. (2008): A vágócsirke vertikum modellezése és gazdasági elemzése egy, az Észak-alföldi régióban működő integráció alapján. Doktori értekezés. Debrecen. 192 p. (PhD).
14. Lásd 5. lábjegyzet
15. Lásd 11. végjegyzet

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

IV. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferenciáról

A Kaposvári Egyetem a Közép-Európai Közlemények szerkesztőségével közösen 2010. november 12-én rendezte meg a **IV. RÉGIÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉN INNEN ÉS TÚL KONFERENCIÁT**. A délelőtti folyamán a plenáris ülésen az alábbi előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. Botos Katalin** (Szegedi Tudományegyetem): A demográfiai kihívások és a pénzügyi válság.
- **Prof. Dr. Kaposi Zoltán** (Pécsi Tudományegyetem): Kihívások és válaszok. A déldunántúli városok átalakulása a gyorsan változó 19. századi gazdasági erőterben.
- **Prof. Dr. Repa Imre** (Kaposvári Egyetem): A magyar egészségügy előtt álló kihívások.
- **Prof. Dr. Szávai Ferenc** (Kaposvári Egyetem): A vidéki „kis egyetemek” előtt álló kihívások.
- **Dr. habil. Gulyás László** (Szegedi Tudományegyetem): A magyar munkaerőpiac kihívásai.
- **Dr. PhD Garai Péter (Nemzetgazdasági Minisztérium)**: A magyar szakképzés előtt álló kihívások.

A délután folyamán az alábbi 8 szekcióban összesen 72 szekcióelőadás hangzott el:

1. szekció: Régió, agrárgazdálkodás, élelmiszergazdaság és környezetgazdálkodás
2. szekció: Régió és pénzügyek/versenyképesség
3. szekció: Régió és humán erőforrások
4. szekció: Régió és közlekedés, és marketing
5. szekció: Régió és kultúra/városok kulturális gazdasága
6. szekció: Régió és határok, határregiónok, euróregiónok
7. szekció: Régiótörténeti kutatások
8. szekció: Gazdaságtörténet

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

II. Régiótörténeti kutatások konferenciáról

Az MTA RTB Régiótörténeti Kutatások Albizottsága a Közép-Európai Közlemények szerkesztőségével közösen 2010. december 3-án Szeged rendezte meg az II. Régiótörténeti Kutatások konferenciát. A konferencia alcíme **„A FELVIDÉK, MINT TÖRTÉNETI RÉGIÓ SORSA A KÖZÉPKORTÓL NAPJAINKIG”** volt.

A délelőtti folyamán öt plenáris előadás hangzott el, ezek az alábbiak voltak:

- **Prof. Dr. Tóth József (PTE):** A Felvidék helye és szerepe a Kárpát-medencében.
- **Prof. Dr. Kaposi Zoltán (PTE):** A Felvidék és a Dél-Dunántúl gazdasági és társadalmi kapcsolatai a 19. században.
- **Prof. Dr. Hajdú Zoltán (MTA RKK):** A „tótoklakta Felföld” politikai földrajzi kérdései a dualizmus időszakában.
- **Dr. habil. Gulyás László (SZTE):** A rendszer változik, de a módszer marad?! Cseh-szlovák és szlovák közigazgatási reformok 1918-tól napjainkig.
- **Dr. PhD Csüllög Gábor (ELTE):** A Felvidék történeti régiói.

A délután folyamán az előadók két szekcióban folytatták kutatási eredményeik ismertetését, az I. szekcióban 12, míg a II. szekcióban 8 előadás hangzott el. Az előadások a Felvidék történelmével, földrajzával és regionális fejlődésével foglalkoztak.

MIKLÓS PÉTER (szerk.):
Újragondolt negyedszázad – tanulmányok a Horthy-korszakról
 Belvedere Kiadó. Szeged, 2010.

Nincs talán többször értelmezett és félreértelmezett, magyarázott és félremagyarázott korszaka a huszadik századi magyar történelemnek, mint a Horthy Miklós nevével fémjelzett negyed évszázad. 1945. után a teljes magyar politikai elit e korszakkal szemben határozta meg magát. E tekintetben nem volt jelentős különbség a polgári demokráciát óhajtó erők – liberálisok, kiscgazdák, kereszténydemokraták – és a kommunisták, illetve marxista ihletettségű szövetségeseik, a szociáldemokraták és parasztpártiak között. A múlt „meghaladásának”, vagy egyenesen eltörlésének mámorában a különböző – egymástól számos más kérdésben fényévekre álló – értelmiségi csoportok egymást licitálták túl a két világháború közti Magyarország elutasításában és megbélyegzésében. (Persze e konszenzus csak látszólagos lehetett, hiszen a rendszer majd' minden egykori hívét és reprezentánsát meggyilkolták, bebörtönözték, külső-vagy belső emigrációba kényszerítették.) A negyvenes évek végére kiépülő kommunista diktatúra négy évtizede alatt ez az a negatív kép a demonizálásig fokozódott. (Jellemző, hogy a „konszolidálódó” Kádár-rezsim a hatvanas években újra előásott, és koncepciók perék keretében bíróság elé vitt „horthysta rémtettekkel” igyekezett elterelni a közvélemény figyelmét saját megtorló gépezetének működéséről.)

Az 1989. utáni változásoktól sokan várták az 1920 és 1944. közti időszak racionálisabb megítélését – ám az erre irányuló kísérletek az elmúlt két évtizedben rendre a különböző politikai-világnézeti szekértáborok kultúrharcának áldozatává váltak. Éppen ezért igen bátor – de annál időszerűbb – gondolat volt Miklós Péter szegedi történész-muzeológus, Rózsavölgyi József és Haág Zalán kezdeményezése egy Horthy Miklósról és koráról szóló konferencia rendezéséről. A tudományos tanácskozás 2008. június 28-án zajlott Szegeden „*Politika és társadalom a Horthy-korszakban*” címmel. A nagy sikert aratott és komoly szakmai visszhangot kiváltó összejövétel előadásait idén nyáron „Újragondolt negyedszázad” címmel könyv alakban is kezükbe vehették az érdeklődők

A kötetben olvasható munkák az elmúlt évtizedek egyoldalú, marxista történelemszemléletétől gyökeresen eltérő megvilágításban vizsgálják a két háború közti időszak Magyarországot. A szerzők ugyanakkor igyekeztek elkerülni a megbélyegzésre válaszul született kritikátlanul heroizáló, idealizáló megközelítést is. Az írások nyolc nagy témakör – gazdaság, politika, oktatás, kultúra és tudomány, egyházi élet, nemzetközi helyzet, haderő, illetve Horthy személyes alakja – köré csoportosulva járják körbe a Kormányzó országglásának huszonnégy esztendejét.

Csath Magdolna tanulmányában a korszak gazdaságpolitikájának főbb irányait mutatja be. Az írásból kiderül: a húszas-harmincas évek kormányai ugyan szilárdan a magántulajdonon alapuló kapitalizmus talaján álltak, ám a vegytiszta szabadversenyt követelő liberális dogmáktól számos tekintetben eltértek. A neves közgazdász felhívja a figyelmet a Bethlen-kormány hazai vállalkozásokat helyzetbe hozni igyekvő támogatás-és hitelpolitikájára, illetve a közbeszerzésekben (korabeli kifejezéssel közszállításokban) a magyar cégek előnyben részesítésére. Az írásból kiderül az is: bár a háború és a forradalmak iszonyú pusztításából az ország csak külföldi kölcsönök igénybe vételével tudott talpra állni, ezeket teljes egészében a gazdaság dinamizálására és fejlesztésére fordították. Így az elmúlt negyven év szomorú gyakorlatával ellentétben ekkor a hitelfelvétel nem az ország eladósodásához, és függőségbe kerüléséhez, hanem a hazai ipar, kereskedelem és mezőgazdaság regenerálódásához vezetett.

Püski Leventének a Horthy-korszak parlamentarizmusát elemző dolgozata egyértelműen rácsfol a közbeszédben elterjedt, és sajnos még a történettudományból sem teljesen

kiveszett „tekintélyelvű diktatúra” mítoszára. Az írásból világosan kiderül, hogy az Országgyűlésnek az adott korban – a világháború utolsó két esztendejétől eltekintve – végig meghatározó szerepe volt a jogalkotásban – még a diktatórikus törekvésekkel oly sokszor megvádolt Gömbös Gyula kormányfősége idején is. A rendszer szilárd parlamentáris alapjaira utal az is, hogy Imrédy Béla 1938-as kísérlete a népképviselőt mellőzésére, többek közt a Kormányzó fellelésének köszönhetően is, látványos kudarcba fulladt. Az Országgyűlés a háborús körülmények közt kormányzó Teleki-, és Bárdossy-kormány alatt is zavartalanul működött, s Kállayék is csak az erősödő szélsőjobboldali, németbarát hangok miatt ritkították az üléseket. A parlament egészen 1944 márciusáig a döntéshozatal legfőbb fóruma volt, ezt követően a szuverenitását veszített, megszállt ország bábkormányával mellett természetesen már csak statisztaszerep juthatott a képviselőknek.

Püski Levente munkáját olvasva felmerül az emberben: vajon a „népképviselőt” elvét oly gyakran hangoztató – különben „spontán népgyűléseken” megválasztott – debreceni Nemzetgyűlés, vagy akár az 1945. után összeült két Országgyűlés összehasonlítva a megbélyegzett „horthysta” parlamenttel, kiállná-e a jogállamiság és a demokrácia próbáját?

Egy korszak megismeréséhez, pláne megértéséhez az általános, országos tendenciák áttekintésén túl elengedhetetlen, hogy rálássunk a speciális, helyi sajátosságokra, a lokális közösségek működési mechanizmusaira is. Ezekbe nyújt bepillantást Boross Árpád Bencének Borgulya Pálról, Varga Zoltánnak Révész Lászlóról, illetve Miklós Péternek a Kecskeméti Lapokról írt alapos tanulmánya. E három munkában a korszak egy-egy tipikus helyi – szentesi, illetve kecskeméti – politikusának pályáján, illetve egy vidéki város sajtóján keresztül feltáruznak előttünk a két világháború közti vidéki közélet jellegzetességei. Borgulya kormánypárti Révész egy cikluson át ellenzéki politikus volt, így munkásságukon keresztül megismerhetjük a két alapállásból fakadó, az egész korszakot végigkísérő előnyöket és hátrányokat is. Feltáruznak előttünk a helyi választási kampányok korabeli sajátosságai is. Például az a ma már lényegében ismeretlen jelenség, hogy egyazon párt több – 1920-ban Szentesen Borgulya pártja 3! – jelöltet is állít ugyanabban a körzetben – így a választók valóban nem csak a politikai irányzatokról, hanem a személyekről is dönthettek. Külön unikumot jelentenek a Boross által publikált szarvasi kortesnóták, melyek a század első felében majd minden helyi választási közdelemben felbukkantak, s értékes adalékot jelentenek a korszak társadalmi, közéleti törésvonalainak feltérképezéséhez.

Lezsák Sándor és Kudlacsek Zsigmond előadása a klebersbergi kultúrpolitika eredményeit, illetve a kortársak véleményét vázolja fel, utóbbi elsősorban az oktatási törvény 1922-es nemzetgyűlési vitájára építve. A jogszabály tervezet benyújtójának, Vasadi Balogh Györgynek, illetve Klebersberg Kunó vallás-és oktatási miniszternek a felszólalásaiból világosan kirajzolódik a kormány szándéka egy hagyományokat őrző, a jelen realitáseit szem előtt tartó, ugyanakkor a jövő lehetőségeit tágítani igyekvő oktatási rendszerről. A háború utáni – és számos elemében máig élő – uniformizáló, a helyi, szakmai és egyéb sajátosságokat figyelmen kívül hagyó szisztémával szemben a két világháború között úgy ítélték meg: egységes középfokú oktatást kiépíteni egyrészt lehetetlen, másrészt nem is érdemes. Így született meg a gyerekek érdeklődési köréhez (illetve természetesen a szülők elképzeléseihez) igazodó, három pillérre – humángimnázium, reálgimnázium, reálskola – támaszkodó rendszer, amely negyedszázadon át példásan működött. Lezsák az oktatáspolitikán túl átfogó értékelést adva az egész korszakról, megállapítja: Horthynak, mint államfőnek, és Klebersbergnek, mint kultuszminiszternek „nincs versenytársa” a huszadik századi századi magyar történelemben. Expozójának külön kiemelendő felvetései közé tartozik egy Horthy Miklós életművét és korát kutató intézet felállításának szükségessége, amely valóban régi adóssága a hazai történettudományi intézményrendszernek.

Külön unikumnak nevezhető Pál József tanulmánya a Nyugat folyóirat körének, illetve

Babits Mihálynak Horthyhoz való viszonyáról. Az elmúlt évtizedekben szinte kizárólagossá vált az a felfogás, hogy a két világháború közötti kulturális élet az ellenzékben levő „haladó, progresszív liberális-baloldali” és a hatalomhoz közel álló „maradi, reakciós, ultrakonzervatív” értelmiségi székértáborok küzdelmeként írható le. Ennek fényében még a korszak alapos ismerőit is meglepheti Joó Tibornak a Nyugat hasábjain megjelent Horthy-méltatása, vagy Babits kórházi jegyzeteinek azon sorai, melyekből kiderül: a szélsőjobboldali erők előretörésével szemben egyedül a Kormányzó személyében látott garanciát.

A Horthy-korszak sokat bírált külpolitikájának újraértelmezéséhez nyújt érdekes szempontokat Gulyás László, illetve Vincze Gábor tanulmánya. Előbbiben Horthy pályájának egy igen vitatott pontjáról, IV. Károly visszatérési kísérletének megghiúsításáról olvashatunk. Gulyás rámutat arra a meglehetősen sajátos jelenségre, hogy az események Horthyt esküszegő felségárulónak beállító legitimista, Habsburg-párti értelmezését bizony előszere-ttel használta fel a háború utáni marxista történettudomány is. Ez az eljárás éles fényt vet a kommunista történelemgyár módszertanára, amelyben minden különösebb ideológiai skrupulus nélkül válogattak a tőlük akár kifejezetten messze álló narratívák közül is, ha azokban találtak bármit, amely terhelő lehet a Kormányzóra nézve. Az írásból világosan kiderül: Horthynak az adott világpolitikai helyzetben nem volt, nem is lehetett más választása, mint, hogy útjába álljon az uralkodó visszatérési szándékának, amelyet a nagyhatalmak nem támogattak, és amely kiváló ürügyül szolgálhatott volna a környező államoknak, hogy támadást indítsanak a maradék Magyarország ellen is.

A két háború közti rendszert gyakran érte, és éri ma is az a vád, hogy hangos „irredenta kardcsörtetésével” többet ártott a határon túl rekedt magyarságnak, mint használt, míg érdemi támogatást nem nyújtott nekik. Vincze Gábor tanulmánya – elsősorban Erdélyre fókuszálva – alapvetően más megvilágításba helyezi ezt a kérdést is, alaposan bemutatva a kormányzat széleskörű támogatási rendszerét, amely azonban a szomszédos országok represszív kisebbségpolitikája miatt döntően illegális, vagy féllegális csatornákon keresztül jutott el a határon túlra. Az úgynevezett Keleti Akció keretén belül Budapest komoly összegekkel támogatta az erdélyi magyar kulturális életet, könyvkiadást, gazdátársadalmat, és a felekezeti oktatást is (utóbbit a vagyonuk jelentős részétől megfosztott egyházak magyar állami segítség nélkül aligha tudták volna fenntartani).

Nincs könnyű dolga a recenzió írónak, ha gyenge könyvről kell beszámolnia. Ennél már csak akkor nehezebb a feladata, ha jó, és fontos kiadványt ajánl az olvasónak. Az „Újragondolt negyedszázad” vitán felül az utóbbi kategóriába tartozik, s bizony nem kis fejtörésbe került, a számos alapos, és információban gazdag írás közül melyiket emeljük ki. A kötetben szereplő előadások és tanulmányok majd' mindegyike egyenként megérne egy olyan terjedelmű beszámolót, mint amekkora helyünk van az egész könyv bemutatására. A kiadvány minden túlzás nélkül nevezhető hiánypótlónak, a korszak iránt érdeklődők számára – véljük magukat bármilyen tájékozottnak is – „kötelező olvasmány”.

Ha lehet kritikai észrevételünk a kiadvánnyal szemben, akkor az legfeljebb annyi: miért nem egyből három kötetnyi hasonló dolgozat jelent meg? A kutatók új generációja előtt hatalmas feladatként tornyosul a marxista történettudomány múlt rendszerből itt felejtett roncsainak eltakarítása. A 2008-as konferencia és az annak anyagából idén kiadott kötet komoly előrelépés ezen az úton.

Balogh Gábor

BELUSZKY PÁL (szerk.):

Magyarország történeti földrajza I–II.

Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005 és 2008, 462 és 436 p.

A történeti földrajzi kutatók Beluszky professzor által vezetett csoportja újabb sikerre érett kétkötetes művel hívta fel a figyelmet arra, hogy a történeti földrajzi műhelyekben a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódó reflektorfények után is komoly alap és alkalmazott kutatások folynak. A kétkötetes könyv több szempontból is szakított az eddigi gyakorlattal, vállalva az ebből fakadó esetleges egyenetlenségeket és aránytalanságokat, ahogy a szerkesztői előszóban is olvashatjuk. Egyrészt nem a megszokott folyamatelemzést (pl. a honfoglalástól 1918.-ig) adja, hanem egy olyan állapotrajzot a dualizmus korabeli Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és változásainak folyamatairól, mely komplex egészet alkotva szintetizálódott a könyvben és az olvasóban. Másrészt a szerkesztő egyértelműen sugallja, hogy Ő sem polihisztor, ezért az analízisek, azaz az egyes ágazati és regionális fejezetek fiatal munkatársainak (Nagy Mariann, Majdán János, Gál Zoltán), valamint a történeti és politikai földrajz elismert szaktekintélyének (Hajdú Zoltán) alapkutatásokon alapuló eredményeit mutatják be. Harmadrészt összefogott a történész és geográfus szakma egy kis csoportja, s úttörő szerepre vállalkozott mindkét fél, ha csak olykor árnyalatilag is más-más gondolatvilágával, elemzési és szintézis alkotói szemléletmódjával szolgálta a nemes ügyet, feltárni és elemezni a Kárpát-medence ekkor differenciálódó országrészeinek (régiónak?) specifikumait és kapcsolatrendszeit, elhelyezve a dualizmus kori Magyarország egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

E kétkötetes műben a cél valóban szentesítette az eszközöket, hiszen áttekintve az egyes fejezeteket megállapíthatjuk, hogy azok egyszerre lehetnének önálló könyvek és lettek – Beluszky professzor által – a szintézisalkotás eszközei. Ez kiemelkedően fontos pozitívum, hiszen e tekintetben is szakít a klasszikus monográfiák szerkezetével, felépítésével és stílusával. Az első két fejezetben Hajdú Zoltán az európai társadalmi-gazdasági-geopolitikai térbe és az európai történeti földrajzi gondolat történetének keresztmetszetébe helyezi el az Osztrák–Magyar Monarchiát, bemutatva a róla alkotott „nagyhatalmi” képet, s értékelve a realitásokat közel egy évszázad távlatából. A harmadik fejezet (Beluszky Pál) viszonylag rövid, ismert tényeket és adatokat tartalmaz, a cél azonban világos: felvillantani azt „a status quót”, amely meghatározta a történelmi Magyarország helyét, szerepét és lehetőségeit a Monarchián belül. E fejezethez szorosan kapcsolódik az ötödik fejezet (Hajdú Zoltán), mely a nemzetállami törekvéseket és tényeket (A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján) tagolja.

A negyedik fejezet (Beluszky Pál) látszólag „kilóg” a sorból és megtöri az előző fejezetek nagy ívű elemzését és tényfeltárását, azonban a természeti adottságok, mint tájalkotó és tájformáló tényezők, s a társadalom által felhasznált és igénybe vett helyi és helyzeti energiák egyik determináns eleme, kihagyhatatlan egy komplexitásra törekvő könyvből. Különösen fontos az elemzésben, hogy a természeti viszonyoknak a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatására helyeződik a hangsúly. Mindezek ellenére talán szerencsésebb lett volna a negyedik és ötödik fejezet sorrendiségének felcserélése.

A hatodik fejezet (Beluszky Pál) a magyar közigazgatás dichotómiáit (pl. területi aránytalanságok, központ-terület egymáshoz való viszonya, vármegye↔megyék feletti szakigazgatás stb.) járja körül történeti környezetbe ágyazva (szemléletes térképek és logikus táblázatok segítségével), felkészítve az olvasót a társadalmi-gazdasági sajátosságok megértésére és befogadására. Külön hangsúlyt fektet a közigazgatás településhálózat alakításában

játszott szerepére, valamint az egyes szakigazgatási „ágazatok” (pl. igazságügy, hadügy stb.) területi rendszerére.

A hetedik fejezet (Beluszky Pál) az egyik legrészletesebb „ágazati” fejezet (160 oldal), ami azért is kézenfekvő, mert a társadalmi folyamatok tér és időbeli alakulása a dualizmus kori Magyarország fejlődésének egyik – ha nem a legfontosabb – olyan alfája és omegája, amelynek sajátosságai nélkül nem érthetők meg a huszadik század történései, sem Trianon, sem az azt követő időszak. Beluszky professzor úgy adott folyamatelemzést és rekonstruálta a Kárpát-medence társadalom földrajzi viszonyait, hogy egy időkeresztmetszetet (századelő) kísért kitüntetett figyelemmel. E fejezetben több évtizedes kutatómunkájának eredményeit összegzi, gazdag tárházát adva a területi folyamatokat meghatározó társadalmi folyamatoknak. A népesség legtöbb szegmensére vonatkozó részletes és megbízható „adatok tengeréből” biztos és gyakorlott kézzel emelte ki a – minden eddiginél teljesebb – társadalmi tér megrajzolásához szükséges elemeket, jóval árnyaltabb („cizelláltabb”) demográfiai képet alkotva, nem egy esetben túllépve a korábbi társadalomtörténeti feldolgozásokon, ez önmagában is egy igazi remekmű. E fejezet maximálisan kielégíti a tudományos monográfiák igényességét is, tartalmas és gazdagon illusztrált táblázatok (51 db) és ábrák (53 db) segítik az összefüggések és ok-okozati kapcsolatok feltárását és megértését.

A nyolcadik fejezet (Az ország gazdasága) a történelmi Magyarország fejlődését tekintve a másik olyan szegmens, mely egyben a legvitatottabb, tényei és adatai egyértelműek, magyarázatuk korántsem. A kulcskérdés az, hogy tudott-e új tényeket és adatokat felszínre hozni e fejezet a korábbi klasszikus gazdaságtörténeti feldolgozásokhoz (pl. Berend T. Iván, Ránki Gy., Gunst P., Katus L., Hanák P., Kövér Gy., Szuhay M. stb.) képest, szemléletében és feldolgozási módszerében mindenképpen. Sikeresen oldotta meg a feladatot és gazdagon illusztrálva mutatta be (20db táblázat, 30db ábra) Nagy Mariann a mezőgazdaság faktor- és klaszterelemzéssel történő tipizálását, Gál Zoltán a pénzügyi szféra gazdaságban betöltött innovációs és modernizációs szerepét. Beluszky professzor pedig a megszokott igényességgel és precizitással értékelte az ipar és a kereskedelem különböző ágazatainak súlyát, szerepét és jelentőségét. A legnagyobb probléma – véleményem szerint –, hogy mind a mezőgazdasági régiók (20 db kistérség, ill. 7 db nagytevérség), mind a statisztikai régiók szerint vizsgált pénzügyi szolgáltatások területi fejlettségbeli differenciái nincsenek összhangban a 11. fejezetben jellemzett országrészek (9 db) területével, s így nehéz általános jellemzést adni a Kárpát-medence régióiról. Néhány apró pontatlanságra is fel kell hívnom a figyelmet, például nehezen tartható Esztergom vármegye Duna–Tisza közéhez sorolása (108. ábra, 8.2.8. Függelék 393. o), miközben a 109. ábrán már a Dunántúl és a Kisalföld része, de Zemplén megye besorolása is több mint kétséges. Talán az önálló – két és fél megyés – Bánát sajátosságai is elmosódottabbakká válhatnak, ha mezőgazdaságilag Bács-Bodrog megyével, pénzügyileg pedig Arad és Csanád megyékkel kiegészítve mutatjuk be a specifikumait. A Majdán János által felrajzolt közlekedéshálózati sajátosságok (8.5. fejezet) azon túlmenően, hogy rövid kivonatát adják a modern közlekedési hálózatok kiépülésének, több ponton tovább fejleszthetők. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy a különböző forgalmi-terheltségi adatok jól mutatnák az egyes mikro- és mezőregiók közötti kapcsolatrendszer, a transzverzális vonalak hiányát, ezzel a komoly földrajzi munkamegosztás hiányát akár két szomszédos, de hasonló gazdaságú régió között. Elegendő a Hunyad megyei és a Krassó-Szörény megyei vasipar példáját megemlíteni, melyek között jelentős együttműködés és közlekedési kapcsolat (pl. közvetlen vasúti) sincs. Az is elgondolkodtató, hogy Szegedtől Titelig az egész dualizmus korában egyetlen vasúti híd sem kötötte össze az ország két – sok faktor szerinti is – legjelentősebb mezőgazdasági vármegyéjét.

A kilencedik fejezet (Nagy Mariann) a történelmi Magyarország oktatásügyi helyzet-

képét és fejlődését mutatja be, jól összegezve a korábbi monográfiákból és tanulmányokból ismert adatokat és folyamatokat. Az etnikai, nyelvi és vallási alapú területi differenciák bemutatásával szemléletessé tette mondanivalóját.

A tizedik fejezet igazi mestermű, Beluszky professzor kedves kutatási témájának (dualizmus kori településállomány és településhálózat), egyben eddigi életművének izgalmas, magas szakmai színvonalon elkészült összegzése. E több mint 180 oldalas fejezetben minden mondatnak súlya van, részkutatások eredményeként levont világos és tiszta következtetések sorából született meg a folyamatelemzés és a századelőre kibontakoztatott és árnyalva teljessé tett állapotrajz. A sorokat olvasva a településállomány formálódása szinte megelevenedik, szemünk előtt zajlik, az ok-okozati összefüggések labirintusából jól kirajzolódik az a modernizációs folyamat, mely az ország településhálózatára és struktúrájára szinte településenként is eltérő hatást gyakorolt. Fontos, hogy a szerző és szerkesztő a részletekben nem elveszve konkrét példákkal alátámasztva indokolja kijelentéseit, kategorizálásait és tipizálását, mintegy szintetizálva a korábban tárgyalt gazdasági ágazatok területi települési szerkezetre gyakorolt hatásait.

A tizenegyedik fejezet több szempontból is kísérlet arra, ami eddig még a geográfusoknak és a történészeknek sem sikerülhetett: egyértelműen lehatárolni a Kárpát-medence régióit. Beluszky professzor korrekt módon ismerteti az eddigi kísérleteket, akár természeti, történeti, néprajzi, gazdasági vagy éppen közigazgatási, illetve ezek ötvözeteiről legyen szó. Kellő visszafogottsággal helyezi ezek sorába saját térszerkezeti vázlatát (196. ábra), nem titkolva az alkotóelemekben rejlő nehézségeket, majd a modernizációs zónák módszertani kijelölési problémáinak ecsetelése után sokoldalúan elemzi és bemutatja Magyarország társadalom földrajzi szempontok alapján kijelölt országrészeit (201. ábra) a 20. század elején (358–421. o). Ez a hatvan oldal igazi gyöngyszem, az utóbbi évtizedek hazai geográfiai szakirodalmában a legteljesebb, legrészletesebben és sokoldalúan indokolt regionális elemzés és jellemzés a századforduló Magyarországnak régióiról.

A kétkötetes mű elolvasása után azt mondhatjuk, hogy ez az utóbbi évtized egyik legnagyobb szabású vállalkozása a hazai történeti földrajzban, melynek minősége, színvonala és stílusa mindenképpen kiemelkedő. Végigköveti a dualizmus kori Magyarország Nyugat-Európához való felzárkózásának kísérletét, eredményeit és tényeit, melyek ismerete nélkül a mai társadalmi-gazdasági folyamatok is nehezen érthetők meg.

Dr. Kókai Sándor